

GDAŃSKIE STUDIA AZJI WSCHODNIEJ

ZESZYT 24
2023

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu Gdańskiego

Rada Naukowa

prof. dr hab. Ewa Oziewicz (przewodnicząca), prof. dr hab. Bogdan Góralczyk, prof. dr hab. Leszek Leszczyński,
dr hab. Beata Bochorodycz, prof. UAM, dr hab. Joanna Grzybek, dr hab. Marcin Jacoby, prof. SWPS UH,
dr hab. Mateusz Stępień, prof. UJ, prof. dr Sungeun Choi (Korea), prof. dr Zhao Gang (Chiny),
prof. dr Jihon Kim (Korea), prof. dr Emiko Kakiuchi (Japonia), prof. dr Toshiyuki Kono (Japonia),
prof. dr Wu Lan (Chiny), prof. dr Yinhui Mao (Chiny), prof. dr Koji Morita (Japonia),
prof. dr Ren Yatsunami (Japonia), dr Yuki Horie, dr Anna Król, dr Jacek Splisgart

Redaktor naczelny
prof. dr hab. Kamil Zeidler

Sekretarz redakcji
dr Joanna Kamień

Adres redakcji
Centrum Studiów Azji Wschodniej Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Bażyńskiego 1a, 80-309 Gdańsk
www.csaw.ug.edu.pl

Redakcja i korekta
Joanna Kamień

Korekta tekstów w języku angielskim
David Malcolm

Skład i lamanie
Maksymilian Biniakiewicz

Projekt okładki i strony tytułowej
Andrzej Taranek

Na okładce obraz autorstwa Edwarda Kajdańskiego
pt. *Królowa matka Zachodu – Xi Wang Mu*, akwarela, 50×35 cm, 2011

Publikacja sfinansowana z:
programu Ministerstwa Edukacji i Nauki „Rozwój Czasopism Naukowych”
oraz ze środków Centrum Studiów Azji Wschodniej UG

**Rozwój
Czasopism
Naukowych**

**Centrum Studiów
Azji Wschodniej
UNIWERSYTET GDAŃSKI**

Czasopismo znajduje się na liście czasopism naukowych
Ministerstwa Edukacji i Nauki (70 punktów)

© Copyright by Centrum Studiów Azji Wschodniej Uniwersytetu Gdańskiego, 2023
© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2023

ISSN 2084-2902
ISSN 2353-8724 (wersja elektroniczna)

Wersja drukowana jest wersją pierwotną czasopisma
Wersja elektroniczna jest dostępna na stronie: www.ejournals.eu/GSAW

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl
Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep

SPIS TREŚCI

Dr hab. Anna Jurkowska-Zeidler, prof. UG, Uniwersytet Gdański Prof. dr hab. Kamil Zeidler, Uniwersytet Gdański Setna rocznica urodzin wiernego psa Hachikō	7
Mgr Anna Grabowska-Konwent, Muzeum Narodowe w Poznaniu Kenya Hara – wystawa jako nośnik wiedzy	17
Dr Małgorzata Sobczyk, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu Japanese poems as magical formulas: Unveiling the connection to female physiology	40
Dr Yuki Horie, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu A comparative analysis of the legal term “age of majority” in Japan and in France	56
Mgr Aleksandra Górską-Jankowska, Uniwersytet Gdański Wolność twórcza a prawo autorskie: <i>dojinshi</i> we współczesnej Japonii	67
Mgr Michał Najman, Uniwersytet Łódzki O zniesławieniu zmarłych w prawie japońskim	80
Dr Lech Buczek, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II Law in Imperial China in the research of Father Professor Antoni Kość SVD	95
Prof. dr Li Yinan, Pekijski Uniwersytet Języków Obcych Wymiana literacka między Chinami a Polską: przegląd i perspektywy	108
Dr hab. Ewa Cieślak, prof. UEP, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu Międzysektorowe powiązania produkcyjne Europy Środkowej i Wschodniej z Chinami po wprowadzeniu Cyfrowego Jedwabnego Szlaku	125
Dr Tomasz Bieliński, Uniwersytet Gdański Lic. Julia Janiak, Uniwersytet Gdański Miękką siłą Chin. Wpływ <i>soft power</i> na wizerunek Chińskiej Republiki Ludowej w Polsce	143

Dr Tomasz Konewka, Uniwersytet Gdański	
Dr Tomasz Czuba, Uniwersytet Gdański	
Strategie innowacji produktowych chińskich producentów na rynku samochodów elektrycznych	165
Mgr Marcei Hązła, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu	
Mgr Magdalena Stępiak, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu	
Możliwości utrzymywania stosunków dyplomatycznych z Tajwanem z uwzględnieniem kontekstu prawnego, gospodarczego i politycznego	181
Mgr Zuzanna Filek, Uniwersytet Wrocławski	
Analiza leksyki socjolektalnej języka tajwańskich influencerów urodowych	200
Dr Aleksandra Kajdańska, Gdańsk	
Transkulturowe znaczenie ksiąg ubioru na przykładzie hiszpańskiego Boxer Codex w nowożytnej Europie	215
Lic. Marcin Kula, Uniwersytet Jagielloński	
Królestwo Goryeo wobec najazdu mongolskiego w XIII wieku	237
Dr hab. Małgorzata Jarmułowicz, prof. UG, Uniwersytet Gdański	
Miejsca i przestrzenie indonezyjskiego teatru śmierci	252
Mgr Lalta Prasad Baishy, Uniwersytet Śląski w Katowicach	
Współczesna sytuacja sanskrytu	277

TABLE OF CONTENTS

Prof. Anna Jurkowska-Zeidler, University of Gdańsk Prof. Kamil Zeidler, University of Gdańsk The hundredth anniversary of the birth of the faithful dog Hachikō	7
Anna Grabowska-Konwent, MA, National Museum in Poznań Kenya Hara: The exhibition as a vehicle of knowledge	17
Małgorzata Sobczyk, PhD, Nicolaus Copernicus University in Toruń Japanese poems as magical formulas: Unveiling the connection to female physiology	40
Yuki Horie, PhD, Adam Mickiewicz University, Poznań A comparative analysis of the legal term “age of majority” in Japan and in France	56
Aleksandra Górska-Jankowska, MA, University of Gdańsk Creative freedom and copyright: <i>Dojinshi</i> in contemporary Japan	67
Michał Najman, MA, University of Łódź Defamation of the deceased in Japanese law	80
Lech Buczek, PhD, The John Paul II Catholic University of Lublin Law in Imperial China in the research of Father Professor Antoni Kość SVD . . .	95
Prof. Li Yanan, Beijing Foreign Studies University Chinese-Polish literary exchanges: Overview and perspectives	108
Prof. Ewa Cieślak, Poznań University of Economics and Business Cross-sectoral production links of Central and Eastern Europe with China after the introduction of the Digital Silk Road	125
Tomasz Bieliński, PhD, University of Gdańsk Julia Janiak, BA, University of Gdańsk The soft power of China and its impact on the image of The People’s Republic of China in Poland	143

Tomasz Konewka, PhD, University of Gdańsk	
Tomasz Czuba, PhD, University of Gdańsk	
Product innovation strategies of Chinese EV manufacturers	165
Marceli Hązła, MA, Poznań University of Economics and Business	
Magdalena Stępniaik, MA, Poznań University of Economics and Business	
Possibilities of maintaining diplomatic relations with Taiwan considering the legal, economic and political context	181
Zuzanna Filek, MA, University of Wrocław	
The analysis of Taiwanese beauty influencers' sociolect in the area of lexis	200
Aleksandra Kajdańska, PhD, Gdańsk	
The transcultural significance and the significance for costuming of a book on dress: <i>The Boxer Codex</i> in early-modern Europe	215
Marcin Kula, BA, Jagiellonian University	
The Kingdom of Goryeo and the Mongol invasion in the thirteenth century	237
Prof. Małgorzata Jarmulowicz, University of Gdańsk	
Places and spaces of the Indonesian theater of death	252
Lalta Prasad Baishy, MA, University of Silesia in Katowice	
The contemporary situation of Sanskrit	277

ANNA JURKOWSKA-ZEIDLER*

KAMIL ZEIDLER**

SETNA ROCZNICA URODZIN WIERNEGO PSA HACHIKŌ

Wprowadzenie

Apriorycznie można tu przyjąć stwierdzenie, że Japończycy to naród szczególnie ceniący sobie idee, wzorce i wartości. Jedną z tradycyjnych opowieści, znanych bodaj każdemu japońskiemu dziecku w wieku szkolnym, jest historia wiernego psa Hachikō. Jej znaczenie wynika m.in. z tego, że opiera się ona na tradycyjnie uznawanych wartościach. Otóż wierność, oddanie, cierpliwość to cnoty od wieków pielęgnowane w Japonii, leżą one u podstaw życia społecznego i zajmują szczególne miejsce w etosie samurajskim.

W nawiązaniu do tego, że w tym roku w Japonii obchodzona jest okrągła rocznica stulecia urodzin psa Hachikō, warto przypomnieć tę historię – oczywiście w kontekście jej kulturowego oddziaływania w Japonii i na świecie¹. O dacie tej szczególnie pamiętano na Uniwersytecie Tokijskim, z którym – pośrednio – słynny pies był związany i gdzie dziś znajduje się jego drugi, znacznie mniej znany pomnik (il. 1). O doniosłości tej rocznicy na Uniwersytecie niech świadczy chociażby przygotowanie całego tematycznego numeru „The University of Tokyo Magazine”².

DOI: 10.4467/23538724GS.23.020.19015

* ORCID: 0000-0002-4316-6073

** ORCID: 0000-0002-8396-3608

¹ Warto polecić tu wyczerpującą monografię nt. psa Hachikō: Masaki Ichinose, Haruhiko Masaki *et al.*, *Tōdai hachikō monogatari Ueno bakase to hachi, soshite hito tonō tsunagari* [東大ハチ公物語 上野博士とハチ、そして人とのつながり: *Narratives of Hachi, Professor Ueno and the University of Tokyo*], *Tōkyōdaigaku shuppankai* [東京大学出版会, University of Tokyo Press], Tokyo 2015; zob. też: Mayumi Itoh, *Hachiko. Solving twenty mysteries about the most famous dog in Japan*, [b.m.] 2017; a także oficjalną stronę obchodów setnej rocznicy urodzin psa Hachikō: hachi100.visitakita.com (dostęp: 10.12.2023).

² Zob. *Inu to tōdai Hachikō to tōdai* [犬と東大 ハチ公と東大], eds. M. Ichinose, K. Uchida, S. Yoshida, M. Mizoguchi, T. Tamura, „*Jinrui saiko no tomo ni matsuwaru kenkyū kyōiku katudō shū*” [人類最古の友にまつわる研究・教育活動集], *Tosho shuppan* [図書出版], Tokyo 2023, no. 9.

Historia psa Hachikō

Należy zacząć od przypomnienia samej historii. Profesor wydziału rolniczego To-kijskiego Uniwersytetu Cesarskiego Hidesaburō Ueno w styczniu 1924 r. przywiózł do domu z jednej ze swych podróży szczeniaka rasy akita, urodzonego 10 listopada 1923 r. w okolicach Ōdate, miasta w prefekturze Akita. Przez kolejne miesiące bardzo się związał z psem, którego nazwał Hachikō (od jap. *haich*, czyli cyfry osiem, uchodzącej w kulturze japońskiej za szczęśliwą i będącej także symbolem nieskończoności). Pies odprowadzał profesora na stację kolejową Shibuya, skąd ten wyjeżdżał do pracy, a następnie przychodził na dworzec i czekał na niego, aby mogli razem wrócić do domu.

Profesor Ueno 21 maja 1925 r., będąc w pracy na Uniwersytecie Tokijskim, doznał krwotoku mózgowego i zmarł nagle. Nie wrócił więc tego dnia na stację, na której czekał na niego Hachikō. Jednak pies przychodził i czekał na swojego pana popołudniami pod stacją kolejową Shibuya w Tokio przez blisko dziesięć kolejnych lat, aż do swej śmierci. Został znaleziony martwy nieopodal stacji rano 8 marca 1935 r.

W ciągu tych niemal dziesięciu lat Hachikō zyskał sławę, znajdował opiekę i był dokarmiany przez ludzi urzeczonych jego historią. Już w latach 30. napisano i opublikowano na jego temat kilka artykułów, które sprawiły, że stał się w Japonii symbolem jeszcze za życia. Natomiast po śmierci został spreparowany i dziś możemy oglądać słynnego Hachikō na wystawie stałej w Narodowym Muzeum Przyrody i Nauki w Tokio (il. 2). Symboliczny grób psa umieszczono zaraz obok grobu profesora Ueno na cmentarzu Aoyama w Tokio.

Akita inu

Akita inu – czyli pies akita lub, bardziej opisowo, pies z prowincji Akita – to jedna z japońskich narodowych ras psów, dziś znana i coraz bardziej popularna na świecie³. Akita inu należy do grupy psów szpice i psy ras pierwotnych w sekcji szpice azjatyckie i rasy pokrewne⁴. Można znaleźć informacje, że jako rasa pierwotna jest

³ Zob. opis psów rasy akita inu na stronach internetowych Japan Kennel Club: https://www.jkc.or.jp/archives/world_dogs/2601 (dostęp: 10.12.2023) oraz Związku Kynologicznego w Polsce: <https://www.zkwp.pl/wzorcel/255.pdf> (dostęp: 10.12.2023); zob. też: G. Hoppendale, A. Moore, *Japanese Akita: Japanese Akita Dog Complete Owners Manual*, IMB Publishing, [b.m.] 2015; Z. Kurzawińska, *Akita dogs as representatives of Japanese culture abroad*, „Silva Japonicarum” 2014, fasc. XLI/XLII, s. 69–81.

⁴ Wzorzec FCI nr 255/02.04.2001/EN Akita; <https://www.zkwp.pl/wzorcel/255.pdf> (dostęp: 10.12.2023).

to bodaj najstarsza rasa psów na świecie, choć trudno jest to jednoznacznie i przekonująco stwierdzić. Pies ten był w przeszłości wykorzystywany jako pies myśliwski, w tym do polowania na niedźwiedzie, oraz stróżujący, później także do walk psów. W 1931 r. ta rasa psów została uznana w Japonii za pomnik dziedzictwa natury, zaś rasa shiba w 1936 r. W tym zakresie warto także odnotować oficjalne powołanie w 1937 r. Nippon Inu Hozonkai (Stowarzyszenia Ochrony Japońskich Psów) jako organizacji rządowej, która finalnie wyłoniła sześć ras japońskich psów, których ochroną i promocją się zajmuje⁵. Celem jej działania było wcześniej także odtworzenie właściwych ras psów japońskich, które w okresie Meiji i późniejszym podlegały degradacji przez krzyżowanie ich z popularnymi rasami psów przywożonych z Zachodu⁶.

We wzorcu Międzynarodowej Federacji Kynologicznej (FCI) pod pozycją „wrażenie ogólne” czytamy: „Duży, mocny harmonijny pies o dużej masie; silnie zaznaczone drugorzędowe cechy płciowe, z zachowaniem wielkiej szlachetności i dostojności; mocna budowa”⁷; natomiast pod pozycją „zachowanie/temperament” znajdujemy takie cechy, jak: „spokojny, wierny, posłuszny i pojętny”⁸. Psy rasy akita mają więc pewne cechy charakterystyczne, wśród których najczęściej wymienia się następujące: samotnik i indywidualista o dużym poczuciu niezależności, umiarkowany temperament, oddany i lojalny wobec opiekuna, cierpliwy i przyjazny wobec domowników, powściągliwy w okazywaniu emocji; nie jest hałaśliwy, dość rzadko szczeka⁹. Ma bardzo silny instynkt terytorialny, a co szczególnie godne podkreślenia, wybiera sobie i przywiązuje się do jednego opiekuna, który staje się dla niego postacią centralną i najważniejszą. Potwierdza to silna więź, jaka wykształciła się między Hachikō i profesorem Ueno. Równocześnie jednak bywa agresywny wobec osób naruszających jego terytorium, a także wobec innych psów, nawet tej samej rasy, co jest szczególnie widoczne po osiągnięciu przez osobnika dojrzałości psychicznej. Wówczas wzrasta u niego poziom agresji wobec obcych – ludzi i psów. Bywa uparty i trudny do ułożenia, wymaga daleko idącej konsekwencji i nieustępliwości. Opis powyższy w zasadzie pasuje zarówno do historii Hachikō, jak i mógłby

⁵ Jako organizacja pozarządowa NIH działało już od 1928 r.; zob. Shiro Itagaki, *The Preservation and development of Japanese dogs* [w:] *Nihonken Taikan* [A Manual of the Japanese Dog], Seibundo Shinkosha, Tokyo 1953 (1987), s. 11–13; zob. też oficjalną stronę organizacji: www.nihonken-hozonkai.or.jp (dostęp: 10.12.2023).

⁶ Shiro Itagaki, *The Preservation and development...*

⁷ Wzorzec FCI nr 255/02.04.2001/EN Akita; <https://www.zkwp.pl/wzorcowe/255.pdf> (dostęp: 10.12.2023).

⁸ *Ibidem*.

⁹ W japońskim wzorcu z 1927 r. The Akitainu Hozonkai (Akiho) czytamy: „An Akita is quiet, strong, dignified and courageous. He is also loyal and respectful, reserved and noble. He is sensitive and deliberate yet possesses quickness”; cyt. za: Z. Kurzawińska, *Akita dogs...*, s. 75.

zapewne zostać potwierdzony przez opiekunów innych psów tej rasy na podstawie ich własnych doświadczeń.

Dziś nazwa prowincji Akita jest rozpoznawalna na świecie chyba przede wszystkim dzięki jej najlepszemu ambasadorowi, jakim stał się akita inu. Władze prowincji mają tego świadomość, szeroko korzystając z wizerunku psa akita we wszelkich materiałach promocyjnych. W samym Ōdate także ufundowano pomnik wiernego psa Hachikō i znajduje się tam jedyne w swoim rodzaju Muzeum Psów Akita, a także otwarte w 2019 r. Centrum Psa Akita, położone zaraz przy dworcu głównym. Sama rasa psów akita jest objęta w Japonii ochroną prawną jako element dziedzictwa przyrodniczego.

Pies Hachikō jako symbol wierności i element kultury

Pies Hachikō zyskał sławę jeszcze za życia, kiedy codziennie czekał pod dworcem kolejowym Shibuya na swojego zmarłego pana. Zainteresowanie historią tego wiernego psa było podsycane przez ówczesne media. Stała się ona także narzędziem edukacyjnym, wykorzystywanym przez rodziców i nauczycieli w szkołach. Na przykładzie Hachikō podkreślano wartości wierności, lojalności, oddania.

W 1934 r., w obecności samego Hachikō, przy stacji Shibuya odsłonięto pomnik autorstwa Teru Andō, przedstawiający psa czekającego na swego pana. W czasie drugiej wojny światowej został on usunięty i przetopiony wobec konieczności pozyskiwania surowców na potrzeby wojenne. Jednak krótko po wojnie odtworzono go przy udziale Takeshiego Andō, syna rzeźbiarza, który wykonał pierwszą wersję pomnika; nowy pomnik został odsłonięty w 1948 r. Dziś jest to popularne miejsce spotkań (il. 4). Na ścianie dworca, zaraz przy wyjściu ze stacji metra Shibuya, które jednocześnie wychodzi na słynne, bodaj najbardziej zatłoczone skrzyżowanie świata, umieszczono barwną płaskorzeźbę przedstawiającą akita inu (il. 3). Natomiast na kampusie Uniwersytetu Tokijskiego, obok Wydziału Rolnictwa, został odsłonięty nowy pomnik przedstawiający Hachikō witającego prof. Ueno, autorstwa Tsutomu Uedy (il. 1). Pomnik ten odsłonięto dokładnie w 80. rocznicę śmierci psa Hachikō – 8 marca 2015 r.

W kulturze masowej opowieść o wiernym psie Hachikō stała się podstawą scenariuszy filmowych. Pierwszy był japoński film pt. *Hachi-ko monogatari*¹⁰ z 1987 r. Hollywoodzką wersję tej opowieści (*Hachi: A Dog's Tale*¹¹) nakręcono w 2009 r. z Richardem Gerem w roli profesora Parkera Wilsona; przy czym miejsce akcji zostało przeniesione do Stanów Zjednoczonych, zaś profesor był profesorem nie rolnictwa,

¹⁰ *Hachi-ko monogatari*, reż. Seijirō Kōyama, Japonia 1987.

¹¹ *Hachi: A Dog's Tale*, reż. Lasse Hallström, USA 2009; warto podkreślić, że muzykę do filmu napisał Jan A.P. Kaczmarek.

a sztuk scenicznych. Jednak pewne wątki japońskie zostały tam przeniesione. Jednym z nich jest postać Japończyka Kana Fujiyoshiego (w tej roli: Cary-Hiroyuki Tagawa), przyjaciela profesora Wilsona, z którym ćwiczy on kendo. Co znaczące, Kana Fujiyoshi w filmie zwraca się do psa w języku japońskim¹². Film ten przyczynił się do jeszcze szerszego wypromowania historii Hachikō na świecie i równocześnie wpłynął na wzrost popularności tej rasy japońskich psów. Nawet chińska kinematografia doceniła opowieść o wiernym psie, bowiem tam także został nakręcony film pt. *Hachiko*¹³, w którym jednak główną rolę zagrał już pies innej rasy.

Podsumowanie

Celem niniejszego komunikatu nie było zebranie garści faktów i przybliżenie samej opowieści o wiernym psie Hachikō, ale chodziło o zwrócenie uwagi na jej doniosłość z punktu widzenia tradycyjnych wartości, które tak szczególnie są zakotwiczone w historii i tradycji japońskiej, a dziś nadal ważne i promowane. Słusznie Zofia Kurzawińska przestrzega, że o ile idea wierności i lojalności (*giri*) jest w japońskiej kulturze silnie zakorzeniona i poparta wieloma przykładami historycznymi, o tyle należy uwzględniać ryzyko sięgania do stereotypów oraz nadinterpretacji¹⁴. Niemniej jednak – jak podkreśla autorka – akita inu to dziś nie tylko rasa psa czy jakiś jednostkowy pies, lecz symbolizacja idei silnie zakorzenionej w japońskiej historii, kulturze i tradycji¹⁵.

Ogólnoświatowe oddziaływanie opowieści o wiernym psie Hachikō – dzięki takim mediom, jak film czy Internet – jest na tyle znaczące, że trafia do świadomości mieszkańców innych krajów i kontynentów. Zapewne nie jest to jedyna taka historia, w tym dotycząca najwierniejszego przyjaciela człowieka, jakim – jak się mówi – jest właśnie pies. W samej Japonii żywa jest też opowieść o dwóch psach Taro i Jiro, które spreparowane towarzyszą Hachikō w tej samej gablocie w Narodowym Muzeum Przyrody i Nauki w Tokio. Im także ufundowano pomnik¹⁶. Historia

¹² Zob. N. Okutan, *An Analysis of the Movie „Hachiko: A Dog’s Story” in Terms of Empathy and Solidarity with Animals*, „Current Approaches in Psychiatry” 2023, no. 15(4), s. 705–721.

¹³ *Hachiko*, reż. Ang Xu, Chiny 2023.

¹⁴ Z. Kurzawińska, *Akita dogs...*, s. 75.

¹⁵ *Ibidem*, s. 75; autorka wyraża to dokładnie tymi słowami: „what is most important is that the above-mentioned words show that the Akita do not only exist in the most realistic sense, meaning a type of dog breed, but they also exist as a form of theoretical idea associated with items that in some measures help to build the idea of a country called Japan, with its history, culture and tradition. This way of thinking adopted globally is what makes the Akitas significant in spreading the word about Japan abroad”.

¹⁶ Historia Taro i Jiro jest również bardzo poruszająca. Otóż były to dwa psy rasy sachaliński husky, które przetrwały jedenaście miesięcy samotnie na Antarktydzie po tym, jak w 1958 r.

Hachikō jest jednak z całą pewnością szczególnie urzekająca i poruszająca. Nie jest on dziś jedynym psem mającym swój pomnik, ale jest pierwszym, który został na pomniki wzniesiony. Nie chodzi tu bynajmniej o różne przedstawienia zwierząt w sztukach pięknych, malarstwie czy rzeźbie znane z historii sztuki. Istotne jest to, że psi bohater sam zasłużył na takie uhonorowanie.

Literatura

- Inu to tōdai Hachikō to tōdai* [犬と東大 ハチ公と東大], eds. M. Ichinose, K. Uchida, S. Yoshida, M. Mizoguchi, T. Tamura, „*Jinrui saiko no tomo ni matsuwaru kenkyū kyōiku katudō shū*” [人類最古の友にまつわる研究・教育活動集], *Tosho shuppan* [図書出版], Tokyo 2023, no. 9.
- Hoppendale G., Moore A., *Japanese Akita: Japanese Akita Dog Complete Owners Manual*, IMB Publishing, [b.m.] 2015.
- Kurzawińska Z., *Akita dogs as representatives of Japanese culture abroad*, „*Silva Iaponicarum*” 2014, fasc. XLI/XLII.
- Masaki Ichinose, Haruhiko Masaki *et al.*, *Tōdai hachikō monogatari Ueno bakase to hachi, soshite hito tonō tsunagari* [東大ハチ公物語 上野博士とハチ、そして人とのつながり: Narratives of Hachi, Professor Ueno and the University of Tokyo], Tōkyōdaigaku shuppankai [東京大学出版会, University of Tokyo Press], Tokyo 2015.
- Mayumi Itoh, *Hachiko. Solving twenty mysteries about the most famous dog in Japan*, [b.m.] 2017.
- Okutan N., *An Analysis of the Movie „Hachiko: A Dog’s Story” in Terms of Empathy and Solidarity with Animals*, „*Current Approaches in Psychiatry*” 2023, no. 15(4).
- Shiro Itagaki, *The Preservation and development of Japanese dogs* [w:] *Nihonken Taikan* [A Manual of the Japanese Dog], Seibundo Shinkosha, Tokyo 1953 (1987).

SUMMARY

THE HUNDREDTH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF THE FAITHFULL DOG HACHIKŌ

In connection with the celebration of the 100th anniversary of the birth of Hachikō, this article recalls the dog’s story in the context of its cultural impact in Japan and around the world. Hachikō is an authentic and very unusual Akita Inu dog, known from film adaptations (Japanese, Hollywood, and Chinese), which belonged to Professor Hidesaburō Ueno, who worked at the Faculty of Agriculture at Tokyo Imperial University. Hachikō was born on November 10, 1923, near Ōdate, a city in Akita Prefecture. The dog was very attached to his master and every day he accompanied the professor to Shibuya train station, where he left

Japońska Antarktyczna Misja Badawcza musiała być ewakuowana ze względu na warunki pogodowe. Zakładano, że szybko uda się wrócić do kilkunastu zostawionych na miejscu psów, ale okazało się to niemożliwe. Po długich miesiącach, gdy udało się badaczom wrócić do bazy, zastali dwa żyjące psy. W Japonii wzniesiono poświęcone im pomniki, a historia została także zobrażowana w filmach – japońskim oraz amerykańskim remake’u.

for work, and then came to the station and waited for his master so that they could return home together. When Professor Ueno died suddenly at work on May 21, 1925, Hachikō was waiting for him at the station. From that day on, he came and waited for his master in the afternoon outside Shibuya train station in Tokyo every day for nearly ten years until his death. He was found dead near the station on the morning of March 8, 1935.

Even during Hachikō's lifetime, his story touched many people, including those in the media. Hachikō became a symbol of fidelity, devotion, attachment, and loyalty, values traditionally cultivated in Japan. Therefore, already in his lifetime, in 1934 a monument was erected to him and unveiled in his presence at Shibuya Station. Also at the University of Tokyo there is a statue of Hachikō showing him together with Professor Ueno. Hachikō's body was preserved after his death, and his figure can be admired today in a permanent exhibition at the National Museum of Nature and Science in Tokyo.

The purpose of this brief text is not to collect a handful of facts and present the story of the faithful dog Hachikō, but it is to draw attention to the story's importance from the point of view of traditional values that are deeply rooted in Japanese history and tradition, and are still important and fostered.

Il. 1. Pomnik przedstawiający prof. Ueno i psa Hachiko na kampusie Uniwersytetu Tokijskiego (fot. K. Zeidler)

Il. 2. Spreparowany Hachikō na wystawie stałej w Narodowym Muzeum Przyrody i Nauki w Tokio (fot. K. Zeidler)

Il. 3. Płaskorzeźba na stacji Shibuya w Tokio (fot. K. Zeidler)

Il. 4. Pomnik psa Hachiko przy stacji Shibuya w Tokio (fot. A. Jurkowska-Zeidler)

KENYA HARA – WYSTAWA JAKO NOŚNIK WIEDZY

Kenya Hara, projektant, prezes Nippon Design Center oraz profesor Musashino Art University (Tokio) urodził się w 1958 r. Zajmuje się opracowywaniem i realizacją różnorodnych projektów, skupiając się na kwestii komunikacji i postrzegając design jako uniwersalną mądrość akumulowaną w społeczeństwie. Od 2002 r. jest dyrektorem kreatywnym MUJI (Mujirushi Ryōhin). Jako plakacista kultywuje japońskie tradycje, ale sfera jego działań jest znacznie szersza, obejmuje bowiem projekty identyfikacji wizualnej renomowanych firm, muzeów, bibliotek, księgarń, salonów jubilerskich, projekty opakowań napojów alkoholowych i kaw czy opracowania graficzne książek. Ponadto ma w swoim dorobku liczne wystawy, w których podejmował tematykę związaną z epokowymi hasłami naszych czasów. Za swoją twórczość otrzymał wiele krajowych i zagranicznych nagród dla projektantów graficznych. Pełni funkcję głównego kierownika artystycznego *JAPAN HOUSE*, centrów kultury prowadzonych przez japońskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Londynie, Los Angeles i São Paulo. Jego książki, takie jak *Dezain no dezain* (Design designu), *Shiro* (Biel), zostały przetłumaczone na wiele języków i zyskały czytelników na całym świecie¹.

Krótką notą biograficzną przygotowaną przez samego artystę na jego monograficzną wystawę, która miała miejsce w tym roku w Muzeum Narodowym w Poznaniu², opisuje jednego z najbardziej wpływowych japońskich projektantów i wizjonerów, lidera ruchu promującego współczesny japoński design i styl życia na arenie międzynarodowej. Aktywność Kenya Hary od samego początku jego drogi twórczej jest związana z Nippon Design Center (NDC – Japońskie Centrum Designu),

DOI: 10.4467/23538724GS.23.021.19016

ORCID: 0009-0001-8954-1270

¹ K. Hara, *Kenya Hara. Make The Future Better Than Today. Japońskie projektowanie graficzne*, Muzeum Narodowe w Poznaniu, Poznań 2023, s. 3.

² Wystawa *Kenya Hara. Make The Future Better Than Today. Japońskie projektowanie graficzne* została zorganizowana w Muzeum Narodowym w Poznaniu w przestrzeniach wystaw czasowych w budynku przy Al. Marcinkowskiego w dniach 24 marca – 30 lipca 2023. Wystawie towarzyszył katalog, autorka: Anna Grabowska-Konwent – kuratorka Galerii Plakatu i Projektowania Graficznego MNP, autor projektu graficznego: prof. Mirosław Adamczyk (Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu).

gdzie rozpoczął pracę po ukończeniu studiów magisterskich w dziedzinie semiologii i teorii designu na Uniwersytecie Sztuk Pięknych Musashino (Musashino Bijutsu Daigaku) w Tokio w 1983 r. W Nippon Design Center pracuje nadal, a od 2014 r. pełni funkcję prezesa tej organizacji. Również w ramach niej od 1991 r. prowadzi własne studio Hara Design Institute, projektowy think-tank działający obecnie we wszystkich dziedzinach mediów i designu – od grafiki i produktów po architekturę i wystawy. Długoletnia obecność Kenya Hary w jednej z najważniejszych japońskich organizacji stworzonych jako centrum kreatywnego rozwoju w dziedzinie designu jest znacząca³.

Szeroki zakres działalności Kenya Hary obejmuje kilka ważnych dla niego obszarów zainteresowań, wzajemnie się przenikających i uzupełniających. Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na to, w jaki sposób dochodzi do przenikania się różnych dziedzin ze świata nauk ścisłych i humanistycznych, sztuki, przemysłu w jego poszczególnych działaniach projektowych. Sytuacja jest dość trudna ze względu na ograniczoną możliwość bezpośredniego dostępu do projektów Hary, praktycznie nieobecnych w Polsce, a właśnie ten rodzaj bezpośredniego doświadczania i uczestnictwa w realizowanych przez niego projektach wystawienniczych pozwala na pogłębione zrozumienie filozofii twórczej tego artysty.

Inspiracją do tego artykułu była wyjątkowa wystawa zorganizowana w Muzeum Narodowym w Poznaniu w tym roku (il. 1). W 2020 r. Kenya Hara został laureatem Nagrody im. Jana Lenicy przyznawanej przez Muzeum Narodowe w Poznaniu wybitnym twórcom z całego świata, o ukształtowanej osobowości artystycznej i wykraczającym poza wąsko rozumiane ramy zawodu grafika użytkowego. Plakat

³ Nippon Design Center (NDC) powstało w 1960 r. jako stowarzyszenie dyrektorów artystycznych, projektantów, copyrihterów i fotografów, czyli osób zajmujących się tworzeniem reklam dla szybko rozwijających się japońskich firm w okresie wielkiego rozkwitu gospodarczego, który jednocześnie wymagał coraz sprawniejszej obsługi reklamowej. Pojedynczy graficy nie byli w stanie sprostać potrzebom rynku, co spowodowało najważniejszych twórców do powoływania stowarzyszeń oraz łączenia się w większe instytucje. W 1959 r. dzięki wsparciu finansowemu ze strony ośmiu firm powstało NDC, którego głównymi założycielami byli Yusaku Kamekura, Hiromu Hara, Ryuichi Yamachiro. Dołączyli do nich też młodszy twórcy – Ikko Tanaka, Tsunehisa Kimura, Toshihiro Katayama, Kohei Sugijura i Kazumasa Nagai. NDC skupiało wówczas wszystkich aktywnych i czołowych projektantów grafiki w Japonii. Po pewnym czasie niektórzy założyciele odeszli z NDC i założyli własne niezależne studia, a jeden z członków założycieli – Kazumasa Nagai – pozostał w studio i stał się jego najważniejszym i wieloletnim mentorem. Zaprojektowane przez niego logo funkcjonuje w niezmienionej postaci do dziś, K. Nagai nadal pełni funkcję supervisora w firmie, która zajmuje bardzo wysoką pozycję, przyciągając uwagę profesjonalistów w dziedzinie projektowania i promując najważniejszych projektantów Japonii oraz cały czas kontynuując strategię pracy zespołowej. Na temat NDC zob. R. Thorton, *Japanese Graphic Design*, Laurence King Ltd., London 1991, s. 86–88; K. Nagai, *History of Nippon Design Center* [w:] *Japanese Design a survey since 1950*, eds. K. B. Hiesinger, F. Fischer, Philadelphia Museum of Art, Philadelphia 1994, s. 47.

i inne formy graficzne nabierają wówczas cech indywidualnej wypowiedzi artysty i służą twórczemu, w pełni autonomicznemu wyrażaniu jego stosunku do otaczającego świata. Przyznawana przez muzeum nagroda ma formę dużej monograficznej wystawy z katalogiem w najbardziej reprezentacyjnej części ekspozycyjnej muzeum. Po raz pierwszy w historii wystaw laureatów Nagrody im. Jana Lenicy⁴ zaprojektowanie wystawy powierzone zostało jej autorowi, ponieważ wystawiennictwo należy obecnie do jednej z kluczowych dla niego działalności. W tej dziedzinie łączy on różne wątki projektowania w obszarze szeroko pojętego designu. Przyglądając się uważnie autorskim wystawom Hary, poznajemy jego sposób postrzegania i rozumienia pojęcia „design”⁵.

Poznańska wystawa obejmowała kilka całkowicie odmiennych przestrzeni zarówno w starym, historycznym budynku, jak i w głównym holu wystawienniczym w nowszej części budynku. Głównym elementem spajającym przestrzeń była czerń podłogi, która została pokryta ciemną wykładziną, tworząc tym samym spójne tło dla poszczególnych prac. Narracja wystawy opierała się na przekazaniu, za pośrednictwem wybranych prac, najważniejszych dla autora obszarów działalności w zakresie projektowania. Obejmowała ona: 1) projekty dla firmy MUJI (Mujirushi Ryōhin), 2) działalność edytorską i kuratorską, 3) projektowanie opakowań, 4) plakaty, 5) prezentację interaktywną *FUZZY* (projekt nowy, wykonany wraz z plakatami specjalnie na wystawę), 6) prezentację wystawy *NEO-PREHISTORY – 100 Verbs*⁶ oraz projekt *Teikūbikō – High Resolution Tour*⁷.

Każda z grup była prezentowana w oddzielnej przestrzeni i w odmienny sposób. Ciekawym rozwiązaniem była prezentacja plakatów w postaci wydruków naklejonych na cienką metalową płytę, tzw. dibond. Wszystkie projekty dla firmy MUJI, plakaty, reklamy prasowe oraz rozkładówki z książek zostały wyeksponowane pod kątem na leżących czarnych ekspozytorach wypełniających całą płaszczyznę holu z naturalnym światłem. W przestrzeni tej znalazły się również powiększone do ogromnych formatów dwa plakaty MUJI, ukazujące „puste” horyzonty, które

⁴ Kolejni Laureaci Nagrody im. Jana Lenicy, począwszy od momentu powołania nagrody ustanowionej przez muzeum krótko po śmierci Jana Lenicy w 2001 r., to Michel Bouvet, Francja (2002); Gunter Rambow, Niemcy (2004), Alain Le Querrec, Francja (2006); Ralph Schraivogel, Szwajcaria (2009); Uwe Loesch, Niemcy (2013); Michel Quarez, Francja (2016); Kenya Hara, Japonia (2020).

⁵ Celowo stosuję angielską nazwę „design” zamiast polskiego odpowiednika „projektowanie”, ponieważ angielskie słowo jest znacznie szersze i bardziej pasuje do działalności uprawianej przez Kenya Hare; zob. E. Brancka-Ledwoń, *Co to jest design?*, Polish Design_Now, 22.01.2016, <https://polishdesignnow.com/co-to-jest-design/> (dostęp: 24.09.2023).

⁶ *Andrea Branzi + Kenya Hara curate 'neo preistoria – 100 verbi' for XXI triennale international exhibition, Milan*, 28.05.2016, <https://www.designboom.com/design/neo-preistoria-xxi-triennale-international-exhibition-andrea-branzi-kenya-hara-05-28-2016/> (dostęp: 22.09.2023); K. Hara, A. Branzi, *Neo Preistoria 100 Verbi / Neo-Prehistory, 100 Verb*, Triennale di Milano, Milano 2016.

⁷ <https://tei-ku.com/en/> (dostęp: 28.09.2023).

stanowiły spójne tło (il. 2). W osobnej, niemal gabinetowej przestrzeni pokazane zostały przykłady projektów kilku książek oraz katalogów wystaw i okładek prasowych. Książki, poza egzemplarzami, pokazane były na przykładzie wybranych rozkładówek naklejonych na dibondy, a katalogi wystaw zostały dodatkowo uzupełnione o zdjęcia aranżacji wystaw pokazywane na ekranach tabletów umieszczonych przy poziomych białych ekspozytorach. Ciekawym elementem była zaprojektowana do tego pomieszczenia tzw. wieża książek, stanowiąca rodzaj rzeźby będącej jednocześnie regałem, na którym znajdowały się książki dostępne dla zwiedzających w taki sposób, że mogli ich dotykać i przeglądać je (il. 3).

Część poświęcona opakowaniom była prezentowana w wyższej przestrzeni holu oddzielonej schodami (il. 4). Poza rzeczywistymi obiektami w tym przypadku prace pokazywane były na wielkoformatowych fotografiach wpisujących się w dużą przestrzeń holu. W przestrzeni poświęconej plakatom zaprezentowano je zarówno tradycyjnie w formie prac wiszących na ścianach, jak i nietypowo w formie poziomej. Poszczególne plakaty umieszczono na niskich czarnych podestach, pomiędzy którymi widzowie mogli swobodnie spacerować (il. 5). W tej sali prezentowane były również wszystkie oryginalne szkice Kenya Hary, prace niewielkich formatów rysowane ołówkiem na papierze zostały oprawione w proste drewniane ramki w dwóch różnych formatach, a powieszono obok siebie tworzyły spójną grupę.

Z tej przestrzeni widz przechodził do kolejnych dwóch niewielkich pomieszczeń. W pierwszym prezentowana była instalacja interaktywna z wykorzystaniem trzech monitorów, w drugim stworzono małą „salę kinową” wypełnioną dźwiękiem i obrazem wyświetlanym z rzutnika na całej ścianie. Ścieżka zwiedzania została zaplanowana w taki sposób, aby końcowym akcentem była prezentacja krótkich filmów autorstwa Kenya Hary, zapraszających do jego najnowszego projektu *Teikūhikō*. Były one rodzajem wizualnych haiku wprowadzających widza do bardzo osobistej podróży po Japonii. Ta praca stanowiła ważne domknięcie wystawy i najsilniej działający zmysłowy akcent.

Poprzez wystawiennictwo możemy spojrzeć na Harę z kilku stron jednocześnie i zobaczyć go w roli artysty, projektanta, autora książek, pedagoga i przede wszystkim kuratora⁸. Wystawy jego autorstwa wykraczają poza działalność czysto artystyczną. To wydarzenia nasycone wiedzą o świecie obejmującą zarówno przeszłość i historię, jak i teraźniejszość, a także często poszukujące odpowiedzi na ważne dla ludzkości pytania o nasze życie w przyszłości, o kondycję społeczeństwa, o humanizm, o to, jaki będzie świat i jak my się w nim odnajdziemy. Kenya Hara, przygotowując wystawy, nigdy nie pracuje w pojedynkę, zawsze zaprasza do współpracy innych

⁸ Osobnego omówienia wymaga warsztat literacki Kenya Hary oraz działalność dydaktyczna, w której autor – profesor na Uniwersytecie Sztuk Pięknych w Musashino – proponuje bardzo ciekawe spojrzenie na naukę o designie; zob. K. Hara [we współpracy ze studentami Hara Seminar z Department of Science of Design, *Ex-formation*, Musashino Art University], Lars Müller Publishers, Zürich 2015.

twórców z różnych dziedzin okołoprojektowych i artystycznych, nierzadko też specjalistów od nowoczesnych technologii i z różnych dziedzin naukowych. Jako autor oraz kurator generujący pomysł i hasło przewodnie wystawy spaja całość w sensie merytorycznym, będąc odpowiedzialny za dobór poszczególnych twórców, a także stworzenie przejrzystej i spójnej wizji całości. Jako artysta odpowiadający za pełną identyfikację wystawy (plakat, katalog, zaproszenie, folder, logotyp, stronę internetową itd.) oraz za projekt ekspozycji czuwa nad spójnością w zakresie wizualnym.

Artysta dość szybko w ramach działalności w zakresie grafiki użytkowej (plakaty, opakowania, kalendarze) zajął się również projektowaniem wystaw. Od 1990 r. wykonuje projekty dla firmy Takeo Co. Ltd., japońskiego dystrybutora artykułów papierniczych z ponad stuletnią tradycją. Poza działalnością handlową firma prowadzi różne działania mające na celu podkreślenie istotnej roli papieru jako czynnika mającego wpływ na kulturę, w szczególności w połączeniu ze środowiskiem projektowania graficznego⁹. Początkowo były to projekty wyłącznie skupiające się na stronie wizualnej wystawy i obejmowały pełną identyfikację poszczególnych corocznych targów branżowych pod nazwą „Takeo Paper World”, poświęconych tematyce papieru. Praca Hary polegała na zaprojektowaniu serii plakatów do wydarzenia, logotypu nazwy oraz przestrzeni wystawienniczej.

Począwszy od pierwszego projektu realizowanego w 1990 r., można zauważyć, w jaki sposób tematyka papieru jest kodowana za pomocą graficznych środków w kompozycji poszczególnych plakatów. Seria towarzysząca targom obejmowała najczęściej trzy plakaty, których kompozycja opierała się na centralnie usytuowanej na gładkim tle abstrakcyjnej formie, wraz z logotypem nazwy oraz tekstami informacyjnymi. Każdorazowo kształty na plakatach ukierunkowywały odbiorcę na jedną z cech odnoszących się do papierowego tworzywa. W plakatach do wystawy *Takeo Paper World '90*, której motywem przewodnim było złoto płatkowe, odnajdujemy formy składane i zwijane z fakturą przypominającą ten szlachetny materiał (il. 6). W kolejnej serii artysta wykorzystał organiczne struktury przypominające skórki owoców, jednocześnie wskazując na naturalność tworzywa, z którego powstają unikatowe papiery (il. 7). Dwie kolejne edycje to z jednej strony spojrzenie wstecz, w stronę historii papieru jako nośnika pamięci, gdzie abstrakcyjne kształty pokrywa faktura ręcznie pisanych starodruków (il. 8), a z drugiej wskazanie na współczesne wykorzystanie papieru jako nośnika kultury popularnej – komiksowe teksty umieszczone w dymkach tworzą fakturę zagadkowych kompozycji.

Zainteresowanie Kenya Hary papierem łączy się z głęboko filozoficznym podejściem do tego materiału, dlatego też jego zaangażowanie i współpraca z firmą

⁹ W tym celu firma działa w trzech różnych obszarach: przyznaje nagrody w kontekście projektowym i krytycznym; od 1997 r. buduje kolekcję dwudziestowiecznych plakatów, głównie europejskich i amerykańskich, którą prezentuje na wystawach przygotowywanych wspólnie z Tama Art University; opracowuje wydawnictwa dotyczące kultury papieru oraz historii projektowania, <https://www.takeo.co.jp/en/company/cultural/> (dostęp: 12.01.2023).

Takeo Co. Ltd. nie kończy się wyłącznie na projektach tworzących identyfikacje wizualne wydarzeń związanych z targami. W kolejnych latach kilkakrotnie organizator zapraszał Kenya Harę w roli kuratora do przygotowania tematycznych wystaw. Misja firmy Takeo z ponad stuletnią tradycją, reprezentowanej przez obecnego prezydenta Shigeru Takeo jest zgodna z tym, jak postrzega papier Kenya Hara i właśnie dlatego możliwa jest długoletnia współpraca owocująca ciekawymi realizacjami¹⁰.

Jednym z pierwszych autorskich projektów Kenya Hary była zaprezentowana w 2000 r. w Tokio w ramach imprezy Takeo Paper Show wystawa *RE-DESIGN – The Daily Products of the 21st Century*. Później pokazywano ją również poza Japonią – w Stanach Zjednoczonych i Europie. W sumie do 2003 r. odbyło się dziewięć edycji wystawy, która okazała się wielkim sukcesem. Nie bez znaczenia jest fakt, że w swojej pierwszej autorskiej książce *Design design*¹¹ Kenya Hara rozpoczyna rozważania na temat projektowania właśnie od opisu tej wystawy. Wyznaczyła ona kierunki działań oraz styl pracy towarzyszący Harze w kolejnych realizacjach, a przede wszystkim stawiała kluczowe pytanie o to, czym jest ‘design’.

Poszukując odpowiedzi, Kenya Hara zaprosił trzydziestu dwóch czołowych twórców z Japonii do zaprojektowania na nowo wybranych zwyczajnych przedmiotów, funkcjonujących w nieziennej formie od wielu lat. Uczestnikami byli architekci, projektanci mody, oświetlenia i reklamy, m.in. Shigeru Ban, Naoto Fukusawa i Kengo Kuma, a projekty dotyczyły takich produktów, jak m.in. papier toaletowy, zapalki, pułapka na karaluchy czy jednorazowa pielucha dla dorosłych. Kluczowe było połączenie i wybór właściwych twórców z poszczególnym zadaniem dotyczącym przeprojektowania. Każdy z nich wniósł własny wkład opierający się na wiedzy, doświadczeniu i kreatywnym, osobistym podejściu do tematu. Celem kuratora wystawy nie było doprowadzenie do stworzenia nowych produktów i wprowadzenie ich na rynek, lecz pokazanie za ich pomocą własnego spojrzenia na ‘design’. Re-design dla Hary był próbą dotarcia do jego esencji, często ukrytej w otoczeniu powszechnie znanych przedmiotów. Spojrzenie z nowej, współczesnej perspektywy, podejmującej różne technologiczne wyzwania, obejmującej świadomość ekologiczną oraz pogłębiającą się wiedzę na temat ludzkiej psychiki to aspekty, które interesują Kenya Harę w kontekście designu:

Design (...) w zasadzie nie jest wyrażaniem siebie. Zamiast tego ma swoje źródło w społeczeństwie. Istota projektowania polega na odkrywaniu problemu, który podziela wiele osób, i próbie jego rozwiązania. (...) Projektowanie jest atrakcyjne, ponieważ proces ten tworzy inspirację zrodzoną z empatii wśród ludzi w ramach naszych wspólnych wartości i duchowości¹².

¹⁰ Przesłanie firmy oraz jej historia są opisane na stronie: <https://www.takeo.co.jp/en/company/message/> (dostęp: 22.09.2023).

¹¹ K. Hara, *Designing Design Kenya Hara*, Lars Müller Publishers, Zürich 2007, s. 22–51.

¹² *Ibidem*, s. 24.

Za pośrednictwem tej wystawy Hara formułował ważne pytania, między innymi o znaczenie technologii w kreowaniu naszej przyszłości:

Technologia przyniesie nowe możliwości, ale to wciąż tylko środowisko, a nie sama kreatywność. Pytanie, które pokazuję, dotyczy wykorzystania ludzkiej mądrości w nowym środowisku, jakie zapewnia technologia. Do czego powinniśmy dążyć? Jakie plany powinniśmy realizować?¹³.

Kolejne dwie wystawy zorganizowane przez firmę Takeo Co. Ltd. i prezentowane w ramach odsłon Takeo Paper Show, których kuratorem był Kenya Hara, odbyły się w 2004 r. Wystawa *HAPTIC – Awaking the Senses* odnosiła się bezpośrednio do zmysłu dotyku i wiązała się z prowadzonymi przez Harę badaniami nad architekturą informacji oraz postrzeganiem przedmiotów za pomocą zmysłów. Do udziału w wystawie zaprosił dwudziestu dwóch uczestników (architektów, projektantów, rzemieślników), których poprosił o zaprojektowanie dowolnego obiektu w taki sposób, aby pobudzał on zmysł dotyku. Powstałe projekty należą do świata „sterowanego zmysłami”, który stanowi oddzielny biegun, często niezwiązany z technologią. Wystawa ukazywała możliwość przekraczania tych sztucznych granic¹⁴. W tym miejscu warto przywołać jeden z wcześniejszych edytorskich projektów Kenya Hary – program otwarcia realizowany dla organizatora Zimowych Igrzysk Olimpijskich w Nagano w 1998 r. Pomysł autora odwoływał się do pamięci odbiorcy poprzez oddziaływanie na jego zmysły wzroku i dotyku jednocześnie w celu przywołania wspomnienia stawiania pierwszych kroków na białej powierzchni świeżego śniegu. Okładka publikacji opisującej to wydarzenie w trzech językach została wykonana ze specjalnie przygotowanego papieru oddającego efekt śnieżnej gładkiej powierzchni, na którym możliwe było wytłoczenie tytułu. To jeden z wczesnych projektów, w których Hara uruchamia proces poznawczy odwołujący się do pamięci odbiorcy i do jego wspomnień, również jeden z pierwszych, gdzie tak istotne znaczenie ma papier jako materiał stanowiący główny nośnik informacji.

Kuratorska działalność Kenya Hary zaowocowała kolejną realizacją w ramach 47. Takeo Paper Show w 2014 r. Wystawa *SUBTLE. Takeo Paper Show 2014* odbyła się trzy lata po ogromnym trzęsieniu ziemi spowodowanym falą tsunami na pacyficznym wybrzeżu, której następstwem była katastrofa naturalna w wyniku uszkodzenia elektrowni atomowej w Fukushima. Do tego wydarzenia odwołał się Kenya Hara we wstępie katalogu wystawy, podkreślając bezsilność ludzi wobec klęsk żywiołowych, a także zwracając uwagę na istotne znaczenie papieru, szczególnie

¹³ *Ibidem*, s. 49.

¹⁴ Równoległe do tej wystawy Kenya Hara przygotował wystawę *FILING – Managing the Chaos*, stanowiącą jej rozwinięcie. Odwoływała się również do papieru, który – stymulując zmysł dotyku – stanowi cenne źródło kreatywności. Punktem wyjścia było poszukiwanie sposobu na organizację papierowych zasobów i zarządzanie chaosem.

w kontekście jego niedoboru, który wiązał się również ze zniszczeniem fabryk papieru w regionach Tohoku: „Świeżo przypomniano nam, że żyjąc w otoczeniu papieru, zwykliśmy wymyślać pomysły i przelewać nasze myśli na papier; jak luksusowe i bogate jest dla nas życie z papierem. Desperacko pragnęliśmy ciepła i dotyku papieru”¹⁵. Autor zwraca szczególną uwagę na zmysłowe i doświadczalne postrzeganie delikatnej papierowej materii. Po raz kolejny z wielką uważnością i z wielu stron przygląda się papierowi, wykorzystując do tego całościowe podejście do projektu wystawienniczego. Obejmuje on dobór artystów na wystawę, projekt identyfikacji wystawy (aranżacja, plakaty, katalog), tekst autorski oraz długą rozmowę z matematykiem Masao Morita, również publikowaną w katalogu wystawy.

Najważniejszym problemem, jaki stawia Kenya Hara (jak zwykle w dialogu z innymi), jest pokazanie papieru jako materii „delikatnej”, ale nie z samej jego natury. Owa delikatność to jedynie wrażenie, jakie papier wywołuje w użytkowniku. Podkreśla również, aby nie skupiać się wyłącznie na papierze jako materiale-nośniku pisma i druku, który to aspekt jest często przywoływany w kontekście rozwijających się technologii informatycznych.

Jednak istotą papieru nie jest jego arkuszowa materialność, na której można wykonać druk. Choć jego funkcjonalność jako przedmiotu wspierającego druk jest wspaniała, jego wkład w historię ludzkości polega na tym, jak stymulował i inspirował tworzenie kultury¹⁶.

Autor opisuje papier jako materię, która zwykle jest kojarzona z bielą, kolorem bardzo rzadko występującym w środowisku naturalnym. Biel papieru pojawia się jako ostatni etap podczas jego produkcji, jest elementem ostatecznym i wywołującym napięcie u użytkownika. Biel kartki papieru staje się potencjalnością, jest „pustą” przestrzenią otwartą na wszelkie interpretacje i możliwości kreacji¹⁷. Jednocześnie jest materia podatną na zabrudzenia i łatwą do zniszczenia zarówno przez ogień, jak i wodę, ale właśnie w delikatności i wrażliwości papieru kryje się jego siła. Obcując z papierem, różnymi zmysłami możemy dostrzec subtelne i jednocześnie nieodwracalne zmiany, jego delikatne zagięcia, pozostawione na nim pisane lub drukowane znaki, jednorazowe otwarcie papierowych opakowań. Kenya Hara opisuje papier jako material generujący *kizzen*, czyli moment, w którym coś się wydarzy w odpowiedzi na określony impuls. Biel kartki papieru powoduje napięcie przed samym

¹⁵ K. Hara, S. Nakamura, A. Sakai, *Subtle. The 47th Takeo Paper Show*, Takeo, Co., Ltd., Tokyo 2014, s. 6.

¹⁶ *Ibidem*, s. 8.

¹⁷ Koncepcja „bieli” rozpatrywana jest obszernie w takich książkach Kenya Hary, jak: *White* (Lars Müller Publishers, Zürich 2009), *100 Whites* (Lars Müller Publishers, Zürich 2020) i w cytowanej już *Designing Design...*, s. 212–225.

naruszeniem tej idealnej powierzchni, co sprawia, że nasze zmysły ulegają subtelnemu wyostreniu¹⁸.

Plakaty reklamujące wystawę to dwa projekty, nawzajem się uzupełniające i prowadzące z sobą dialog (il. 9 i 10). Każdy z nich może funkcjonować osobno, ale dostrzeżenie ich w duecie pozwala pogłębić refleksję na temat wystawy. Na obu plakatach w centrum kompozycji znajdują się identyczne białe prostokątne formy z delikatnie zaoblonymi narożnikami. Zarówno obłoczek krawędzi prostokątnych pustych figur, jak i białe tło, w które są one zatopione, odwołują się bezpośrednio do głównego tematu wystawy SUBTLE. Delikatność i subtelność są dodatkowo wyróżnione przez stworzoną optycznie różnicę w obu pracach. Na płaskim arkuszu papieru (145,5 x 103 cm) autor osiąga za pomocą możliwie najprostszych środków graficznych efekt trójwymiarowej kompozycji – jedna z prostokątnych form wydaje się zatapiać, a druga wybrzuszać. Optyczna iluzja maksymalnie uproszczonej kompozycji obu prac odwołuje się bezpośrednio do naszych zmysłów w sposób nieinwazyjny i bardzo subtelny¹⁹. To bezpośrednie przełożenie problematyki wystawy na jej graficzną zapowiedź w formie dwóch plakatów. W podobnie minimalistycznym nurcie utrzymany jest projekt katalogu wystawy, a także aranżacja ekspozycji.

Obiekty prezentowane na wystawie były umieszczone na lekkich, ultra cienkich stojakach ekspozycyjnych, których kształty bezpośrednio odwoływały się do prostokątnych białych arkuszy delikatnego papieru (il. 11). Zostały one rozmieszczone w równych odstępach i optycznie bardzo wyraźnie wyznaczały granice przestrzeni wystawy. Pozwoliło to skupić uwagę odbiorców na obiektach pokazywanych w małej skali. Minimalistyczny efekt osiągnięto dzięki stworzeniu płaskiej białej powierzchni, na której prezentowano poszczególne prace, tak małe, że ich wysokość nie przekraczała kilkunastu milimetrów. Lekkość i tytułową delikatność podkreślały dodatkowo niezwykle cienkie metalowe podpory ekspozytorów. Kontrastem dla płaskiej powierzchni ekspozycyjnej, na której pokazywano często delikatne i drobiazgowo prace z papieru, były zamontowane na ścianach powiększone fotografie Yoshihiko Umedy. Projekt wystawy uwzględniał również łatwość transportu poprzez zastosowanie konstrukcji składanych ekspozytorów, a także dostosowanie ich do kilku różnych przestrzeni ekspozycyjnych i jej powtarzalność²⁰.

¹⁸ K. Hara, S. Nakamura, A. Sakai, *Subtle...*, s. 9.

¹⁹ Podobny efekt delikatności osiągnął Kenya Hara w trzech projektach opakowań na ciastka – francuskie makaroniki Ispahan dla wytwórni francuskiej Pierre Hermé Paris z 2014. Opakowania powstały w trzech różnych, niewiele różniących się wersjach i zostały wykonane poprzez umieszczenie formy w rozpuszczonej papierowej masie, z której następnie wypuszczono wodę przez kilka otworów. Projekt ten był prezentowany w grupie prac w cyklu SUBTLE/COLLECTION, s. 192–195.

²⁰ Fotografie dokumentacyjne z wystawy SUBTLE. *Takeo Paper Show 2014*, <https://www.ndc.co.jp/en/works/takeo-papershow-2014/> (dostęp: 23.09.2023).

W katalogu, oprócz wstępu Kenya Hary, moją uwagę zwróciła rozmowa autora z reprezentantem nauk ścisłych, matematykiem Masao Moritą²¹. Własne spojrzenie na papierową materię ujętą w tytule *Subtle* Hara konfrontuje tutaj ze spojrzeniem naukowca, dla którego temat ten jest również interesujący. Dlaczego tak się dzieje? Co wynika z tej rozmowy? Zainteresowanie światem liczb i matematycznych reguł oraz posługiwanie się nimi we własnych tekstach poświęconych projektowaniu jako próbą opisu procesu projektowego odnajdujemy już w jednej z pierwszych książek artysty *Designing Design*, a także w wielu późniejszych wywiadach:

Chodzi o to, że w codziennym życiu ważne jest odkrywanie „ułamków dziesiątych”. Przyszłość nie jest „tam”, za teraźniejszością. To nie ciąg liczb 8, 9, 10, 11... To raczej coś jak 6,8 czy 7,3. Nowy design osadzony w zwykłym życiu będzie kreowany przez intelekt, który postrzega niezliczone liczby pomiędzy dwoma liczbami całkowitymi²².

W rozmowie z Masao Moritą Kenya Hara podkreśla:

jednak nie delikatność samego papieru mnie interesuje, ale delikatne i wyrafinowane ludzkie zmysły, które papier jest w stanie obudzić²³.

Natomiast Morita, odwołując się do *Mysli* Blaise Pascala²⁴, przywołuje rozróżnienie dwóch różnych sposobów myślenia wśród ludzi. Jeden z nich, skupiony na racjonalności i logice, to tzw. umysł matematyczny, który przeciwstawiony jest „umysłowi intuicyjnemu”, który radzi sobie lepiej w sytuacji braku jasnych zasad. Pascal według Mority dążył do równowagi obu tych sposobów postrzegania świata i taką samą zależność obserwuje matematyk w tekstach i pracach Kenya Hary. Rozważania na temat papieru, które wymieniają z sobą ci dwaj autorzy, odwołujący się do różnych źródeł i doświadczeń, prowadzą do konkluzji, że dla każdego z nich papier jest ważnym nośnikiem, umożliwiającym kształtowanie własnych myśli i pomocnym w poszukiwaniu właściwych rozwiązań, w docieraniu, również poprzez notowane/rysowane na papierze błędy, do ostatecznych właściwych decyzji w swoich pracach.

Poucające jest śledzenie tej rozmowy, w której każdy z autorów przywołuje przykłady z własnej praktyki. Przyglądając się sobie nawzajem, szukają różnic albo podobieństw i dochodzą do wspólnych konkluzji. Rozmowa, której zaczynem był papier jako materiał i jednocześnie główny temat wystawy, obrazuje, jak głęboko obaj autorzy, odwołując się do własnych doświadczeń, potrafią sięgać do filozoficznych zasobów. Jest ona przykładem poszukiwania głębszego zrozumienia

²¹ M. Morita, K. Hara, *Paper and Mathematics* [w:] K. Hara, S. Nakamura, A. Sakai, *Subtle...*, s. 155–169.

²² K. Hara, *Designing Design...*, s. 50.

²³ K. Hara, S. Nakamura, A. Sakai, *Subtle...*, s. 155.

²⁴ B. Pascal, *Mysli*, tłum. T. Boy-Zeleński, Hachette Livere Polska, Warszawa 2008.

podjęmowanych działań poprzez wsłuchiwanie się i dzielenie spostrzeżeniami dotyczącymi praktyki. Umieszczenie dialogu w katalogu wystawy daje odbiorcy możliwość pogłębienia wiedzy w sposób znacznie bardziej efektywny i silniej oddziałujący na czytelnika niż wówczas, gdyby znalazły się tu dwa oddzielne autorskie teksty.

Wystawa *SUBTLE. Takeo Paper Show 2014* była w mojej ocenie pierwszą autorską wystawą, w której Kenya Hara zaprezentował możliwie najpełniej wszystkie najważniejsze elementy swojego stylu pracy oraz zarysował spójną koncepcję filozoficzną. Ekspozycja skupiała się na niezwykle wykwintnym świetle, w jaki papierowe medium wprowadza człowieka, i podkreślała prawdziwą naturę papieru. Pokaz obejmował cztery odrębne części, połączone ekspozycyjnie w jedną całość: 1) *SUBTLE/CREATION*, wystawę nowych prac wykonanych z papieru, odwołujących się do tematu przewodniego, wykonanych przez szesnastu twórców, 2) *SUBTLE/COLLECTION*, prezentację różnych papierowych form skojarzonych z ludzką aktywnością, np. ozdabianie, wysyłanie, modelowanie, opisywanie, składanie, 3) *SUBTLE on PRUDUCTS*, obejmowała trzy nowe produkty z papieru stworzone w oparciu o nowe technologie, 4) *PAPER: A PORTRAIT* był pokazem czarno-białych wielkoformatowych fotografii autorstwa Yoshihiko Uedy (ur. 1957), który stworzył minimalistyczne formalnie portrety papierowych arkuszy. Analizując wszystkie elementy składowe wystawy, można zauważyć zarówno myślenie holistyczne i maksymalnie otwarte, jak i skupienie się na najdrobniejszych szczegółach. Istotne dopracowanie całości projektu przy udziale tak wielu różnych twórców wskazuje na ogromną dojrzałość artysty, który zdecydowanie wykracza w swojej działalności poza sferę projektanta i pokazuje, jak efektywnie można łączyć różne dyscypliny nauki ze sferą artystyczną.

Inną ważną wystawą autorską Kenya Hary była wystawa *“SENSEWARE” Tokyo Fiber’09*, której problematyka również wykraczała daleko poza czysto artystyczną i projektową (il. 12 i 13). To wydarzenie miało na celu umożliwienie szerokiemu gronu specjalistów w dziedzinie nowoczesnych technologii zapoznanie się z nowoczesnymi i niezwykle atrakcyjnymi sztucznymi włóknami, które nie są jeszcze szeroko stosowane, ale w których tkwi ogromny potencjał. Definicję tytułowego słowa *senseware* znajdziemy w katalogu wystawy:

Definiuję ją jako materię, która pobudza ludzki instynkt twórczy i budzi chęć tworzenia. Dobrym przykładem jest rola, jaką kamień odegrał w epoce kamienia. Kiedy trzymasz w dłoni kamienny topór, czujesz jego ogromny ciężar i zauważasz, jak jest twardy, czujesz, że coś w tobie budzi. (...) Kontakt z kamieniem pobudził w człowieku chęć konstruowania i przekształcania otaczającego nas świata i był impulsem do powstania kultury epoki kamienia. Trzymając kamienne narzędzie, instynktownie zrozumiesz ten proces²⁵.

²⁵ K. Hara, *Senseware. TokyoFiber ’09*, Asahi Shimbun Publications Inc., Tokyo 2009, s. 6–7.

Podobną rolę, jaką kamień odegrał w rozwoju ludzkości, Kenya Hara przypisuje papierowi, którego znaczenie przybliżył w wystawie *SUBTLE*, a także włóknom naturalnym, takim jak len, bawełna i jedwab. W znaczący sposób pobudziły one ludzką kreatywność, wykraczając poza potrzeby czysto użyteczne związane z ochroną ciała przez zimnem, słońcem czy wiatrem. Wystawa pokazywała ogromny potencjał Japonii jako środowiska sprzyjającego rozwojowi nowych technologii oraz lidera w rozwoju sztucznych włókien. Istotny jest proces wykorzystywania tkwiącego w nich potencjału i wymyślenia nowych form zastosowań dla tych nowoczesnych produktów. Aby do tego doszło, konieczne jest właściwe ich zaprezentowanie. To właśnie było celem Kenya Hary podczas pracy nad wystawą, która na etapie tworzenia koncepcji polegała przede wszystkim na współpracy z siedmioma wybranymi producentami nowoczesnych włókien i technologii oraz dokładnym zapoznaniu się z charakterystyką oferowanych nowoczesnych materiałów. Kolejnym ważnym krokiem był wybór właściwych twórców z szerokiego grona architektów, projektantów z różnych dziedzin oraz producentów. Ostatecznie kurator wybrał kilkunastu twórców (artystów i firm), którzy zaprezentowali nowatorskie technologie w postaci konkretnych realizacji. Poszczególne projekty, powstałe w formie prototypów, były ostatecznie zakomponowane razem jako ekspozycje budujące wystawę, której kształt wizualny zaprojektował Kenya Hara. Powstała efektowna wizualnie przestrzeń, a odbiorca mógł doświadczać i obserwować projekty dotąd niewidoczne, ukryte w świecie nauki i przemysłu.

Ostatecznym celem wystawy nie było zaprojektowanie produktów, które następnie mogłyby być wprowadzone na rynek w celach komercyjnych, lecz jedynie pokazanie możliwości ukrytych w tych, na co dzień niewidocznych, nowoczesnych technologiach. Stanowiła ona kolejny ważny krok w działalności Hary jako twórcy przekraczającego poszczególne dziedziny sztuki, nauki i technologii, a jednocześnie wskazującego na niezwykle ważny aspekt łączenia i krzyżowania się różnych dziedzin, które rzadko mają okazję funkcjonować na równych zasadach w przestrzeni sztuki.

Sposób myślenia oparty na przekraczaniu i łączeniu różnych dziedzin Kenya Hara rozwinął w kolejnych projektach wystawienniczych, jakimi są wystawy z cyklu *House Vision*. Punktem wyjścia dla pierwszej wystawy w 2013 r. w Tokio był dom (il. 14). Na przestrzeni piętnastu tysięcy metrów zaprezentowano siedem wizji domów oraz potencjalne rozwiązania pojawiające się na styku wielu różnych dyscyplin i gałęzi przemysłu. Wystawie towarzyszył szeroki program seminariów z udziałem ekspertów, m.in. urbanistów, architektów, deweloperów i wykonawców. Również trzy kolejne wystawy zostały zorganizowane na podobnych zasadach i działały na styku wielu różnych dziedzin, łącząc produkcję i przemysł z nowoczesnymi technologiami, a rola kuratora polegała przede wszystkim na stworzeniu spójnej całości²⁶.

²⁶ Trzy kolejne wystawy z cyklu to: *House Vision 2 Tokyo Exhibition*, wystawa zewnętrzna w Aomi, Tokyo 2016; *House Vision 2018 Beijing Exhibition*, wystawa zewnętrzna, Beijing; *House Vision 2022*

Projektowanie tak dużych przedsięwzięć od strony wizualnej wymaga ogromnej wyobraźni. Na wystawie w poznańskim muzeum można było zobaczyć zaledwie niewielki fragment tego projektu, rysunkowe szkice rozkładówek stron katalogu wystawy *Tokyo House Vision*. Miniaturowe, detaliczne rysunki przedstawiały layout poszczególnych stron z precyzyjnie określonym miejscem na teksty i szkicami zdjęć z wystawy, które następnie umieszczane są w katalogu. Pokazany został proces projektowy, odbywający się zawsze w przypadku tego twórcy za pomocą najprostszych narzędzi znanych od lat, czyli białego arkusza papieru i ołówka.

Wystawę *Hause Vision* przywołuje również Rossela Menegazzo, w książce poświęconej projektowaniu w Japonii²⁷, w kontekście spojrzenia na współczesne wzornictwo tego kraju, w którym odnajdujemy wątki zwrócone jednocześnie ku przyszłości i przeszłości. W tej reprezentującej przyszłość designu wystawie Hara rozważa „nową koncepcję doświadczania miasta” poprzez ponowne odkrywanie i przyglądanie się różnym koncepcjom mieszkaniowym. Jako kurator wystawy wskazuje na siłę krajów azjatyckich, które mogą zaproponować na arenie międzynarodowej nowy, alternatywny sposób życia, opierający się na większej harmonii z otoczeniem i własnymi tradycjami.

W wielu projektach Kenya Hary odnajdziemy odniesienia do japońskiego *wa* – „japońskiego znaku, który odnosi się nie tylko do koncepcji harmonii i pokoju, ale do Japonii i samej kultury japońskiej – przekształcił się w termin opisujący tę szczególną «japońskość», którą kultura zachodnia odnajduje jako serce japońskiego piękna. W projektowaniu *wa* w subtelny sposób nawiązuje do prostej formy i naturalnego materiału przedmiotu, ale także do wewnętrznego podejścia do rzemiosła, sztuki i życia w ogóle”²⁸. Kenya Hara, jako kurator wystaw pod nazwą *JAPAN HOUSE*, których celem jest promocja japońskiej kultury za granicą i które były prezentowane m.in. w Londynie, Los Angeles i São Paulo, tworzy projekty odwołujące się do głęboko filozoficznych źródeł japońskiej kultury. Podczas wykładów, wywiadów oraz we własnych książkach nawiązuje do filozofii buddyjskiej i historii japońskiej kultury jako najważniejszych czynników pozwalających zrozumieć istotę japońskiego designu. Kiedy myślimy o japońskim projektowaniu, od razu nasuwają się takie pojęcia, jak minimalizm i prostota, jednak rozumiane w inny sposób niż cechy kojarzone z zachodnim modernizmem, którego źródła tkwią w funkcjonalizmie i przemianach społecznych. Jak pisze Kenya Hara:

Korea Exhibition, wystawa zewnętrzna, przedmieścia Seulu. Więcej informacji dotyczących poszczególnych wystaw znajduje się na stronie: <https://house-vision.jp/> (dostęp: 20.09.2023).

²⁷ R. Menegazzo, K. Hara, S. Piotti, *WA: The Essence of Japanese Design*, Phaidon, London 2014.

²⁸ *Ibidem*, b.s.

Prostotę japońskiego designu nazywam „pustką”. Zamiast rozpowszechniania precyzyjnego, wyrazistego przekazu, skrajna prostota – pustka – może zachęcać do różnorodnych interpretacji, podobnie jak puste naczynie²⁹.

Autor zwraca uwagę na konkretne czynniki geograficzne i historyczne, które przyczyniły się do rozkwitu myślenia opierającego się na maksymalnej prostocie i wskazuje na czas tuż po wojnie domowej Onin no ran pod koniec XV wieku, która doprowadziła do ogromnych strat i zniszczeń wielu artefaktów kultury (dzieł architektonicznych, literackich, malarskich, kaligraficznych). Odnowę zapoczątkował szogun Yoshimasa, który po odejściu z polityki skupił się na tworzeniu wokół siebie środowiska utalentowanych osób, swobodnie mogących rozwijać artystyczną działalność. Ten krótki okres był niezwykle istotny dla kultury, gdyż wówczas powstały najbardziej charakterystyczne i unikatowe dla niej zjawiska, m.in. ceremonia parzenia herbaty, ikebana, ogrody japońskie, projekt tradycyjnego wnętrza pokoju japońskiego, w którym umieszcza się w z góry określony sposób charakterystyczne elementy, tj. *tatami*, *shoji*, *fusuma*. To właśnie w tym czasie pojawiło się zamilowanie do pustych i prostych przestrzeni pozwalających na maksymalny rozwój wyobraźni.

W kontekście wyobraźni niezmiernie ważne jest zrozumienie, skąd wzięła się pustka w japońskiej kulturze. Również ten aspekt opisuje Hara:

Pierwotne poczucie pustki sięga czasów starożytnych. Starożytni Japończycy wierzyli, że mądrość kryje się w naturze, a ludzie żyją dzięki tej naturalnej mądrości³⁰.

Pisze również, w jaki sposób za pomocą czterech cienkich kółek ustawionych w czterech rogach i jednej liny rozciągniętej wokół nich tworzona jest pusta przestrzeń, do której mogą być zaproszone bóstwa. Bogowie istniejący w naturze być może zdecydują się zamieszkać w takiej przestrzeni, gdyż pustka tworzy możliwość jej zapelnienia, to ona staje się jądrem i najważniejszym elementem kumulującym wszelką energię i jest jednocześnie źródłem wszelkich interpretacji. Zgodnie z tak rozumianą koncepcją pustki powstaje wiele projektów Kenya Hary oraz innych japońskich autorów, a jedną z najważniejszych realizacji powstających w zgodzie z tą filozofią jest koncepcja designu firmy MUJI (Mujirushi Ryōhin)³¹.

²⁹ K. Hara, *The Origins of Japanese design* [w:] R. Menegazzo, K. Hara, S. Piotti, *WA: The Essence...*, s. 11.

³⁰ *Ibidem*, s. 14.

³¹ Koncepcja firmy MUJI (Mujirushi Ryōhin) stworzona przez Kenya Harę, który jest jej dyrektorem kreatywnym od 2001 r., opiera się na filozofii pustki. MUJI, japoński producent przedmiotów codziennego użytku, odwołuje się bezpośrednio do prostoty, stawiając ją jako cel najwyższy. MUJI dopasowuje się do każdego stylu życia i każdego użytkownika, pozostawia maksymalnie dużą i pustą przestrzeń na wszelkie możliwe interpretacje i pomysły stosowania. To jeden z najważniejszych projektów Kenya Hary, konsekwentnie realizowany od ponad dwudziestu lat. Na ten temat zob. K. Hara, *Designing Design...*, s. 228–299; *MUJI Book 1*, ed. K. Hara, Rizzoli

Podsumowanie

Tegoroczna wystawa monograficzna artysty w Muzeum Narodowym w Poznaniu umożliwiła po raz pierwszy w Polsce bezpośredni kontakt z różnymi pracami Kenya Hary. Autor otrzymał propozycję zaprojektowania własnej wystawy w konkretnych przestrzeniach obejmujących stary i nowy gmach muzeum. Przestrzeń trudna, niejednorodna, ale dająca też możliwości prezentacji prac w bardzo dużym formacie została podzielona na sześć działów, w ramach których przedstawiono poszczególne projekty, wybrane przez artystę i uwzględniające prośby kuratorki wystawy³². Wystawa dała autorowi możliwość ponownego spojrzenia na własne prace powstające na przestrzeni ponad dwudziestu lat. Stanowiła też ważny przykład współczesnego nurtu wystawienniczego, który coraz częściej wykorzystuje różne formy prezentacji dzieł z wykorzystaniem nowych technologii i mediów. W wyjątkowy sposób przedstawiała sztukę designu poprzez odwoływanie się do różnych zmysłów i stanowiła zaproszenie do świata Kenya Hary. Artysta ten w swoich pracach i tekstach dzieli się z widzami wyjątkowymi wartościami japońskiej kultury, w której pojęcie pustki stanowi jeden z głównych elementów. Odkrywanie konotowanych na wystawie znaczeń stanowiło ważną wartość merytoryczną tego wydarzenia.

Literatura

- Andrea Branzi + Kenya Hara curate 'neo preistoria – 100 verbi' for XXI triennale international exhibition*, Milan, 28.05.2016, <https://www.designboom.com/design/neo-preistoria-xxi-triennale-international-exhibition-andrea-branzi-kenya-hara-05-28-2016/> (dostęp: 22.09.2023).
- Brancka-Ledwoń E., *Co to jest design?*, Polish Design_Now, 22.01.2016, <https://polishdesignnow.com/co-to-jest-design/> (dostęp: 24.09.2023).
- Grabowska-Konwent A., *Kenya Hara – między przedmiotem a doświadczeniem* [w:] K. Hara, *Kenya Hara. Make The Future Better Than Today. Japońskie projektowanie graficzne*, Muzeum Narodowe w Poznaniu, Poznań 2023.
- Hara K., *100 Whites*, Lars Müller Publishers, Zürich 2020.
- Hara K., *Designing Design Kenya Hara*, Lars Müller Publishers, Zürich 2007.
- Hara K., *Kenya Hara. Make The Future Better Than Today. Japońskie projektowanie graficzne*, Muzeum Narodowe w Poznaniu, Poznań 2023.
- Hara K., *Sensaware. TokyoFiber '09*, Asashi Shimbun Publications Inc., Tokyo 2009.

International Publication Inc., New York 2010; *MUJI Book 2*, ed. K. Hara, Ryohin Keikaku Co., Ltd., Tokyo 2021; A. Grabowska-Konwent, *Kenya Hara – między przedmiotem a doświadczeniem* [w:] K. Hara, *Kenya Hara. Make The Future...*, s. 13–16.

³² Zależało mi bardzo na podkreśleniu części poświęconej projektowaniu plakatów, które zawsze stanowią trzon wystaw laureatów Nagrody im. Jana Lenicy oraz na pokazaniu warsztatu pracy artysty projektanta. Część wystawy prezentująca szkice do wystaw, plakatów, książek, stanowiące zapis koncepcji powstania poszczególnych projektów, była szczególnie ciekawa dzięki usytuowaniu ich obok skończonych drukowanych prac.

- Hara K., *White*, Lars Müller Publishers, Zürich 2009.
- Hara K., *The Origins of Japanese design* [w:] R. Menegazzo, K. Hara, S. Piotti, *WA of Japanese Design*, Phaidon, London 2014.
- Hara K., Nakamura S., Sakai A., *Subtle. The 47th Takeo Paper Show*, Takeo, Co., Ltd., Tokyo 2014.
- Hara K. [we współpracy ze studentami Hara Seminar z Department of Science of Design, Musashino Art University], *Ex-formation*, Lars Müller Publishers, Zürich 2015.
- Hara K., Branzi A., *Neo Preistoria 100 Verbi / Neo-Prehistory, 100 Verb*, Triennale di Milano, Milano 2016.
- Menegazzo R., Hara K., Piotti S., *WA: The Essence of Japanese Design*, Phaidon, London 2014.
- Morita M., Hara K., *Paper and Mathematics* [w:] K. Hara, S. Nakamura, A. Sakai, *Subtle. The 47th Takeo Paper Show*, Takeo, Co., Ltd., Tokyo 2014.
- MUJI Book 1*, ed. K. Hara, Rizzoli International Publication Inc., New York 2010.
- MUJI Book 2*, ed. K. Hara, Ryohin Keikaku Co., Ltd., Tokyo 2021.
- Nagai K., *History of Nippon Design Center* [w:] *Japanese Design a survey since 1950*, eds. K. B. Hiesinger, F. Fischer, Philadelphia Museum of Art, Philadelphia 1994.
- Pascal B., *Mysli*, tłum. T. Boy-Żeleński, Hachette Livere Polska, Warszawa 2008.
- Thorton R.S., *Japanese Graphic Design*, Laurence King Ltd., London 1991.

SUMMARY

KENYA HARA: THE EXHIBITION AS A VEHICLE OF KNOWLEDGE

This article describes a fragment of the work of Kenya Hara, a contemporary Japanese designer who focuses on the issue of communication and perceives design as universal wisdom accumulated by society. In the wide range of his projects, a special place is occupied by exhibitions, which he has been involved in since the beginning of his artistic activity. In the article, the author mentions the most important exhibition projects in which Hara combines various threads from the world of design, industry, technology and, above all, science. Most of Hara's curatorial projects cover various spheres of his activity, from creating concepts, through selecting artists, designing visual identification, writing texts in the catalog, and preparing the visual design of the exhibition. An important aspect of Hara's exhibition projects is engaging viewers by appealing to memory. Technology has given great opportunities in visuals and audible expression, but he argues that his exhibitions that involve physically going to the venue to experience the exhibits are richer media events, ones that can engage all senses. The most important value of his projects is enabling recipients to discover the unique values of Japanese culture. Each exhibition is a vehicle of knowledge relating to both history and the future and constitutes an important message as part of Hara's philosophical design concept.

Il. 1. Plakat *Make The Future Better Than Today*. Kenya Hara. Laureat Nagrody im. Jana Lenicy 2020. 24th March – 30th July 2023, Muzeum Narodowe w Poznaniu, druk cyfrowy, 103 x 73 cm, kolekcja Muzeum Narodowego w Poznaniu MNP Plo 15743 (fot. Nippon Design Center, Tokio)

Il. 2. Wystawa Kenya Hara. *Make The Future Better Than Today*. Laureat Nagrody im. Jana Lenicy 2020, 24 marca–30 lipca 2023, Muzeum Narodowe w Poznaniu, przestrzeń głównego holu – Projekty dla firmy MUJI (Mujirushi Ryōhin) (fot. Sonia Bober, MNP, Poznań)

Il. 3. Wystawa Kenya Hara. *Make The Future Better Than Today*. Laureat Nagrody im. Jana Lenicy 2020, 24 marca–30 lipca 2023, Muzeum Narodowe w Poznaniu, mała salka – Działalność edytorska i kuratorska (fot. Sonia Bober, MNP, Poznań)

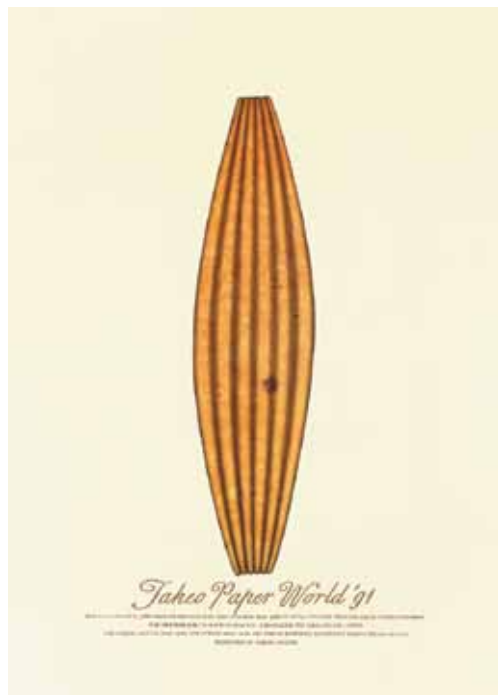
Il. 4. Wystawa Kenya Hara. *Make The Future Better Than Today*. Laureat Nagrody im. Jana Lenicy 2020, 24 marca–30 lipca 2023, Muzeum Narodowe w Poznaniu, przestrzeń głównego holu nad schodami – Projektowanie opakowań (fot. Sonia Bober, MNP, Poznań)

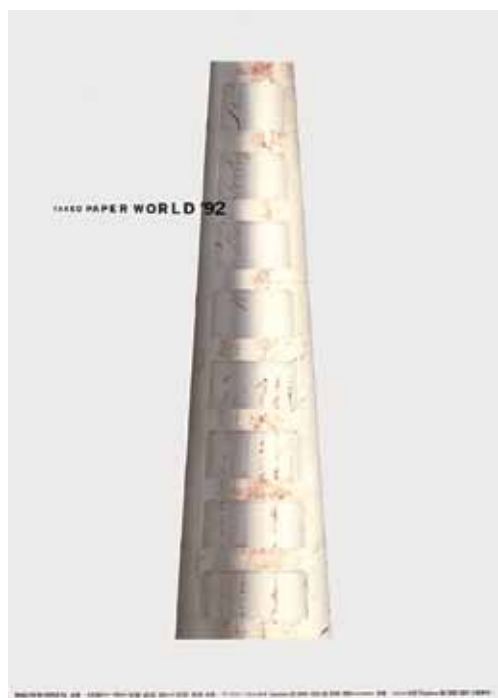
Il. 5. Wystawa *Kenya Hara. Make The Future Better Than Today. Laureat Nagrody im. Jana Lenicy 2020*, 24 marca–30 lipca 2023, Muzeum Narodowe w Poznaniu, przestrzeń w ciemnej sali – Plakaty i szkice (fot. Sonia Bober, MNP, Poznań)

Il. 6. Plakat *Takeo Paper World '90*, offset barwny, 103 x 73 cm, kolekcja Muzeum Narodowego w Poznaniu MNP Plo 8275 (fot. Nippon Design Center, Tokio)

Il. 7. Plakat *Takeo Paper World '91*, offset barwny, 103 x 73 cm, kolekcja Muzeum Narodowego w Poznaniu MNP Plo 8277 (fot. Nippon Design Center, Tokio)

Il. 8. Plakat *Takeo Paper World '92*, offset barwny, 103 x 73 cm, kolekcja Muzeum Narodowego w Poznaniu MNP Plo 5650 (fot. Nippon Design Center, Tokio)

Il. 9. Plakat *Subtle. Takeo Paper Show 2014*, offset barwny, 145,5 x 103 cm, kolekcja Muzeum Narodowego w Poznaniu MNP Plo 15739 (fot. Nippon Design Center, Tokio)

10. Plakat *Subtle. Takeo Paper Show 2014*, offset barwny, 145,5 x 103 cm, kolekcja Muzeum Narodowego w Poznaniu MNP Plo 15738 (fot. Nippon Design Center, Tokio)

Il. 11. Wystawa *Subtle. Takeo Paper Show 2014*, Tokio (fot. © Nacasa & Partners Inc.)

Il. 12. Plakat *Senseware. Tokyo Fiber '09*, offset barwny, 145,5 x 103 cm, kolekcja Muzeum Narodowego w Poznaniu MNP Plo 15735 (fot. Nippon Design Center, Tokio)

Il. 13. Plakat *Senseware. Tokyo Fiber '09*, offset barwny, 145,5 x 103 cm, kolekcja Muzeum Narodowego w Poznaniu MNP Plo 15736 (fot. Nippon Design Center, Tokio)

Il. 14. Wystawa *House Vision 2013 Tokyo Exhibition*, Tokio (fot. © Nacasa & Partners Inc.)

JAPANESE POEMS AS MAGICAL FORMULAS:
UNVEILING THE CONNECTION
TO FEMALE PHYSIOLOGY

This paper discusses classical and pseudo-classical Japanese-style short poems *tanka* (henceforth referred to as *waka*),¹ exploring their reinterpretation, occasional alteration, and utilization as magical formulas. While there have been numerous studies on magical aspects of *waka* poems, they have focused on other applications rather than specifically addressing female physiology² or they have dealt with language theories underlying their supernatural powers.³ This study aims to investigate two representative pieces of *waka* that pertain to the removal of impurity caused by menstrual blood and the regulation of the menstrual cycle in women. It focuses on magical verses transmitted by the means of talismans (*gofu* 護符)⁴ that most probably were in use from the eighteenth to the nineteenth centuries. By shedding light on the supernatural qualities of these poetic forms in relation to female physiology, this essay contributes to a deeper understanding of this specialized area of *waka* literature.

DOI: 10.4467/23538724GS.23.022.19017

ORCID 0000-0002-1697-1990

¹ *Waka* 和歌 (signifying a Japanese-style poem or a poem in Japanese, as opposed to Chinese poems) originally encompassed several poetry genres, including *tanka* 短歌 (short poem), *chōka* 長歌 (long poem), and *sedōka* 旋頭歌 (head-repeated poem). However, with the compilation of the *Kokin wakashū* [Collection of Ancient and Modern Japanese Poems], the imperial anthology, in the early tenth century, *tanka* gained significant prominence. This led to *waka* effectively becoming synonymous with *tanka*, while the term *tanka* fell into disuse. Therefore, I will use the term *waka* exclusively to refer to what was originally called *tanka*: a traditional form of Japanese poetry, characterized by its fixed syllable pattern of 5-7-5 7-7 and its focus on expression of emotion, often covering themes of love, nature, and personal experience.

² Hideo Hanabe, *Juka to setsuwa: uta, majinai, tsukimono no sekai* [Magical Poems and Legends: The World of Poems, Magic and Evil Spirits], Miyai Shoten, Tōkyō 1998; *idem*, *Mukashibanashi to juka* [Folk Tales and Magical Poems], Miyai Shoten, Tōkyō 2005; *Kōto denshō: tonae, uta, kotowaza no sekai* [Oral Tradition: The World of Incantations, Poems and Proverbs], eds. Akira Fukuda, Masahiro Manabe, Miyai Shoten, Tōkyō 2003.

³ R.K. Kimbrough, *Reading the Miraculous Powers of Japanese Poetry*, “Japanese Journal of Religious Studies” 2005, vol. 32, no. 1, pp. 1–33.

⁴ Selected terms and titles of primary sources, which may be otherwise difficult to identify, have been presented in *kanji* characters.

To provide a contextual background for the discussion, it is essential to examine the Buddhist understanding of menstruation. Within the framework of Japanese Buddhism, women were often regarded as possessing inherent mental defects. Their minds were believed to be tainted by ignorance, greed, and anger, commonly referred to as the “three poisons” (*sandoku* 三毒), occasionally accompanied by a fourth – jealousy. A respected and influential source in this field puts the matter thus: “Generally speaking, women, even the ones of royal and noble birth, have no devotion to pure faith (*jōshin* 淨信) and Buddhist practice (*bongyō* 梵行). [In women] only feelings of greed and jealousy run deep. For this reason their sinful deeds (*zaiigō* 罪業) form menstrual blood (*keisui* 經水), which drips little by little every month (...).”⁵

This passage is taken from *Yūkoku yoin* 幽谷余韻 [Echoes from Dark Valley], a work published in 1824 by Senjō Jitsugan, a Zen monk known for his translation into classical Chinese of “*Ketsubonkyō*” *engi* 血盆經緣起 [The Origin of “Bloody Pond Sutra”] from Shōsen Temple. A similar idea can be traced in other sources. For instance, [*Shōtoku*] *taishi den* 太子伝 [The Life of Prince [Shōtoku]] of Kawarayzen Temple copied in 1466, refers to menstrual blood as the “blood of five desires and three poisons” (*goyoku sandoku no chi* 五欲三毒ノ血).⁶ *Tenkaijō* “*Ketsubonkyō*” *dangishi* 天海藏血盆經談義私 [Sermon on the “Bloody Pond Sutra” from Tenkai’s Own Notes] in a copy from 1599 explains menstrual blood as the tears shed by buddhas and bodhisattvas residing on a lotus throne within a woman’s heart. Initially as pure as “pearls of dew”, these tears become tainted by earthly desires (*bonnō* 煩惱), especially by ignorance (referred to as *guchi* 愚痴 or *chi* 痴), turning into menstrual blood with defiling properties, just as crystal-clear water turns red when mixed with cinnabar. Statements like these make it evident that in Japanese Buddhism female blood was indeed perceived as a source of impurity. However, it is crucial to emphasize that this impurity was attributed to the manifestation of a woman’s poisoned mind rather than resulting solely from a physiological process.

Next *waka* used for ritualistic purposes for women will be discussed. *Moto yori chiri ni majiwaru...* – probably one of the best known pieces – should be labelled as a pseudo-classical poem, because, despite its attribution to Izumi Shikibu⁷ (or, in more recent tradition, to Ono no Komachi⁸), it made its first appearance in *Fūga*

⁵ Jitsugan Senjō, *Yūkoku yoin*, vol. 5, Ryūshiken Ogawa Tazaemon, Kyōto 1824, p. 30.

⁶ Kazuo Makino, *Chūsei no setsuwa to gakumon* [Medieval Anecdotal Stories and Knowledge], Izumi Shoten, Ōsaka 1991.

⁷ *Nikkō-san Rinnō-ji jō Keichō yonen Shaku Shuntei sha “Ketsubonkyō” dangishi ryaku kaidai narabi ni honkoku* [Sermon on the “Bloody Pond Sutra” from Tenkai’s Own Notes from Nikkō-san Rinnō Temple Copied by Shaku Shuntei in the Fourth Year of Keichō Era], eds. Kōdate Naomi, Kazuo Makino, “Jissen Joshi Daigaku Bungakubu Kiyō” 2000, no. 43, pp. 20–21.

⁸ Izumi Shikibu (976–1031), Japanese poet and court lady during the Heian period. She is best known for *Izumi Shikibu Nikki* [The Diary of Izumi Shikibu], as well as individual poems

wakashū 風雅和歌集 [Collection of Refined Japanese-style Poetry], an anthology compiled around 1349, approximately 300 years after Shikibu's death⁹. It survived in several later versions (examples of which will follow), but *Fūga wakashū* gives the following account:

もとよりも塵にまじはる神なれば月のさほりも何かくるしき

Moto yori mo chiri ni majiwaru kami nareba tsuki no sawari mo nanika kurushiki

I am a god who has originally mingled with the [worldly] dust. Why would I be harmed by [your] monthly impediment?

Circumstances of the poem's composition are given in a *kotobagaki* (prose statement):

When Izumi Shikibu was visiting Kumano¹⁰ and due to [monthly] hindrance (*sawari*) could not give offerings (*hōbei* 奉幣), she composed a poem:

晴やらぬ身のうき雲のたなひきて月のさほりとなるそかなしき

Hareyaranu mi no ukigumo no tanabikite tsuki no sawari to naru zo kanashiki

Do not clear up, floating clouds that hang over my body. How sad to be cursed with my monthly impediment.

[Afterwards] as she was sleeping, in a dream [the Kumano deity]¹¹ gave her this revelation.¹²

recorded in *Konkin wakashū* [Collection of Ancient and Modern Japanese Poems], *Shūi wakashū* [Collection of Gleanings of Japanese Poetry] and others.

⁹ Ono no Komachi, a renowned Japanese court poetess and symbol of beauty, lived during the ninth century. Komachi is celebrated for her emotionally evocative verses, which often explored themes of love and personal experiences. Like Izumi Shikibu, she is the subject of numerous legends and literary works, further cementing her prominent status in the world of poetry.

¹⁰ A number of scholars, including Yanagita Kunio and Segawa Kiyoko, claim *Shokusen-zai wakashū* 続千載和歌集 [Continued Collection of Thousands of Short Poems] (completed in 1320) to be the first anthology to record the poem (see: Kiyoko Segawa, *Onna no minzokushi: sono kegare to shinpi* [Ethnographical Description of Women: Their Impurity and Mystery], Tōkyō Shoseki, Tōkyō 1980, p. 99). I have not been able to locate the relevant passage in the given source and I am now inclined to think that the claim is based on a passage *Izumi Shikibu kuyōtō* 和泉式部供養塔 in an early nineteenth century *Kii zoku fudoki* 紀伊続風土記 [Continued Description of Kii Province]. This cites the poem *Morotomo ni chiri ni majiwaru kami nareba tsuki no sawari zo nani ga kurushiki* もろともに塵にまじはる神なれば月のさほりぞ何かくるしき and mistakenly gives *Shokusen-zai shū* (an abbreviated title of *Shokusen-zai wakashū*) as its primary source. See: *Kii zoku fudoki*, *Dai 3 shū*, ed. Nanyō Niida, Teikoku Chihō Gyōsei Shuppanbu, Tōkyō 1911, p. 186.

¹¹ A region in Japan known for its sacred mountains and spiritual significance, often associated with pilgrimage routes and Shintō-Buddhist syncretism.

¹² The Kumano deity does not appear in the original, but because of the use of honorific speech (*tsugesasetamanu*), its authorship of the poem can be inferred from the context.

Setting aside the issue of the historical accuracy of the Kumano pilgrimage itself, the undeniable truth is that the poetical dialogue mentioned above, in whole or in part and with various adaptations over the centuries, has served as a purifying spell for women, propagated through the use of talismans.

Regarding the reception of this episode in Buddhist literature, Shōyo Ganteki's extensive commentary on the *Bloody Pond Sutra* (*"Ketsubonkyō" waga 血盆経和解*, published in 1713) is noteworthy. Ganteki's commentary refers to the so-called *tsuki no sawari* [*no*] *uta* (poems on monthly impediment) and describes the encounter between Izumi Shikibu and Kumano Gongen during her pilgrimage. In the poem exchange, Izumi Shikibu laments her monthly impediment, and Kumano Gongen, appearing as an old man, assures her that it does not harm him. The encounter leads Izumi Shikibu to continue her visit to the Kumano Mountains:

Izumi Shikibu went on a pilgrimage to Kumano. She was at the foot of the mountain when suddenly her monthly flow started. Wanting to set off on her return journey to Kyoto, she composed a poem:

How miserable! Clouds of five hindrances¹³ do not clear up. How sad to be cursed with my monthly impediment.

浅間敷也五障乃雲能晴也羅亭月乃障登成楚悲

Asamashi ya gosho no kumo no hare yarate. Tsuki no sawari to naru zo kanashiki

Kumano Gongen appeared before her in the form of an old man and replied with a poem:

振古茂塵丹雜留我奈礼半月乃障輪苦賀羅満志¹⁴

Moto yori mo chiri ni majiwaru ware nareba tsuki no sawari wa kurushikaramaji

I am the one who has originally mingled with the [worldly] dust.¹⁵ Why would I be harmed by [your] monthly impediment?

¹³ *Fūga wakashū* [in:] *Nijūichi daishū*, vol. 8, ed. Taiyōsha, Tōkyō 1925, p. 449.

¹⁴ Through Kumarajiva's translation of *Lotus Sutra*, the term *gosho* (five obstacles/obstructions) took deep roots in literary tradition of Japan as a conventional phrase to describe a woman. It was widely understood as an inability to attain five states, i.e., of Brahma, Indra, Māra, a universal monarch and a buddha. In a previous translation of the *Lotus Sutra* by Dharmaraksha, the term "five states" (*goi* 五位) is used instead. As some scholars point out, sutra merely states that so far no woman has attained the five states, rather than teaching that a woman is permanently incapable of doing so. Kazuhiko Yoshida, *Ryūjō no jōbutsu* [in:] *Josei to bukyō: Sukui to oshie* [Women and Buddhism: Salvation and Teachings], vol. 2, eds. Kazuo Ōsumi Kazuo, Junko Nishiguchi, Heibonsha, Tōkyō 1989, p. 89.

¹⁵ The most striking feature that differentiates this version from the ones cited below is the fact that it is phonetically transcribed with *kanji* characters. The same form of writing (but with different characters) is used in *Tsūzoku bukyō hyakka zensho* 通俗仏教百科全書 [Popular Encyclopedia of Buddhism, 1891], an encyclopedia of Pure Land Buddhism. See: *Tsūzoku bukyō hyakka zensho*, vol. 3, ed. Jōkun Nagaoka, Kaidō Shoin, Tōkyō 1891, p. 230. This mode of expression possibly emerged from the widespread notion dating back to the thirteenth century that *waka*, in general, achieve their supernatural powers because they are the *dhāraṇī* (Buddhist incantations) of Japan. *Dhāraṇī* would often be transliterated, rather than translated, as figure 4 shows. Ganteki, in another part of his commentary, states that they should be deliberately left untranslated (*fubon*

As a result, Izumi Shikibu continued her pilgrimage to Kumano Mountains. (...) The true form (*honji* 本地)¹⁶ of Kumano Gongen is that of Buddha Amida.¹⁷

The poetical dialogue's most apparent interpretation stems from a double meaning of *tsuki*, which can signify both the moon and menstruation. However, an examination of moon symbolism in Buddhism, particularly its esoteric tradition, reveals a potentially deeper significance. The moon represents wisdom, truth, and enlightenment. Moonlight falls evenly on all sentient beings. However, in the case of women, it is obscured by clouds in the form of five obstacles (*goshō*). Another crucial aspect to consider is the setting where the poems were exchanged, namely the Kumano Mountains, particularly Hongū. This can be inferred from the fact that the Shintō deity Kumano Gongen (Ketsumiko), worshipped in Hongū, was identified as a local manifestation of Buddha Amida. Therefore, the overall message that Kumano Gongen (identical to Buddha Amida) conveys in his poem is that even in a state of impurity, Izumi Shikibu was welcome to visit his temple.

At the time, not all sacred mountains were accessible to women, as Shōyo Ganteki writes in another part of his commentary:

(...) [A monastery on] Japan's Mount Kōya was founded by Kōbō Daishi. Although the five wisdoms of the full moon illuminate all things evenly, a woman [burdened] with five obstacles (*goshō*) is not allowed to visit.¹⁸

In this case, Dainichi Nyorai (Mahāvairocana), the main Buddha of the esoteric pantheon worshipped at Kongōbu-ji on Mount Kōya, embodies five wisdoms. Unlike Dainichi Nyorai, Kumano Gongen, who is identified with Buddha Amida – the object of veneration at Hongū Temple – was willing to embrace in his compassionate light everybody, even women. The aforementioned passage from “*Ketsubonkyō*” *wage* was in all probability influenced by “*Muryōjukyō*” *shaku*, an early exposition of *The Sutra of the Buddha of Immeasurable Life* by Hōnen. Hōnen stresses the significance

不翻) to preserve their hidden meaning. See: Ganteki Shōyo, *Bussestu daijō shōgyō* „*Ketsubonkyō*” *wage*, ed. Naomi Kōdate, Iwata Shoin, Tōkyō 2014, p. 46.

¹⁶ Part of their employment of skillful means (*bōben*), buddhas and bodhisattvas were believed to manifest themselves in the human world in more familiar forms. In order not to blind sentient beings with their full radiance, they “softened their light and mingled with the worldly dust” (*wakō dōjin* 和光同塵).

¹⁷ In Japanese beliefs, *honji* (本地) refers to deities taking earthly forms while retaining their true essence in higher realms. Kumano Gongen, appearing as an old man, demonstrates its ability to connect with devotees in a more accessible and relatable form while embodying the true form of Buddha Amida.

¹⁸ A central figure in Pure Land Buddhism, a widely followed Japanese Buddhist sect. It represents enlightenment and compassion, with devotees seeking rebirth in the Pure Land realm.

of Amida's thirty-fifth vow, in which Buddha pledged to lead to rebirth in the Pure Land all women who utter his name:

The peaks (*mine* 峰)¹⁹ of Mount Kōya [are surrounded by] a boundary (*kekikai* 結界) established by Kōbō Daishi, it is the ground, where the supreme vehicle of *shingon* (true words) flourishes. Even though the moon of three mysteries (*sanmitsu* 三密)²⁰ shines universally, it does not illuminate the darkness of women with their incapacity to attain buddhahood (*nyonin biki* 女人非器). Even though water of wisdom (*chisui* 智水) from five bottles²¹ is poured evenly, it does not wash away impurity and dirt (*ke* 垢穢) from the female body.²²

As Ganteki states in the closing part of his commentary on Izumi Shikibu's pilgrimage:

The two pieces of *waka* were transmitted orally as a secret matter (*kuketsu* 口訣) as part of Shintō initiation ceremonies (*shintō kanjō* 神道灌頂). Thus, they must not be treated carelessly. They were also transmitted as oral teachings (*kuden* 口伝) and placed on talismans for menstruation (*tsukimizu no mamori*) (...).²³

Such ceremonies, imitating their counterparts in esoteric Buddhism, were performed for lay people as early as in the fifteenth and sixteenth centuries. Talismans for female participants are reported to have been bestowed in the initiation ceremony of Miwa-ryū (a branch of Shintō associated with the Ōmiwa Temple).²⁴ *Gessui daiji* [Secret Formula for Menstruation] is explained as the most powerful formula for women throughout their lives, one that prevents them from committing a sinful deed (*tsumi*) when they suddenly incur impurity by menstrual blood while visiting a temple (fig. 1).²⁵

¹⁹ Ganteki Shōyo, *Bussestu daijō shōgyō*..., p. 249.

²⁰ Mount Kōya is often preceded by the descriptive phrase *hachiyō no* 八葉の "of eight petals". It refers to its lotus-like shape. The main temple, Kongōbu-ji, is situated in the middle and is surrounded by eight peaks corresponding to the eight petals of a lotus flower.

²¹ The "moon of three mysteries" in esoteric Buddhism symbolizes the interplay of three fundamental aspects of Buddha's nature: Dainichi Nyorai embodies the Dharmakaya, Kongōkai represents all-encompassing compassion, and Taizōkai signifies Buddha's wisdom. This concept reflects the highest truth and enlightenment sought through esoteric Buddhist practice, involving rituals and meditation.

²² An allusion to the initiation ceremony of esoteric Buddhism, in which water from five bottles, corresponding to the five wisdoms of Buddha Mahāvairocana, is poured on a student's head.

²³ Hōnen, "Muryōjūkyō" *shaku* [in:] *Nihon Shisō Taikei* [Corpus of Japanese Philosophical Works], vol. 10, ed. Shunnō Ōhashi, Iwanami Shoten, Tōkyō 1971, p. 144.

²⁴ Ganteki Shōyo, *Bussestu daijō shōgyō*..., p. 322.

²⁵ *Miwa-ryū shodaiji kuketsu* [Various Oral Teachings and Secret Formulas of Miwa Branch of Shintō], [in:] *Shingon shintō*, vol. 2, ed. Shūichi Murayama, Shintō Taikei Hensankai, Tōkyō 1992, p. 20.

Figure 1 is an example of *Gessui* (or *gassui*) *no daiji*, as the title on its envelope reads. Based on the caption printed inside: *Nibongi shinju kanjō gessui (no) daiji*, it was meant for an initiation ceremony where secret commentaries to *Nibongi* [Records of Japan] were transmitted. The name of the master and the date of the ceremony remain blank which leads me to believe that it has not been used. A large portion of the talisman is occupied with the poems originally associated with Izumi Shikibu; her name,²⁶ however, is nowhere to be found:

昔乃五障乃雲モ晴「ヤラテ月乃障ト成曾悲シキ

Even clouds of five hindrances from distant past have not cleared up. How sad, that I was cursed with my monthly impediment.

本ヨリモ塵ニマシワル神ナレ八月ノ障リモクルシカラマシ

I am the god who has originally mingled with the [worldly] dust. Why would I be harmed even by [your] monthly impediment?

There are some additional, unrelated formulas:

With tree saps from the times of mighty gods I purify my body covered with mud

Originally, a lotus opens to the light and with its same body it bears a fruit.

This is the most powerful and superlative method for eliminating sins of a woman.

Different variations of the episode involving Izumi Shikibu and Kumano Gongen, written in retrospect, continued to develop over time. One striking difference which should be noted is that, as shown in the history of the Kōkoku Temple in Iwaki Ishikawa in Fukushima Prefecture (its oldest written version dates back to 1831), a single episode was incorporated into a narrative illustrating how Izumi Shikibu's poems in general could produce supernatural effects. For example, they could cause a dead pine tree to revive or a painted cuckoo to sing. According to legend, she was the very first woman to successfully complete the pilgrimage to Kumano. Because of her gift, which went beyond mere literary talent, she was capable of furnishing women who followed in her footsteps with a powerful spell to protect them from impurity. Shikibu embarked on her trip in 1006:

When she was on her way from Nachi to Hongū and was just passing by Mitarai – Ah, that female fate! – Her monthly impurity started. “How regrettable, that even though I came such a long distance, the local deity abandoned me and my bond with the teachings of Buddha is so fragile”. She expressed [her feelings] in a poem:

古への五障の雲の晴やらで月の障りとなるぞ悲しき

Clouds of five hindrances from remote times have not cleared up. How sad, that I was cursed with my monthly impediment.

Another record says that she composed in Kumano the following poem:

²⁶ *Ibidem*, p. 400.

晴やらぬ身にうき雲のたなひきて月の障りと成るぞ悲しき

Do not clear up, floating clouds that hang over my body. How sad to be cursed with my monthly impediment.

As she was about to return, in a miraculous way the temple shook, and Gongen replied with a poem:

もとよりもちりに交はる神なれ八月のさわりは苦しかるまじ

I am a god who has originally mingled with the [worldly] dust. Why would I be harmed by [your] monthly impediment?

A harmonious voice responded to her, to which Izumi Shikibu bowed in gratitude. A monument was erected at the site, which still remains to this day. She then went on a pilgrimage from Miidera in [the Province of] Kii through all thirty-three miracle-famous sites [of Kannon]. (...) Since then, many women have undertaken this pilgrimage. Before her, only men made it.²⁷

Another major change in the narrative that can be observed in more recent sources is the replacement of Izumi Shikibu with Ono no Komachi in a very similar context. An example is *Ono no Komachi okina banashi* 小野小町翁噺 [Old Man's Tale on Ono no Komachi], copied in 1813 by Sanshi Bairyūken from Oshikatsu 雄勝散士梅流軒. Overwhelmed with loneliness following the death of General Fukakusa, Ono no Komachi returned to her hometown in present-day Akita Prefecture to pray for his salvation. She then decided to embark on a pilgrimage across the country:

When she was about to abandon her hometown once again, she just happened to pass by [the temple of] Medicine Buddha (Yakushi 薬師). Wanting to pay him a visit to express her gratitude for everyday blessings, she stopped by Mitarashi Pond where she purified her body. Upon entering the temple, she experienced menstrual bleeding. Komachi despaired. "What a regret! How miserable! Oh! How miserable, that as a result of my past deeds I was born as a woman!". (...) She composed a poem:

先の世のこせうの雲のはれやらて月のさわりとなるそかなしき

Clouds of five hindrances, [the effect of] previous lives, do not clear up.

Having read the poem she lamented for a while. As she was about to leave, the temple shook viciously and a voice spoke anew:

元よりも塵に交る神なれば月の障りも苦しかるらん

I am a god who has originally mingled with the [worldly] dust. Why would I be harmed by [your] monthly impediment? Such was the miraculous revelation she received (...).²⁸

²⁷ Kōichi Yoshida, *Iwaki Ishikawa ni okeru Izumi Shikibu Densetsu to Koseki: Kinsu-zan Kōkoku-ji Yurai Engi* [Legends and Historical Sites of Iwaki Ishikawa Related to Izumi Shikibu: The History of Kinsu-zan Kōkoku Temple], "Heian Bungaku Kenkyū" 1986, no. 75, pp. 56–57.

²⁸ Hitoshi Nishiki, *Akita-ken nanbu no denshō shinsiryō: honkoku to kōsatsu. Mokuren, Jikaku, Komachi ni kan suru mono hachibu* [New Materials from Nanbu in Akita Prefecture: Transcription and Analysis. Eight Pieces of Materials on Mokuren, Jikaku and Komachi], "Akita Daigaku Kyōiku Gakubu Kenkyū Kiyō: Jinbun, Shakai Gakka Bumon" 1991, no. 41, p. 56.

All the details surrounding the composition of poem have been altered, except for its ability to provoke a wondrous response. This, at least to some extent, can be justified by the fact that the poem circulated at the time as an inscription on talismans and its detachment from the original context enabled the text to be absorbed by a new context²⁹.

Another example of reproducing part of the poetical dialogue on a talisman is *Anzan [an]sui fu* (fig. 2). As its name suggests, it served a dual function: it was meant to facilitate safe childbirth and menstruation. It includes a variation of the poem-response: “I am a god who has originally mingled with the [worldly] dust. What is [to me] a monthly impediment?” To reinforce its protective properties, the poem has been supplemented with a sequence of nine protective signs (*kuji* 九字), expressed explicitly by *kanji* characters: *rin* (attack), *pyō/byō* (army), *tō* (battle), *sha/ja* (man), *kai* (all), *jin* (position [of the army]), *retsu* (row), *zai* (existence), *zen* (front), and symbolically by a mesh in which protruding ends of the lines correspond to the respective characters, and the characters in turn correspond to certain buddhas or bodhisattvas. The origin of the talisman is unknown but this feature suggests that it was crafted in a Shugendō³⁰ or esoteric Buddhist temple.

A final example is the *Tsukimizu jōka no mamori* [Talisman to Purify Fire During Menstruation] (fig. 3). It was issued by Mount Kōya (as the red stamp indicates) and possibly other Shingon sect temples. It contains the poems in question with some minor spelling mistakes (*shō* 障 written with 章) and a different choice of words (*chiri* [dust] has been rephrased as *akuta* [dirt]):

古ノ五章雲の晴ヤラテ月ノ障ト成ソカナシキ Clouds of five hindrances form remote times have not cleared up. How sad, that I was cursed with my monthly impediment.

²⁹ The same tendency can be traced back to the fourteenth century. According to *Shintōshū* [Collection of Shintō Texts], when the consort of emperor Takakura went to Kumano and in a place called Fujishiro her monthly flow started, in despair she composed a poem: 本ヨリモイツエノ雲ノ厚ケレ八月ノ障トナルソ悲シキ (From the beginning I have been covered with five thick clouds. How sad, that I was cursed with my monthly impediment), to which an elderly monk responded to her in a dream: 天下り塵ニ交ル我ナレハ月ノサワリハナニカ苦シキ (I am the one who descended from the sky to mingle with [worldly] dust. Why would I be harmed by [your] monthly impediment?) Her monthly flow stopped right away, so she could continue with her pilgrimage. This version of the poems did not appear on talismans I have studied. *Shintōshū: Tōyō Bunkobon* [Collection of Shintō Texts: Version Owned by Tōyō Archives], ed. Yoshihiro Kondō, Kadokawa Shoten, Tōkyō 1959, p. 162.

³⁰ A Japanese spiritual practice that combines elements of Shintō, Buddhism, and Taoism. It involves esoteric rituals and ascetic mountain training to attain enlightenment and harmony with nature.

元ヨリモ芥ニマジワル神ナレハ月ノ章モナニクルシキ I am a god who has originally mingled with the [worldly] dirt. Why would I be harmed by [your] monthly impediment?

The second subject of my analysis *Naniwazu ni saku ya...* This classical *waka*, composed by Wani, is particularly well-known as a poem urging Prince Ōsazaki to ascend to the throne, as stated in the *Kokin wakashū* [Collection of Ancient and Modern Poems, 905]. Despite its ancient origin, it survived as a magical formula until the beginning of the twentieth century. Ethnographic sources demonstrate that women who wished to protect themselves from impurity caused by unexpected menstrual flow before embarking on a trip wrote the following on a piece of paper: *Naniwazu ni saku ya kono hana fuyugomori* (At Naniwa Bay, how this flower blooms, after being closed up all the winter). Afterwards, they needed to swallow the paper to suppress menstrual flow. To reverse the process (for example, once the trip was over), they recited aloud the remaining part of the poem: *Ima wa harube to saku ya kono hana* (Now as the spring has come, the flower is in bloom).³¹ Women could use this method individually, without needing to seek assistance from Buddhist temples.

The same *waka* remained in use in a strictly ritualistic setting. Until the twentieth century, in the Zen Sōtō sect, it played a role in ceremonies of bestowing precepts (*jukai-e*). As Nagahisa Gakusui states in *Zenmon jūshoku gyōjigaku zenshū* 禪門住職行持学全集 [Complete Manual for Zen Priests on How to Perform Ceremonies], published in 1952, the ceremony took place over the course of seven days. The fifth day was dedicated to repentance (*zange*), meant to purify the mind of an adept in preparation for ascending to the altar (*tōdan*). Female participants were offered an additional measure of purification: they were given pocket-size copies of the *Bloody Pond Sutra*. Nagahisa Gakusui in his detailed day-to-day explanation, advised fellow Zen monks to prepare copies of the sutra beforehand. If the sutra was not readily available, he advised them to use talismans for eliminating impurity (*fujōyoke* 不浄除) instead. They were instructed to write in a circular shape: *Naniwazu ni saku ya kono hana fuyugomori* and in the middle put the invocation: “I sincerely depend upon merciful bodhisattva Kannon (*Namu daihi Kanzeon*)”.³²

In this case, the flower should be read as a metaphor for menstruation. I am going to provide grounds for such an interpretation based on a talisman of the *Bloody Pond Sutra* presented below (fig. 4). In all likelihood, it was crafted for the purpose of such a ceremony of bestowing precepts. The title on the envelope reads: *Nyonin ōjō “Ketsubonkyō”* [“Bloody Pond Sutra”, the Sutra on How a Woman Was Reborn in Pure Land], while the title on the page inserted inside reads: *Gekkasui [no]*

³¹ Nobutoshi Tsukada, *Gessui gofu no kenkyū* [Study on Talismans for Menstruation], Suikodō, Tōkyō 1937, p. 60.

³² Yūshin Nakano, *Sōtōshū ni okeru “Ketsubonkyō” shinkō* [Beliefs Relating to “Bloody Pond Sutra” in Sōtō Sect] (part 2), “Sōtōshū Shūgaku Kenkyūjo Kiyō” 1994, no. 7, p. 124.

daiji 月華水大事. This can be roughly translated as: *Secret Method for [Transforming] Monthly Water [Menstrual Blood] into Flowery Water*, in which “flower” (*ka* 華) alludes to the title of *Kegonkyō* 華嚴經 (skt. *Avatamsaka sūtra*) [Flower Garland Sutra]. Despite what the title might suggest, it does not contain the text of *Bloody Pond Sutra* itself. Its content consists of *dharani* of *Bloody Pond Sutra* phonetically transcribed with Chinese characters and the verse of repentance *zangemon* 懺悔文, specifically its shortened version *ryakuzangemon* 略懺悔文, a passage found in the chapter 40 of *Flower Garland Sutra* (in the translation by Prajñā). The verse reads: “All the evil deeds I have committed, from the distant past without beginning, as a result of greed, hatred and ignorance, and which I have committed with body, speech and mind, I hereby repentantly confess!”. It was meant to purify a woman participating in the ceremony of bestowing precepts, from three poisons enumerated here. This brings us back to the Buddhist understanding of monthly flow (explained at the beginning of this paper); it was viewed as a manifestation of a poisoned mind.

Another point to be considered is what made this particular *waka* so powerful. Classical pieces of *waka* recorded in the imperial anthology *Kokin wakashū* were subject to secret transmission as part of initiation ceremonies (*waka kanjō*). Secret commentaries, produced in a vast number, contributed to the idea that *waka* conveyed esoteric teachings with strong Buddhist overtones.

Waka kanjō shidai himitsushō 和歌灌頂次第秘密抄 [Excerpts from Secret Transmission of Waka], copied in 1357 (attributed to Fujiwara Ietaka), provide some Buddhist insight into the meaning of this particular poem. Although Ki no Tsurayuki states that in *Kanajo* [The Japanese Preface] there are six poetic principles (*rikugi* 六義) and gives *Naniwazu ni saku ya...* as an exemplification of the first one: *soe uta* ぞへ歌 (suggestive, allegorical), according to *Waka kanjō shidai himitsushō*, it was the first poem to incorporate all six of them. This number also holds symbolic meaning: six principles correspond to six syllables of invocation (*rokuji myōgō*):

風	賦	比	興	雅	頌
<i>fū</i>	<i>fu</i>	<i>hi</i>	<i>kyō</i>	<i>ga</i>	<i>shō</i>
南	無	阿	弥	陀	仏
<i>Na</i>	<i>mu</i>	<i>A</i>	<i>mi</i>	<i>da</i>	<i>butsu</i>

(I sincerely depend upon Amida).³³

Hence, reciting or contemplating this poem could be substantially equated with reciting the sacred name of Buddha Amida.

Kokinshū kanjō 古今集灌頂 [Initiation into Collection of Ancient and Modern Poems], a fifteenth century manuscript, on the other hand, provides an

³³ Masatane Miwa, *Ietaka katakusbo no kentō: “Waka kanjō shidai himitsushō” o megutte* [Introduction on Writings Attributed to Ietaka: On “Excerpts from Secret Transmission of Waka”], “Ōsaka Furitsu Daigaku Kiyō” 1979, no. 19, pp. 46–47.

interpretation rooted in esoteric Buddhist thought: “*Naniwazu ni saku ya kono hana hiraki ya* (At Naniwa Bay, how it blooms! How this flower has opened!). It means a closed lotus (*tsubomeru renga*). It represents Dainichi Nyorai (Mahāvairocana) of the Diamond Realm (Kongōkai). ... *Ima wa harube to sakuya kono hana* (Now, as the spring has come, the flower is in bloom) says, that he has attained a perfect buddhahood (*bukka enman* 仏果円満) and became the highest of buddhas.”³⁴

The wording of the poem has undergone slight alterations, possibly intended to allude to the name of Dainichi (Great Sun) by incorporating the syllable *hi*, signifying the sun. The imagery of the flower is well-founded in Buddhist literature, but for our purposes the most relevant notion is the idea that its state of growth correspond to stages on the path to enlightenment. In the case of women, it was believed that developmental defects in the flower hindered their spiritual liberation. According to *Tenkaisō* “*Ketsubonkyō*” *dangi shi*, while the lotus always grows upward in men, it grows downward in women, preventing the flower from blooming. This leads buddhas and bodhisattvas residing within women’s eight-petal-shaped hearts to shed tears, which manifest themselves as menstrual blood.³⁵ A similar idea has been expressed in *Tokiwa monogatari* 常盤物語 [Story about Tokiwa, 1625]: in man’s chest grows a lotus with eight petals, whereas the lotus in a woman’s chest has only seven petals and it never blooms. The food she consumes does not nourish the karma-infused worms residing within her body. They weep bloody tears that take the form of menstrual blood.³⁶ This understanding of the flower further solidified the connection between *Naniwazu ni saku ya...* and female physiology.

In conclusion, this essay has discussed the process of reinterpreting *waka* poems within a Buddhist context, transforming them into potent purifying formulas for women. These *waka* verses found a new life on talismans, remaining relevant in various forms until at least the first half of the twentieth century. This phenomenon adds a compelling layer to the enduring tradition of *waka* transmission, demonstrating how these poetic expressions transcended their original intent to become powerful tools for purification and protection. The interplay between *waka*, Buddhism, and women’s ritual practices sheds light on the dynamic evolution of cultural expressions and their enduring resonance throughout history.

³⁴ *Kokinshū kanjō* [in:] *Chūsei shinbutsu setsuma: zoku* [Second Part of Medieval Anecdotes on Buddhas and Gods], ed. Yoshihiro Kondō, Koten Bunko, Tōkyō 1955, p. 179.

³⁵ *Nikkō-san Rinnō-ji zō Keichō...*, pp. 21–22.

³⁶ *Tokiwa monogatari* [in:] *Kojōruri shōbonshū* [Collection of Scripts of Kojōruri], vol. 1, ed. Shigeru Yokoyama, Kadokawa Shoten, Tōkyō 1964, pp. 468–469.

References

- Fūga makashū* [in:] *Nijūichi daishū*, vol. 8, Taiyōsha, Tōkyō 1925.
- Fukuda Akira, Manabe Masahiro (eds.), *Kōtō denshō: tonae, uta, kotowaza no sekai*, Miyai Shoten, Tōkyō 2003.
- Hanabe Hideo, *Juka to setsuwa: uta, majinai, tsukimono no sekai*, Miyai Shoten, Tōkyō 1998.
- Hanabe Hideo, *Mukashibanashi to juka*, Miyai Shoten, Tōkyō 2005.
- Hōnen, *“Muryōjūkyō” shaku* [in:] *Nihon Shisō Taikei*, vol. 10, ed. Shunnō Ōhashi, Iwanami Shoten, Tōkyō 1971.
- Kimbrough R.K., *Reading the Miraculous Powers of Japanese Poetry*, “Japanese Journal of Religious Studies” 2005, vol. 32, no. 1.
- Kōdate Naomi, Makino Kazuo (eds.), *Nikkō-san Rinnō-ji ぞ Keichō yonen Shaku Shuntei sha “Ketsubonkyō” dangi shi ryaku kaidai narabi ni honkoku*, “Jissen Joshi Daigaku Bungakubu Kiyō” 2000, no. 43.
- Kokinshū kanjō* [in:] *Chūsei shinbutsu setsuwa: zōku*, ed. Yoshihiro Kondō, Koten Bunko, Tōkyō 1955.
- Makino Kazuo, *Chūsei no setsuwa to gakumon*, Izumi Shoten, Ōsaka 1991.
- Miwa Masatane, *Ietaka katakusbo no kentō: “Waka kanjō shidai himitsushō” o megutte*, “Ōsaka Furitsu Daigaku Kiyō” 1979, no. 19.
- Miwa-ryū shodaiji kuketsu* [in:] *Shingon shintō*, vol. 2, ed. Shūichi Murayama, Shintō Taikei Hensankai, Tōkyō 1992.
- Nakano Yūshin (Yūko), *Sotōshū ni okeru “Ketsubonkyō” shinkō* (part 2), “Sōtōshū Shūgaku Kenkyūjo Kiyō” 1994, no. 7.
- Nanyō Niida (ed.), *Kū zōku fudoki, Dai 3 shū*, Teikoku Chihō Gyōsei Shuppanbu, Tōkyō 1911.
- Nishiki Hitoshi, *Akita-ken nanbu no denshō shinshiryō: bonkoku to kōsatsu. Mokuren, Jikaku, Komachi ni kan suru mono hachishū*, “Akita Daigaku Kyōiku Gakubu Kenkyū Kiyō: Jinbun, Shakai Gakka Bumon” 1991, no. 41.
- Senjō Jitsugan, *Yūkoku yoin*, vol. 5, Ryūshiken Ogawa Tazaemon, Kyōto 1824.
- Segawa Kiyoko, *Onna no minzokushi: sono kegare to shinpi*, Tōkyō Shoseki, Tōkyō 1980.
- Shintōshū: Tōyō Bunkobon*, ed. Kondō Yoshihiro, Kadokawa Shoten, Tōkyō 1959.
- Shōyo Ganteki, *Bussestu daizō shōgyō „Ketsubonkyō” nage*, ed. Naomi Kōdate, Iwata Shoin, Tōkyō 2014.
- Tokima monogatari* [in:] *Kōjōruri shōbonshū*, vol. 1, ed. Shigeru Yokoyama, Kadokawa Shoten, Tōkyō 1964.
- Tsukada Nobutoshi, *Gessui gofu no kenkyū*, Suikodō, Tōkyō 1937.
- Tsūzoku bukkyō hyakka zensho*, vol. 3, ed. Nagaoka Jōkun, Kaidō Shoin, Tōkyō 1891.
- Yoshida Kazuhiko, *Ryūjo no jōbutsu* [in:] *Josei to bukkyō: Sukui to osbie*, vol. 2, eds. Ōsumi Kazuo, Nishiguchi Junko, Heibonsha, Tōkyō 1989.
- Yoshida Kōichi, *Invaki Ishikawa ni okeru Izumi Shikibu Densetsu to Koseki: Kinsu-zan Kōkoku-ji Yurai Engi*, “Heian Bungaku Kenkyū” 1986, no. 75.

SUMMARY

This paper explores the reinterpreted use of early Japanese short poems *tanka* (henceforth referred to as *waka*) as magical formulas, particularly examining *Moto yori chiri ni majimaru...*, a pseudo-classical *waka* attributed to Izumi Shikibu (976–1031) (also to Ono no Komachi, a ninth-century court poetess) and *Naniwazu ni saku ya...*, a poem recorded in *Kokin wakashū* [Collection of Ancient and Modern Japanese Poems]. These examples, which are well-founded in literature, illustrate how *waka* were repurposed for supernatural applications. The focus is on their practical role in female physiology, particularly as magical formulas to regulate menstrual cycles and ward off impurity caused by menstrual blood. The paper argues that these *waka* endured through their incorporation into talismans (*gofu*), and the study includes examples of talismans from the author's private collection. Through this exploration, it sheds light on the dynamic interplay between *waka*, Buddhism, and ritualistic purity.

STRESZCZENIE

JAPOŃSKA POEZJA JAKO FORMUŁY MAGICZNE W KONTEKŚCIE ZWIĄZKÓW Z KOBIECĄ FIZJOLOGIĄ

Artykuł jest poświęcony reinterpretacji oraz adaptacji krótkich japońskich form poetyckich *tanka* (określanych mianem *waka*) jako formuł magicznych. Analiza obejmuje *Moto yori chiri ni majimaru...*, pseudoklasyczny utwór przypisywany Izumi Shikibu (976–1031) (a także Ono no Komachi, poetce tworzącej w IX wieku) oraz *Naniwazu ni saku ya...*, wiersz z antologii *Kokin wakashū* [Zbiór poezji japońskiej dawnej i współczesnej]. Te dobrze ugruntowane w literaturze przykłady mają za zadanie zilustrować, w jaki sposób poezję wtórnie wykorzystywano do osiągnięcia nadnaturalnych celów. Skupiono się w szczególności na jej związku z kobiecą fizjologią – zaadaptowaniu wierszy jako formuł magicznych mających na celu manipulowanie cyklem menstruacyjnym oraz ochronę przed nieczystością spowodowaną krwią. Artykuł pokazuje, że poezja *waka* zachowała tę funkcję dzięki talizmanom (*gofu*) dla kobiet, jednocześnie rzucając światło na związki *waka* z buddyzmem oraz rytualną czystością.

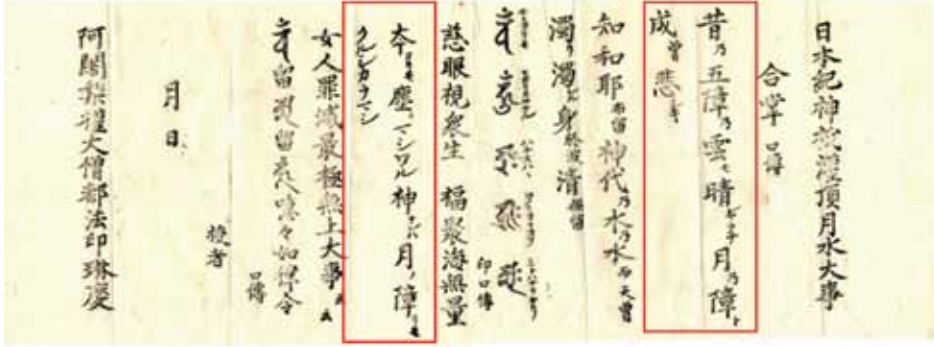

Fig. 1. Inner part of Gessui daiji [Secret Formula for Menstruation]

Source: The author's private collection.

Fig. 2. Anzan amanjui fu [Talisman for Safe Childbirth and Menstruation]

Source: The author's private collection.

Fig. 3. *Tsukimizu jōka no mamori* [Talisman to Purify Fire During Menstruation]

Source: The author's private collection.

Fig. 4. *Nyonin ōjō "Ketsubonkyō"* ["Bloody Pond Sutra"], the Sutra on How a Woman was Reborn in Pure Land]

Source: The author's private collection.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE LEGAL TERM “AGE OF MAJORITY” IN JAPAN AND IN FRANCE

1. Introduction

The age of majority in Japan was lowered from 20 to 18 on 1 April 2022, when the newly revised Civil Code came into effect. The age of majority refers to the age at which a person is granted by law the rights and responsibilities of an adult. On this day, in addition to those who had already turned 20, over 2 million young people aged 18 and 19 became legal adults. Japanese young people 18 years of age or older are now able to make their own life choices and their own decisions in various social situations. But, at the same time, they also have the responsibilities of adults. Various opinion polls, however, show a widespread lack of concrete understanding of people’s rights and responsibilities in Japan. This paper explores the meaning of the term 成年 *seinen* (age of majority) by comparing the case of France in order to shed light on the legal and common meaning of “attaining adulthood.”

Throughout history, societies have set standards for defining the border between adulthood and childhood. For example, in Japan since the Nara period, children of around 14–15 years old have been regarded as adults based on the tradition of *genpuku* 元服,¹ the ceremony of transition from child to adult status and the assumption of adult responsibilities. Since human beings first formed societies, they have defined words and concepts to create systems in which members share a common awareness. One such system, in which new members are created by their fulfilling formalized criteria for being “adults”, has functioned effectively for social management. To explore this issue, the author will first consider the definition of 成年 *seinen* (adult) from a historical point of view, and then compare it with the definition of “adult” in the Napoleonic Code, which has been long considered a model civil

DOI: 10.4467/23538724GS.23.023.19018

ORCID: 0000-0002-8356-501X

¹ *Genpuku* 元服 is a Japanese coming-of-age ceremony which dates back to Japan’s classical Nara period (710–794 AD). B. Faure, *The Red Thread: Buddhist Approaches to Sexuality*, Princeton 1998, pp. 251–272.

code and was treated in Japan as a source of concepts when establishing the Japanese Civil Code in the Meiji era.

In the next section, the following viewpoints are analysed in terms of the provisions stipulated in both the current Japanese Civil Code and the Napoleonic Code: i) voting age; ii) legal age to get married; iii) legal age at which you can conclude a contract; iv) legal age for becoming an adoptive parent; and v) legal age for drinking alcoholic beverages, smoking, and public gambling. This comparative analysis will offer some ideas for answering the question of whether Japanese society should treat 18-year-olds as adults.

Finally, in conclusion, the author summarizes the meaning of the revision of the Japanese Civil Code concerning the age of majority, pointing out various problems that arose at that time in regard to the meaning of the term “adult.”

The languages used for the purpose of this analysis were Japanese and French. In Japanese, the terms which mean “the age of majority” in the Civil Code are *seinen* 成年 and *seijin nenrei* 成人年齢, referring to the age at which a person enjoys full rights and responsibilities, in other words, full legal capacity. There are also the synonyms *seijin* 成人 and *seinensha* 成年者, which are often also used to mean “adult”, but as an antonym for the word *miseinensha* 未成年者 (minor). The above two words are not used in the Civil Code, so they are beyond the scope of the present research. On the other hand, as a French equivalent for the Japanese *seinen* 成年, we have two terms used in the Napoleonic Code, *majorité* and *majeur (eure)*. The word *adult(te)* is also used elsewhere. Since, like *seijin* 成人 and *seinensha* 成年者, the word (*adult(e)*) is not found in the relevant legal code, it also will not be dealt with in this study.

From a legal point of view, this study focuses on the Japanese Civil Code and the French Napoleonic Code. However, other laws related to the term “the age of majority,” such as Japan’s Juvenile Law, will also be considered as research material.

2. Historical background

2.1. In Japan

In Japan, up until the Edo period, the “the age of majority” varied from region to region. The male *genpuku* 元服 ritual, which still currently functions as a coming of age ceremony, became popular among common people during the Muromachi period,² and signals when boys, generally between 12 and 16 years of age, have reached adulthood³. In the *Collaborative Reference Database*,⁴ Oishi indicates that in the

² The period in Japanese history running from approximately 1336 to 1573 CE.

³ Since the Edo period, *genpuku* rituals have been held for girls as well.

⁴ Collaborative Reference Database, National Diet Library, Japan. NDL online, https://crd.ndl.go.jp/reference/detail?page=ref_view&id=1000089028 (accessed: 10.05.2022).

Edo period, boys around 15 years of age took part in the *genpuku* ceremony, during which they shaved their bangs as a symbol of their acquiring the status of adults, and that girls at around 14 years of age would tie *Shimada mage*⁵ 島田髻 to celebrate becoming adults.⁶ After the *genpuku* ritual, the boys would join a “Youth Group” (*wakamono gumi* 若者組) and assume roles such as cultivating the fields, organizing festivals, and maintaining security.

In the Edo period, although there was a general law that youth reached the age of majority at about 15 years of age,⁷ according to the *Collection of National Customs* (*Zenkoku Minji Kanreirui Shū* 全国民事慣例類集), the “age of majority” depended on the region, with the age at which a child no longer needed guardianship ranging greatly: from 13, 17, or 20 to even as high as 22 or 23.⁸ In addition, there were cases where the age of majority was not based on how many years had passed since birth. There are also examples of areas where marriage was the criteria for reaching the age of majority; other examples show that the criteria used could involve attaining some ability (for example, having engaged in commercial transactions). Other examples include whether one’s bangs had been shaved or not.⁹ In short, there was no uniform age of majority, and each region set the age of majority and the qualification for being a “full-fledged adult” according to its own circumstances and needs. The boundary between “adult” and “child” was thus determined by one’s relationship with the local community.¹⁰

However, with the establishment of the modern nation-state system in the Meiji era, the boundary between “adult” and “child” was decided in the interests of the nation. The age of majority officially became 20 on 27 April 1897. In the *Current Laws and Regulations 14 Civil Law 1*, § 39, Art. 4 of the first volume of the Civil Code states that “the age of twenty is considered to be the age of majority,” and since that time there has been no amendment of this article.

However, the idea of becoming an adult at the age of 20 is older than the Civil Code. It was actually *Daijō-kan’s Declaration* (*daijōkan fukoku* 太政官布告) in 1876 that set the age of adulthood at 20. The *Civil Code Draft on Persons* (*minji sōan jiben* 民法草案人事編), issued in 1888, also declared that “20 is the age of majority”;

⁵ Traditional Japanese hairstyles, which considered to be distinctive in their construction and social role.

⁶ M. Ōishi, *Ōedo maruwakari jiten* (大江戸まるわかり事典), Tokyo 2005.

⁷ K. Nakata, *Tokugawa jidai no bungaku ni miataru shihō* (徳川時代の文学に見えたる私法), Tokyo 1984.

⁸ T. Iida, *Nihon ni okeru “seinen” “seido no naritachi to shakaiteki igi* (日本における「成年」制度の成り立ちと社会的意義.)” *Jiron* (持論) *Jiron February 2019/ Number 1528*, Tokyo 2019, p. 79.

⁹ *Zenkoku minji kanreirui shū* (全国民事慣例類集) Dai ippen Dai kyu shou Dai ikkan (第1編第9章第1款) (*National collection of civil customs, Part 1 Chapter 9 Subsection 1*).

¹⁰ T. Iida, *Nihon ni okeru...*, p. 80.

the reason given for this that “20 as the age of majority is mentioned in the current law.”¹¹ What is referred to here as the “current law” is *Daijo-kan's Declaration* No. 41 of 1897. *Daijo-kan's Declaration* states that “20 is the full-fledged age for *teinen* (丁年)”¹² *Teinen* 丁年 is a term used in reference to conscription into the *ritsuryō* system¹³ (*ritsuryō seido* 律令制度), which originally refers to the age at which taxation and military service are obligatory.

This is why even when the Meiji Civil Code was enacted in 1886, setting the age of majority at 20 years of age was hardly discussed. During *The Answer and Question Session at the Code Investigation Committee* (*Hōten chōsakai* 法典調査会), Kenjiro Ume said, “In many cases, both the established code, that is, the *Civil Code Draft on Persons* and *Daijo-kan's Declaration* defined 20 years of age as the age of majority.”¹⁴ In other words, the age of majority was not particularly debated, and the age of 20 was not questioned during the drafting of the Civil Code.¹⁵

The reason why *Teinen* 丁年 was set at 20 years of age in *Daijo-kan's Declaration* was because of the *Taihō Legal Code* (*Taihō ritsuryō* 大宝律令),¹⁶ which was established more than 1,000 years ago. Since the original text of the *Taihō Legal Code* is fragmentary, the contents of the *ritsuryō* system can be inferred from the *Yōrō Legal Code* 養老律令,¹⁷ which came into effect in 757 CE. According to the *Yōrō* system, children under 3 years old should be called *ō* 黄, those 16 or less are called *shō* 小, those 20 or less are called *chū* 中, men of more than 21 are called *tei* 丁, those more than 61 are called *rō* 老, and men of more than 66 are called *kei* 耆. This means that people between the ages of 21 and 60 were called *tei* 丁 and were the basic target of the labour tax system.

In the Meiji era, when the Legislation Bureau was discussing how old one should be to be considered a *Teinen* 丁年, the opinion was expressed that “since the *Taihō Legal Code* stipulates that a 21-year-old should be a *Teinen* 丁年, 20 years of age,

¹¹ On original: *Imanoo man nijunen to nashitarumono wa genkōbonni yorumononari* 「今之ヲ満二十年と為シタルモノハ現行法ニ依ルモノナリ」.

¹² On original: *Jikon man nijunen o motte teinen to souteisouroujou koremunē hukoku sorōgato*. 「自今満二十年ヲ以ッテ丁年ト相定候条此旨布告候事」.

¹³ The *ritsuryō* system refer to the national system and governance system based on the Chinese Tang Dynasty's decree and the establishment of a legal system in Japan. It started in the late 7th century and continued until around the 10th century.

¹⁴ Ume Kenjiro 梅謙次郎 (July 24, 1860 – August 26, 1910) was a legal scholar in Meiji period in Japan.

¹⁵ On original: *Hōten chōsakai minpōshushinsakai giji sokkōroku* 「法典調査会民法種審査会議事速記録」 (Record of proceedings of the Code Research Committee Civil Law Review Meeting).

¹⁶ T. Iida, *Nihon ni okeru...*, p. 78.

¹⁷ *Taihō ritsuryō* 大宝律令 is an administrative reorganisation enacted in 703 at the end of the *Asuka Period*.

calculated according to Japanese traditional age reckoning (*kazoe doshi* 数元年), should be the year one becomes an adult.”¹⁸

In this way, the age of majority was unified in the Meiji era, which had two important consequences. The first was it unified the concept of “adulthood”, which had varied from region to region, as described above. It became the standard for determining one’s obligations in terms of taxation and conscription during the Meiji era. The second was that it unified “adulthood”, which had also differed according to purpose, so that it was necessary to determine separately if one was of age to legally manage property. In order to unify the age at which one was subject to tax collection and conscription and also had the right to manage acquired property, Art. 4 of the Civil Code (Art. 3 before modernization) stipulated that the age of majority was to be 20.¹⁹

2.2. In France

To describe the historical background in France, it is first necessary to explain the following three terms: i) *l’âge nubile*, marriageable age (state of a person of marriageable age); ii) *l’âge de la majorité matrimoniale*, the age of matrimonial majority (age at which a person can marry without authorization from his or her parents or guardians); and iii) *la majorité civile*, the age of civil majority in France, from the *Ancien Régime* to the present day.

In France, under the Old Regime, canon law fixed the marriageable age and age of matrimonial majority at 12 for girls and 14 for boys. Under Henri III (*Ordinance of Blois of 1579*), the age of majority was fixed at 25 years, and the age of matrimonial majority was fixed at 25 years of age for women and 30 years of age for men. Under the First Republic, by the decree of 20 September 1792, (*Loi de Septembre 20, 1792*), the marriageable age was fixed at 13 for girls and 15 for boys, and the age of matrimonial majority as well as the age of civil majority was lowered to 21.

When the French Civil Code was enacted by Napoleon (*Loi de germinal XII*) on 21 March 1804, marriageable age was fixed at 15 for girls and 18 for boys, the age of matrimonial majority was fixed at 21 for women and 25 for men, and the age of civil majority was set at 21 according to Art. 488. During the Third Republic, the *Loi de Juin 21 1907* fixed the age of majority at 21 for everyone. On 5 July 1974, the newly elected president Valéry Giscard d’Estaing lowered the age of majority to 18, affecting 2.4 million French people.²⁰

¹⁸ *Yōrō* Legal Code 養老律令 was one iteration of several codes or governing rules compiled in early *Nara Period*.

¹⁹ *Meiji hōsei keizaiishi kenkyū sho hen “genrōin kaigi hikki zenki* (明治法制經濟史研究所編「元老院會議筆記前期」) (*Meiji era Legal and Economic History Research Institute ed. “First half of Senate meeting notes”*) (1), Tokyo 1943.

²⁰ T. Iida, *Nihon ni okeru...*, p. 80.

The lowering of the age of majority to 18 in France was the result of a desire to lower the age of voting rights, which had an effect on the age of majority in the Civil Code. However, there was strong opposition in France to lowering the age of majority in the Civil Code. Opponents argued that, for example, the age of majority in the Civil Code did not prohibit minors from being granted universal suffrage, because the provisions of Art. 3 paragraph 4 of the French Constitution, which guarantees universal suffrage for adults. It was also argued that setting the age of majority at 21 in the Civil Code would not influence the right to vote at all; on the contrary, lowering the age of majority in the Civil Code would affect many laws in other domains, so that lowering the age of majority to 18 should be limited to the age of suffrage.

A report of the French National Assembly stated that the reason for the confusion in the debate on lowering the age of majority in the Civil Code was that the age of 21 had been accepted for centuries. Moreover, it was cited that the concept of “minors” had two meanings: “restriction of freedom” and “protection of minors.” In other words, trying to guarantee freedom and independence to young people meant at the same time their losing the protection of their parents and guardians. Respecting a person’s self-determination and protecting a person from the dangers of self-determination were seen as essentially incompatible. Therefore, lowering the age of majority from 21 to 18 raised concerns about the loss of protection for minors.²¹

3. Analysis of age classification in various laws and regulations in Japan and France

3.1. Voting age

In Japan, the “Law to partially revise the Public Offices Election Act (*Kōshoku senkyōhō no ichibu o kaisei suru hōritsu* 公職選挙法等の一部を改正する法律)” has been in force since 19 June 2016, and now a person aged 18 or older is eligible to vote in a public election.²² However, special provisions in the Juvenile Law regarding election crimes (related to Art. 5 of the Supplementary Provisions) were also added to protect young people from 18 to 20 years of age.²³

²¹ De L'INDRE (Un Service du conseil départemental de L'INDRE). L'âge de la majorité <https://www.archives36.fr/vos-recherches/boite-a-outils/lage-de-la-majorite> (accessed: 5.05.2022).

²² M. Mizuno, *Minpō no kanten kara mita seinen nenrei bikisage. Minpō no genzai saikenbō kaisei nseinen nenrei bikisage* (民法の観点から見た成年年齢引き下げ 民放の現在 債権法改正・成年年齢引き下げ) 1392, no. 2010 1.1-15 (2010), Tokyo 2010, p. 163.

²³ *Senkyō* 選挙 (Election), https://www.soumu.go.jp/senkyo/senkyo_s/naruhodo/naruhodo02.html (accessed: 10.11.2023).

In France, according to Art. 3 of the Constitution, the electorate consists of “all electors, under conditions determined by law, all French nationals of full age of both sexes, enjoying civil and political rights.”²⁴ Therefore, the legal age (age of majority) for voting has been set at 18 since 1974.²⁵

3.2. Legal age to get married

In the present Civil Code, Articles 731 to 737 stipulate the following requirements concerning marriage: firstly, the male partner must be 18 years of age or older and the female partner must be 16 years of age or older; secondly, a person who is under 20 years of age cannot get married in Japan without a parent's approval.

After the amendment, the marriage age for women was raised to 18, so the marriage age for men and women was now equal.

In France, on 4 April 2006, the minimum age to authorize the marriage of young women was raised from 15 to 18 years of age. Since the introduction of the Napoleonic Code, which has been in force since 1804, the minimum age for marriage had been 18 for men and three years younger for women.²⁶

3.3. Legal age at which you can conclude a contract

A current stipulation in the Japanese Civil Code allows contracts signed by 18- and 19-year-olds to be cancelled if they were entered into without parental consent.

According to the Japanese Civil Code, reaching the age of majority has the following two meanings. One is reaching the “contract age” (契約年齢), and the second is to cease being of the “age subject to custody” (親権の対象となる年齢). In other words, when you reach the age of majority, you can enter into a contract on your own initiative without the consent of your parents, though after 1 April the “minor revocation right” (未成年者取消権) that currently applies to minors will no longer apply. That means there is a danger of young people falling into debt by taking out consumer and credit card loans or falling victim to unscrupulous business practices.

In France, as in Japan, contracts can be concluded after one reaches the age of 18. However, from the age of 16, it is possible to conclude a labour contract, and it is possible to work from the age of 16, regardless of the type of contract

²⁴ Senkyo hanzai toni tuiteno shōnenhōno tokurei (*busoku dai go jō kankei*)選挙犯罪等についての少年法の特例(附則第5条関係)(Special provisions of the Juvenile Law regarding election crimes, etc. (related to Article 5 of the Supplementary Provisions)) https://www.soumu.go.jp/senkyo/senkyo_s/news/senkyo/senkyo_nenrei/ (accessed: 10.11.2023).

²⁵ « La loi favorise l'égal accès des femmes et des hommes aux mandats électoraux et fonctions électives, ainsi qu'aux responsabilités professionnelles et sociales ». (*Texte intégral en vigueur à jour de la révision constitutionnelle du 23 juillet 2008*).

²⁶ *Quelles sont les conditions pour voter?*, 13.10.2021, <https://www.vie-publique.fr/fiches/23926-queelles-sont-les-conditions-pour-voter> (accessed: 5.05.2022).

(CDI: Permanent employment contract, CDD: Fixed-term contract, temporary contract). All minors must be authorized by their “legal representative”, that is, by a person designated by law to represent and defend the interests of another person. Similarly, a person with parental authority (a parent) or guardian must act as a representative when a minor under their authority buys or sells real estate, signs lease agreements, etc.²⁷

3.4. Legal age for becoming an adoptive parent

To be an adoptive parent in Japan, you must have a spouse (be a couple), and the couple must carry out the adoption together (Art. 817, Para. 4 of the Japanese Civil Code). In addition, the adoptive parents must be at least 25 years old. However, if one of the adoptive parents is 25 years of age or older, the other can adopt if they are 20 years of age or older.²⁸

In France, adoptive parents or partners must be able to provide proof of living together for at least one year or of both being over 26 years of age. Before the reform promulgated on 22 February 2022 (*Loi de février 21 2022*) aimed at reforming adoption, spouses had to demonstrate two years of marriage or be 28 years old. However, if a person is married or in a civil partnership, they must obtain the agreement of their spouse (Art. 343, Para. 1 of the Civil Code).

3.5. Legal age for drinking alcoholic beverages, smoking and public gambling

In Japan, the legal age for drinking, smoking and public gambling remains set at 20. Drinking and smoking is prohibited for persons under the age of 20. This is written into Japanese law under the Underage Drinking Prohibition Law (*Miseinensha inshu kinshi hō* 未成年者飲酒禁止法) and the Underage Smoking Prohibition Law (*Miseinensha kitsuen kinshi hō* 未成年者喫煙禁止法), which define the first two prohibitions. Concerning gambling, public gambling such as horse racing was prohibited under the age of 20, as it remains today. There are four types of public gambling in Japan: horse racing, bicycle racing, boat racing, and auto racing, and the relevant laws on them are: The Horse Racing Law; Bicycle Racing Law; Motor Boat Racing Law; and Small Car Racing Law. These laws prohibit people under 20 years of age from buying or taking over betting tickets.

In France, the Public Health Code precisely regulates the drinking of alcohol by young people: no alcoholic beverage may be sold or offered to a minor under the age of 16. Concerning tobacco, a law banning the sale of tobacco to those under 18 was adopted in 2009 as part of the law “Reforming hospitals and relating to

²⁷ Loi no 2006-399 du 4 avril 2006 « renforçant la prévention et la répression des violences au sein du couple ou commises contre les mineurs » (accessed: 5.05.2022).

²⁸ République Française, *À partir de quel âge peut-on travailler?*, <https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/F1649> (accessed: 10.11.2023), official website of the French administration.

patients, health and territories (known as the law HPST)” (Art. L3511-2). Regarding gambling, as with consuming alcoholic beverages and tobacco, a minor cannot enter a casino, even if they do not gamble or are accompanied by a person over 18 (including a parent). The casino must systematically check the age of anyone accessing its gaming rooms.²⁹

4. Conclusions

In conclusion, I would first like to explain the reasons for the changes made by the Japanese Ministry of Justice. Here is an English translation of the text found on the official website of the Ministry of Justice in Japan: “In recent years (since 2016), the voting age has been set at 18 years of age by the Constitutional Amendment Law (National Voting Law) and the Public Offices Election Act. In addition, a policy of treating 18- and 19-year-old people as adults has been promoted in determining important matters in national affairs. Based on this policy, it has been argued that it is appropriate to treat people over the age of 18 as adults also in the Civil Code, which is the basic law regulating people’s lives. Around the world, it has become mainstream to consider 18 as the typical age for attaining legal adulthood. Lowering the age of adulthood to 18 respects the right to self-determination of young people aged 18 and 19 and is aimed at encouraging them to participate in society actively.”³⁰

And here is a quote from the opinion of the Legislative Council held in 2009. “With modern Japanese society’s rapidly declining birthrate and aging population, young people are expected to play an active role in society and the economy.”³¹

²⁹ Ministry of Health, Labor and Welfare HP, <https://www.mhlw.go.jp/stf/seisakunitsuite/bunya/0000169158.html> (accessed: 10.11.2023).

³⁰ Republique Française, <https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/F1649> (accessed: 10.11.2023), service public – fr. le site officiel de l’administration française.

³¹ In Japanese: 近年、憲法改正国民投票の投票権年齢や、公職選挙法の選挙権年齢などが18歳と定められ、国政上の重要な事項の判断に関して、18歳、19歳の方を大人として扱うという政策が進められてきました。こうした政策を踏まえ、市民生活に関する基本法である民法においても、18歳以上の人を大人として取り扱うのが適当ではないかという議論がされるようになりました。世界的にも、成年年齢を18歳とするのが主流です。成年年齢を18歳に引き下げるとは、18歳、19歳の若者の自己決定権を尊重するものであり、その積極的な社会参加を促すことになると考えられます。Kinnen, *kenpō kaisei kokumin tōhyō no tōhyō ken nenrei ya, kōshokusenkyōhō no senjyōken nenrei nadoga jubassai to sadamerare, kōkuseijō no juyō na jikō no bandan ni kanshite, jubassai, jukyusai no kata o otonatoshite atsukan toiu seisakuga susumerarete kimashita. Koushita seisaku o humae, shiminseikatsu ni kansuru kibonhō dearu minpō ni oitemo, jubassai ijō no hito o otonatoshite toriatsukaumoga tekitoō deva naikatoiu girōnga sareruyouni narimashita. Sekaitekinimo seinen nensei o jubassai to surunoga sburyu desu. Seinen nensei o jubassai ni hikisagerukoto na jubassai jukyusai no*

In summary, the main reasons for lowering the age of majority to 18 years of age are:

- i) young people should participate in society sooner, as Japan is struggling with a declining birth rate and an aging population;
- ii) because 6 years ago the voting age in Japan was lowered to 18, the age of majority in the Civil Code should also be lowered;
- iii) the age of majority should be adapted to the mainstream trend overseas.

According to Japanese law, the age of majority is the threshold of adulthood. The word *majority* here refers to having lived for eighteen years or more, and thus, being of full age, as opposed to *minority*, the state of being a minor. However, most of Japan's youth will continue on to some sort of post-high school education and will receive financial support from their parents during this time, so the change will not have a visible effect on everyone. The age of majority should not be confused with the age of maturity; rather, it should be understood as the age of a prolonged adolescence, of an emerging adulthood. For this reason, Japan is now conducting consumer education for young people with the aim of fostering consumer independence. Such an education also helps young people make better decisions and live independently, and also makes them more aware that their consumption behaviour affects society, the economy, and the environment.

References

- Collaborative Referene Database, National Diet Library, Japan. NDL online. https://crd.ndl.go.jp/reference/detail?page=ref_view&id=1000089028 (accessed: 10.05.2022).
- Faure B., *The Red Thread: Buddhist Approaches to Sexuality*, Princeton 1998
- Iida T., *Nihon ni okeru "seinen" seido no naritachi to shakaiteki igi jiron* (日本における「成年」制度の成り立ちと社会的意義.) *Jiron* (持論) February 2019 / Number 1528, Tokyo 2019.
- Mizuno M., *Minpō no kanten kara mita seinen nenrei shikisage. Minpō no genzai saikenbō kaisei seinen nenrei hikisage Juristo N. 1392* (民法の観点から見た成年年齢引き下げ." 民法の現在 債権法改正・成年年齢引き下げ" ジュリスト No. 1392), 2010 1.1-15, Tokyo 2010.
- Nakata K., *Tokugawa jidai no bungaku ni miataru shihō* (徳川時代の文学に見えたる私法), Tokyo 1984.
- Ōishi M., *Oedo maruwakari jiten* (大江戸まるわかり事典), Tokyo 2005.
- Quelles sont les conditions pour voter?*, 13.10.2021, <https://www.vie-publique.fr/fiches/23926-quelles-sont-les-conditions-pour-voter> (accessed: 5.05.2022).

wakamono no jikoketteike o sonchō surumonodeari, sono sekkyokuteki na shakaisanka o unagasukotoni naruto kangaearemasu.

SUMMARY

The age of majority in Japan was lowered from 20 to 18 on 1 April 2022 when a newly revised Civil Code came into effect. Japanese young people 18 years of age and older will now be able to make their own life choices and decisions in various social situations. At the same time, they will also have the responsibilities of adults. Various opinion polls, however, show a widespread lack of concrete understanding of people's rights and responsibilities in Japan. This paper explores the meaning of the term 成年 *seinen* (age of majority) by comparing the case of France on the basis of the French Civil Code in order to shed light on the legal and common meaning of "attaining adulthood."

STRESZCZENIE

ANALIZA PORÓWNAWCZA TERMINU PRAWNEGO „WIEK PEŁNOLETNOŚCI” W JAPONII I WE FRANCJI

W Japonii 1 kwietnia 2022 r. wszedł w życie zmieniony kodeks cywilny. W myśl jego przepisów wiek pełnoletności obniżono z 20 do 18 lat. Młodzi Japończycy w wieku 18 lat i starsi będą teraz mogli dokonywać własnych wyborów życiowych i podejmować decyzje w różnych sytuacjach społecznych. Jednocześnie dotyczą ich także obowiązki dorosłych. Różne badania opinii publicznej wskazują jednak na powszechny brak konkretnego zrozumienia praw i obowiązków przez Japończyków. W artykule przedstawiono wyniki badania znaczenia terminu 成年 *seinen* („wiek pełnoletności”) poprzez porównanie przypadku Francji na podstawie francuskiego kodeksu cywilnego, aby rzucić światło na prawne i potoczne znaczenie terminu „osiągnięcie pełnoletności”.

WOLNOŚĆ TWÓRCZA I PRAWO AUTORSKIE:
DOUJINSHI WE WSPÓŁCZESNEJ JAPONII

Wprowadzenie

Zjawisko twórczości fanowskiej jest obecne na całym świecie. Choć może przybierać różne formy w zależności od uwarunkowań kulturowych, to łączy je zaangażowanie w tworzenie własnych interpretacji istniejących już dzieł kultury. Pomimo popularności twórczości fanowskiej, jej status prawny często pozostaje niejasny zarówno dla twórców, jak i praktyków prawa. W polskiej literaturze prawniczej podnoszono już, że problematyce sztuki fanowskiej nie poświęcono wystarczającej uwagi, sugerując jednocześnie konieczność uregulowania tej działalności¹. Analiza twórczości fanowskiej w różnych kulturach może dostarczyć cennych wskazówek dotyczących kształtowania takich regulacji w Polsce. Szczególnie interesującym przypadkiem twórczości fanowskiej jest praktyka *doujinshi* występująca w Japonii i ciesząca się dużym społecznym uznaniem. Temat *doujinshi* w prawie autorskim nie został do tej pory w sposób pogłębiony opisany w polskiej literaturze. Przyjrzenie się temu zagadnieniu może przynieść nowy i istotny kontekst rozważań i stać się inspiracją do poszukiwania odpowiedzi na różne problemy związane z regulacją fanfiction w Polsce². Celem artykułu jest przybliżenie fenomenu *doujinshi* w Japonii.

DOI: 10.4467/23538724GS.23.024.19019

ORCID: 0000-0002-6326-4703

¹ K. Grzybczyk, *Rozrywki XXI wieku a prawo własności intelektualnej*, Wolters Kluwer, Warszawa 2020, s. 126.

² Zob. W. Machała, *Niebezpieczna (potencjalnie) zabawa z prawem autorskim, czyli dylemat fanfiction*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Prawa Własności Intelektualnej” 2023, nr 2, s. 52–61; E. Szatkowska, *Dozwolony użytek postaci fikcyjnych* [w:] *Prawo autorskie w praktyce. O prawach twórców i odbiorców utworów*, red. E. Szatkowska, Wolters Kluwer, Warszawa 2022; K. Grzybczyk, *Opowiadania fanfiction a prawo autorskie* [w:] *eadem, Twórczość internautów w świetle regulacji prawa autorskiego na przykładzie fanfiction*, Wolters Kluwer, Warszawa 2015; N. Karpiuk, A. Semeniuk, *Fanfic i fanart w świetle prawa autorskiego* [w:] *Internet a prawo autorskie*, red. A. Niewęglowski, M. Chrzanowski, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2016; P. Jasiński, *Utwory zależne* [w:] *Poradnik dla blogerów, vlogerów, gamerów i instagramowiczów. Czego nie wolno robić w Internecie*, red. K. Grzybczyk, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2017.

Analiza prawnego, historycznego oraz kulturowego kontekstu pozwoli pokazać, jak prawo autorskie w Japonii oddziałuje na działalność fanowską, odzwierciedlając złożoną równowagę między ochroną własności intelektualnej a wolnością twórczą.

Doujinshi – definicja i znaczenie we współczesnej Japonii

Termin *doujinshi* (zapisywany również jako *dojinshi* bądź *dojinshi*) pochodzi od słów *doujin* (dosłownie „ta sama osoba”, co odnosi się do jednej lub kilku osób mających wspólne zainteresowania lub cel) i *shi* (z jap. „magazyn” lub „periodyk”)³. *Doujinshi* bywa tłumaczone jako „komiksy fanowskie” lub „japońskie komiksy fanowskie”⁴. Choć przekłady te są prawidłowe, to nie oddają w pełni roli, jaką ta forma twórczości odgrywa we współczesnej Japonii. Według badań przeprowadzonych przez All Japan Magazine and Book Publishers’ and Editors’ Association oraz Research Institute for Publications w 2022 r. szacunkowa łączna sprzedaż drukowanych oraz elektronicznych komiksów i czasopism w Japonii wynosiła 677 mld jenów, a udział sprzedaży komiksów w rynku wydawniczym osiągnął poziom 41,5%⁵.

Doujinshi, oparte najczęściej na przetwarzaniu istniejących już komiksów (np. poprzez rozwijanie poszczególnych wątków lub zmianę zachowania i wyglądu bohaterów), stanowią dużą część rynku mangi i niejako z tym rynkiem konkurują⁶. Wskazuje się, że ruch amatorskiej mangi jest najważniejszą subkulturą we współczesnej Japonii⁷, a konwenty, na których Japończycy spotykają się, aby sprzedawać i wymieniać się *doujinshi*, są największym publicznym zgromadzeniem w całym kraju⁸. Wydaje się jednak, że firmy kontrolujące rynek komercyjnej mangi nie

³ N. Lamerichs, *The cultural dynamic of doujinshi and cosplay: Local anime fandom in Japan, USA and Europe*, „Participations. Journal of Audience & Reception Studies” 2013, vol. 10, issue 1, s. 158. Jeśli nie zaznaczono inaczej, wszystkie tłumaczenia z języka angielskiego są tłumaczeniami własnymi autorki artykułu.

⁴ Tak: R. Morgan, *Conventional Protections for Commercial Fan Art under the U.S. Copyright Act*, „Fordham Intellectual Property, Media & Entertainment Law Journal” 2020, vol. 31, no. 2, s. 525–526; N.T. Noda, *When Holding on Means Letting Go: Why Fair Use Should Extend to Fan-Based Activities*, „University of Denver Sports and Entertainment Law Journal” 2008, vol. 5, s. 65; N. Lamerichs, *The cultural dynamic...*, s. 155.

⁵ Raport All Japan Magazine and Book Publishers’ and Editors’ Association, Research Institute for Publications, <https://www.nippon.com/en/japan-data/h01625/> (dostęp: 30.09.2023).

⁶ L. Lessig, *Wolna kultura*, tłum. zbior., Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 2005, s. 51.

⁷ S. Kinsella, *Japanese subculture in the 1990s: Otaku and the amateur manga movement*, „Journal of Japanese Studies” 1998, vol. 24, issue 2, s. 289–316, za: T. Ichikohji, S. Katsumata, *The Relationship between Content Creation and Monetization by Consumers: Amateur Manga (Doujinshi) and Music in Japan*, „Annals of Business Administrative Science” 2016, vol. 15, issue 2, s. 91–92.

⁸ L. Lessig, *Wolna kultura...*, s. 51.

podjmują starań, aby zlikwidować rynek *doujinshi*. Dzieje się to, mimo że wśród twórców *doujinshi* nie rozpowszechnił się zwyczaj uzyskiwania zgody od właścicieli praw autorskich na rozpowszechnianie przerobionych przez siebie komiksów, a zgodnie z japońskim prawem autorskim działanie takie jest nielegalne⁹. Od innych form twórczości fanowskiej, występujących na całym świecie, *doujinshi* odróżnia cel, często ukierunkowany na osiągnięcie zysku finansowego¹⁰.

Praktyka tworzenia *doujinshi* jest bardzo zróżnicowana: choć większość wykorzystuje formę mangi, to mogą one odwoływać się również do innych form twórczości, takich jak np. gry, literatura czy muzyka¹¹. Znaczna część *doujinshi* opiera się na dziełach już istniejących, tworząc nową fabułę bądź dodając alternatywne postaci do stworzonego już świata, istnieją jednak *doujinshi* zupełnie samoistne, nienawiązujące w żaden sposób do uprzednio powstałych dzieł (tego typu prace są określane jako *sōsaku*¹²). Choć *doujinshi* są rozpowszechnione głównie wśród amatorów, to tworzą je także profesjonalni twórcy¹³, co przekłada się na zróżnicowany poziom powstałych dzieł. Praktyka ta najczęściej jest kojarzona z kulturą japońską, ale obecnie można spotkać *doujinshi* tworzone także w innych krajach (np. w Niemczech czy Holandii)¹⁴.

Co roku w Tokio odbywa się „Comiket” – największy na świecie konwent fanów *doujinshi*¹⁵. Jak czytamy na stronach organizatorów tego wydarzenia: „*doujinshi* są opisywane w japońskich słownikach jako magazyny wydawane dzięki współpracy grupy ludzi o wspólnych przekonaniach czy celach, służące jako platforma do prezentowania ich twórczości. Początkowo związane ze światem literatury, sztuki i nauki, *doujinshi* odnotowały imponujący wzrost popularności w Japonii jako sposób, w jaki różne subkultury związane z mangą wyrażają siebie. (...) Z reguły nie znajdują one miejsca w głównym nurcie komercyjnego systemu dystrybucji wydawniczej. Kluczowym celem w publikowaniu *doujinshi* jest wyrażanie siebie –

⁹ *Ibidem*, s. 52.

¹⁰ N.T. Noda, *When Holding on Means Letting Go...*, s. 70–71.

¹¹ H.A. Dahlan, *The Publishing and Distribution System of Japanese Manga and Doujinshi*, “Publishing Research Quarterly” 2022, vol. 38, issue 3, s. 658.

¹² N. Noppe, *The cultural economy of fanwork in Japan: doujinshi exchange as a hybrid economy of open source cultural goods*, PhD Thesis Presented to the Faculty of Arts, University of Leuven 2014, s. 73, https://www.academia.edu/9194456/The_cultural_economy_of_fanwork_in_Japan_d%C5%8Djinshi_exchange_as_a_hybrid_economy_of_open_source_cultural_goods (dostęp: 20.09.2023).

¹³ K. Hülsmann, *Controlling the spreadability of the Japanese fan comic: Protective practices in the doujinshi community*, “Participations. Journal of Audience & Reception Studies” 2020, vol. 17, issue 2, s. 276.

¹⁴ N. Lamerichs, *The cultural dynamic...*, s. 161–165.

¹⁵ Comiket jest jednym z największych konwentów komiksów na świecie. Z informacji podanych przez organizatora wynika, że poszczególne edycje tego wydarzenia przyciągały ponad pół miliona uczestników, <https://www2.comiket.co.jp/info-a/WhatIsEng201401.pdf> (dostęp: 30.09.2023).

komercyjny zysk rzadko bywa główną motywacją twórców. Ich zasięg dystrybucyjny jest ograniczony”¹⁶.

Jak wskazuje Lawrence Lessig, „tworzenie *doujinshi* reguluje bogaty kodeks etyczny”¹⁷. Żeby jakaś praca mogła być określana tym mianem, musi się dostatecznie odróżniać od kopiowanego przez siebie utworu. Istnieją nawet specjalne komisje, decydujące o tym, które prace nadają się do pokazów *doujinshi*, a które są zaledwie kopiami¹⁸. Działalności tej nie można pomijać również w kontekście społecznym: zwraca się uwagę, że te tworzone przez fanów dzieła niejako pomogły grupom społecznie marginalizowanym (głównie młodym kobietom) przekształcać media, których nie były pierwotnymi odbiorcami i reinterpretować je w taki sposób, aby mogły się z nimi utożsamiać¹⁹.

Historia *doujinshi* – od niezależnych publikacji do globalnej społeczności fanów

Historia *doujinshi* sięga XIX wieku: grupy aspirujących artystów niezależnie publikowały własne wiersze, powieści czy satyryczne komentarze, często w formie magazynów. Te wczesne formy były najczęściej oryginalnymi dziełami (nie opierały się na istniejących już utworach). Pierwsze *doujinshi* zawierające mangę pojawiły się natomiast w pierwszych dekadach okresu Shōwa²⁰. Były tworzone przez entuzjastów i dystrybuowane w małych kręgach, zwykle twórców lub ich bliskich przyjaciół²¹. Kluczowe dla rozwoju kultury *doujinshi* okazały się jednak lata 70. XX wieku, kiedy to nastąpił gwałtowny wzrost popularności mangi i anime, a wraz z nim rosło zainteresowanie fanów własnymi interpretacjami tych historii. Wspierane przez technologiczne innowacje, takie jak niedrogi druk offsetowy, *doujinshi* stały się bardziej dostępne dla szerszej publiczności.

W tym okresie pojawiły się również konwenty fanowskie. W 1975 r. powstał Comic Market (Comiket), konwent adresowany do fanów mangi, który miał za zadanie wspierać amatorskich twórców jako platforma do sprzedaży ich prac. Z początku skupiał się wyłącznie na wymianie amatorskich prac, nie angażując profesjonalistów

¹⁶ Comic Market Preparation Committee 2008, s. 3, <https://www.comiket.co.jp/info-a/WhatIsEng080225.pdf> (dostęp: 30.09.2023).

¹⁷ L. Lessig, *Wolna kultura...*, s. 51.

¹⁸ *Ibidem*, s. 51.

¹⁹ E. Schendl, *Japanese Anime and Manga Copyright Reform*, “Washington University Global Studies Law Review” 2016, vol. 15, issue 4, s. 638–639.

²⁰ Era *shōwa* to okres w historii Japonii przypadający na panowanie cesarza Hirohito (1926–1989).

²¹ S. Ajima, *Manga doujinshi etosetera '82 ~'98: jōkyōron to rebyū de yomu otakushi* 漫画同人誌エトセトラ “82-’98: 状況論とレビューで読むおた”, 2004, s. 12, za: N. Noppe, *The cultural economy...*, s. 83–94.

ani przedstawiciele branży medialnej²². Rynek ten zyskiwał na znaczeniu od połowy lat 80.²³ Podczas pierwszej edycji Comiket odwiedziło siedmiuset gości, podczas gdy na początku lat 80. było już ich około sześciu tysięcy²⁴. Bardzo długo konwenty były głównym kanałem dystrybucji *doujinshi*. W latach 70. pojawiły się także pierwsze firmy wydawnicze specjalizujące się w sprzedaży prac z tego gatunku. Od lat 80. zaczęły także powstawać sklepy *dojin*, w których fani mogli kupować *doujinshi* przez cały rok, co przyczyniło się do umocnienia popularności tego medium. Szacuje się, że pod koniec lat 80. fani produkowali co najmniej dwadzieścia pięć tysięcy nowych tytułów rocznie²⁵. Prace fanowskie zaczęły przewyższać liczebnie *doujinshi*, które stanowiły oryginalne dzieła: do 2006 r. tylko 10% „kręgów”²⁶ na Comikecie publikowało oryginalne, niefanowskie prace²⁷.

Z perspektywy rozwoju popularności tej formy twórczości ogromne znaczenie miał rozwój Internetu – nie tylko otworzył on nowy kanał dystrybucji, ale także uczynił tę praktykę bardziej widoczną w przestrzeni publicznej. Wcześniej dystrybucja odbywała się na konwentach i w sklepach *dojin*, a od momentu upowszechnienia się Internetu miliony prac stały się ogólnie dostępne dla szerokiego grona odbiorców, doprowadzając do powstania międzynarodowej społeczności fanów. Początek nowego tysiąclecia przyniósł nie tylko wzrost popularności tworzenia i dystrybowania amatorskiej mangi, ale także oznaczał pojawienie się nowych wyzwań dla twórców. W przeszłości trudno było „przypadkowo” natknąć się na *doujinshi*; trzeba było szukać ich w miejscach, o których wiedzieli tylko fani (takich jak konwenty czy sklepy *dojin*). W momencie, gdy miliony prac stało się dostępnych online, każdy mógł natknąć się na prace fanowskie podczas przeglądania Internetu. To sprawiło, że dysponenci praw autorskich, którzy dotychczas tolerowali tworzenie dzieł przez fanów jako działania na bardzo ograniczoną skalę, zaczęli nieco uważniej przyglądać się rynkowi *doujinshi*. Przykładowo, od 2002 r. kilku wydawców mangi opublikowało na swoich stronach internetowych informacje, że zakazują publikacji prac fanowskich w Internecie²⁸. Wydaje się jednak, że miało to niewielki wpływ na dalszą popularyzację *doujinshi*. Obecnie kultura *dojin* nadal rozkwita, a wydarzenia takie jak

²² N. Noppe, *The cultural economy...*, s. 99–102.

²³ S. Kinsella, *Japanese subculture...*, s. 289–316, za: T. Ichikohji, S. Katsumata, *The Relationship between Content Creation...*, s. 91–92.

²⁴ N. Noppe, *The cultural economy...*, s. 99–103.

²⁵ S. Kinsella, *Japanese subculture...*, s. 296, [za:] *ibidem*, s. 112–115.

²⁶ „Kręgi” (ang. *circles*) to nieformalne kluby lub grupy twórców, którzy współpracują przy produkcji *doujinshi*. Mogą to być zarówno profesjonalni artyści, jak i amatorzy.

²⁷ H. Tamagawa, *Fandamu no ba wo tsukuru to iu koto – komikku maketto no sutaffu katsudō fandangum no basho o tsukuru to iu koto* – *komikku maketto no sutaffu katsudō*, 2007, s. 14, za: N. Noppe, *The cultural economy...*, s. 115.

²⁸ N. Noppe, *The cultural economy...*, s. 135–136.

Comiket wciąż przyciągają tłumy, podkreślając trwale miejsce *doujinshi* w japońskiej kulturze popularnej i w coraz bardziej globalnym świecie fanów.

Doujinshi – prawo autorskie i *case studies*

Japońska ustawa o prawie autorskim, uchwalona w 1970 r., łączy w sobie zarówno elementy kontynentalnego europejskiego prawa autorskiego, jak i prawa amerykańskiego²⁹. Prawa autorskie dzielą się na prawa autorskie osobiste oraz majątkowe. Autorskie prawa osobiste obejmują m.in. prawo do opublikowania utworu, prawo do autorstwa utworu oraz prawo do integralności utworu. Autorskie prawa majątkowe obejmują natomiast m.in. prawo do powielania, rozpowszechniania, tłumaczenia czy też publicznego udostępniania i wystawiania³⁰. Analizując *doujinshi* przez pryzmat przepisów prawa autorskiego, w większości sytuacji należałoby tego typu utwory zakwalifikować jako utwory zależne³¹.

Choć przepisy japońskiego prawa autorskiego wyraźnie określają tego typu praktykę jako naruszenie praw autorskich twórców oryginalnych prac w przypadku dystrybuowania *doujinshi* bez zgody właścicieli tych praw³², to zazwyczaj praktyka ta jest społecznie tolerowana³³. W przypadku gdy rozpowszechnianie *doujinshi* narusza prawa autorskie twórcy utworu pierwotnego, przestępstwo to jest określane w Japonii jako *shinkokuzai*, to znaczy jest ścigane wyłącznie na wniosek pokrzywdzonego³⁴. W praktyce jednak działania właścicieli praw autorskich przeciwko twórcom *doujinshi* są dosyć rzadkie. W literaturze wskazuje się, że znaczna część twórców oryginalnych dzieł nie tylko toleruje działania fanów, ale nawet aktywnie je wspiera³⁵. Co więcej, podnosi się, że rynek mangi i *doujinshi* nie tylko współistnieją, ale wręcz

²⁹ M. Węgrzak, *Intellectual Property Law in Japan. Contemporary Trends and Challenges*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2022, z. 21, s. 30.

³⁰ Art. 17 japońskiej ustawy o prawie autorskim (Act No. 48 of May 6, 1970, as amended up to January, 1, 2022), <https://www.wipo.int/wipolex/en/text/584874> (dostęp: 30.09.2023); zob. też: E. Schendl, *Japanese Anime...*, s. 634–635.

³¹ Tak: L. Lessig, *Wolna kultura...*, s. 51.

³² W literaturze podnosi się, że w większości wypadków *doujinshi* nie będzie mogło być kwalifikowane jako jedna z postaci dozwolonego użytku. Tak: T. He, *What Can We Learn from Japanese Anime Industries: The Differences Between Domestic and Overseas Copyright Protection Strategies towards Fan Activities*, „American Journal of Comparative Law” 2014, vol. 62, no. 4, s. 1018; Y.M. Pelc, *Achieving the Copyright Equilibrium: How Fair Use Law Can Protect Japanese Parody and Doujinshi*, „Southwestern Journal of International Law” 2017, vol. 23, no. 2, s. 401–403.

³³ L. Lessig, *Wolna kultura...*, s. 52.

³⁴ Art. 123 (1) japońskiej ustawy o prawie autorskim; zob. też: S. Mehra, *Copyright and Comics in Japan: Does Law Explain Why All the Cartoons My Kid Watches are Japanese Imports*, „Rutgers Law Review” 2002, vol. 55, no. 1, s. 187–188.

³⁵ T. He, *What Can We Learn...*, s. 1014; zob. też: E. Schendl, *Japanese Anime...*, s. 639.

wspierają się wzajemnie³⁶. Jednakże nawet w tak tolerancyjnym środowisku zdarzały się sytuacje, które budziły kontrowersje i doprowadzały do sporów na tle prawa autorskiego. Znaczna część wyroków, jakie zapadły na przestrzeni ostatnich lat w Japonii w odniesieniu do prawa autorskiego, zdaje się nie sprzyjać funkcjonowaniu rynków *doujinshi*.

W 1992 r. japoński Sąd Najwyższy orzekł w sprawie dotyczącej ochrony prawnoautorskiej postaci graficznych. Sąd stwierdził, że sposób wyrażenia fikcyjnego bohatera komiksów i filmów animowanych Popeye'a może stanowić przedmiot prawa autorskiego (w odróżnieniu od idei, która takiej ochronie nie podlega). Sąd podkreślił też, że gdyby prawa autorskie do postaci Popeye'a nie wygasły, to użycie takich charakterystycznych elementów Popeye'a, jak fajka, jego mięśnie czy użycie samej nazwy „Popeye” (zarówno w języku angielskim, jak i japońskim), byłoby uznane za naruszenie praw autorskich, nawet jeśli odtworzenie tych elementów nie byłoby dokładne³⁷.

W 1999 r. toczył się najsłynniejszy spór sądowy na tle *doujinshi*, określane jako „Pokemon Doujinshi Incident”³⁸. W Fukuoce, w Japonii twórczyni *doujinshi* została w 1998 r. aresztowana za naruszenie praw autorskich³⁹. Przedmiotowe prace dotyczyły postaci z popularnej gry dla dzieci i serii anime Pokemon, które to autorka przedstawiła w seksualnym kontekście⁴⁰, a następnie dystrybuowała za pośrednictwem sprzedaży wysyłkowej. Nintendo, właściciel praw autorskich do utworów oryginalnych, twierdziło, że *doujinshi* negatywnie wpływały na wizerunek Pokemonów. Zgodnie z doniesieniami dochodzenie w tej sprawie objęło także organizatorów konwentu, na którym sprzedawano *doujinshi*, oraz drukarnię, która je drukowała. Twórczyni *doujinshi* została skazana na karę 23 dni pozbawienia wolności i 100 tysięcy jenów grzywny. Sprawa ta odbiła się głośnym echem wśród twórców i sympatyków *doujinshi*, gdyż aresztowanie tej konkretnej twórczyni wydawało się dosyć przypadkowe: nie była ona znana, a treść jej prac nie była bardziej kontrowersyjna niż inne przykłady tego typu twórczości.

W 2001 r. natomiast w sprawie *Konami przeciwko Spec Computer K.K.*⁴¹ Sąd Najwyższy Japonii uznał, że twórcy gier mają prawo kontrolować sposób przedstawiania

³⁶ T. He, *What Can We Learn...*, s. 1014.

³⁷ S. Mehra, *Copyright and Comics...*, s. 173.

³⁸ Comiket, *What is the Comic Market? A presentation by the Comic Market Preparations Committee February, 2008*, s. 19, <https://www.comiket.co.jp/info-a/WhatIsEng080225.pdf> (dostęp: 30.09.2023); zob. też: N. Noppe, *The cultural economy...*, s. 123.

³⁹ N. Misaki, 三崎尚人. 2012. *Misaki Naoto no doujinshi repōto: 2012 nenshyū: doujinshi kai jikenbo 1989–2011 三崎尚人の同人誌レポート: 2012年冬:同人誌界事件簿 1989–2011*, s. 3, [za:] N. Noppe, *The cultural economy...*, s. 123.

⁴⁰ Y.M. Pelc, *Achieving the Copyright Equilibrium...*, s. 404–405.

⁴¹ *A Case for Recovery of Damages*, etc., February 13, 2001 Decision of the Third Petit Bench, https://www.softic.or.jp/en/cases/Tokimemo_Sup.html (dostęp: 30.09.2023); zob. też: S. Mehra, *Copyright and Comics...*, s. 174–175.

stworzonych przez siebie postaci. Decyzja ta została podjęta po tym, jak Spec Computer K.K. sprzedawał karty pamięci, które modyfikowały rozgrywkę w grze „Thrilling Memorial” należącej do powoda. Sąd uznał, że prawo powoda do integralności utworu zostało naruszone, ponieważ pozwany zmienił takie elementy, jak fabułę gry czy wygląd głównego bohatera.

Wiele spraw dotyczących naruszenia praw autorskich przez twórców *doujinshi* jest rozwiązywanych na ścieżce pozasądowej. Przykładowo, w 2005 r. na japońskim rynku pojawiło się *doujinshi* oparte na popularnej wśród dzieci mandze Doraemon. Jego autorem był profesjonalny artysta tworzący pod pseudonimem „Yasue T. Tajima”⁴² i stworzone przez niego prace odniosły komercyjny sukces – sprzedawały się w trzynastu tysiącach egzemplarzy i ukazały się w renomowanym czasopiśmie⁴³. Yasue T. Tajima stworzył własne zakończenie Doraemona (oficjalne zakończenie tej mangi nigdy nie nastąpiło). Według przedstawicieli właścicieli praw autorskich *doujinshi* było tak ludzko podobne do oryginalnej historii, że mogło wprowadzać odbiorców w błąd, sugerując, że zakończenie zostało stworzone przez oryginalnych twórców⁴⁴. Choć sprawa została rozwiązana pozasądowo, budziła duże zainteresowanie w środowisku fanów.

W 2020 r. zapadł wyrok dotyczący statusu prawnego *doujinshi*, który spotkał się z pozytywnym odzewem wśród społeczności twórców tego nurtu. Sąd w Tokio zasądził odszkodowanie w wysokości 2,19 miliona jenów od japońskiej firmy informatycznej, która umieściła na swojej stronie internetowej pracę artystki *doujinshi* bez jej zgody. Pozwany argumentował, że praca ta jest nielegalnym utworem zależnym, zatem nie podlega ochronie przewidzianej przez przepisy prawa autorskiego. Sąd jednak orzekł, że umieszczenie na stronie internetowej utworu bez zgody powódki narusza jej prawa autorskie (prawo do publicznego rozpowszechniania), a także że nie ma wystarczających dowodów, aby zaklasyfikować pracę artystki jako utwór zależny łamiący prawo⁴⁵.

⁴² E. Miller, *Author of False Doraemon Ending Issues Apology*, <https://www.animenewsnetwork.com/news/2007-05-29/false-doraemon-ending>, 29.05.2007 (dostęp: 18.12.2023).

⁴³ N. Misaki, 三崎尚人. 2012. *Misaki Naoto no dojinshi repōto...*, s. 8–9 [za:] N. Noppe, *The cultural economy...*, s. 123.

⁴⁴ T. He, *What Can We Learn...*, s. 1015.

⁴⁵ M. Yamashita, 同人誌の「海賊版サイト」に賠償命令…ウェブ広告をたどって「運営会社」を割り出す, https://www.bengo4.com/c_23/n_10775/, 14.02.2020 (dostęp: 30.09.2023); [za:] K. Morrissy, *Doujinshi Manga Creator Wins Lawsuit Against Piracy Websites*, 17.02.2020, <https://www.animenewsnetwork.com/interest/2020-02-17/doujinshi-manga-creator-wins-lawsuit-against-piracy-websites/.156529> (dostęp: 30.09.2023).

Spoleczne przyzwolenie na *doujinshi* – możliwe przyczyny

Dlaczego w tak dochodowym sektorze, jakim jest japoński przemysł mangi, od lat toleruje się tworzenie i masową sprzedaż utworów fanowskich? Choć trudno o jednoznaczną odpowiedź, w literaturze podejmowane są próby wyjaśnienia tego zjawiska. Poniżej przedstawiono kilka stanowisk często przytaczanych zarówno w debacie publicznej, jak i w dyskusji akademickiej.

Jednym z argumentów przytaczanych w debacie publicznej jest brak konkurencji między rynkiem mangi a rynkiem *doujinshi*⁴⁶. Salil Mehra wskazuje natomiast na trzy inne możliwe hipotezy wyjaśniające, dlaczego *doujinshi* od lat prosperuje na japońskim rynku, mimo naruszania praw autorskich oryginalnych twórców: 1) aspekt kulturowy, 2) aspekt ekonomiczny oraz 3) aspekt prawny, polegający na braku wystarczających bodźców do prowadzenia postępowania sądowego⁴⁷. Pierwszy z nich związany jest z uwarunkowaniami kulturowymi Japonii, które powstrzymują twórców mangi przed dochodzeniem swych praw przed sądem. Autorka zwraca uwagę na fakt, że historycznie istniało przyzwolenie na korzystanie z cudzych postaci i na imitację prac będących już na rynku. Co więcej, bardzo często zdarza się, że sami twórcy mang i anime korzystają z utrwalonych w japońskiej kulturze postaci, więc, być może, samo pojęcie koncepcji „autorstwa” różni się w Japonii od koncepcji zachodnich. Drugi argument wskazuje na istnienie ekonomicznego uzasadnienia braku dochodzenia roszczeń z tytułu naruszeń praw autorskich dokonywanych przez twórców *doujinshi*. Dla twórców indywidualnych ryzyko związane z wniesieniem powództwa przeciwko autorom prac fanowskich może przewyższać potencjalny zysk z wygrania takiego powództwa. W przypadku interesów zbiorowych, jak wskazuje S. Mehra, zdarza się, że cała branża mangi może być w korzystniejszej sytuacji, jeśli poszczególni twórcy odłożą na bok swój indywidualny interes i zdecydują się nie dochodzić swoich praw. Jest to związane m.in. z tym, że niektórzy twórcy mang „głównego nurtu” bywają jednocześnie twórcami *doujinshi*, zatem występują w podwójnej roli. Ponadto tolerowanie *doujinshi* może być przydatnym sposobem na poszukiwanie i rozwój nowych talentów na rynku⁴⁸, a rynek *doujinshi* można wykorzystywać jako kanał promocyjny dla twórców oryginalnych mang. Trzecim podnoszonym przez autorkę argumentem wyjaśniającym tolerancję dla funkcjonowania *doujinshi* jest brak wystarczających zachęt do prowadzenia postępowania sądowego.

⁴⁶ Przykładowo, w 2016 r. były premier Japonii, Shinzō Abe, wskazywał, że *doujinshi* nie konkurują na rynku z oryginalnymi utworami i nie szkodzą zyskom ich twórców; E. Stimson, *Prime Minister Abe: Doujinshi Safe Under TPP*, Anime News Network, 9.04.2016, <https://www.anime-newsnetwork.com/interest/2016-04-09/prime-minister-abe-doujinshi-safe-under-tpp/.100782> (dostęp: 30.09.2023).

⁴⁷ S. Mehra, *Copyright and Comics...*, s. 178–189.

⁴⁸ Tak samo: Y.M. Pelc, *Achieving the Copyright Equilibrium...*, s. 403.

Wynika to ze specyfiki japońskiego systemu prawnego, który zachęca do tego, aby poszukiwać rozwiązywania sporów na drodze pozasądowej (m.in. bariery instytucjonalne, wydłużony czas postępowań, niewystarczająca liczba prawników czy też niska kwota zasądzanych odszkodowań).

Rachel Morgan podnosi również, że Japończycy, w porównaniu np. z Amerykanami, kulturowo są mniej skłonni do wszczynania procesów sądowych⁴⁹. Autorka ta zwraca uwagę również na kwestie finansowe, twierdząc, że wielu twórców mangi zwyczajnie nie stać na angażowanie się w batalię sądową⁵⁰. Również L. Lessig, powołując się na rozmowę z japońskim prawnikiem, wskazywał na brak zasobów, aby prowadzić postępowania sądowe, jako potencjalną przyczynę tolerancji *doujinshi* w Japonii⁵¹. Z kolei Nicolle Lamerichs wskazuje, że relacja wielu twórców do praktyki tworzenia *doujinshi* może być problematyczna, ponieważ mieli oni możliwość profesjonalizowania swojej działalności po sukcesie, jaki odnieśli na rynku *doujinshi* albo też dlatego, że mogą tworzyć *doujinshi* równoległe z ich działalnością profesjonalną⁵². Yoshimi M. Pelc podnosi, że popularny w Japonii zwyczaj „pożyczania”, jaki rozwinął się w świecie mangi, może być zakorzeniony w tradycji konfucjańskiej. Konfucjanizm postrzega działalność intelektualną jako wspólne dziedzictwo ludzkości, kluczowe dla właściwej socjalizacji społeczeństwa. Zgodnie z tym systemem filozoficznym kopiowanie jest postrzegane jako cnota⁵³. Jeszcze innym pojawiającym się wyjaśnieniem dla tolerancji *doujinshi*, wskazywanym przez Nathaniel Noda jest fakt, że rynek *doujinshi* może umacniać zainteresowanie oryginalnymi dziełami nawet wiele lat po ich publikacji⁵⁴, co dodatkowo może się przekładać na zyski oryginalnych twórców.

⁴⁹ Autorka, cytując amerykańską adwokatkę oraz badaczkę, Tiffany Lee, pisze: „Strony najpierw próbują procesu pojednawczego i przeprosin; pozwy sądowe są uważane za najgorszy możliwy wynik, ponieważ w dużej mierze rujną relacje w oczach opinii publicznej, źle odbijając się na wszystkich zaangażowanych stronach. Nawet w przypadku internetowego piractwa muzycznego, zamiast wnosić pozwy sądowe, jak zrobiły to wytwórnie płytowe w USA, japoński przemysł zareagował, drastycznie obniżając ceny płyt CD; dali fanom to, czego chcieli”. T. Lee, *Fan Activities from P2P File Sharing to Fansubs and Fanfiction: Motivations, Policy Concerns, and Recommendations*, “Texas Review of Entertainment & Sports Law”, Spring 2013, vol. 14, s. 186, https://www.academia.edu/5379609/Fan_Activities_from_P2P_File_Sharing_to_Fansubs_and_Fan_Fiction_Motivations_Policy_Concerns_and_Recommendations (dostęp: 30.09.2023).

⁵⁰ R. Morgan, *Conventional Protections...*, s. 538.

⁵¹ L. Lessig, *Wolna kultura...*, s. 53.

⁵² N. Lamerichs, *The cultural dynamic...*, s. 159. Przykładem twórców, którzy rozpoczęli swoją działalność profesjonalną od działalności fanowskiej, jest Gainax, jedno z najsłynniejszych japońskich studiów anime. Studio to było odpowiedzialne za stworzenie wielu produkcji, a najsłynniejszy to Neon Genesis Evangelion, który stał się fenomenem popkultury japońskiej lat 90. ubiegłego stulecia; N. Noppe, *The cultural economy...*, s. 328–329.

⁵³ D.C.K. Chow, E. Lee, *International Intellectual Property: Problems, Cases and Materials*, 2nd ed., 2012, s. 84–85, 91 [za:] Y.M. Pelc, *Achieving the Copyright Equilibrium...*, s. 406.

⁵⁴ N. Noda, *When Holding on Means Letting Go...*, s. 79.

Podsumowanie

Funkcjonowanie rynku *doujinshi* w Japonii może być ważnym przykładem w debacie na temat relacji między ochroną własności intelektualnej a kreatywnością. W centrum tej debaty znajduje się spór pomiędzy potrzebą ochrony praw twórców i tworzeniem zachęt do innowacji z jednej strony a interesem społecznym w zakresie dostępu, udostępniania i rozwijania tych dzieł z drugiej strony.

Wydaje się, że po jednej stronie tego sporu można usytuować restrykcyjną ochronę praw twórców (czy szerzej: posiadaczy praw autorskich) funkcjonującą na gruncie amerykańskiego porządku prawnego. Wiele amerykańskich podmiotów jest znanych ze swojej rygorystycznej polityki dotyczącej egzekwowania praw własności intelektualnej⁵⁵, co nie pozostaje bez wpływu na działalność twórczą. W tym kontekście warto przywołać opinię Judda Winicka, jednego z amerykańskich twórców komiksowych: „początkowo komiksy w Ameryce przypominały to, co teraz dzieje się w Japonii (...) amerykańskie komiksy zrodziły się z wzajemnego kopiowania prac przez twórców (...) w ten sposób [artyści] uczyli się rysować – zagłębiali się w istniejące komiksy i zamiast je przerysowywać, przyglądali się i kopiowali, tworząc na ich podstawie”⁵⁶. Winick argumentuje dalej, że to, jak obecnie wygląda rynek komiksów w Stanach Zjednoczonych, jest pokłosiem przyjętego tam sposobu funkcjonowania prawa. Na przykład w przypadku Supermana są zasady, których „trzeba się trzymać”, a bohater ten „nie może” zrobić pewnych rzeczy⁵⁷.

Po drugiej stronie sporu mamy natomiast japońskie *doujinshi*. Pogląd, zgodnie z którym ludzka kreatywność nie może rozkwitać bez ochrony i że większa ochrona prowadzi do większej kreatywności, wydaje się szczególnie nietrafiony w odniesieniu do tego rodzaju praktyki twórczej. Można bowiem stwierdzić, że amatorska twórczość w Japonii rozwija się właśnie za sprawą braku ścisłego egzekwowania praw przez dysponentów praw autorskich. Krytyk takiego stwierdzenia mógłby wskazać, że to nie *twórczość* jest rozwijana w Japonii w kontekście *doujinshi*, tylko *odtwórczość* (skoro prace te w zdecydowanej większości bazują na istniejących już pracach i „tylko” je przerabiają). Jednak w odpowiedzi na tę krytykę warto podkreślić, że każda forma reinterpretacji, nawet oparta na istniejących już dziełach,

⁵⁵ Przykładowo, w 2011 r. amerykański autor komiksów narysował i wydrukował dwieście szkicowników z postaciami z komiksów należących do Marvela. Chociaż większość z tych kopii została rozdana za darmo, przedstawiciele firmy skontaktowali się z artystą i zażądali prawa własności do tych szkicowników. Ostatecznie doszło między stronami do ugody, na mocy której artysta usunął wszystkie naruszające prawo prace ze swojej strony internetowej i zaprzestął tworzenia szkicowników z postaciami należącymi do Marvela; S.G. Murphy, *Grays, Deviant Art Blog*, [za:] T. He, *What Can We Learn...*, s. 1020–1021.

⁵⁶ S. McCloud, *Reinventing Comics*, New York 2000, [za:] L. Lessig, *Wolna kultura...*, s. 52.

⁵⁷ *Ibidem*.

wymaga od autora pewnego poziomu innowacyjności i kreatywności. Zmiana kontekstu, dodanie nowych elementów czy przekształcenie fabuły świadczy o twórczym zaangażowaniu autora i jest wyrazem jego osobistej wizji. Co więcej, praktyka tworzenia *doujinshi* niesie z sobą głęboki wymiar społeczny: może stanowić przestrzeń dla wyrazu artystycznego, funkcjonować jako narzędzie krytyki społecznej czy pozwolić na rozwój początkującym twórcom. Niemniej jednak, uwzględniając interesy twórców mających prawa autorskie do dzieł oryginalnych, należy wskazać, że ocena tego rynku jest złożona i niejednoznaczna. Choć obecnie dzieła *doujinshi* znajdują się „w szarej strefie” prawa autorskiego, sytuacja ta może ulec zmianie. Zmienić się może bowiem zarówno stosunek opinii publicznej i samych twórców, jak i status prawny *doujinshi*. W tym kontekście kluczowe jest śledzenie tych tendencji i wyciąganie z nich wniosków dla przyszłych regulacji krajowych.

Literatura

- Comiket, *What is the Comic Market? A presentation by the Comic Market Preparations Committee* February, 2008, <https://www.comiket.co.jp/info-a/WhatIsEng080225.pdf> (dostęp: 30.09.2023).
- Dahlan H.A., *The Publishing and Distribution System of Japanese Manga and Doujinshi*, “Publishing Research Quarterly” 2022, vol. 38, issue 3.
- Grzybczyk K., *Opowiadania fanfiction a prawo autorskie* [w:] *eadem*, *Twórczość internautów w świetle regulacji prawa autorskiego na przykładzie fanfiction*, Wolters Kluwer, Warszawa 2015.
- Grzybczyk K., *Rozrywki XXI wieku a prawo własności intelektualnej*, Wolters Kluwer, Warszawa 2020.
- He T., *What Can We Learn from Japanese Anime Industries: The Differences Between Domestic and Overseas Copyright Protection Strategies towards Fan Activities*, “American Journal of Comparative Law” 2014, vol. 62, no. 4.
- Hülsmann K., *Controlling the spreadability of the Japanese fan comic: Protective practices in the doujinshi community*, “Participations. Journal of Audience & Reception Studies” 2020, vol. 17, issue 2.
- Ichikohji T., Katsumata S., *The Relationship between Content Creation and Monetization by Consumers: Amateur Manga (Doujinshi) and Music in Japan*, “Annals of Business Administrative Science” 2016, vol. 15, issue 2.
- Jasiński P., *Utwory zależne* [w:] *Poradnik dla blogerów, vlogerów, gamerów i instagramowiczów. Czego nie wolno robić w Internecie*, red. K. Grzybczyk, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2017.
- Karpiuk N., Semeniuk A., *Fansic i fanart w świetle prawa autorskiego* [w:] *Internet a prawo autorskie*, red. A. Niewęglowski, M. Chrzanowski, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2016.
- Kinsella S., *Japanese subculture in the 1990s: Otaku and the amateur manga movement*, “Journal of Japanese Studies” 1998, vol. 24, issue 2.
- Lamerichs N., *The cultural dynamic of doujinshi and cosplay: Local anime fandom in Japan, USA and Europe*, “Participations. Journal of Audience & Reception Studies” 2013, vol. 10, issue 1.
- Lee T., *Fan Activities from P2P File Sharing to Fansubs and Fanfiction: Motivations, Policy Concerns, and Recommendations*, “Texas Review of Entertainment & Sports Law”, Spring 2013, vol. 14.
- Lessig L., *Wolna kultura*, tłum. zbior., Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 2005.
- Machala W., *Niebezpieczna (potencjalnie) zabawa z prawem autorskim, czyli dylemat fanfiction*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Prawa Własności Intelektualnej” 2023, nr 2.

- Mehra S., *Copyright and Comics in Japan: Does Law Explain Why All the Cartoons My Kid Watches are Japanese Imports*, "Rutgers Law Review" 2002, vol. 55, no. 1.
- Miller E., *Author of False Doraemon Ending Issues Apology*, <https://www.animenewsnetwork.com/news/2007-05-29/false-doraemon-ending>, 29.05.2007 (dostęp: 18.12.2023).
- Morgan R., *Conventional Protections for Commercial Fan Art under the U.S. Copyright Act*, „Fordham Intellectual Property, Media & Entertainment Law Journal” 2020, vol. 31, no. 2.
- Morrissy K., *Doujinshi Manga Creator Wins Lawsuit Against Piracy Websites*, <https://www.animenewsnetwork.com/interest/2020-02-17/doujinshi-manga-creator-wins-lawsuit-against-piracy-websites/.156529>, 17.02.2020 (dostęp: 30.09.2023).
- Noda N.T., *When Holding on Means Letting Go: Why Fair Use Should Extend to Fan-Based Activities*, "University of Denver Sports and Entertainment Law Journal" 2008, vol. 5.
- Noppe N., *The cultural economy of fanwork in Japan: doujinshi exchange as a hybrid economy of open source cultural goods*, PhD Thesis Presented to the Faculty of Arts, University of Leuven 2014, https://www.academia.edu/9194456/The_cultural_economy_of_fanwork_in_Japan_d%C5%8Djinshi_exchange_as_a_hybrid_economy_of_open_source_cultural_goods (dostęp: 20.09.2023).
- Pele Y.M., *Achieving the Copyright Equilibrium: How Fair Use Law Can Protect Japanese Parody and Doujinshi*, "Southwestern Journal of International Law" 2017, vol. 23, no. 2.
- Schendl E., *Japanese Anime and Manga Copyright Reform*, "Washington University Global Studies Law Review" 2016, vol. 15, issue 4.
- Stimson E., *Prime Minister Abe: Doujinshi Safe Under TPP*, Anime News Network, 9.04.2016, <https://www.animenewsnetwork.com/interest/2016-04-09/prime-minister-abe-doujinshi-safe-under-tpp/.100782> (dostęp: 30.09.2023).
- Szatkowska E., *Dozwolony użytek postaci fikcyjnych [w:] Prawo autorskie w praktyce. O prawach twórców i odbiorców utworów*, red. E. Szatkowska, Wolters Kluwer, Warszawa 2022.
- Węgrzak M., *Intellectual Property Law in Japan. Contemporary Trends and Challenges*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2022, z. 21.

SUMMARY

CREATIVE FREEDOM AND COPYRIGHT: DOUJINSHI IN CONTEMPORARY JAPAN

The intricate relationship between *doujinshi* (self-published amateur works often inspired by pre-existing texts in various media) and copyright law in Japan presents a compelling area of investigation in legal studies. *Doujinshi*, often perceived as derivative works, constitute a significant portion of Japan's media culture. This article explores the legal ambiguity surrounding *doujinshi*, discussing both the legal doctrines and cultural norms that have contributed to a generally tolerant stance towards what might otherwise be considered copyright infringement in other jurisdictions. Through an investigation of the historical, cultural, and legal contexts, this article provides an insight into how Japan's copyright law interacts with *doujinshi*, reflecting a nuanced balance between intellectual property rights and creative freedom. The findings offer a deeper understanding of how copyright law operates in the unique socio-cultural landscape of Japan.

O ZNIESŁAWIENIU ZMARŁYCH W PRAWIE JAPOŃSKIM

Po dziś dzień ręka umarłych ciężko spoczywa na świecie żywych¹

Wprowadzenie

Japonia jest uznawana za jeden z tych krajów, w których najlepiej rozwinął się ustrój demokratyczny na świecie². Kluczowym czynnikiem decydującym o jakości demokracji w danym państwie jest wolność słowa i wolność prasy³. Jak każdy z przejawów wolności człowieka, również wolność słowa podlega ograniczeniom, w tym na gruncie prawnym. Granice swobody wypowiedzi wyznaczają m.in. dobra indywidualne, takie jak reputacja (cześć), prawo do prywatności i życia rodzinnego czy wolność od bycia poniżonym. Ochrona wskazanych wartości może być ograniczona w czasie. W wielu porządkach prawnych, także w polskim, przyjmuje się, że ochrona wskazanych dóbr osobistych wygasa razem ze śmiercią człowieka⁴.

Niekiedy ustawodawca wprowadza jednak możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności prawnej za naruszenie wybranych dóbr osobistych także po śmierci. Na początkowych etapach kształtowania się współczesnych społeczeństw wpływ na takie rozszerzenie ochrony pewnych wartości indywidualnych miała religia w danej wspólnocie, bowiem kult zmarłych leży u podstaw każdej religii⁵.

DOI: 10.4467/23538724GS.23.025.19020

ORCID: 0000-0001-8207-8458

¹ L. Hearn, *Japan. An attempt at interpretation*, ICG Muse, Tokyo 2001, s. 18.

² E. Smith, *Reporting the truth and setting the record straight: an analysis of U.S. and Japanese Libel Laws*, „Michigan Journal of International Law” 1993, vol. 14, issue 4, s. 871.

³ M. Jabłoński, *Janność życia publicznego a problem kryzysu demokracji przedstawicielskiej* [w:] *Ewolucja państwowości w Brazylii, Polsce i Eurazji*, red. M. Maliska, K. Complak, E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2015, s. 23.

⁴ Szerzej: C. Callahan, *On Harming the Dead*, „Ethics” 1987, vol. 97, no. 2, s. 347; J. Mazurkiewicz, *Non omnis moriar: ochrona dóbr osobistych zmarłego w prawie polskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010, s. 612–614.

⁵ J. Makarewicz, *Wstęp do filozofii prawa karnego*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2009, s. 147–220; H. Spencer, *Jednostka wobec państwa*, tłum. A. Bosiacki, Liber, Warszawa 2002, s. 20–23.

Współcześnie kontrowersje budzi możliwość uznania pośmiertnego naruszenia dóbr człowieka (zarówno materialnych, tj. zwłok lub rzeczy złożonych do grobu, jak i niematerialnych, np. reputacji) jako skierowanych przeciwko religii lub uczuciom religijnym. W kulturach azjatyckich często przyjmuje się, że zmarłemu przysługują pewne dobra niematerialne. Choć w orzecznictwie japońskim istnieje spór co do głównego przedmiotu ochrony (czy sankcjonowanie pośmiertnego naruszenia czci stanowi bezpośrednią ochronę czci zmarłego czy też pośrednią ochronę czci lub innych dóbr osób żyjących), to stanowisko sądów japońskich nie dotyczy kwestionowania założeń aksjologicznych leżących u podstaw pośmiertnej ochrony praw zmarłych, lecz obejmuje analizę podstawy prawnej statuującej istnienie praw podmiotowych⁶.

Jednym z wyróżników prawa japońskiego odnoszącego się do ochrony czci (*defamation law*) jest obojętność co do prawdziwości zniesławiającej informacji. Prawdziwość informacji stanowi jednak przesłankę modyfikującą odpowiedzialność za zniesławienie, gdy chodzi o zniesławienie osób zmarłych. Dowód prawdy rodzi wiele problemów interpretacyjnych i proceduralnych. Prawda nie ma jednolitej definicji. Co więcej, zależy od wielu czynników i może się zmieniać z upływem czasu. Niemniej jednak wykazanie prawdziwości, nawet zniesławiającej informacji, może stanowić podstawę do wyłączenia odpowiedzialności za zniesławienie⁷. W Japonii z kolei prawdziwość rozpowszechnionej zniesławiającej informacji jest obojętna dla odpowiedzialności za zniesławienie, lecz jednocześnie jest kluczowa dla ustalenia odpowiedzialności sprawcy zniesławienia osoby zmarłej⁸.

Kolejnym wyróżnikiem, który czyni japońską regulację w przedmiocie ochrony czci wyjątkową, jest społeczna powaga czci jednostki. Ze względu na fakt, że cześć w Japonii jest wartością szczególnie istotną w rozwoju społeczeństwa, traktowanie jej całościowo skutkuje odmiennym niż w kulturze europejskiej postrzeganiem jej jako wartości zbiorowej, której naruszenie godzi w dobro wspólne⁹. Skutkiem naruszenia reputacji jest bowiem przede wszystkim wykluczenie jednostki ze wspólnoty. To z kolei przyczynia się do zmniejszenia efektywności grupy. Wykluczona jednostka generuje wyższe koszty i nie przyczynia się do rozwoju społeczeństwa. Dlatego też ochrona czci w Japonii bardziej zmierza do restytucji niż kompensacji¹⁰.

W artykule zostały przedstawione uwarunkowania kulturowo-religijne prawa japońskiego. Podjęto w nim problem zniesławienia, w szczególności wskazano, co

⁶ N. Kitajima, *The Protection of Reputation in Japan: A Systematic Analysis of Defamation Cases*, „Law & Social Inquiry” 2012, vol. 37, issue 1, s. 91–93.

⁷ Szerzej: N. Cowdery, *Evidence matters: science, proof, and truth in the law*, „Commonwealth Law Bulletin” 2015, vol. 41, issue 4, s. 655–665.

⁸ N. Kitajima, *The Protection of Reputation...*, s. 94–95.

⁹ K. Ouchi, *Defamation and Constitutional Freedoms in Japan*, „American Journal of Comparative Law” 1962, vol. 11, issue 1, s. 73.

¹⁰ E. Smith, *Reporting the truth...*, s. 890.

narusza (*a contrario*, co chronią przepisy sankcjonujące zniesławienie) oraz kiedy możliwe jest zniesławienie osoby zmarłej. Następnie wskazano przepisy karnego i cywilnego prawa japońskiego odnoszące się do zniesławienia wraz z wybranym orzecznictwem.

Rys historyczno-filozoficzny

Historia Japonii należy do najbardziej burzliwych i najbardziej skomplikowanych na świecie. Jej początki sięgają XX wieku p.n.e.¹¹ W przeciwieństwie do krajów europejskich, w których kulturze już od starożytności krzewiono idee chrześcijaństwa, w Japonii bardzo silny wpływ na funkcjonowanie społeczeństwa miały (i wciąż mają) wierzenia pierwotne. W historiografii najdawniejsze dzieje Japonii dzieli się na okres paleolityczny, epokę Jomon (縄文時代), Yayoi (弥生時代) i Kofun (古墳時代)¹². Wówczas najbardziej rozwijała się filozofia i kultura japońska, bez naleciałości innych kultur azjatyckich. Jednak już od III/IV wieku zauważalne są wpływy chińskie oraz koreańskie¹³. W epoce klasycznej, dzielonej na okresy Asuka, Nara i Heian, a także w późniejszych wiekach nazywanych japońskim średniowieczem (okresy Muromachi, Sengo, Higashiyama i Azuchi–Momoyama) rozwój kultury i filozofii przebiegał dwutorowo, na co wpłynęło upowszechnianie się buddyzmu. Na dworze cesarskim religie Buddy, a także taoizmu i konfucjanizmu zyskiwały popularność jako wysoko rozwinięte dogmatycznie¹⁴. Z kolei poza wielkimi i rozwiniętymi ośrodkami wciąż praktykowane były wierzenia pierwotne, które nie miały ujednoczonej struktury, były wewnętrznie niespójne i tak rozbudowane, że opisanie ich wszystkich w krótkim artykule jest praktycznie niemożliwe¹⁵.

W latach 1600–1868 w Japonii trwała epoka Edo (江戸時代), która była czasem stabilizacji i rozwoju kultury i filozofii japońskiej¹⁶. Jednak okres ten znany był również z izolacjonizmu Japonii od reszty świata. Polityka zamknięcia (*sakoku* 鎖国) na świat niewątpliwie przyczyniła się do rozkwitu wierzeń Japończyków. Mieszkańcy Japonii uciekali w wyobraźnię, przez co ich kanon bóstw i bóstwek liczy osiem milionów postaci, które są przyporządkowane do różnych grup: *kami*

¹¹ G. Barnes, *China, Korea, and Japan. Rise of Civilization in East Asia*, Thames & Hudson, London 1993, s. 172.

¹² K. Henshall, *A History of Japan: From Stone Age to Superpower*, Palgrave Macmillan, London 2012, s. 22.

¹³ R. Iwicka, *Źródła klasycznej demonologii japońskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2017, s. 27–29.

¹⁴ *Ibidem*, s. 11.

¹⁵ Z. Davisson, *Yūrei. Niesamowite duchy w kulturze japońskiej*, tłum. A. Czwojdrak, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2018, s. 65.

¹⁶ R. Iwicka, *Źródła klasycznej demonologii...*, s. 62–63.

(神), *yūrei* (幽霊), *oryō* (怨霊), *airyō* (愛霊), *eirei* (英霊), *funayūrei* (船幽霊), *fuyūrei* (浮遊霊), *gaki* (餓鬼), *goryō* (御霊), *jinkininki* (食人鬼) i wielu innych¹⁷. Warto dodać, że ze względów ekonomicznych i gospodarczych separacja nie sprzyjała rozwojowi, o czym świadczy chociażby wielka klęska głodu *Tenpō* (天保の飢饉, *Tenpō no kikin*) w latach 1833–1837. Nie pozostało to bez wpływu na religijność Japończyków, bowiem skrajne sytuacje, w których człowiek walczy o przeżycie, przyczyniają się do silniejszego zakorzenienia wiary w inny (lepszy lub gorszy) świat pozaludzki.

Po ponad dwóch wiekach izolacji Japonii oficer Matthew C. Perry w 1854 r. niejako wymusił jej otwarcie na świat. Po przejściowym okresie destabilizacji politycznej do władzy doszedł cesarz Mutsuhito, zwany Meiji, od którego imienia nosi nazwę kolejna epoka. Jedną z reform było zastąpienie diabelskich zwyczajów prawami natury, co stanowiło art. 4 Karty przysięgi (五箇条の御誓文 *Gokajō no Goseimon*), zwanej przysięgą w pięciu artykułach¹⁸, a wiarę w duchy uznano za chorobę psychiczną¹⁹. W 1907 r. spisano obowiązujący do dziś kodeks karny Japonii²⁰. Późniejsze lata wojen doprowadziły w Japonii do anihilacji wartości religijnych i humanitarnych. Niewątpliwie najbardziej przyczyniły się do tego doświadczenia drugiej wojny światowej²¹. Niemniej, pierwotne wierzenia Japończyków wciąż pozostają silnie zakorzenione w ich umysłach i są widoczne w życiu codziennym²². Choć większość Japończyków wskazuje, że religia nie ma wpływu na ich życie, co w dużej mierze wynika z doświadczeń historycznych, dawne bóstwa są wciąż obecne. Pierwotna religijność przeistoczyła się w duchowość bez pierwiastka religijnego i jest praktykowana we współczesnej Japonii.

Z punktu widzenia regulacji prawnej odnoszącej się do przestępstw przeciwko czci osób zmarłych i miejsca ich spoczynku najbardziej kluczowe są wierzenia w świat pozagrobowy. Wszystkie duchy w mitologii japońskiej to duchy osób zmarłych²³. Jeśli się o nie dba, to one troszczą się o żywych. W przeciwnym razie ściągają nieszczęścia. Wierzenia te opierają się na przekonaniu, że duchy zmarłych mają realny wpływ na życie doczesne. Przekonanie to najlepiej oddaje stwierdzenie Lafcadio Hearna: „po dziś dzień ręka umarłych ciężko spoczywa na świecie żywych”²⁴.

¹⁷ *Ibidem*, s. 12; Z. Davisson, *Yūrei. Niesamowite duchy...*, s. 12; J. Tubielewicz, *Mitologia Japonii*, Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1980, s. 9.

¹⁸ D. Keene, *Emperor of Japan: Meiji and His World, 1852–1912*, Columbia University Press, New York 2002, s. 82.

¹⁹ Z. Davisson, *Yūrei. Niesamowite duchy...*, s. 170.

²⁰ Keihō (刑法) – Kodeks karny Japonii: Penal Code (Act No. 45 of 1907), <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/3581/en>, (dostęp: 1.06.2023); dalej: k.k.

²¹ J. Dower, *War Without Mercy: Race and Power in the Pacific War*, Pantheon Books, New York 1986, s. 39.

²² Z. Davisson, *Yūrei. Niesamowite duchy...*, s. 10–16; J. Tubielewicz, *Mitologia Japonii...*, s. 6.

²³ Z. Davisson, *Yūrei. Niesamowite duchy...*, s. 12.

²⁴ L. Hearn, *Japan...*, s. 18.

Co więcej, wymieszanie religii autochtonicznych Japonii z buddyzmem, konfucjanizmem, taoizmem i innymi sprawiło, że nie ma jednolitego przekazu na temat tego, co się dzieje z człowiekiem po śmierci. Czy jego dusza żyje dalej równoległe ze światem żywych, czy ma swój własny świat, czy mieszka tylko w wyznaczonych miejscach, etc.²⁵ Traktowanie istnienia równoległego świata zmarłych w kategoriach pozareligijnych zmusiło japońskiego ustawodawcę do określenia przedmiotu ochrony przed zachowaniami naruszającymi zwłoki ludzkie i dobra prawne z nimi związane w sposób bardziej przemyślany. Nadto, powszechność owych wierzeń, jak się wydaje, wpłynęła na skrupulatność regulacji odnoszących się do wskazanych zachowań.

Pojęcie zniesławienia – uwagi wprowadzające

Ochrona czci w prawie karnym na gruncie prawa japońskiego, podobnie jak w prawie polskim, obejmuje dwa typy przestępstw. Są to zniesławienie (*Mingyū huishūn* 名誉毀損) z art. 230 k.k. oraz znieważenie (*wūriū zūi* 侮辱罪) z art. 231 k.k. Podział przestępstw przeciwko czci zarówno w Japonii, jak i w Polsce czy innych krajach europejskich wynika z uwarunkowań społeczno-historycznych. Kluczowym czynnikiem wyodrębnienia przestępstwa zniewagi (z jap. wyrażać pogardę, lekceważyć *wū* 侮 kogoś, wstyd, upokorzenie *nū* 辱) był podział społeczny na grupy, w których jedna z nich charakteryzowała się szczególną pozycją. W Polsce dotyczyło to szlachty, zaś w Japonii samurajów²⁶. Mieli oni poczucie własnej wyjątkowości. Naruszenie honoru jednostki wywodzącej się z tej grupy niesło konsekwencje nie tylko w stosunku do tej jednostki, ale i wobec całej grupy. Podważenie reputacji jednego członka mogło bowiem przyczynić się do osłabienia znaczenia całej grupy. Z tych względów kwalifikowano zachowania naruszające cześć wewnętrzną (poczucie własnej wartości) jako szczególne typy przestępstw. Choć współcześnie odchodzi się od przyznania ochrony prawnokarnej własnemu wyobrażeniu o sobie, to przestępstwo zniewagi wciąż funkcjonuje w wielu porządkach prawnokarnych.

W japońskim prawie karnym cześć po śmierci podlega ochronie jedynie przed zniesławieniem, a nie znieważeniem, co wynika z tego, że osoba zmarła nie ma uczuć, a tym samym nie można naruszyć jej czci wewnętrznej.

Zniesławienie (jap. 名誉を毀損) oznacza zabijać, uszkadzać, naruszać (*keison suru* 毀損する) honor (*meiyo* 名誉). W polskim prawie pojęcie to jest najczęściej utożsamiane z przestępstwem²⁷. W literaturze obcojęzycznej z kolei rozumie się je

²⁵ Z. Davisson, *Yūrei. Niesamowite duchy...*, s. 137.

²⁶ M. Smathers, *Bushido: The Samurai Code of Honor*, Collector, 27.01.2022, <https://www.thecollector.com/bushido-code-samurai-warriors/> (dostęp: 20.09.2023).

²⁷ Zob. I. Zgoliński, *Zniesławienie w polskim prawie karnym. Zagadnienia teorii i praktyki*, Wolters Kluwer, Warszawa 2013.

szeroko, jako każde relewantne prawnie zachowanie naruszające bądź stwarzające stan zagrożenia naruszenia czci (reputacji) innej osoby, bez znaczenia, czy zachowanie to odnosi się do odpowiedzialności cywilnoprawnej czy też karnoprawnej²⁸. W dalszej części artykułu słowo „zniesławienie” będzie używane w ujęciu szerokim, jak wskazano wyżej.

Zniesławienie może przybierać dowolną formą. Najczęściej będzie to forma zwerbalizowana (pisemna lub ustna), lecz dopuszczalne jest również zniesławienie w formie niewerbalnej, m.in. poprzez gest, symbol, obraz²⁹. Zarzut stawiany zniesławianemu może się odnosić do zdarzeń przeszłych lub teraźniejszych. Dopuszczalne wydaje się również sformułowanie zarzutów odnoszących się do przyszłości (np. sugerujących wynik toczącego się lub hipotetycznego postępowania)³⁰. Stawiany zarzut może być zdaniem opisowym lub ocennym. Podział ten jest kluczowy przy określeniu dopuszczalności badania prawdziwości stawianych zarzutów. Wypowiedzi o charakterze ocennym nie podlegają bowiem dowodowi prawdy, gdyż nie mają wartości logicznej³¹. Badaniu pod kątem prawdziwości mogą natomiast podlegać podstawy faktyczne wydanej opinii. Ich brak skutkuje niemożliwością weryfikacji opinii pod kątem prawdziwości.

Z prawdziwością wiąże się również problem jej świadomości, to znaczy, czy pomawiający uświadamia sobie, że dana informacja jest prawdziwa, innymi słowy, czy działa w dobrej wierze. W orzecznictwie japońskim uzależniona jest możliwość określenia prawdziwości od czynników obiektywnych, jakimi są m.in. rzetelność w sprawdzeniu informacji przed jej opublikowaniem bądź obecny stan wiedzy naukowej dostępny autorowi wypowiedzi³².

Oliver O’Callaghan wskazał na trzy testy pozwalające określić, czy wyrażenie ma charakter zniesławiający. Są to: test ostracyzmu społecznego (*shun and avoid*), test śmieszności i tzw. test główny³³. Testy te są stosowane gradacyjnie, to znaczy, jeśli spełniony jest test ostracyzmu, to można pominąć test śmieszności i główny, a jeśli spełniony jest test śmieszności, można pominąć test główny. Pierwszy z testów

²⁸ V. Vedder, *The History and Theory of the Law of Defamation. I*, „Columbia Law Review” 1903, vol. 3, no. 8, s. 546–573; W. Keeton, *Language of Defamation*, „Texas Law Review” 1987–1988, vol. 54, s. 1221–1259; L. McNamara, *Reputation and defamation*, Oxford University Press, Norfolk 2007.

²⁹ J. Mrozek, *Odpowiedzialność karna za przekroczenie granic wolności wypowiedzi*, „Civitas et Lex” 2017, t. 13, nr 1, s. 8.

³⁰ J. Raglewski, *Komentarz do art. 212 Kodeksu karnego* [w:] *Kodeks karny. Komentarz. Część szczegółowa*, t. 2, *Komentarz do art. 117–277 kodeksu karnego*, red. A. Zoll, Wolters Kluwer, Warszawa 2008, s. 786.

³¹ K. Święcka, *Kryterium prawdziwości wypowiedzi a ochrona dóbr osobistych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2011, R. LXXIII, z. 4, s. 53–54.

³² M. Yoshida, *Rights of the dead*, vol. 1, Sheffield University Press, Sheffield 2003, s. 90–111.

³³ O. O’Callaghan, *Privacy and a free press: locating the public interest*, s. 31–39, <http://openaccess.city.ac.uk/id/eprint/17858/1/O%27Callaghan%2C%20Oliver.pdf> (dostęp: 1.06.2023).

odnosi się do takiego przekazu zniesławiającego, który powoduje negatywne nastawienie społeczeństwa do osoby zniesławianej. Angielska nazwa testu zawiera zwrot *shun* (odsuń się) oraz *avoid* (unikaj mnie).

Drugim testem jest test śmieszności. Chodzi o użycie zwrotów, których celem jest nawet nie tyle naruszenie poważania innej osoby, ile zwiększenie stopnia śmieszności. Należy bowiem odróżnić wysmianie kogoś od wystawienia go na pośmiewisko. Wątpliwość budzi, czy zniesławiające wysmianie nie narusza czci (rozumianej obiektywnie) od tzw. godności osobistej i uczuć osoby wysmiewanej, czyli subiektywnych odczuć tejże osoby³⁴. Test główny (podstawowy) odwołuje się do pewnych obiektywnych kryteriów społecznej percepcji formy ekspresji postrzeganej jako zniesławiająca. Aby uznać, że forma ekspresji ma charakter zniesławiający, trzeba, jak wnioskuje O. O'Callaghan, rozważyć, czy: po pierwsze, użyte zwroty mogą w ogóle być nośnikami zniesławiającego przekazu; a jeśli tak, to po drugie, czy taki przekaz nastąpił w danej sprawie³⁵. Aby to ocenić, trzeba ustalić: po pierwsze, czy przeciętny odbiorca uznałby takową wypowiedź za zniesławiającą; po drugie, odszyfrować zwykle znaczenie użytych zwrotów; po trzecie, określić znaczenie zwrotu dla pewnego kręgu odbiorców. Podobne kryteria zostały wypracowane również przez polską judykaturę³⁶.

Przedmiot chroniony przed zniesławieniem osoby zmarłej w prawie karnym Japonii

Głównym przedmiotem ustawowej ochrony przed zniesławieniem jest cześć osoby zmarłej. Zachowania przeciwko czci chronią także pośrednio interes publiczny³⁷, gwarantując ład społeczny, cywilizowany, przewidywalny i kontrolowalny przebieg debaty publicznej, a także budują lepszy jakościowo kapitał ludzki. Co więcej, w przypadku pomówienia osób zmarłych na szwank mogą zostać narażone takie wartości, jak poczucie tożsamości narodowej, przynależności grupowej, uczucia religijne, a nawet postrzeganie państwa na arenie międzynarodowej³⁸. Aby jednak

³⁴ Szerzej: G. Robertson, A. Nicol, *Media Law*, Sweet & Maxwell, London 2007, s. 103.

³⁵ O. O'Callaghan, *Privacy and a free press...*, s. 51.

³⁶ Wyrok SN z dnia 8 maja 2018 r., II K.K. 449/17, LEX nr 2541499; Postanowienie SN z dnia 1 lipca 2009 r., III K.K. 52/09, OSNKW 2010, nr 1, poz. 2; Wyrok SN z dnia 17 stycznia 2018 r., III K.K. 247/17, LEX nr 2449282; Postanowienie SN z 17 sierpnia 2016 r., IV K.K. 53/16, LEX nr 2087823.

³⁷ W. Kulesza, *Przestępstwa przeciwko czci i nietykalności cielesnej* [w:] *System Prawa Karnego*, t. 10, *Przestępstwa przeciwko dobrom indywidualnym*, red. J. Warylewski, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2016, s. 1117–1118.

³⁸ B. Zhao, *Legal cases on posthumous reputation and posthumous privacy: history censorship, law, politics and culture*, „Syracuse Journal of International Law and Commerce” 2014, vol. 42, no. 1, s. 63–92.

w ogóle móc mówić o „czci osoby zmarłej”, należy przyjąć założenie, że zmarli taką cześć mają³⁹, co prawodawca japoński czyni wprost w ustawie. Jako poboczny przedmiot ochrony należy wskazać dobra osób żyjących związane ze zmarłym, jak kult zmarłych, uczucia bliskich związane ze zmarłym, uczucia religijne. Ochrona wskazanych dóbr ma charakter subsydiarny w stosunku do ochrony czci zmarłego.

Cześć jest również jedną ze składowych szeroko rozumianego prawa do prywatności. Jej naruszenie może mieć dwojakie konsekwencje: społeczne i psychologiczne. Może przyczynić się do ostracyzmu pokrzywdzonego. Wykluczenie społeczne może nastąpić ze względów zewnętrznych, poprzez odrzucenie jednostki przez wspólnotę albo też przez wewnętrzne wycofanie się jednostki, hamujące jej samorealizację. Niemniej jednak efekt działań sprawcy jest tu zawsze ten sam, a mianowicie publiczne umniejszenie wizerunku ofiary. W Japonii społeczne postrzeganie jednostki (jej cześć) stanowi wartość szczególnie istotną w rozwoju społeczeństwa jako całości. Dlatego jej naruszenie jest postrzegane nie tylko jako naruszenie dobra jednostki, ale przede wszystkim jako naruszenie dobra wspólnego. Skutkiem naruszenia reputacji jest bowiem wykluczenie jednostki ze wspólnoty, co może przyczynić się do zwiększenia kosztów jej funkcjonowania, a tym samym być niekorzystne dla grupy.

Cześć w Japonii jest rozumiana obiektywnie jako społeczne wyobrażenie na temat jednostki i w tej postaci podlega ochronie⁴⁰. Przyjmując obiektywne rozumienie pojęcia czci, w odniesieniu do jej prawnej ochrony trzeba założyć, że jest ona chroniona na poziomie istniejącym w chwili naruszenia. Samo naruszenie bądź narażenie na naruszenie należy odnosić właśnie do tego niejako zamrożonego pod względem statusu społecznego postrzegania jednostki. Skutkiem naruszenia jest obniżenie lub zagrożenie obniżenia godności jednostki w oczach innych z chwilą naruszenia⁴¹.

Zniesławienie zmarłych w japońskim prawie karnym

Zniesławienie w znaczeniu wąskim (przestępstwo) obejmuje: karalne pomówienie, oszczerstwo oraz kalumnię. Pomówienie to podstawowy typ przestępstwa zniesławienia w większości krajów. Jego znamiona to pomówienie osoby o takie postępowania lub właściwości, które mogą poniżyć ją w opinii publicznej lub narazić na

³⁹ Szerzej: K. Smolensky, *Rights of the Dead*, „Hofstra Law Review” 2009, vol. 33, issue 3, s. 762–804.

⁴⁰ M. Mishima, *Jinkaku Ken no Hogo* [Protection of Personal Rights], Yuhikaku, Tokyo 1965, s. 13; K. Igarashi, *Jinkakukken Hō Gaisetsu* [Description of Personal Rights], Yuhikaku, Tokyo 2003, s. 25.

⁴¹ M. Najman, *O pojęciu czci w prawie karnym i granicach jej prawnokarnej ochrony*, „Forum Prawnicze” 2022, nr 5(73), s. 59–61.

utrąte zaufania potrzebnego dla danego stanowiska, zawodu lub rodzaju działalności. Oszczerstwo co do zasady należy uznać za typ kwalifikowany zniesławienia ze względu na kwalifikację strony podmiotowej i przedmiotowej. Jednakże w prawie karnym Japonii oszczerstwo jest typem podstawowym dla zniesławienia osoby zmarłej. Znamieniem kwalifikującym stronę przedmiotową⁴² jest pomawianie o informację nieprawdziwą, natomiast znamię kwalifikujące stronę podmiotową to świadomość nieprawdziwości tej informacji. Kalumnia to świadomie fałszywe oskarżenia innej osoby o popełnienie przestępstwa.

Ustawodawca japoński dopuszcza prawnokarną ochronę czci osoby zmarłej jedynie poprzez świadome rozpowszechnienie fałszywej informacji mającej na celu upokorzenie zniesławianej nieżyjącej osoby (oszczerstwo). Jest to przestępstwo prywatnoskargowe (art. 233 japońskiego kodeksu postępowania karnego⁴³). Przedawnienie karalności następuje po 10 latach (art. 32 k.k.).

Uprawnionymi do wniesienia oskarżenia prywatnego są krewni lub zstępni. Zgodnie z japońskim kodeksem cywilnym⁴⁴ krewnymi są: małżonek, krewni w szóstym stopniu pokrewieństwa i teściowie w trzecim stopniu pokrewieństwa. W przypadku braku osoby, która może wnieść prywatny akt oskarżenia, prokurator może, na wniosek osoby zainteresowanej, wyznaczyć osobę, która może wnieść taki akt (art. 234 k.p.k.).

W japońskim prawie karnym można wyróżnić dwie sytuacje związane z odpowiedzialnością za naruszenie czci, gdy zniesławiony zmarł. Pierwsza, gdy zniesławienia dokonano już po śmierci zniesławianej osoby. Druga sytuacja ma miejsce, gdy osoba zniesławiona żyła w chwili zniesławienia, jednak nie wniosła aktu oskarżenia. W tym drugim przypadku istnieje ograniczenie wynikające z możliwości dochodzenia pociągnięcia zniesławiającego do odpowiedzialności karnej i wynika ono z woli zmarłego (*not when this goes against the express wishes of the victim*). Jeśli zmarły przed śmiercią wyraził wolę, aby nie domagać się pociągnięcia zniesławiającego do odpowiedzialności karnej, to akt oskarżenia jest niedopuszczalny.

Zniesławienie zmarłych w japońskim prawie karnym jest dopuszczalne jedynie wówczas, gdy kierowane przez sprawcę zarzuty są oparte na fałszywych informacjach. Ciężar dowodu prawdy spoczywa na oskarżonym. W przypadku zniesławienia dochodzi bowiem do kolizji *praesumptio boni viri* (domniemania uczciwości). Z jednej strony naruszona zostaje ona w stosunku do oskarżyciela prywatnego

⁴² T. Bojarski, *Odmiany podstawowych typów przestępstw w polskim prawie karnym*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1982, s. 20.

⁴³ Keiji soshō-hō hō (刑事訴訟法) – Kodeks postępowania karnego Japonii: Code of Criminal Procedure (Act No. 131 of 1948), <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/2056/en> (dostęp: 30.05.2023); dalej: k.p.k.

⁴⁴ Minpō (民法) – Kodeks cywilny Japonii: Civil Code (Act No. 89 of 1896), <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/3494/en>, (dostęp: 30.05.2023); dalej: k.c.

(pomówionego), z drugiej, w innym aspekcie, do oskarżonego⁴⁵. Za przeniesieniem materialnego ciężaru dowodu na oskarżonego przemawiają względy słuszności i sprawiedliwości⁴⁶. *Onus probandi* przy dowodzie prawdy obciąża zawsze oskarżonego. Jeżeli wynik prowadzonego dowodu prawdy jest wątpliwy, to należy wydać wyrok skazujący, gdyż oskarżony nie powinien czynić zarzutów, których nie jest w stanie udowodnić, i na nim ciąży obowiązek udowodnienia prawdziwości zarzutu⁴⁷. Nie znaczy to, że oskarżyciel może zachowywać się zupełnie biernie w procesie o zniesławienie, a całość postępowania jest uzależniona od tego, jak zachowa się oskarżony. Bez wątplenia oskarżyciel musi wykazać, że oskarżony postawił określony zniesławiający zarzut, że w ogóle miała miejsce zniesławiająca wypowiedź. W tym zakresie ciężar dowodu leży po stronie oskarżyciela. Z kolei oskarżony, jeżeli chce uniknąć odpowiedzialności, musi wykazać, że zarzut był prawdziwy.

Ochrona czci osób zmarłych w japońskim prawie cywilnym

Japoński kodeks cywilny nie zawiera szczególnych regulacji odwołujących się do ochrony czci czy szerzej – dóbr osobistych osób zmarłych, tak więc ochrona ta została wykształcona na gruncie orzecznictwa. Pierwszą sprawą, w której sąd przyznał ochronę, była tzw. *Rakujitsu moyu case*⁴⁸. Stan faktyczny odwoływał się do biograficznej pracy zatytułowanej *Rakujitsu moyu (The Sunsets Flaming)*, w której Saburo Shiroyama opisał całe życie byłego premiera Kouki Hirota, spekulując o tajemniczym samobójstwie (w 1929 r.) Sadao Saburiego, ministra Chin i politycznego przeciwnika Hiroty. Shiroyama opisał powody samobójstwa Saburiego następująco: „Co więcej, mówi się, że [Saburi] nie tylko angażował się w związki z kobietami z dzielnic czerwonych latarni, ale także z małżonkami swoich podwładnych. Wielce czcigodny Hirota powiedział: «nie godnym, by nazywać mnie ministrem» i surowo zmarszczył brwi wobec całkowicie niewłaściwego zachowania Saburiego”⁴⁹. Należy zaznaczyć, że rozprawa odbyła się 44 lata od pierwszej publikacji. Sąd, choć oddalił powództwo, uznał, że czynność zniesławienia żyjących za pomocą środków naruszających cześć zmarłych (*by means of an abuse of the reputation of the deceased*) jest deliktem na gruncie prawa cywilnego. Jako podstawę oddalenia powództwa sąd wskazał,

⁴⁵ R. Kmieciak, *Wyniki oceny dowodów a ciężar udowodnienia („ciężar dowodu”)* [w:] *Prawo dowodowe. Zarys wykładu*, red. R. Kmieciak, Zakamycze, Kraków 2004, s. 230.

⁴⁶ P. Kruszyński, *Materialny ciężar dowodu w procesach karnych o zniesławienie i oszczerstwo*, „Prokuratura i Prawo” 1980, nr 8, s. 72.

⁴⁷ L. Peiper, *Komentarz do kodeksu karnego i prawa o wykroczeniach*, Drukarnia Ludowa w Krakowie, Kraków 1936, s. 535.

⁴⁸ Wyrok Sądu Okręgowego (District Court) w Tokio z dnia 11 lipca 1977 r., Hanrei-jihō 857, 65; podaję za: M. Yoshida, *Rights of the dead...*, s. 118–119.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 119.

odwołując się do art. 230 k.k. Japonii, to, że z biegiem czasu fakty o zmarłym stają się faktami historycznymi i jedynie gdyby były rażącą nieprawdą lub kłamstwem, mogłyby być rozpatrywane jako zniesławiające.

Stan faktyczny kolejnej sprawy był oparty na artykule opisującym domniemany pozamałżeński romans między A., który został zadźgany na śmierć, a jego zabójcą. Rodzice i starsze siostry A. twierdzili, że naruszona została nie tylko cześć zmarłego, lecz również ich cześć i pamięć o zmarłym. Wystąpili z żądaniem publikacji przeprosin i zadośćuczynienia finansowego przeciwko wydawcy. Żądania złożone przez powodów opierały się na zniesławieniu osób pogrążonych w żałobie poprzez zniesławienie zmarłego, w związku z czym sąd uwzględnił roszczenie matki, ale odrzucił roszczenie dwóch starszych sióstr. Sąd utrzymywał, że w przypadku, gdy opublikowanie artykułu szkodzi reputacji zmarłego, gdyż treść artykułu zawiera fałszywy zarzut, a co za tym idzie – reputacji jego bliskich, czyn bezprawny może być uznany z uwagi na rzeczywistą sytuację, w której naruszenie czci osoby zaangażowanej w życie społeczne wpływa na cześć jego bliskich. Roszczenie matki o odszkodowanie zostało uwzględnione, ale jej żądanie przeprosin już nie⁵⁰.

W sprawie *Shosetsu Mikokoku* („Tajne informacje”)⁵¹ syn Sanki Saito wystąpił z powództwem o zadośćuczynienie za naruszenie jego czci, czci jego zmarłego ojca oraz szacunku i pamięci o swoim ojcu. Powieściopisarz Shozo Kosakai opublikował powieść, której fabuła opowiada o rozbiciu grupy poetów *haiku* przez Specjalną Wyższą Policję (*Tokenbetsu Koto Keisatsu*) w czasie drugiej wojny światowej. Autor zamieścił fałszywą informację, że zmarły Sanki Saito był szpiegiem. Syn zażądał, aby autor i wydawca opublikowali przeprosiny dla zmarłego oraz zapłacili zadośćuczynienie za zniesławienie syna oraz za naruszenie szacunku i pamięci o zmarłym ojcu. Sąd zwrócił uwagę na zaniedbanie oskarżonych w zbadaniu prawdziwości faktów historycznych i uznał roszczenie powoda. Odnosząc się do kwestii, czy powód (syn zniesławionego zmarłego) mógł domagać się zadośćuczynienia należnego zmarłemu, sąd utrzymywał, że choć (w sprawie *Rakujitumoyu*) dopuszczono możliwość stwierdzenia czynów bezprawnych, to korzystanie z prawa podmiotowego zmarłego nie ma podstawy prawnej i powinno zostać oddalone. Jest to jednak pierwszy przypadek, w którym sąd przyznał środek kompensacyjny i rewindykacyjny za zniesławienie zmarłego. Jak stwierdza M. Yoshida, opublikowanie przeprosin za naruszenie czci zmarłego zostało uwzględnione i „pośrednio” chroni cześć samego zmarłego⁵².

Najbardziej kontrowersyjna wydaje się jednak sprawa *Eizyupraibashisshovs. Focus*⁵³, w której dziennikarz popularnego czasopisma przygotował materiał o córce

⁵⁰ *Ibidem*, s. 121.

⁵¹ Wyrok Sądu Okręgowego w Osace, Sakai Division, z dnia 23 marca 1983 r., Hanrei-times 429, 180; Hanrei-jiho 1071, 33; podają za: M. Yoshida, *Rights of the dead...*, s. 122.

⁵² *Ibidem*, s. 123.

⁵³ Wyrok Sądu Okręgowego w Osace z dnia 27 grudnia 1989, Hanrei-jiho 1341, 53; podają za: M. Yoshida, *Rights of the dead...*, s. 123.

pozwaną pracującą jako prostytutka i zmarłej na AIDS⁵⁴. Autor zamieścił ukradkiem zrobione zdjęcia kobiety w czasie pracy (*a story which covered her prostitution activities with her photograph surreptitiously taken*)⁵⁵. Powodowie – rodzice kobiety oparli swoje roszczenie o naruszenie czci zmarłej córki, ich czci oraz ich szacunku i pamięci o córce, argumentując je przepisami prawa autorskiego. Sąd uznał, że mimo istnienia domniemania, iż prawo autorskie wygasa z chwilą śmierci autora, ponieważ jest to dobro osobiste, istnieje konieczność pośmiertnej ochrony praw autorskich, a zatem bliskim zmarłego twórcy przysługują te same prawa, co autorowi za życia. W związku z osobistym charakterem tego prawa nie należy zakładać, że prawo autorskie trwa nadal po śmierci. Istnienie tych przepisów nie może być wystarczającym powodem do uzasadnienia uznania istnienia prawa autorskiego zmarłego i z tego powodu oddalił powództwo⁵⁶.

Podsumowanie

Uwarunkowania ochrony czci osób zmarłych w Japonii są złożone. Po pierwsze, mają podłoże historyczne. Japonia, podobnie jak Niemcy, doświadczyła rządów totalitarnych naruszających podstawowe prawa człowieka, w związku z czym, podobnie jak w prawie niemieckim, opowiedziano się za wzmożoną, także pośmiertną ochroną godności⁵⁷, a co za tym idzie – także czci. Po drugie, w japońskiej kulturze zmarłych od zawsze darzono szczególną estymą, co wynika z powszechnych wierzeń w równoległy do świata żywych świat zmarłych. Po trzecie, ze względu na położenie geograficzne Japonii ponad 99% pochówków odbywa się po kremacji⁵⁸. Zminimalizowanie możliwości znieważenia zwłok ludzkich rodzi potrzebę społeczną ochrony innych wartości właściwym osobom zmarłym, jak np. cześć.

Prawna ochrona czci w Japonii jest szeroka, lecz nie stanowi to nieakceptowalnego naruszenia wolności prasy, będącego głównym wyznacznikiem demokratyzacji. Cześć w kulturze japońskiej jest postrzegana bardziej przez pryzmat wartości zbiorowych niż jako szczególne dobro indywidualne. Skutki społeczne naruszenia czci w Japonii są znacznie poważniejsze niż w krajach europejskich. Usuwanie skutków bezprawnego naruszenia czci skupia się zatem na przywróceniu postrzegania jednostki sprzed naruszenia jej czci. Ma to zapewnić powrót jednostki do

⁵⁴ Por. Wyrok SA w Warszawie z dnia 3 kwietnia 1997 r., I ACa 148/97, „Wokanda” 1998, nr 4.

⁵⁵ M. Yoshida, *Rights of the dead...*, s. 123.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ Szerzej: G. Bottner, *Protection of the Honour of Deceased Persons – A Comparison Between the German and the Australian Legal Situation*, „Bond Law Review” 2001, vol. 13, issue 1, <http://classic.austlii.edu.au/au/journals/BondLawRw/2001/5.html#Footnote7> (dostęp: 12.05.2023).

⁵⁸ Szerzej: M. Gajewska, *Prochy i diamenty. Kremacja ciała zmarłego człowieka jako zjawisko społeczne i kulturowe*, Nomos, Kraków 2009, s. 19–25.

funkcjonowania w społeczeństwie oraz wyeliminować ryzyko jej wykluczenia społecznego. Z tego względu w Japonii ochrony czci przede wszystkim dochodzi się na gruncie prawa cywilnego. Wynika to również z panujących przekonań filozoficznych, zgodnie z którymi dochodzenie zaniechania naruszenia nie powinno stanowić oskarżenia naruszającego. Poziom zaufania społecznego jest bowiem na tyle duży, że wyklucza się złą wiarę zniesławiającego⁵⁹. Rozumienie czci w Japonii jest zatem całkowicie zobiektywizowane. To z kolei daje podstawy do uznania pośmiertnego naruszenia czci za dopuszczalne. Uniezależnienie rozumienia czci od czynników subiektywnych zapewnia szeroki zakres ochrony czci bez nadmiernego naruszania wolności słowa. W omawianym zakresie przykład Japonii nie tyle od strony prawnej, ile kulturowej winien stanowić wyznacznik dla cywilizacji europejskiej, w której prawne narzędzia ochrony czci są stosowane instrumentalnie i w sposób niezrozumiały.

Literatura

- Barnes G., *China, Korea, and Japan. Rise of Civilization in East Asia*, Thames & Hudson, London 1993.
- Bojarski T., *Odmiany podstawowych typów przestępstw w polskim prawie karnym*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1982.
- Bottner G., *Protection of the Honour of Deceased Persons – A Comparison Between the German and the Australian Legal Situation*, „Bond Law Review” 2001, vol. 13, issue 1, <http://classic.austlii.edu.au/au/journals/BondLawRw/2001/5.html#Footnote7> (dostęp: 12.05.2023).
- Callahan C., *On Harming the Dead*, „Ethics” 1987, vol. 97, no. 2.
- Cowdery N., *Evidence matters: science, proof, and truth in the law*, „Commonwealth Law Bulletin” 2015, vol. 41, issue 4.
- Davisson Z., *Yūrei. Niesamowite duchy w kulturze japońskiej*, tłum. A. Czwojdrak, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2018.
- Dower J., *War Without Mercy: Race and Power in the Pacific War*, Pantheon Books, New York 1986.
- Gajewska M., *Prochy i diamenty. Kremacja ciała zmarłego człowieka jako zjawisko społeczne i kulturowe*, Nomos, Kraków 2009.
- Hearn L., *Japan. An attempt at interpretation*, ICG Muse, Tokyo 2001.
- Henshall K., *A History of Japan: From Stone Age to Superpower*, Palgrave Macmillan, London 2012.
- Igarashi K., *Jinkakuken Hō Gaisetsu* [Description of Personal Rights], Yuhikaku, Tokyo 2003.
- Iwicka R., *Źródła klasycznej demonologii japońskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2017.
- Jabłoński M., *Jawność życia publicznego a problem kryzysu demokracji przedstawicielskiej* [w:] *Ewolucja państwowości w Brazylii, Polsce i Eurazji*, red. M. Maliska, K. Complak, E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2015.

⁵⁹ J. Nelson, *Culture, Commerce, and the Constitution: Legal and Extra-Legal Restraints on Freedom of Expression in the Japanese Publishing Industry*, „UCLA Pacific Basin Law Journal” 1996, vol. 15, issue 1, s. 62.

- Keene D., *Emperor of Japan: Meiji and His World, 1852–1912*, Columbia University Press, New York 2002.
- Keeton W., *Language of Defamation*, „Texas Law Review” 1987–1988, vol. 54.
- Kitajima N., *The Protection of Reputation in Japan: A Systematic Analysis of Defamation Cases*, „Law & Social Inquiry” 2012, vol. 37, issue 1.
- Kmiecik R., *Wyniki oceny dowodów a ciężar udowodnienia („ciężar dowodu”) [w:] Prawo dowodowe. Zarys wykładu*, red. R. Kmiecik, Zakamycze, Kraków 2004.
- Kruszyński P., *Materiały ciężar dowodu w procesach karnych o zniesławienie i oszczerstwo*, „Prokuratura i Prawo” 1980, nr 8.
- Kulesza W., *Przestępstwa przeciwko czci i nietykalności cielesnej [w:] System Prawa Karnego*, t. 10, *Przestępstwa przeciwko dobrom indywidualnym*, red. J. Warylewski, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2016.
- Makarewicz J., *Wstęp do filozofii prawa karnego*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2009.
- Mazurkiewicz J., *Non omnis moriar: ochrona dóbr osobistych zmarłego w prawie polskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010.
- McNamara L., *Reputation and defamation*, Oxford University Press, Norfolk 2007.
- Mishima M., *Jinkaku Ken no Hogo* [Protection of Personal Rights], Yuhikaku, Tokyo 1965.
- Mrozek J., *Odpowiedzialność karna za przekroczenie granic wolności wypowiedzi*, „Civitas et Lex” 2017, t. 13, nr 1.
- Najman M., *O pojęciu czci w prawie karnym i granicach jej prawnokarnej ochrony*, „Forum Prawnicze” 2022, nr 5(73).
- Nelson J., *Culture, Commerce, and the Constitution: Legal and Extra-Legal Restraints on Freedom of Expression in the Japanese Publishing Industry*, „UCLA Pacific Basin Law Journal” 1996, vol. 15, issue 1.
- O’Callaghan O., *Privacy and a free press: locating the public interest*, <http://openaccess.city.ac.uk/id/eprint/17858/1/O%27Callaghan%2C%20Oliver.pdf> (dostęp: 1.06.2023).
- Ouchi K., *Defamation and Constitutional Freedoms in Japan*, „American Journal of Comparative Law” 1962, vol. 11, issue 1.
- Peiper L., *Komentarz do kodeksu karnego i prawa o wykroczeniach*, Drukarnia Ludowa w Krakowie, Kraków 1936.
- Raglewski J., *Komentarz do art. 212 Kodeksu karnego [w:] Kodeks karny. Komentarz. Część szczególna*, t. 2, *Komentarz do art. 117–277 kodeksu karnego*, red. A. Zoll, Wolters Kluwer, Warszawa 2008.
- Robertson G., Nicol A., *Media Law*, Sweet & Maxwell, London 2007.
- Smathers M., *Bushido: The Samurai Code of Honor*, Collector, 27.01.2022, <https://www.thecollector.com/bushido-code-samurai-warriors/> (dostęp: 20.09.2023).
- Smith E., *Reporting the truth and setting the record straight: an analysis of U.S. and Japanese Libel Laws*, „Michigan Journal of International Law” 1993, vol. 14, issue 4.
- Smolensky K., *Rights of the Dead*, „Hofstra Law Review” 2009, vol. 33, issue 3.
- Spencer H., *Jednostka wobec państwa*, tłum. A. Bosiacki, Liber, Warszawa 2002.
- Święcka K., *Kryterium prawdziwości wypowiedzi a ochrona dóbr osobistych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2011, R. LXXIII, z. 4.
- Tubielewicz J., *Mitologia Japonii*, Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1980.
- Vedder V., *The History and Theory of the Law of Defamation. I*, „Columbia Law Review” 1903, vol. 3, no. 8.
- Yoshida M., *Rights of the dead*, vol. 1, Sheffield University Press, Sheffield 2003.
- Zgoliński I., *Zniesławienie w polskim prawie karnym. Zagadnienia teorii i praktyki*, Wolters Kluwer, Warszawa 2013.

- Zhao B., *Legal cases on posthumous reputation and posthumous privacy: history censorship, law, politics and culture*, „Syracuse Journal of International Law and Commerce” 2014, vol. 42, no. 1.
- Zoll A. (red.), *Kodeks karny. Komentarz. Część szczególna*, t. 2, *Komentarz do art. 117–277 kodeksu karnego*, Wolters Kluwer, Warszawa 2008.

Orzecznictwo

- Wyrok Sądu Okręgowego (District Court) w Tokio z dnia 11 lipca 1977 r., Hanrei-jiho 857, 65.
- Wyrok Sądu Okręgowego w Osace, Sakai Division, z dnia 23 marca 1983 r., Hanrei-times 429, 180; Hanrei-jiho 1071, 33.
- Wyrok Sądu Okręgowego w Osace z dnia 27 grudnia 1989 r., Hanrei-jiho 1341, 53.
- Wyrok SA w Warszawie z dnia 3 kwietnia 1997 r., I ACa 148/97, „Wokanda” 1998, nr 4.
- Postanowienie SN z dnia 1 lipca 2009 r., III K.K. 52/09, OSNKW 2010, nr 1, poz. 2.
- Postanowienie SN z dnia 17 sierpnia 2016 r., IV K.K. 53/16, LEX nr 2087823.
- Wyrok SN z dnia 17 stycznia 2018 r., II K.K. 247/17, LEX nr 2449282.
- Wyrok SN z dnia 8 maja 2018 r., II K.K. 449/17, LEX nr 2541499.

SUMMARY

DEFAMATION OF THE DECEASED IN JAPANESE LAW

Japan is considered the country with the most lenient laws restricting freedom of speech. However, this state of affairs has recently changed due to the suicide of a celebrity caused by hate speech directed at her mainly through social media. Nevertheless, the actual sanctions for violation of reputation (honor) in Japanese law are less strict compared to European regulations because of historical, social, and cultural conditions. Extra-legal norms that have been developed allow society to function properly even without requiring the law to interfere in this sphere of private life. The purpose of this article is to indicate the factors affecting freedom of speech, using the example of the posthumous protection of the reputation of the deceased in Japanese law. This example provides opportunities to answer questions about why sometimes a reputation is also legally protected after death, and what conclusions should be drawn from this for other legislations.

LECH BUCZEK

LAW IN IMPERIAL CHINA
AS PRESENTED IN THE RESEARCH OF
FATHER PROFESSOR ANTONI KOŚĆ SVD

Introduction

Father Professor Antoni Kość SVD (1949–2011) was a Verbite who dedicated twenty years of his life to exploring local cultures and languages in Asia and studying them. He constantly broadened his research to cover different aspects of East Asia. During his life and missionary work, he stayed in China, South Korea, Japan, and Taiwan, and he closely studied their cultures and languages. The research conducted by Professor Kość was devoted to Chinese law and became the principle theme of his habilitation (post-doctoral) thesis.¹ The aim of this article is to present the laws of particular Chinese dynasties. To this end, the issues are analysed in a chronological order, looking at them in terms of philosophy of law and customary law.

Development of Chinese law – a historical analysis

Kość studied Chinese law from both a philosophical and a historical perspective. He concentrated on the philosophical underpinnings of the Chinese legal system, as well as customs and codes developed by successive dynasties. His analysis starts from first mythological dynasties and ends with the fall of the empire and the rise of the first Republic of China.²

His research on Chinese law focuses on the analysis of particular dynasties, with regard to the culture of law and factors affecting the law. According to Kość, the Han period contributed to the development of civilization and the beginning

ORCID: 0000-0001-8446-4029

DOI: 10.4467/23538724GS.23.026.19021

¹ J. Potrzebacz, *Z Rokietnicy w świat* [in:] *Transkulturowość filozofii prawa Antoniego Kościa*, red. P. Stanisław et al., Wydawnictwo KUL, Lublin 2016, p. 28.

² A. Kość, *Prawo a etyka konfucjańska w historii myśli prawnej Chin*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1998, p. 37.

of the Mandarin bureaucracy, which was heavily based on Confucianised law. Moreover, a more detailed study of law also requires a good understanding of the place of a human being in Chinese philosophy. Therefore, Kość analyses the main elements of Taoism, Buddhism, Confucianism, and Chinese folk religions.³

During the first Zhou dynasty the primary sources of law were “books of punishments”, inscribed on bamboo tablets and cast in bronze and metal,⁴ which date back to 513 BCE. The name of the bamboo punishments comes from the first books.⁵ The preserved collections of law are Shū jīng 书经 (*The Book of History*) and Zuǒ chuán 左傳 (*Zuo's Commentary*)⁶. Some characteristic features of the contemporary spirit of law are included in the so-called *Instructions for Kang*. This document emphasizes the importance of hierarchy and the necessity of severe punishment. Additionally, it stresses that the order of the family reflects the order in the state. Moreover, this document contains some interesting procedural rules, such as ownership based on the distribution of agricultural land in the state of Zhou. At that time, a system of feudal well fields was in force,⁷ whereby one (the middle field) out of nine fields was a public field (*kung-tien*) from which the state benefited.⁸

From the point of view of philosophy and the development of law, it is crucial to analyse the conflict between the Confucian and Legalist Schools. Confucians preferred to rule the state by means of LI, that is Confucian rites, and considered the law of FA as something worse and a “necessary evil”. In this conflict between LI and FA the former is always more important;⁹ law is for minimalists and it does not develop any virtues in humanity, and such a development was stressed by Confucianists.¹⁰ Legalists followed the law of FA¹¹ and the written law was for them the

³ T. Barankiewicz, *Chińska kultura prawna w poglądach Antoniego Kościa* [in:] *Transkulturowość filozofii prawa...*, pp. 135–137; A. Kość, *Prawo a etyka...*, pp. 47–64.

⁴ A. Kość, *Wczesne źródła prawa i powstanie pierwszych zasad prawa chińskiego* [in:] *Historia et ius. Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Henryka Karbonnika*, red. A. Dębiński, G. Górski, Wydawnictwo KUL, Lublin 1998, pp. 235–251.

⁵ Cf. E. Caldwell, *Social Change and Written Law in Early Chinese Legal Thought*, “Law and History Review” 2014, vol. 32, no. 1, pp. 18, 21.

⁶ Cf. Yáng Bǒjùn, *Chūnqiū zuǒ chuán zhù* (楊伯峻, 春秋左傳注) [Spring and Autumn Annals. The Contemporary of Zuo], Beijing 1990, *passim*; A. Kość, *Prawo a etyka...*, p. 67.

⁷ Cf. R. Sławiński, *Nowożytnie dzieje Chin w wieku XIX* [in:] *Kraje konfucjańskie. Dzieje nowożytnie*, red. R. Sławiński, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2011, p. 11.

⁸ A. Kość, *Prawo a etyka...*, p. 72.

⁹ X.C. Quian, *Traditional Chinese law v. Weberian legal rationality*, „Max Weber Studies” 2010, vol. 10, no. 1, p. 43.

¹⁰ Some examples of Confucian virtues include: loyalty (*zhong* 忠), filial piety (*xiao* 孝), benevolence (*ren* 仁), love (*ai* 愛), fidelity (*xin* 信), righteousness (*yi* 義), harmony (*he* 和), and peace (*ping* 平).

¹¹ P. Dąbrowski, *Mysł polityczno-prawna starożytnych Chin – próba syntezy*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2012, z. 2, p. 45.

most important. The third school known as the Taoist school is seen as peripheral to the dispute. Taoists (representing its classical tradition) considered the state as evil and did not get involved in politics, according to the principle of *wu-wei*¹², that is “inaction”, non-interference with the order of Heaven. In its *Shēn Bùhài* 申不害 variation the state is neither good nor bad.¹³

Kość emphasizes that under the Qin (Ch’in) dynasty, the Legalist School held sway. Though it lasted a relatively short time, this dynasty made a considerable contribution to the development of Chinese law in such areas as administrative reforms, the abolition of the hereditary aristocracy, unification of taxes, currency and trade, and the development of agricultural techniques and industry. This period is characterized by a strong centralization of power and unification of law.¹⁴ Within the tax system there was a clear division between tax on productivity, head tax, and tax on salt and iron.¹⁵

The succeeding dynasty, the Han, departed from Legalism and developed solid laws on Confucian foundations. Nevertheless, some of the previously introduced changes endured. The restoration of the feudal system had failed, and the Han rulers returned to the effective model of centralization of imperial power. The hierarchical structure of the social pyramid reflected Confucian relationships. At its apex, the emperor served as a good father of the family; below there were officials, the so-called “aristocracy of the spirit”; and at its base were farmers who maintained the whole society. Merchants, craftsmen, and soldiers were situated beneath farmers, in a less important social group. In fact, supra-regional trade was strictly controlled by the state. There was a gradual Confucianisation of law, which meant that legal codes incorporated the values endorsed by Confucian teaching into their description of offences.¹⁶ Confucian thinkers of that time, such as Dǒng Zhòngshū 董仲舒¹⁷ and Jiǎ Yí 贾谊, reiterate the supremacy of LI over FA and emphasize that decisions must be made in accordance with LI if there is a conflict between these two.¹⁸

The state institution of the Han dynasty consisted of court offices centered on the emperor and state offices (that is, not fully developed ministries and other professional administrative offices). Among court offices the most important position was held by the Three Councilors of State: the Chancellor, the Imperial Counselor,

¹² Cf. R. Sławiński, *Nowożytnie dzieje Chin...*, pp. 13, 17.

¹³ T. Barankiewicz, *Chińska kultura prawna...*, p. 140.

¹⁴ D. Bodde, *Basic Concepts of Chinese Law: The Genesis and Evolution of Legal Thought in Traditional China*, “Proceedings of the American Philosophical Society” 1963, vol. 107, no. 15, pp. 386–387.

¹⁵ Antoni Kość, *Prawo a etyka...*, pp. 88–93.

¹⁶ G. MacCormack, *The Legalist School and its Influence upon Traditional Chinese Law*, “Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy” 2006, vol. 92, no. 1, pp. 76–77.

¹⁷ Cf. R. Sławiński, *Nowożytnie dzieje Chin...*, p. 48.

¹⁸ A. Kość, *Prawo a etyka...*, p. 99.

and the Grand Commandant. They formed a so-called internal cabinet and were the emperor's most trusted men. Among state offices, there were nine ministries.¹⁹ In the system of organs of power there was dualism and constant rivalry, both between court and state offices as well as between civil and military offices. Military officials were at the head of territorial divisions such as kingdoms, provinces, counties, and commanderies. They often had strong armies and gradually became independent of the central authority, thus posing a threat to the emperor's authority and the integrity of the state. To ensure consolidation of his power, the emperor appointed a new supervisory organ, the Censorate 御史臺. Its role was to check whether both officials and the emperor governed in the spirit of Confucian principles.²⁰

In terms of the tax system, the Han dynasty abolished consumption taxes and head tax. Land tax was reduced to one-fifteenth, and participation in public works was reduced to three days a year. After conducting a census and calculating the amount of land per family, the emperor Zhāng Dì 章帝 (78–88 AD) announced an agrarian reform which was to rationalize state tribute. The reform introduced the following taxes: a tax on land productivity, which depended on the quality of the land and was paid in kind; a head tax, which depended on the age of the taxpayer (three age groups were specified); and public works, which were fixed and amounted to twenty days a year.²¹

Wang Mang 王莽, the warlord and usurper who ended the Han dynasty, tried to abolish private ownership of land and wanted to establish strong state monopolies. However, he did not succeed in his attempts. His rule was short-lived and, therefore, he did not establish a new dynasty. The problem with monopoly lasted over several dynasties. For example, the Han established thirty salt committees (although other sources refer to from thirty-five to thirty-six committees²²) and forty iron committees; yet salt families (i.e., aristocratic families that owned salt mines) remained a major obstacle in establishing stable state monopolies. The so-called "salt disputes" to solve the problem of monopoly continued over several successive dynasties.²³

The Sui were the next dynasty; they united China after a period of wars and warring kingdoms.²⁴ Apart from uniting the state, the dynasty's major achievement was the expansion of the Great Wall and the construction of the Grand Canal. In terms of law and administration, the Sui dynasty based these on earlier codifications. The

¹⁹ Thus the term 三公九卿, *Sāngōng Jiǔqīng* (the Three Lords and Nine Ministers system).

²⁰ A. Kości, *Pravo a etyka...*, pp. 102–106.

²¹ *Ibidem*, p. 108.

²² Yan Xu, *The State Salt Monopoly in China, Ancient Origins and Modern Implications* [in:] *Studies in the History of Tax Law*, vol. 8, eds. P. Harris, D. de Cogan, Bloomsbury, Cambridge 2017, p. 529.

²³ A. Kości, *Pravo a etyka...*, p. 110.

²⁴ The Sui dynasty (Chinese 隋朝) was started by Sui Wendi (Chinese 隋文帝) and ruled in China in the period 581–618 CE.

dynasty collapsed as a result of multiple and unsuccessful military campaigns.²⁵ The next dynasty, the Tang, had a profound impact on the development of Chinese law. The extant sources of law are the Tang Code of 653CE,²⁶ chapters devoted to law from *The Old Book of Tang* and *The New Book of Tang*, and chapters from the *Táng Huìyào* 唐会要.²⁷ The Tang Code is the first codified set of laws that is fully preserved to this day. It includes eight privileges, for example, a reduction of any penalty imposed depending on the degree of Confucian relations.²⁸ There is a list of cardinal offences that did not entitle the offender to commutation of punishment. Usually, these were offences such as treason, disrespect for superiors and elders, or undermining the basic values of Confucianism. In addition to the Code, the following were also applied: acts (*ling*), which were a kind of administrative law; decrees (*keo*), which both constituted the new law and interpreted the old laws; and regulations (*shih*), which were applicable within particular ministries.²⁹

The Tang period was characterised by the introduction of a new legal institution, that is, the extensive responsibility of officials. There were three groups of relevant cases: responsibility for unjust judgement; officials' responsibility for order in their own districts; and responsibility for collective maintenance of order and for unjust behavior within the bureaucratic apparatus. The distinctive attribute of the period described was a uniform and formalised system of state examinations³⁰ and strong monopolies on salt.³¹

Within the system of organs of power, there were the so-called Three Departments and the Censorate, a body established during the Han dynasty. The Three Departments comprised: the Department of State Affairs (Shangshu Sheng 尚書省), which was an administrative, executive, and legislative authority; the Chancellery (Menxia Sheng 門下省), which was mainly responsible for ceremonies; and the Secretariat (Zhongshu Sheng 中書省), which maintained a secret archive and drafted imperial edicts. The next step was to reorganise the Censorate. It was still a collegial body, but consisted of a chairman, two vice-presidents, four censors, six in-palace enquiry censors, and fifteen enquiry censors. To increase the degree of

²⁵ A. Kość, *Pravo a etyka...*, pp. 111–112.

²⁶ G. MacCormack, *The Legalist School...*, p. 76.

²⁷ A. Kość, *Pravo a etyka...*, p. 114.

²⁸ The privileges include: kinship with the emperor; long service to the imperial family; merit vis-à-vis the state (the expansion of state territory in particular); wisdom evident in giving good counsel and setting a recognized moral example; suitability for military service and administration; dutifulness; belonging to the aristocracy or holding a high clerical rank; and being a descendant of earlier dynasties.

²⁹ A. Kość, *Pravo a etyka...*, pp. 115–117.

³⁰ The imperial examination was three-tiered: *xiuca*, *mingjing* and *jinsbi* (at the level of a county, a prefecture and the capital).

³¹ A. Kość, *Pravo a etyka...*, pp. 117–122.

centralisation of the state between provinces and districts, the institution of Tao 道 was introduced to control provinces and districts. The number of Tao ranged from ten to fifteen, and officials were appointed on the basis of rotation. Despite the reforms of the system of power, there was still a dualism between court and state organs, civil and military administration, and central and local offices.³²

Under the tax system, there were three taxes: field tax paid in grain, a *corvée* comprising a maximum of twenty days a year of free work for the state and supply of agricultural produce paid in kind (in the form of mulberries and hemp). In 780 CE, Yáng Yán (杨炎)³³ introduced the Law of Two Taxes, a tax reform under which tax in kind was collected twice a year (in summer and fall, and, thus, the name of the system), adjusted to field size. Moreover, agricultural produce was not all transported to the capital, but it was distributed before transportation.³⁴

The next Chinese dynasty, the Song, was strongly Neo-Confucian and, thus, the legal system in this period also became neo-Confucian in character. As a result, social relations were radicalised even further. They were more one-sided and favored the strong, so that the emperor, the father, and the elder were always right to punish those who were lower in the hierarchy. As regards law, from 963 CE the Song Code was in force, which contained the provisions of the Tang Code, the Tang Acts incorporated into the Code, as well as new regulations.³⁵ Apart from the Code, sources of law included “A Collection of Imperial Edicts”, “A Collection of Court Judgements”, and “A Handbook of Administration”. The Handbook is a very important source of knowledge of the law. It consisted of fifteen main categories³⁶ and eleven chapters that were further divided into subchapters.³⁷ One of the most intriguing proposals regarding legal reforms was the one made by Prime Minister Chang Ju-lin in 1189 CE. It was aimed at promulgating the law³⁸ to the people so that everyone could know new regulations. However, this reform was not adopted because of strong resistance from neo-Confucian thinkers.³⁹

³² *Ibidem*, pp. 123–126.

³³ Yang Yan (Chinese 杨炎) (727–781), a high rank state official, a chancellor in the reign of Emperor Dezong of Tang (personal name Li Kuo).

³⁴ A. Kość, *Pravo a etyka...*, p. 129.

³⁵ *Ibidem*, p. 132.

³⁶ These categories are: order of offices, personnel policy of officials, official documents, monopolies, finances, grain warehouses, taxes, public works, agriculture, religion, the system of punishments, the order of funerals and mourning, barbarian peoples, animal husbandry, and miscellaneous regulations.

³⁷ A. Kość, *Pravo a etyka...*, p. 134.

³⁸ Promulgation is a formal proclamation that a new legal act (which is made known to the public) has been adopted in accordance with the prescribed law-making procedure.

³⁹ A. Kość, *Pravo a etyka...*, p. 133.

In his description of the Mongol dynasty, the Yuan, Kość was relatively pejorative. Nonetheless, that attitude did not result from his negative assessment of this dynasty. It stemmed from the unique, non-Chinese approach to law taken by the Yuan, which led to the destruction of many important regulations and legal institutions developed by earlier dynasties. Despite various changes introduced by the Mongols in the Chinese state (such as their own military institutions, the reversal of the Confucian hierarchy, and giving privileges to Mongols), the Yuan dynasty applied the Tang Code for a relatively long time, namely from 1279 to 1323 CE. In 1323, they introduced transitional provisions and then developed their own “Handbook of Administration”, whose first part, “Institutions and documents of the Yuan dynasty”, is preserved to this day. Apart from the Tang Code, the Mongols also retained the civil administration from the Song period;⁴⁰ however, they introduced their own system of military administration. Commanders commanded troops divided into 10, 100, 1,000, and 10,000 warriors, all supervised by the Supreme Commander. There was also a collegial body, the Supreme Military Office, which, together with the Censorate and the Secretariat, supervised the military and controlled local administration units.⁴¹

As emphasized by Kość, the next dynasty, the Ming, was the last Chinese ruling dynasty. It was established by Chu Yuan-chang.⁴² This new dynasty removed almost everything associated with the hated Yuan dynasty – even the well-functioning institutions of military administration. The Ming dynasty introduced its own law and returned to Neo-Confucian principles. The rulers had to deal with many problems, such as external threats from Japanese pirates and the potential return of the Mongols, as well as some internal problems, for instance struggles between factions at the court.⁴³

As regards the law, the Ming introduced two new codes: one in 1374 and the other in 1397⁴⁴. The latter was in force until the end of the dynasty and consisted of 460 articles. For better systematization, Kość divides the provisions into the following sections, corresponding to the modern understanding of law. These are:

⁴⁰ E. Endicott-West, *Imperial Governance in Yuan Times*, “Harvard Journal of Asiatic Studies” 1986, vol. 46, no. 2, pp. 543–544.

⁴¹ A. Kość, *Prawo a etyka...*, pp. 138–142.

⁴² See also: Zhu Yuanzhang (Chinese: 朱元璋) (1328–1398), born to a family of peasants farmers, the leader of the anti-Mongol uprising and the founding emperor of the Ming dynasty.

⁴³ A. Kość, *Prawo a etyka...*, pp. 142–144.

⁴⁴ A. Kość, *Rozwój prawa chińskiego w latach 1368–1911*, „Czasz Nowożytny” 1999, vol. 7, no. 1, p. 16.

General Rules (articles 1–47), Administrative Law,⁴⁵ Civil Law,⁴⁶ Rites,⁴⁷ Military Law,⁴⁸ Criminal Law,⁴⁹ and Public Works.⁵⁰ A characteristic feature of law from this period is its Neo-Confucianisation which manifests itself in the introduction of more severe penalties, including military exile and forced labor. As regards law, there were two social groups which were privileged, namely civil servants and the military. It was forbidden to apply humiliating penalties to civil servants (instead they were transferred or dismissed from office), whereas the military could be put on trial only upon prior consent and under the supervision of the imperial court. Moreover, there was also a set of original laws – the so-called “family purity laws” – which punished adultery, cousin marriages, and even marriages between people with the same surname.⁵¹

To consolidate their imperial power the Ming dynasty used the salt and iron monopolies from the Tang period. Also, to centralize power even more they unified the tax system and strengthened the imperial council at the expense of the Censorate. A system of public works was developed in order to cover the growing costs of maintaining the court, organizing military campaigns and corruption. The Yellow Register was in force which covered three social groups: peasants, craftsmen, and soldiers⁵². These groups were obliged to perform different forms of unpaid work for the state. These can be divided into the following categories: the system of equal public service (proportionate to land owned or rented); mixed service (which applied only to peasants, regardless of land and with no time limit for transportation, administration, and taxes); and a third sector of rural communities (the system of villages LI). The LI (village) system consisted of eleven units of 110 families (10 elites and 100 families). Every year one elite and one family administered the commune on a rotating basis (security, taxes and works).⁵³

⁴⁵ Offices are described in articles 48–62 and official documents in 63–80.

⁴⁶ The census is included in articles 81–95, lands and buildings in 96–106, marriage in 107–124, finances in 125–148, taxes in 149–167, monetary obligations in 168–170, and open-air markets in 171–175.

⁴⁷ Sacrifices are described in articles 176–181, and state ceremonies in 182–201.

⁴⁸ Guarding the palace is described in articles 202–220, military affairs in 221–240, control posts in 241–247, stables in 248–258, and courier stations in 259–276.

⁴⁹ Rape and theft are described in articles 227–304, homicide in 305–324, coercion and threat in 325–346, slander in 347–354, criminal procedures in 355–366, bribes in 367–377, fraud in 378–389, sexual offences in 390–399, miscellaneous categories in 400–410, stopping fugitives in 411–418, and interrogation in 419–448.

⁵⁰ Constructions are included in articles 449–456 and irrigation in 457–460.

⁵¹ A. Kość, *Rozwój prawa chińskiego...*, pp. 20–21.

⁵² Wenxian Zhang, *The Yellow Register Archives of Imperial Ming China*, “Libraries & the Cultural Record” 2008, vol. 43, no. 2, p. 150.

⁵³ A. Kość, *Rozwój prawa chińskiego...*, pp. 23–25.

The last dynasty to rule China was the Manchurian dynasty which, unlike the Mongols, adopted Chinese traditions, culture, and law, completely assimilating with the Chinese over time. However, the Manchus introduced a system of double administration (parity of the Manchu and the Chinese in offices⁵⁴) so that they could maintain power and privilege the Manchus. Similarly to the Ming dynasty, Qing rulers introduced two codes which also incorporated the laws of previous dynasties. The first code dates back to 1646 and is an exact copy of the *Great Ming Code* of 1397. The other code issued in 1740, *The Great Qing Legal Code*, also referred to earlier codes of the Ming and even the Tang (it is estimated that about thirty per cent of the articles was derived from the Tang code).⁵⁵ The *Great Qing Code* consists of the following parts: General Rules, Public Administration, Taxes, Rites, Military Affairs, Criminal Law, and Public Works.⁵⁶ Due to numerous internal and external threats, at the end of the Qing dynasty some laws were introduced which were unknown hitherto. The most characteristic ones are: the *Canton System* of 1757, aimed at controlling all trade with the West by focusing it on the port of Canton; and *Sumptuary Laws*, introduced to prevent inordinate expenditure by a small privileged group (as it increased the risk of rebellion). Another problem of the last dynasty was connected with the presence of secret societies that wanted to overthrow the Manchus and restore the Chinese dynasty to power.⁵⁷ Such societies can be found in earlier Chinese history; however, they were now more formalized and, for the first time in history, laws against secret societies were passed. These societies undermined basic Confucian relations and even the mere fact of belonging to this type of organization, not only planning and participating in a rebellion, was punishable by death.⁵⁸

Analysis of particular branches of law

Kość analyses both substantive and formal law on the basis of the best preserved code, introduced by the last dynasty that ruled the Middle Kingdom.

Substantive criminal law included the so-called Five Punishments, which mainly involved punishment by mutilation. The punishments were as follows: beating (already present in the *Great Ming Code*) with light or heavy bamboo; penal servitude (hard labor in a salt or iron mine from one to three years); exile up to 2,000–3,000 miles⁵⁹;

⁵⁴ Compared to the Chinese there were very few Manchus.

⁵⁵ W.P. Alford, *Law, Law, What Law?: Why Western Scholars of Chinese History and Society Have Not Had More to Say about Its Law*, “Modern China” 1997, vol. 23, no. 4, p. 404.

⁵⁶ A. Kość, *Rozwój prawa chińskiego...*, p. 27.

⁵⁷ Cf. R. Sławiński, *Nowożytne dzieje Chin...*, p. 25.

⁵⁸ A. Kość, *Rozwój prawa chińskiego...*, pp. 28–30.

⁵⁹ P.-E. Roux, *The Great Ming Code and The Repression of Catholics in Chosŏn Korea*, “Acta Koreana” 2012, vol. 15, no. 1, p. 76.

and, from 1397, the punishment of military exile (either temporary or permanent exile, 1,000 miles away from the borderline territories affected by malaria). The death penalty was usually in two forms (either death by beheading or hanging), and, from 1397, there was a qualified form⁶⁰ consisting of quartering.⁶¹ A system of reduced punishment applied to distinguished officials, the emperor's relatives, descendants of previous dynasties, members of the aristocracy, as well as long-term civil administration and military officials.⁶² The following groups were exempted from punishment: children up to seven years old and the mentally ill, male children over sixteen years old (who otherwise would not be able to care for their parents and thus would disrespect them),⁶³ people over ninety years old (due to their poor physical and mental condition), and women (due to their gender; they were not subject to severe penalties and could substitute a financial penalty for exile). Furthermore, people who confessed before being tortured and those who were granted individual and collective amnesties were also exempted from punishment.⁶⁴

Administrative law under the Qing dynasty was included in particular provisions of the code and in the so-called *Collection of Institutions of the Great Qing Dynasty*.⁶⁵ The state administration comprised the emperor and officials who were divided hierarchically and accordingly adjusted to five degrees of administrative units, whereas counties were characterised by a fairly high level of self-government. Each province was administered by a governor; regency districts were headed by a provincial military commander; prefectures operated under a prefect, and sub-prefectures operated under a sub-prefect. The lowest unit was the county, which was administered by a county magistrate. The central government consisted of six ministries: the Ministry of Officials, the Ministry of Finances, the Ministry of Rites, the Ministry of Military Affairs, the Ministry of Justice, and the Ministry of Public Works. An interesting system of administering villages were the Li-chia and Pao-chia systems.⁶⁶ Chinese administration was characterized by a clear structure, centralization, lack of interference in the affairs of rural communities, lack of specialization of officials,⁶⁷ the principle of collegiality, and the concentration of control in the hands of the Censorate.⁶⁸

⁶⁰ The punishment given for the most serious crimes or acts against the Confucian order.

⁶¹ „8 cuts” – from cuts to the face, amputation of both hands and legs, cuts to the chest and stomach, and finally decapitation.

⁶² X.C. Quian, *Traditional Chinese law...*, pp. 35–36.

⁶³ Otherwise, it would deprive parents or grandparents of due care which was unacceptable in a Confucian society.

⁶⁴ A. Kość, *Pravo a etyka...*, pp. 165–171.

⁶⁵ *The Collection of Institutions of the Great Qing Dynasty* (Ta Ching hui tien) was reprinted five times and published in 1694, 1727, 1764, 1815 and 1885.

⁶⁶ A. Kość, *Pravo a etyka...*, p. 183.

⁶⁷ Every state official was a specialist in Confucian ethics and had passed an examination in them, whereas particular knowledge and skills were gained through experience.

⁶⁸ A. Kość, *Pravo a etyka...*, pp. 188–190.

Civil law included in the *Great Qing Code* was made up of the following parts: the census for tax purposes, land and leases, marriage, public property, and taxes on duty, private property, and open-air markets. *De facto* only the provisions of military law were a typical civil law matter.⁶⁹ Apart from the code there were also two other collections of regulations in force: one from 195 and the other from 1930, known as the *Report of the Ministry of Justice on customs in civil and commercial matters*, issued in Nanjing. The latter was divided into a general section⁷⁰, property law, obligations, and family and inheritance law.⁷¹ A characteristic feature of this document was its simple language, devoid of legal specificity.⁷²

The law of rites was divided into the great rite, which was related to the emperor and the court (sacrifices to the emperor), and other rites (e.g. sacrifices to ancestors).⁷³ Military law⁷⁴ included guarding the palace, policy on military affairs, control posts, discipline, courier stations, and the maintenance of horses for the military.⁷⁵ Public works⁷⁶ concerned the construction of border walls, the construction and repair of city walls and fortifications, the construction of dams, canals, roads, and bridges, and the production of silk.⁷⁷

Conclusions

Kość understood the philosophy of China in some depth, and Confucianism in particular. This understanding gave him greater methodological possibilities to analyse the development of Chinese law and understand it in a more complete way. He emphasizes that successive dynasties adopted the codes of earlier dynasties, supplementing them with new laws and legal institutions.

In the dispute between Legalists and Confucianists, Confucian principles had the most lasting and powerful influence on shaping Chinese law. Only during a short period of the Qing dynasty was “FA” placed above “LI”, and a strong, centralized state built on the supremacy of law over Confucian ethics. In the other periods (under the dynasties of the Han, the Tang, the Song, and even the Yuan, and then under the Ming and the Qing), law was governed and determined by principles of Confucianism and Neo-Confucianism. For the emperor, the court, the officials,

⁶⁹ *Ibidem*, p. 195.

⁷⁰ The General Part comprised 12 articles.

⁷¹ The Detailed Part comprised 1046 articles.

⁷² A. Kość, *Prawo a etyka...*, p. 199.

⁷³ *Ibidem*, p. 218.

⁷⁴ Qing devotes 71 articles to this branch of law.

⁷⁵ A. Kość, *Prawo a etyka...*, p. 221.

⁷⁶ The law of public works is included in the Qing Code in thirteen articles.

⁷⁷ A. Kość, *Prawo a etyka...*, p. 223.

and the common people Confucian principles were a more important imperative underlying social behavior than the written law. Law was treated as an evil or at least a “necessary evil”, especially by Confucianists. To this day, the law and the legal professions in China do not enjoy the same esteem as they do in the “western world”.

References

- Alford W.P., *Law, Law, What Law?: Why Western Scholars of Chinese History and Society Have Not Had More to Say about Its Law*, “Modern China” 1997, vol. 23, no. 4.
- Barankiewicz T., *Chińska kultura prawna w poglądach Antoniego Kościa* [in:] *Transkulturowość filozofii prawa Antoniego Kościa*, red. P. Stanisz, T. Barankiewicz, T. Barszcz, J. Potrzezszcz, Wydawnictwo KUL, Lublin 2016.
- Bodde D., *Basic Concepts of Chinese Law: The Genesis and Evolution of Legal Thought in Traditional China*, “Proceedings of the American Philosophical Society” 1963, vol. 107, no. 15.
- Caldwell E., *Social Change and Written Law in Early Chinese Legal Thought*, “Law and History Review” 2014, vol. 32, no. 1.
- Dąbrowski P., *Mysł polityczno-prawna starożytnych Chin – próba syntezy*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2012, z. 2.
- Endicott-West E., *Imperial Governance in Yuan Times*, “Harvard Journal of Asiatic Studies” 1986, vol. 46, no. 2.
- Kość A., *Prawo a etyka konfucjańska w historii myśli prawnej Chin*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1998.
- Kość A., *Rozwój prawa chińskiego w latach 1368–1911*, „Czasy Nowożytne” 1999, vol. 7, no. 1.
- Kość A., *Wczesne źródła prawa i powstanie pierwszych zasad prawa chińskiego* [in:] *Historia et ius. Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Henryka Karbonnika*, red. A. Dębiński, G. Górski, Wydawnictwo KUL, Lublin 1998.
- MacCormack G., *The Legalist School and its Influence upon Traditional Chinese Law*, “Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy” 2006, vol. 92, no. 1.
- Potrzezszcz J., *Z Rokiectnicy w świat* [in:] *Transkulturowość filozofii prawa Antoniego Kościa*, red. P. Stanisz, T. Barankiewicz, T. Barszcz, J. Potrzezszcz, Wydawnictwo KUL, Lublin 2016.
- Quian X.C., *Traditional Chinese law v. Weberian legal rationality*, „Max Weber Studies” 2010, vol. 10, no. 1.
- Roux P.-E., *The Great Ming Code and The Repression of Catholics in Chosŏn Korea*, “Acta Koreana” 2012, vol. 15, no. 1.
- Slawiński R., *Nowożytne dzieje Chin w wieku XIX* [in:] *Kraje konfucjańskie. Dzieje nowożytne*, red. R. Slawiński, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2011.
- Xu Yan, *The State Salt Monopoly in China, Ancient Origins and Modern Implications* [in:] *Studies in the History of Tax Law*, vol. 8, eds. P. Harris, D. de Cogan, Bloomsbury, Cambridge 2017.
- Zhang Wenxian, *The Yellow Register Archives of Imperial Ming China*, “Libraries & the Cultural Record” 2008, vol. 43, no. 2.
- Yáng Bójùn, *Chūnqiū zuǒ chuán zhù 楊伯峻, 春秋左传注* [Spring and Autumn Annals. The Contemporary od Zuo], Beijing 1990.

SUMMARY

The article concerns Chinese law in the imperial period as presented in the research of Father Professor Antoni Kość SVD. The philosophical foundations of Chinese law are analysed mainly from the point of view of Confucianism and Legalism. In order to show the particular character of Chinese law, an outline of the assumptions of other philosophical and religious schools is also presented. The subject of the article is the preserved legal codes, the system of state authorities and taxes, the structure of the social hierarchy, and individual branches of law. The aim of the article is to show the changing nature of the Chinese legal system over the course of successive Chinese dynasties.

The article attempts to answer the question as to which of the foundations of Chinese philosophy have influenced Chinese law to the greatest extent. The main research methods used are historical and legal analysis.

STRESZCZENIE

PRAWO CHIŃSKIE OKRESU CESARSTWA W BADANIACH KS. PROF. ANTONIEGO KOŚCIA

Artykuł dotyczy tematyki prawa chińskiego okresu cesarstwa w ujęciu badań Ks. Prof. Antoniego Kościa SVD. Analizie poddano filozoficzne podstawy prawa chińskiego głównie z punktu widzenia konfucjanizmu i legizmu. W celu ukazania specyfiki prawa chińskiego przedstawiono również zarys założeń innych szkół filozoficzno-religijnych. Przedmiotem rozważań są zachowane kodyfikacje prawne, system organów władzy państwowej, podatki i struktura hierarchii społecznej oraz poszczególne gałęzie prawa. Artykuł ma na celu ukazanie odmienności ewoluującego na przestrzeni poszczególnych dynastii systemu prawa Chin. Podjęto próbę odpowiedzi na pytanie: jakie podstawy filozofii Chin w największym stopniu wpłynęły na prawo chińskie. Główną metodą badawczą jest metoda analizy historycznej i dogmatycznoprawna.

WYMIANA LITERACKA MIĘDZY CHINAMI A POLSKĄ: PRZEGLĄD I PERSPEKTYWY

1. Wprowadzenie

W ostatnich latach literatura jest istotnym medium wymiany kulturalnej między Polską a Chinami, co podkreśla wyjątkową rolę tekstów kultury w promowaniu i wzmacnianiu relacji polsko-chińskich. W dobie globalizacji literatura stała się ważnym nośnikiem, który zachowuje różnorodność kulturową, chroni dziedzictwo kultury, promuje tradycje narodowe i ukazuje ducha narodowego. Wymiana literacka jest związana z komunikacją na poziomie narodowym i ponadnarodowym, wpisuje się w proces uczenia się od siebie nawzajem i upowszechniania kultury narodowej między różnymi krajami na świecie. Niniejszy artykuł jest pierwszym systematycznym przeglądem i kompleksowym podsumowaniem wymiany chińsko-polskiej, którą opisano obiektywnie za pomocą wieloaspektowych badań nad recepcją literatury.

2. Podłoże metodologiczne

Qian Linsen 钱林森, redaktor naczelny serii Historii Wymiany Literackiej między Chinami a Zagranicą, powiedział: „Badanie relacji literackich między Chinami a zagranicą ma charakter empiryczny. Z perspektywy tradycyjnej klasyfikacji wewnętrznej i paradygmatu badawczego literatury porównawczej należy do «badań wpływu». Dlatego ważne jest, aby uporządkować «fakty» i «materialy»¹. Przedstawiciel francuskiej szkoły studiów nad wpływami Paul van Tieghem zalecał stosowanie w literaturze porównawczej metody „dokładnych badań tekstowych”, czyli skupianie się na poszczególnych utworach². Badania wymiany literackiej między Chinami a Polską

DOI: 10.4467/23538724GS.23.031.19022

ORCID: 0000-0002-5777-6622

¹ Qian Linsen, Zhou Ning, 周宁 [Wstęp] [w:] Ding Chao 丁超, Song Binghui 宋炳辉, 中外文学交流史: 中国-中东欧卷 [Historia wymiany literackiej między Chinami a zagranicą, tom Chiny – Europa Środkowowschodnia], 山东教育出版社 [Wydawnictwo Edukacji w Shandong], Jinan 2015, s. 4.

² P. van Tieghem, *La littérature comparée*, trans. Dai Wangshu 戴望舒, 吉林出版集团股份有限公司 [Jilin Publishing Group Co.], Jilin 2010, s. 40–43.

powinny dotyczyć zbierania i zestawienia materiałów historycznych związanych z rozwojem działalności translatorskiej w obu krajach.

Nie ulega wątpliwości, że od początku rozwoju kultury starożytnej literatura, historia i filozofia były zawsze z sobą powiązane i zintegrowane, dlatego nie ma ścisłego rozróżnienia między nimi. „Czteroksiąg” i „Pięcioksiąg konfucjański” oraz starożytne teksty filozoficzne są częścią chińskiej literatury. Wczesne badania polskich sinologów nad chińską polityką, gospodarką, społeczeństwem, geografiami i historią (od starożytności do końca drugiej wojny światowej) są dla Polaków źródłem wiedzy o chińskiej literaturze i kulturze, dlatego te dokumenty powinny być włączone w zakres badań. Oczywiście, niezależnie od tego, jak zmienia się perspektywa i zakres badań, refleksja nad wymianą literatury chińskiej i polskiej powinna powrócić do *stricto* literackiego sensu. Dlatego od momentu, gdy w Polsce po drugiej wojnie światowej, a w Chinach od Ruchu Nowej Kultury w 1919 r. na dużą skalę zostały przetłumaczone utwory literackie odpowiednio chińskie na polski i polskie na chiński, badania koncentrowały się na tych dziełach.

Celem badania kontaktów literackich między Polską a Chinami jest nie tylko lepsze zrozumienie literatury, kultury oraz sytuacji gospodarczej i społeczno-politycznej Chin i Polski, lecz także znalezienie cech właściwych dla wymiany kulturowej i literackiej obu państw oraz wyodrębnienie podstawowych zasad nimi rządzących. W tym procesie niezwykle przydatne są narzędzia dyplomacji publicznej, opis i perspektywa współpracy bilateralnej, prognozy i wzajemne zrozumienie potrzeb odbiorczych, których podbudową jest teoria estetyki recepcji. Istotnym celem jest ponadto przeprowadzenie dwukierunkowego uporządkowania i nowoczesnej analizy procesu poznawania i odbioru kultury oraz literatury drugiego państwa z perspektywy międzykulturowej i interdyscyplinarnej.

Wymiana literacka obejmuje wiele aspektów, wśród których najważniejsze to przekładoznawstwo, imagologia i komunikacja. Przedmiotem moich analiz są przekłady. Badania nad przekładem dzieli się na dwa rodzaje. Po pierwsze, wertykalne, obejmujące rozwój translatoryki, cechy właściwe danej epoki oraz związek między tłumaczeniem a historią. Po drugie, horyzontalne, podsumowujące i panoramiczne, dotykające problemu wzajemnego tłumaczenia przez udzielenie odpowiedzi na pytania typu: „które dzieła są tłumaczone?”, „kto je tłumaczył?”, „jakie są oczekiwania odbiorców?”. Z punktu widzenia imagologii badany jest wizerunek obcego kraju prezentowany w trakcie rozpowszechniania, interpretacji i przyjmowania obcej kultury w kraju ojczystym. Na poziomie komunikacji analizuje się mechanizmy promocji literatury chińskiej i polskiej (wydawnictwa, gazety i czasopisma, instytucje, wydarzenia literackie itp.), porównuje się podobieństwa i różnice w strategiach promocji literatury obu krajów, a w końcu przedstawia się sugestie dotyczące promocji zagranicznej literatury i kultury.

3. Przegląd wymiany literackiej między Chinami a Polską

Pomimo znaczącej odległości geograficznej dzielącej oba państwa przyjaźń polsko-chińska ma wyjątkowo długą tradycję. Wymiana literacka między Chinami i Polską rozwijała się przez setki lat w ramach wymiany kulturalnej obu krajów i przyniosła wymierne korzyści obu narodom. Jej początek nastąpił w historycznym momencie wzmożonych kontaktów między Wschodem a Zachodem. Wiedza o sobie, jaką miały Chiny i Polska jeszcze przed XX wiekiem, bez wątpienia była punktem wyjścia do nawiązania współczesnych relacji bilateralnych w zakresie literatury i kultury. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu pominię opis kontaktów i wzajemnego poznawania się obu kultur na najwcześniejszym etapie dziejów.

Zaznaczę tylko, że pierwszy polski podróżnik Benedykt Polak żyjący w XIII wieku i znany w Chinach polski misjonarz Michał Boym działający w XVII wieku odegrali istotną rolę w najwcześniejszej komunikacji chińsko-polskiej, a tłumaczenia *Le roman de l'homme jaune* (Legenda żółtej koszuli) opartej na chińskiej *Legendzie o Huo Xiaoyu* 霍小玉传 oraz *Legend of China* (Legendy chińskie), będących przekładem *Mnichów czarnoksiężników* 聊斋志异 torowały Polakom drogę do poznania literatury chińskiej³. Chińczycy natomiast po raz pierwszy poznali Polskę i jej historię za pośrednictwem takich dzieł, jak *Mapa wszystkich krajów na ziemi* 與万国全图 autorstwa włoskiego jezuitę Matteo Ricciego, *Kroniki Apostolskie* 职外方纪 Włocha Juliusza Aureolia, *Kronika czterech kontynentów* 四洲志 Lin Zexu 林则徐, wybitnego polityka, myśliciela i poety schyłku dynastii Qing, *Atlas i kronika zamorskich krajów* 海国图志 Wei Yuana 魏源, znanego filozofa, polityka i pisarza oświecenia w dynastii Qing oraz *Zarys świata* 瀛寰志略 Xu Jishego 徐继畲, okrzykniętego „Wschodnim Galileuszem”.

3.1. Początki wymiany literackiej (1900–1945)

Na początku XX wieku chińscy intelektualiści pod przewodnictwem Lu Xuna 鲁迅 (właśc. Zhou Zuoren) wkroczyli na ścieżkę świadomego tłumaczenia i upowszechniania literatury chińskiej. Przyjęli strategię „promowania literatury obcej w celu edukowania Chińczyków”, do czego wykorzystali takie czasopisma, jak „Nowa Młodzież”⁴ i „Miesięcznik Powieści”⁵. Z wielkim entuzjazmem przybliżyli

³ Tytuły wyżej przywołanych przekładów to: *Romans żółtego człowieka. Osnuty na tle chińskich obyczajów* (Drukarnia Noskowskiego, Warszawa 1891) i *Novelle z życia Chińczyków* (T. H. Nasierowski, Warszawa 1892), tłumacz nieznan.

⁴ Postępowe czasopismo społeczno-polityczno-literackie „Nowa Młodzież” było organem Ruchu Nowej Kultury. Jednym z najważniejszych celów tego periodyku stało się tłumaczenie i rozpowszechnianie literatury obcej.

⁵ Magazyn literacki „Miesięcznik Powieści” założono w celu edukowania czytelników. Starano się publikować w nim przekłady zagranicznych dzieł literackich, jego twórcy angażowali się w badania i przenoszenie na grunt chiński tendencji i teorii obecnych w literaturze zagranicznej.

Chińczykom znakomite dzieła polskich pisarzy historycznych i wieszczów narodowych, takich jak Adam Mickiewicz i Henryk Sienkiewicz, wprowadzając do przetłumaczonej przez nich polskiej literatury nowy styl chińskiego przekładu zwany „modelem Lu Xuna”.

W 1906 r. Wu Tao 吴涛 przetłumaczył z języka japońskiego na klasyczny język chiński nowelę Henryka Sienkiewicza *Latarnik*⁶, co uznaje się za początek chińskiego przekładu literatury polskiej. W 1907 r. Lu Xun opublikował esej *O sile poezji demonicznej* 摩罗诗力说, przedstawiając europejskich poetów romantycznych, w tym Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Zygmunta Krasińskiego. Twierdził, że byli to „poeci demoniczni”, „poeci zemsty”, „poeci patriotyczni” i „poeci pod obcym jarzmem”. „Wszyscy byli wytrwali, uczciwi i nie schlebiali innym w celu dostosowania się do starych obyczajów”⁷. Jest to najwcześniejsze i najpełniejsze wprowadzenie do polskiej literatury romantycznej w historii literatury chińskiej. W tym sensie można uznać Lu Xuna za pioniera w promowaniu literatury polskiej w Chinach.

W 1909 r. Lu Xun i jego brat Zhou Zuoren wspólnie stworzyli *Zbiór powieści zagranicznych* 域外小说集, który został wydany w Japonii. Obejmował przetłumaczone nowele Henryka Sienkiewicza, takie jak *Janko Muzykant*, *Jamiół*, *Sachem* i *Latarnik*. W 1922 r. bracia Zhou wydali *Zbiór przekładów opowiadań nowoczesnych* 现代小说译丛, w którym znalazło się osiem dzieł polskich pisarzy, m.in. Henryka Sienkiewicza, Bolesława Prusa, Wiktora Gomułckiego, Marii Konopnickiej i Adama Szymańskiego. Były one podsumowaniem całej działalności braci Zhou w zakresie przekładu literatury polskiej.

Bracia Zhou nazywali kraje Europy Wschodniej, takie jak Polska, „słabymi narodami”⁸ i umiłowali sobie szczególnie polską literaturę. To zainteresowanie literaturą słabych narodów miało swoje korzenie w prezentowanych w niej nastrojach narodowych, takich jak opór, rewolucja, patriotyzm, dążenie do wolności. Analizując działalność tłumaczeniową braci Zhou, można zauważyć, że oczekiwania Lu Xuna wynikały nie tylko z osobistej fascynacji literaturą Europy Wschodniej, ale też wiązały się z historią Chin. Niemal wszystkie przetłumaczone dzieła literatury polskiej były wypełnione patriotyzmem, co pokrywało się z założeniami estetyki i duchem Ruchu Nowej Kultury.

⁶ Przekład ten został wykonany pośrednio z języka japońskiego na chiński język klasyczny i umieszczony w czasopiśmie „Powieści Ilustrowane”, nr 68 i 69.

⁷ Lu Xun, 坟 [Cmentarz], 人民文学出版社 [Wydawnictwo Literatury Ludowej], Pekin 1980, s. 85–86.

⁸ W rozumieniu braci Zhou „słabe narody” oznaczają kraje Europy Wschodniej i skandynawskie w XIX i na początku XX wieku. Inaczej mówili o tych krajach „narody pod naciskiem”. Bracia Zhou mieli na myśli kraje, takie jak Polska, Węgry itp., które stały się ofiarami najazdów silnych wrogów i doświadczyły różnych tragedii

Wkład Lu Xuna w chiński przekład literatury polskiej polegał na stworzeniu grupy postępowych pisarzy, którzy chętnie podjęli trud tłumaczenia literatury polskiej. Chodziło o zainicjowanie działań zespołu tłumaczy przekładających, promujących i studiujących literaturę polską. W okresie, gdy redaktorem naczelnym „Miesięcznika Powieści” był Mao Dun 茅盾, aktywnie promował on tłumaczenie i popularyzację dzieł literackich Europy Wschodniej, w tym literatury polskiej. Tłumacze, tacy jak Wang Luyan 王鲁彦, Ye Lingfeng 叶灵凤 i Shi Zhecun 施蛰存, przełożyli utwory Henryka Sienkiewicza, Wacława Sieroszewskiego i Bolesława Prusa, które później opublikowano w tym czasopiśmie.

Polscy pisarze, których dzieła były tłumaczone i promowane przez Lu Xuna i innych, należeli do trzech głównych nurtów: romantyzmu (Mickiewicz, Słowacki, Krasiński), pozytywizmu (Sienkiewicz, Konopnicka, Gomułki, Szymanowski, Asnyk) i Młodej Polski (Reymont, Żeromski, Szymański). Ich utwory, które w tamtym okresie trafiły do świadomości chińskich czytelników, wspólnie ukształtowały obraz narodu polskiego. W oczach Chińczyków Polska wtedy była narodem „upokorzonym i skrzywdzonym”.

W porównaniu z tłumaczeniem i promowaniem polskiej literatury w Chinach przekłady literatury chińskiej w Polsce pojawiły się stosunkowo późno. Zwracano uwagę przede wszystkim na badanie polityki, historii i społeczeństwa. Według zebranych danych wyraźnie spadła w tym okresie liczba sprawozdań misjonarzy, posłów i podróżników udających się na Wschód i do Chin, natomiast pojawiało się coraz więcej prac naukowych ukierunkowanych na badanie sytuacji gospodarczej i polityczno-społecznej Chin. Przyczyną tego były ciągłe wojny XX wieku.

Od 1900 do 1945 r. w Polsce ukazało się łącznie około dziewięćdziesięciu książek o Chinach. Przeglądając te publikacje, można stwierdzić, że badania dotyczące historii, geografii, polityki, społeczeństwa i innych aspektów Chin wyróżniały się wysokim poziomem merytorycznym. Co się natomiast tyczy historii, istniały już wówczas monografie o historii świata zawierające wprowadzenie do historii Chin i podsumowujące ją. Badania nad społeczeństwem chińskim dzieliły się głównie na trzy obszary: 1) gospodarka, kultura i życie społeczne; 2) wojny wewnętrzne i zagraniczne; 3) wyjaśnienie tradycyjnej chińskiej kultury i mentalności/cech narodowych Chińczyków.

W 1901 r. Alfred Szczepański przetłumaczył popularne wersy opery *Zaju* z dynastii Yuan, którą stworzył jeden z siedmiu wielkich mistrzów Pingyang, Li Xingdao 李行道. Wydał je we Lwowie, pt. *Kredowe koło*, co było początkiem historii polskiego przekładu chińskiej literatury w XX wieku. W 1939 r. najważniejszy z polskich sinologów XX wieku Jan Wypler przetłumaczył na nowo *Kredowe koło*⁹ bezpośrednio z chińskiego. Później Władysław Dobrowolski zredagował tę wersję i wystawił na

⁹ Informacja wydawnicza nieznaną.

scenie wrocławskiego teatru młodzieżowego w 1950 r., a spektakl został ciepło przyjęty przez widownię.

W tłumaczeniu poezji największe osiągnięcia mają Leopold Staff i Jan Wypler. W 1922 r. Staff przetłumaczył z francuskiego *Fletnię chińską* (Wydawnictwo J. Mortkowicz, 1922), zawierającą m.in. *Księgę pieśni* 诗经, *Księgę obrzędów* 礼记, *Księgę drogi i cnoty* 道德经, *Księgę przemian* 易经. W osobnym rozdziale przedstawił chińską poezję z dynastii Tang, Song, Yuan, Ming i Qing. W tym czasie Jan Wypler ukończył blisko dziesięć przekładów poezji Li Baia 李白 i Wanga Anshi 王安石.

Jan Wypler jako jedyny koncentrował uwagę na chińskiej filozofii i dziełach klasycznych. W 1938 r. napisał *Wielką wiedzę*¹⁰ 大学, w której omówił konfucjańskie wartości. Drugie osiągnięcie to popisowe dzieło przedstawiające filozofię taoizmu, *Czuang-dze, Myśli wybrane* (tygodnik „Kuźnia” 1937).

W pierwszej połowie XX wieku zaczęły powstawać pionierskie instytucje sinologiczne, co było ważną zmianą w kontekście badań nad Chinami i językiem chińskim. Wyobrażenie Polaków na temat Chin stawało się dość złożone. Przede wszystkim Chiny odbierano jako kraj z długą historią, rozległy terytorialnie, z pięknymi krajobrazami, bogatym dorobkiem kulturowym, wieloma utalentowanymi ludźmi, jednakże naznaczony przez chaos polityczny, zacofanie i biedę.

3.2. Dojrzała współpraca chińsko-polska w zakresie wymiany literackiej (druga połowa XX wieku)

W połowie XX wieku losy Chin i Polski połączyła ideologia internacjonalizmu całego bloku państw socjalistycznych po drugiej wojnie światowej. W tamtym okresie, pod naciskiem obu rządów, kwitła chińsko-polska wymiana kulturalna, przetłumaczono na język polski i opublikowano wiele chińskich utworów. Tłumaczono dzieła przedstawicieli Nowej Kultury i wydawano znane przekłady współczesnych chińskich pisarzy, takich jak Lao She 老舍, Lu Xun, Mao Dun i Guo Moruo 郭沫若. Inną grupą, na którą zwracano wówczas szczególną uwagę, byli pisarze „z obszarów wyzwolonych”, do których należeli Zhao Shuli 赵树理, Ding Ling 丁玲 i Zhou Libo 周立波. W Polsce przekładano wiele ich utworów, które wpisywały się we wspólną myśl ideologiczną Polski i Chin. Na początku lat 50. XX wieku oba kraje znajdowały się na wczesnym etapie budowania socjalizmu, a w dodatku w ich sytuacji z przeszłości i obecnej zauważalne były podobieństwa. Toteż obie strony celowo i nieświadomie wpływały na własne wyobrażenie o narodzie drugiego kraju¹¹.

¹⁰ Informacja wydawnicza nieznana.

¹¹ Chen Lifeng 陈立峰, *中国现当代文学在波兰的译介和传播* [Tłumaczenie i rozpoznanie chińskiej literatury nowoczesnej i współczesnej], *中国比较文学* [Chińska Komparatystyka] 2018, nr 2, s. 122–123.

W tym okresie pojawiło się zainteresowanie tekstami skupiającymi się na życiu prostego człowieka, które przedstawiały blahe problemy codzienności, ale też ważne doświadczenia i refleksje na temat życia. Wpłynęła na to „odwilż” w obszarze kultury po poznańskim Czerwcu ‘56 r. Na przykład Alicja Mroczek i Włodzimierz Wowczuk przetłumaczyli prozę nowoczesnego pisarza Zhu Ziqinga 朱自清 pt. *Lotosowe jezioro w blaskach księżyca i inne opowiadania* (Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1959). W opisach krajobrazu, którego głównym elementem był lotosowy staw w blasku księżyca, wyrażano w subtelny sposób niezadowolenie z rzeczywistości, pragnienie wolności i konflikt emocjonalny wynikający z chęci uwolnienia się od rzeczywistości, a jednocześnie niemoc w osiągnięciu tego celu. Ten stan wewnętrzny intelektualistów dawnych Chin, którym ciągle towarzyszyło cierpienie, współgrał z literackim zamysłem „odwilży” w Polsce po 1956 r.

Natomiast starożytne powieści, jak *Mnisi czarnoksiężnicy, czyli Niesamowite historie o dziwnych ludziach* 儒林外史 w tłumaczeniu Bożeny Kowalskiej (Wydawnictwo Iskry, Warszawa 1961) czy *Sprawiedliwe wyroki sędziego Pao-Kunga* 包龙图神断公案 w przekładzie Tadeusza Żbikowskiego (Wydawnictwo Iskry, Warszawa 1960), opisywały życie mieszczan, ukazywały obraz społeczeństwa z Dalekiego Wschodu i jego zwyczaje, tworząc tym samym w umysłach polskich czytelników wizję egzotycznego uroku. Wyrażone w utworach niezadowolenie zwykłych ludzi z centralizowanej feudalnej władzy, nienawiść do skorumpowanych urzędników, dążenie do uczciwości i sprawiedliwości oraz pochwała miłości i przyjaźni znalazły swój oddźwięk w społeczeństwie polskim lat 50. i 60. XX wieku.

Od końca lat 70. XX wieku więcej uwagi poświęcono starożytnym dziełom klasycznym, przedstawiających sto szkół myśli chińskiej. *Wędrówka na Zachód* 西游记, słynna chińska powieść z czasów starożytnych, została przetłumaczona przez Tadeusza Żbikowskiego i Wiktora Bukatę¹². Z zakresu badań nad literaturą można wymienić wydaną w 1979 r. przez Jolantę Tubielewicz i Zbigniewa Słupskiego *Ju-lin wai-sih. Próbę analizy literackiej* (Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1979), która była udaną syntezą skrupulatnych badań akademickich nad poszczególnymi dziełami.

We współczesnej literaturze trudny czas w historii Chin ukazują takie utwory, jak przetłumaczony przez Annę i Jerzego Abkowiczów *Zielonodrzew* 绿化树 (Wydawnictwo Silesia, Katowice 1988) Zhang Xianlianga 张贤亮 oraz *Miasteczko Hibiskus* 芙蓉镇 Gu Hua 古华 w przekładzie Bogdana Góralczyka (Wydawnictwo Literackie, Kraków 1989). Autorzy tych tekstów zastanawiają się nad życiem, konfrontują się z bolesną historią i okresem rewolucji kulturalnej, wprowadzając nawiązanie do

¹² Tadeusz Żbikowski i inni polscy tłumacze dokonali w sumie trzech przekładów: *Małpi bunt* (Czytelnik, Warszawa 1976), *Wędrówka na zachód* (Czytelnik, Warszawa 1984), *Opowieść o Małpie prawdziwej i Małpie nieprawdziwej osnuta na motywach powieści Wu Cz’eng-ena Wędrówka na Zachód* (Wydawnictwo Alfa, Warszawa 1987).

„palenia książek” w Polsce, w wyniku którego podjęto refleksję nad ciemną stroną społeczeństwa, przestarzałą ideologią i propagandą.

W drugiej połowie XX wieku obraz Chin w oczach Polaków to przede wszystkim bohaterska walka narodu z wrogami i uciskiem. Potem entuzjastyczne i proaktywne propagowanie socjalizmu, tragiczna sytuacja cierpiących ludzi z najniższych klas społecznych oraz udręka, refleksja i przebudzenie intelektualistów.

W tym samym czasie w Chinach można zaobserwować istotne tendencje w tłumaczeniu literatury polskiej, kontynuowano „model Lu Xuna”. Po pierwsze, dużym zainteresowaniem cieszył się wciąż Mickiewicz. W 1955 r., w 100. rocznicę jego śmierci, chińskie środowisko literackie i artystyczne zorganizowało wiele wydarzeń upamiętniających polskiego wieszca. Guo Moruo, ówczesny prezes Chińskiej Akademii Nauk i przewodniczący Chińskiej Federacji Kół Literackich i Artystycznych, oraz Mao Dun, przewodniczący Stowarzyszenia Pisarzy Chińskich, wygłosili przemówienia, w których wychwalali wkład Mickiewicza w walkę o niepodległość Polski i rozwój europejskiej literatury romantycznej. Wiele artykułów upamiętniających polskiego wieszca opublikowały „Dziennik Ludowy” 人民日报, „Dziennik Guangming” 光明日报, „Dziennik Literacki i Artystyczny” 文艺报, „Miesięcznik Powieści” oraz inne ważne gazety i czasopisma.

Przyznanie Międzynarodowej Nagrody Stalina za „Wzmocnienie pokoju międzynarodowego” dramaturgowi Leonowi Kruczkowskiemu w 1953 r. uczyniło jego twórczość przedmiotem uwagi chińskich literaturoznawców. W krótkim czasie przetłumaczono i wydano jego utwory, jak *Juliusz i Ethel*¹³, *Niemcy* (tłum. Li Jiashan 李家善, Wydawnictwo Czytelnik 作家出版社, Pekin 1955). Nadal szczególnym zainteresowaniem cieszyły się utwory realistyczne, poruszające na przykład problem walki z faszyzmem. Literaturę polską wciąż postrzegano jako wytwór narodu doświadczonego i naznaczonego cierpieniem. „Decyzja o tłumaczeniu zagranicznej literatury należała zwykle do wydawnictwa. To właśnie ono wybierało tylko te teksty, które przedstawiały typową polską kulturę, jak i odpowiadały wymogom ideologicznym, a także spełniały standardy artystyczne ówczesnej literatury polskiej”¹⁴.

W latach 50. XX wieku rządy Chin i Polski zdecydowały się wysłać studentów na studia. Yi Lijun 易丽君, Lin Hongliang 林洪亮, Zhang Zhenhui 张振辉 i inni kształcili się na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, a po powrocie do Chin w latach 60. XX wieku zaczęli tłumaczyć. Od tamtego czasu stopniowo przechodzono na tłumaczenie bezpośrednie. W czasie rewolucji kulturalnej Yi Lijun,

¹³ Wydano w sumie trzy przekłady *Juliusz i Ethel*: pierwsza wersja tłumaczona przez Wang Jiashana 王家山 i Geng Guanga 耿光, „Teatr” 戏剧 1954, nr 1; druga wersja tłumaczona przez Li Jianwu 李健吾, Wydawnictwo Nowej Literatury i Sztuki 新文艺出版社, Szanghaj 1954; trzecia wersja tłumaczona przez Feng Junyue 冯俊岳, Wydawnictwo Czytelnik 作家出版社, Pekin 1955.

¹⁴ Yi Lijun, *Recepcja literatury polskiej w Chinach* [w:] *Literatura polska w świecie*, t. 3, *Obecności*, red. R. Cudak, Wydawnictwo Gnome, Katowice 2010, s. 159.

przewycięzając różne trudności, przetłumaczyła bezpośrednio z języka polskiego na chiński *Dziady*, które zostały wydane w Pekinie przez prestiżowe Wydawnictwo Literatury Ludowej w 1976 r. Był to pierwszy przekład zagranicznej literatury opublikowany w Chinach po dziesięciu latach chaosu. Przekład *Dziadów* jest symbolem rozpoczęcia w Chinach nowej ery tłumaczeń literatury polskiej.

Wówczas największą uwagę zwracano na dzieła reprezentatywne najważniejszych polskich pisarzy. Utrwały one obraz Polski i literatury polskiej, który z perspektywy chińskich czytelników rysował się w następujący sposób: pragnienie niepodległości i wolności narodowej, wezwanie do przebudzenia i wyzwolenia kobiet, odzwierciedlanie ludzkich cierpień i ukazywanie walki klas.

3.3. Rozkwit wzajemnego tłumaczenia i promocja tekstów kultury

(od lat 80. XX wieku do pierwszej dekady XXI wieku)

W latach 80. XX wieku, gdy Chiny prowadziły politykę reform i powolnego otwierania się na świat, stopniowo rosło zainteresowanie literaturą obcą. Polska, wchodząca na drogę transformacji gospodarczej, zerwała z ideologią socjalizmu i upolitycznieniem w literaturze. Oba kraje wkroczyły na ścieżkę szybkiego rozwoju kulturowego, ożywiając wzajemną wymianę kulturową i tworząc wspólnie „Nową Erę” chińsko-polskiej wymiany literackiej.

W latach 1990–2011 recepcja literatury chińskiej w Polsce zyskała całkiem nowe oblicze. Zainteresowanie Polaków literaturą chińską skupiało się przede wszystkim na literaturze nowoczesnej i współczesnej, w dalszej kolejności na klasycie i literaturze starożytnej. W tym okresie osiągnięto zadziwiające rezultaty w obszarze przekładu literackiego współczesnych powieści chińskich, gdyż oprócz tego, że po raz pierwszy sięgnięto po tak nową literaturę, większość dzieł była tłumaczona na język polski bezpośrednio z chińskiego. Wśród nich dużą popularnością cieszyły się chińskie pisarki. Zjawisko to nie pozostaje bez związku ze zmianami potrzeb polskich czytelników. W latach 90. grupa pisarek emigrantek chińskich zaistniała w oczach polskich czytelników i zapoczątkowała falę przekładu chińskiej literatury kobiecej. Jednocześnie przyznawanie kobietom praw, rozwój feminizmu i literatury kobiecej wkroczyły w nowy etap, przyczyniając się do wzrostu popularności tej literatury w Polsce.

Jednak nie oznaczało to przyćmienia współczesnych chińskich pisarzy. *Kraina wódki* 酒国 (tłum. Katarzyna Kupła, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2006) i *Obfite piersi, pełne biodra* 丰乳肥臀 Mo Yana 莫言 (tłum. Katarzyna Kupła, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2007); *Czerwone maki* 尘埃落定 A Laia 阿来 (tłum. Katarzyna Petecka-Jurek, Zysk i S-ka, Poznań 2005); *Chińska lalka* 上海宝贝 Chun Shu 春树 (tłum. Małgorzata Dobrowolska, Prószyński i S-ka, Warszawa 2007); *Zawieście czerwone latarnie* 大红灯笼高高挂 Su Tong 苏童 (tłum. Danuta Sękalska-Wojtowicz, Janina Szydłowska, Wydawnictwo MG, Warszawa 2008); *Słownik Maqiao* 马桥词典

Han Shaogong 韩少功 (tłum. Małgorzata Religa, Świat Książki, Warszawa 2009) i wiele innych utworów zostało przetłumaczonych i wydanych w Polsce. Chociaż wśród nich nie przetłumaczono tekstów niektórych uznanych w Chinach autorów, jak np. Jia Pingwa 贾平凹, to ich krótkie i średniej długości opowiadania były zawarte w zbiorach literackich, takich jak *Współczesne opowiadania chińskie* (tłum. Joanna Markiewicz, Irena Kałużyńska, Zbigniew Słupski, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1995), *Węzły duszy: chrestomatia współczesnych opowiadań chińskich* (tłum. Lidia Kasarek, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2005).

W Polsce po 1989 r. przekład starożytnych dzieł klasycznych nieustannie ewoluje. Pojawiają się wówczas korekty i nowe wersje przekładów takich tekstów, jak *Księga przemian*¹⁵, *Prawdziwa księga południowego kwiatu* 南华真经 (tłum. Marcin Jacoby, Wydawnictwo Iskry, Warszawa 2009), a także pojawiają się pierwsze tłumaczenia *Zapisków historyka*¹⁶ 史记, *Prawdziwej księgi pustki. Przypowieści taoistyczne* 冲虚真经 (tłum. Marcin Jacoby, Drzewo Babel, Warszawa 2006) i wielu innych. Jeśli chodzi natomiast o badania nad starożytną chińską literaturą klasyczną, to obserwujemy nowe podejście do badań nad wpływem starożytnych idei filozoficznych na współczesne życie polityczne i kulturę społeczną Chin. Starożytna chińska myśl filozoficzna nie jest już tylko głęboką mądrością, która budzi ciekawość i podziw Polaków, ale także drogowskazem dla Chińczyków na drodze sprawowania rządów i kierowania ludzkim losem.

Chińskie przekłady literackie i monografie badawcze publikowane w Polsce w tym okresie przedstawiały polskim czytelnikom zupełnie inny obraz Chin i Chińczyków, ukazujący współczesne społeczeństwo będące pod silnym wpływem starożytnych idei filozoficznych. Ponadto przedstawiano Państwo Środka jako ciągle zmieniający się kraj z burzliwą historią, a Chińczyków jako naród odważny, autorefleksyjny i pełen życia.

Badacze i tłumacze literatury polskiej, tacy jak Yi Lijun, Lin Hongliang i Zhang Zhenhui, wydali nowe wersje przekładów literatury polskiej, przetłumaczyli na nowo lub wprowadzili korekty w wielu opublikowanych przekładach, przy czym najpopularniejszym autorem nadal był Henryk Sienkiewicz. Jego powieść *Quo Vadis* została

¹⁵ Po 1989 r. ukazało się w Polsce siedem przekładów *Księgi przemian*: *I Cing – Księga przemian*, tłum. O. Sobański, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1990; *I Cing – Księga Przemian*, tłum. O. Sobański, Wydawnictwo Oscar, Warszawa 1992; *I Cing – Księga Przemian*, tłum. W. Józwiak, M. Barankiewicz, K. Ostas, Wydawnictwo Latawiec, Warszawa 1994; *Księga Przemian I Cing*, tłum. K. Maćko, O. Sobański, Wydawnictwo KOS, Katowice 1999; *I Cing: Księga przemian*, tłum. S. Musielak, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2003; *Księga przemian*, tłum. J. Zawadzki, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2006; *I-cing. Księga przemian*, tłum. A. Onysymow, Aletheia, Warszawa 2011.

¹⁶ *Syn Smoka. Fragmenty Zapisków historyka*, tłum. M.J. Künstler, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 2000.

opublikowana aż w piętnastu wersjach¹⁷. Innym ważnym dziełem była przetłumaczona przez Yi Lijun epopeja Adama Mickiewicza *Pan Tadeusz* (Wydawnictwo Literatury Ludowej, Pekin 1998). Przekład ten zdobył drugą nagrodę w czwartej edycji Krajowej Nagrody za Doskonałą Literaturę Zagraniczną. Tłumaczono również inne utwory znanych już wcześniej pisarzy, takich jak Henryk Sienkiewicz, Adam Mickiewicz, Władysław Reymont, Eliza Orzeszkowa, Stefan Żeromski, Bolesław Prus. Ponadto po raz pierwszy na chińskim rynku wydawniczym pojawiło się wiele tekstów współczesnych polskich pisarzy, którzy do tej pory nie byli znani Chińczykom. Należeli do nich m.in. polscy nobliści, Czesław Miłosz i Wisława Szymborska. Popularni wówczas byli również Jarosław Iwaszkiewicz i jego *Poziomka*, wybitny powieściopisarz i dramaturg Witold Gombrowicz oraz młoda wtedy pisarka Olga Tokarczuk. Przełożono na język chiński wiersze innych polskich poetów – Zbigniewa Herberta, Tadeusza Różewicza i Adama Zagajewskiego.

Literatura polska przeżywała swój rozkwit w Chinach zarówno pod względem liczby przetłumaczonych utworów, jak i jakości przekładu. Interpretacja literatury polskiej przez czytelników chińskich stawała się coraz dojrzała i wszechstronna, a obraz narodu polskiego, który zyskiwali Chińczycy przez lekturę polskich utworów, był znacznie bogatszy niż do tej pory. Chińczycy widzieli w Polakach naród o szczególnie silnej tożsamości narodowej i patriotycznym sercu, który choć miał za sobą historię pełną cierpień, to wciąż cechował się niezłomnością i determinacją w walce o wolność.

3.4. Wymiana literacka chińsko-polska w nowej erze (od drugiej dekady XX wieku do dziś)

Od XXI wieku, wraz z rozwojem globalizacji, kultura światowa z każdym dniem staje się coraz bardziej zróżnicowana. Inicjatywa Pasa i Szlaku zbudowała szeroką platformę chińsko-polskiej współpracy. W sposobie recepcji literatury są zauważalne zmiany w kierunku postmodernizmu.

W tym okresie przekład chińskiej literatury w Polsce odznaczał się znaczną poprawą pod względem jakości i liczby tłumaczonych tekstów. Wydano prawie dwadzieścia klasycznych dzieł, takich jak *Analekty Konfucjusza* (tłum. Katarzyna Pejda, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019) oraz *Sztuka wojny i 36 forteli* (tłum. Jarek Zawadzki, CreateSpace, Seattle 2012), poezję dynastii Tang i Song oraz powieści. Jednocześnie powstało czterdzieści nowych utworów takich poetów, jak Xu Zhimo 徐志摩, Yu Jian 于坚 i Jidi Maja 吉狄马加, a także pisarzy,

¹⁷ Oprócz chińskich polonistów Lin Honglianga, Zhang Zhenhuia, inni tłumacze, tacy jak Dong Qingjie 董庆杰, Su Keqin 苏克勤, Shi Heng 侍桁, Meng Lu 梦路, Yan Zhaoxia 颜朝霞, Chai Cui 柴翠 i Zhou Ling 周玲, tłumaczyli *Quo vadis* pośrednio z innych języków na chiński. Powieść opublikowało kilkanaście wydawnictw, m.in. Wydawnictwo Literatury Ludowej, Wydawnictwo Przekładów w Shanghaju 上海译文出版社 itd.

takich jak Mo Yan 莫言, Yu Hua 余华, Feng Jikai 冯骥才, Liu Cixin 刘慈欣, Wang Xiaobo 王小波, Tie Ning 铁凝, Chi Li 池莉, Liang Xiaosheng 梁晓声, Bi Shumin 毕淑敏, Liu Xinwu 刘心武, Xiao Hong 萧红, Chi Zijian 迟子建 i innych.

W Chinach również poświęcano dużą uwagę literaturze polskiej i zrobiono ogromne postępy w przekładach polskich dzieł. Ukazało się około 110 przekładów polskich utworów, w tym wiersze Czesława Miłosza, Adama Zagajewskiego, Wisławy Szymborskiej, Zbigniewa Herberta, a także powieści Henryka Sienkiewicza, Andrzeja Sapkowskiego, Witold Gombrowicza, Brunona Schulza, Olgi Tokarczuk i innych.

W stosunkach chińsko-polskich zaszły pewne satysfakcjonujące zmiany pod względem treści i metod tłumaczenia literatury obcej. Największym zainteresowaniem cieszyły się utwory noblistów, a to w ogromnym stopniu pobudziło entuzjazm do tłumaczenia i poznawania literatury drugiego państwa. W 2012 r. Mo Yan jako pierwszy chiński pisarz otrzymał Literacką Nagrodę Nobla, co wywołało duże zainteresowanie Polaków. Ukończone wcześniej tłumaczenia *Krainy wódki* i powieści *Obfite piersi, pełne biodra* były wydawane na nowo, a czasami ukazywały się także tłumaczenia kolejnych jego utworów, takich jak *Bum! 四十一炮* (tłum. Agnieszka Walulik, Grupa Wydawnicza Foksal, Warszawa 2013); *Zmiany 变* (tłum. Agnieszka Walulik, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2013); *Klan czerwonego sorga 红高粱家族* (tłum. Katarzyna Kulpa, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2013); *Żaby 蛙* (tłum. Małgorzata Religa, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2014). Wykorzystując popularność literatury Wschodu, którą przyniosła Literacka Nagroda Nobla przyznana Mo Yanowi, na polski rynek trafiły także dzieła współczesnych chińskich pisarzy, takich jak Yu Hua, Yan Lianke i Liu Cixin.

W 2019 r. laureatką Literackiej Nagrody Nobla została Olga Tokarczuk, co wywołało podobne tendencje w Chinach. Na początku 2020 r. „Literatura Światowa” 世界文学 jako pierwsza wydała specjalną „Kolekcję dzieł Olgi Tokarczuk”. W kolejnych latach zostały przetłumaczone i opublikowane pozostałe utwory pisarki¹⁸. W tym samym czasie w latach 2018–2019 ukazały się cztery tomy *Zbiornu poezji* Czesława Miłosza¹⁹ i pięciotomowa antologia *Wszystkich wierszy* Wisławy

¹⁸ Yi Lijun i jej mąż Yuan Hanrong (袁汉镕) po raz pierwszy przetłumaczyli na język chiński utwory Olgi Tokarczuk, tj. *Prawiek i inne czasy* (2003) i *Dom dzienny, dom nocny* (2006) wydane przez Wydawnictwo Kultura Dakuai (大块文化出版股份有限公司). W 2020 r. Wydawnictwo Ludowe w Sichuanie (四川人民出版社) wydało powieść *Biguni* w tłumaczeniu Yu Shi 于是 dokonany pośrednio z angielskiego na chiński. Autorstwo pozostałych wszystkich utworów pisarki zostało wykupione przez Wydawnictwo Literatury i Sztuki Zhejiang 浙江文艺出版社, które wydawało przekłady bezpośrednio tłumaczone z polskiego na chiński. Zaangażowani tłumacze to m.in. Wu Lan 乌兰, Mao Yinhuai 茅银辉, Li Yinan 李怡楠.

¹⁹ Wydawnictwo Przekładów w Shanghaju, Shanghai 2018. Zebrano w nim 336 wierszy pisanych od 1931 do 2001 r. Czterotomowe wydanie skupiło uwagę trzech wybitnych tłumaczy i polonistów chińskich: Yang Deyou 杨德友, Lin Honglianga i Zhao Ganga 赵刚, co podniosło walory językowe tłumaczenia, wysoko ocenionego przez krytykę chińską.

Szyborskiej (Instytut Wydawniczy Wschodu 东方出版中心, Szanghaj 2019)²⁰, które były swego rodzaju panoramą twórczości obu poetów.

Przekładano też powieści *science fiction* i *fantasy* obu krajów, skutecznie promując wymianę literacką między Chinami a Polską. W Chinach ogromną popularność zdobył Andrzej Sapkowski, polski pisarz *fantasy*. Przyczyniły się do tego gry bazujące na stworzonej przez niego serii opowiadań. W latach 2015–2020 Wu Lan 乌兰, Xiao Long 小龙, Zhao Lin 赵琳 i Ye Zhijun 叶祉君 przetłumaczyli cykl opowiadań i powieści *fantasy* pt. *Wiedźmin*²¹. Natomiast Liu Cixin zaczął być rozpoznawany w Polsce jako najważniejszy chiński powieściopisarz *science fiction*, którego to powieści *Ciemny las* 黑暗森林 (tłum. Andrzej Jankowski, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2016), *Problem trzech ciał* 三体 (tłum. Andrzej Jankowski, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2017) i *Piorun kulisty* 球状闪电 zostały przetłumaczone na język polski z angielskiego przez Andrzeja Jankowskiego. Zdaniem polskich czytelników powieści te „skłaniają do myślenia”.

W ostatniej dekadzie zmiana w ocenie wartości kulturowej głęboko wpłynęła na wybór sposobu odbioru literatury. W Chinach zmienił się sposób czytania literatury, krytycy wykorzystują nowe teorie i metody literackie do prowadzenia badań literackich i odkrywają wiele nowych interpretacji polskiej literatury.

Po pierwsze, nastąpiła niespotykana do tej pory zmiana poznawcza w „polskości”, zakorzenionej w tradycji i historii. „Nowoczesność” literatury polskiej konfrontuje „polskość” z „antypolskością”. „Polskość” była głównym tematem dzieł literackich Adama Mickiewicza, Henryka Sienkiewicza i Czesława Miłosza. „Antypolskość” natomiast można dostrzec u takich autorów, jak Witold Gombrowicz, Bruno Schulz czy Wisława Szymborska. Po drugie, współcześni krytycy literatury w Chinach uważają, że choć literatura polska jest ściśle związana z historią i tradycją narodową, to jest bardzo otwarta na twórczość współczesnego społeczeństwa i literaturę „nowoczesną”. Po trzecie, chińscy czytelnicy są świadomi światopoglądu polskich pisarzy. Pod względem atrakcyjności oraz jej charakteru, postaw i wartości, jakie z sobą niesie, literatura polska jest ściśle związana z wszechświatem i losem człowieka.

²⁰ W tej serii znajdują się dwutomowy *Wybór wierszy* Wisławy Szymborskiej, dwutomowe *Lektury nadobowiązkowe* i *Począta literacka, czyli Jak zostać (lub nie zostać) pisarzem*. Tłumacze to m.in. Lin Hongliang, Li Yinan i Wu Yu 吴侯.

²¹ *Ostatnie życzenie* (2015), *Miecz przeznaczenia* (2015), *Krew elfów* (2016), *Czas pogardy* (2016), *Chrzest Ognia* (2016), *Wieża Jaskółki* (2017), *Pani Jeziora* (2019), *Sezon burz* (2022), Wydawnictwo Chongqing, Chongqing.

4. Charakterystyka wymiany literackiej między Chinami a Polską

W ciągu setek lat komunikacji i współpracy między Chinami a Polską wymiana literacka wniosła istotny wkład w rozwój stosunków chińsko-polskich. Jeśli podsumujemy charakterystykę tego procesu, możemy określić jego cechy na trzech poziomach: przekładoznawstwa, imagologii i komunikacji.

4.1. Przekładoznawstwo

Od setek lat równolegle toczy się proces oddziaływania między literaturami obu krajów. Chińczycy i Polacy zrozumieli historię, kulturę i ducha narodowego drugiego kraju przez czytanie przekładów dzieł literackich, które stały się twórczą inspiracją i skłaniają do refleksji.

Zainteresowanie Polski starożytnymi cywilizacjami Wschodu było wcześniejsze niż poznawanie Polski przez Chiny. Zapisy o chińskiej nauce i technice pojawiły się już w XV wieku w książce polskiego kronikarza, a najwcześniejsza wiedza o Polsce została odnotowana dopiero w XVII wieku w pracach naukowych misjonarzy z Zachodu. Jednakże jeśli chodzi o wymianę literacką w węższym znaczeniu, to okazuje się, że tłumaczenie literatury chińskiej w Polsce rozpoczęło się później niż tłumaczenie literatury polskiej w Chinach. W ciągu następnego stulecia Chiny i Polska w tym samym tempie tłumaczyły literaturę, a w stopniowym rozwoju i wzroście liczby tłumaczeń występowały sporadyczne przerwy. Dobór przekładów literackich odzwierciedlał charakterystyczne cechy danej epoki, np. w drugiej połowie XX wieku oba kraje tłumaczyły literaturę socrealistyczną, a w XXI wieku zainteresowanie translatorskie koncentrowało się na literaturze współczesnej.

Warto zaznaczyć, że w procesie wzajemnego tłumaczenia obie strony cechuje niegasnący entuzjazm do przekładów klasyków literatury. Antyczna klasyka chińska, poezja Tang i Song, Cztery Księgi i Pięć Klasyków, powieści Ming i Qing nigdy nie znikły z pola widzenia polskich tłumaczy. Podobnie – od romantyzmu prawie wszystkie arcydzieła literatury polskiej były tłumaczone w różnych okresach historycznych w Chinach.

Ponad trzystu chińskich i polskich tłumaczy zostało zaangażowanych w promocję literatury. Są wśród nich poeci, pisarze, dziennikarze, redaktorzy, profesorowie, uczeni, dyplomaci i miłośnicy literatury. Ta różnorodna grupa jest głównym katalizatorem wymiany literackiej między Chinami a Polską oraz współtwórcą polskich przekładów literatury chińskiej i chińskich przekładów literatury polskiej. Bez ich nieustannych wysiłków i wytrwałości nie byłoby wielkiego sukcesu literatury chińskiej i polskiej w drugim kraju.

4.2. Imagologia

Obraz kraju i narodu tworzony przez przekład literacki zależy przede wszystkim od tematu najczęściej podejmowanego w dziełach literackich w danej epoce. Ponadto wpływają na niego także oczekiwania odbiorców. Polscy czytelnicy przez *Tao Te Ching* i *Analekta Konfucjusza* widzieli Chiny jako kraj o długiej historii, bogatej kulturze i dużej liczbie uczonych; tłumaczona w PRL-u chińska literatura socrealistyczna pokazuje wstrząsającą rewolucję agrarną oraz entuzjastyczne budowanie socjalistycznego państwa. Kiedy postępową młodzież chińska pod wpływem Ruchu Nowej Kultury i Ruchu 4 Maja zetknęła się z poezją Adama Mickiewicza i prozą Henryka Sienkiewicza, napelniła swoje serca ideą współczucia narodowi „upokorzonemu i skrzywdzonemu”, wyrażając jednocześnie podziw dla ich ducha oporu. Współcześni Chińczycy, czytając *Opowiadania bizarne* Olgi Tokarczuk, widzą naród polski pełny czułości, uniwersalnej miłości i troski o wszystkie istoty na świecie.

Ogólnie rzecz biorąc, bez względu na temat podejmowany w dziełach wybranych do przekładu przez stronę chińską i polską oraz niezależnie od interpretacji dokonanej przez krytyków i zwykłych czytelników, recepcja obu krajów na podstawie ich rodzimej literatury jest pozytywna i różnorodna. Ogniskują się one wokół tematów cierpienia i walki, patriotyzmu i walki o zachowanie swojej tożsamości, a obecnie, coraz silniej, wokół eksperymentów formalnych i uniwersalnego przekazu literackiego.

4.3. Komunikacja

Z punktu widzenia komunikacji zmiany mechanizmów chińsko-polskiej wymiany literackiej zasadniczo nadążają za promocją literatury w obu krajach. Na początku XX wieku Polska założyła Towarzystwo Orientalistyczne i zgromadziła specjalistów, którzy powołali kwartalnik „Przegląd Orientalistyczny”. W tym czasie w Chinach powstały czasopisma „Nowa Młodzież” i „Miesięcznik Opowieści” redagowane przez postępowych intelektualistów z chińskiego Ruchu Nowej Kultury. Pod koniec XX wieku główną siłą promocji chińskiej literatury w Polsce były wydawnictwa, np. Wydawnictwo Adam Marszałek, Wydawnictwo Akademickie Dialog, które znalazły partnerów w Chinach i prowadziły owocną współpracę w dziedzinie tłumaczeniowej i wydawniczej. Na początku XXI wieku chiński projekt wydawniczy „Błękitna Europa Wschodnia” i różne fundusze z Instytutu Książki wspólnie przyczyniły się do rozkwitu tłumaczeń literatury chińsko-polskiej.

Od ponad stu lat setki instytucji wydawniczych, gazet i czasopism w Chinach oraz Polsce biorą udział w promocji literatury chińskiej i polskiej, a dziesiątki organizacji rządowych i pozarządowych zostały mecenasami chińsko-polskiej wymiany literackiej. Wchodząc w nową erę, wraz z rozwojem nauki i techniki oraz postępem cywilizacyjnym, sposoby promocji literatury stały się bardziej zróżnicowane, co przelożyło się też na lepsze efekty.

5. Perspektywy na przyszłość

Ponad dwa tysiące lat temu zapoczątkowany w Chinach Szlak Jedwabny i przebiegający przez Polskę Szlak Bursztynowy zapoczątkowały proces przenikania się cywilizacji Wschodu i Zachodu. W ciągu ostatnich stu latów wymiana literacka między Chinami a Polską pogłębiła wzajemne zrozumienie między oboma narodami. Badanie wymiany literackiej skłoniło badaczy do dalszych rozważań, w jaki sposób, w nowych warunkach historycznych, zaprezentować bogactwo i różnorodność, osiągnięcia literackie i intelektualne Chin i Polski.

Istotne, w moim odczuciu, jest podtrzymywanie dobrej atmosfery politycznej i budowanie przekonania, że warto uczyć się od siebie nawzajem. Mogą temu służyć obustronne wizyty na różnych szczeblach. Ważną przesłanką do dalszych i pogłębionych badań jest także uchwycenie gustów estetycznych i kulturowych mieszkańców obu krajów oraz selektywne upowszechnianie utworów literackich spełniających kryteria czytelników. Nagłą potrzebą jest zbudowanie szerokiej platformy komunikacji i współpracy w różnych dziedzinach przez wymianę literacką i rozpowszechnianie literatury obcej w obu krajach. Komunikacja międzynarodowa jest kluczowa pod względem strategicznym. Należy w pełni wykorzystywać język, metody i różne platformy, aby aktywnie angażować się w wymianę literacką, w sposób, który pozwoli przemówić do czytelników, szerząc dobre opinie i tworząc przyjazny dyskurs przy okazji promocji literackiej. Z budowaniem owej platformy łączy się rozwinięta edukacja polonistyczna i sinologiczna, a także promowanie talentów w obu językach i zachęcenie ich do tłumaczenia kolejnych utworów literackich.

Konkludując, sposoby rozpowszechniania informacji wciąż się zmieniają, a promocja literatury powinna w pierwszej kolejności wpisywać się w nurt kreatywności, dyskurs dyplomacji publicznej, wymian personalnych i edukację polonistyczno-sinologiczną. Nowatorstwo, oryginalność i innowacje w koncepcjach oraz rozwiązaniach metodologicznych, wzajemne mechanizmy wspierania kultury, narzędzia promocji na różnych poziomach są celem współczesnej wymiany kulturalnej oraz miernikiem ilości i jakości przekładów.

Literatura

Chen Lifeng 陈立峰, *中国现当代文学在波兰的译介和传播* [Tłumaczenie i rozpowszechnienie chińskiej literatury nowoczesnej i współczesnej], *中国比较文学* [Chińska Komparatystyka] 2018, nr 2.

Yi Lijun, *Recepcja literatury polskiej w Chinach* [w:] *Literatura polska w świecie*, t. 3, *Obecności*, red. R. Cudak, Wydawnictwo Gnome, Katowice 2010.

Qian Linsen, Zhou Ning, 周宁 [Wstęp] [w:] Ding Chao 丁超, Song Binghui 宋炳辉, 中外文学交流史: 中国-中东欧卷 [Historia wymiany literackiej między Chinami a zagranicą. Chiny – Europa Środkowoschodnia], 山东教育出版社 [Wydawnictwo Edukacji w Shandong], Jinan 2015.

Tieghem van P, *La littérature comparée*, trans. Dai Wangshu 戴望舒, 吉林出版集团股份有限公司 [Wydawnictwo Jilin Publishing Group Co.], Jilin 2010.

Lu Xun, 坟 [Cmentarz], 人民文学出版社 [Wydawnictwo Literatury Ludowej], Pekin 1980.

SUMMARY

CHINESE-POLISH LITERARY EXCHANGES: OVERVIEW AND PERSPECTIVES

Despite the great geographical distance between China and Poland, the two countries share a long and deep friendship. In recent years, literature has made frequent appearances at different levels of interactions and communications between China and Poland, demonstrating the unique role of literary exchanges in promoting the development of a relationship between two countries. This essay provides a systematic compendium, a comprehensive summary, and a multidimensional analysis of Chinese-Polish literary exchanges. Beginning with methodology, it introduces the purpose, subjects, range, levels, and theoretical tools of the study of two countries' literary relations. Through a multi-dimensional study of literary reception, the Chinese-Polish literary exchange is divided into five periods: an early period of "mutual acquaintance", a period of "initial development" in the first half of the 20th century, a period of "becoming mature" in the second half of the 20th century, a period of "increasing prosperity" in the new era, and a period of "new times" since 2012. The essay analyzes the contents, characteristics, and causes of Chinese-Polish literary exchanges in every period, objectively depicting the panorama of exchanges in literature between the two countries. On this basis, the patterns of Chinese-Polish literary exchanges are summarized from three dimensions: translation, imagology, and communication. Finally, suggestions are offered on how to effectively carry out the mutual promotion of Chinese and Polish literature in the future.

MIĘDZYSEKTOROWE POWIĄZANIA PRODUKCYJNE
EUROPY ŚRODKOWEJ I WSCHODNIEJ Z CHINAMI
PO WPROWADZENIU CYFROWEGO
JEDWABNEGO SZLAKU¹

Wprowadzenie

W ostatnich latach Chiny umocniły swoją pozycję w globalnych łańcuchach wartości (*global value chains* – GVCs) w branżach bardziej zaawansowanych technologicznie oraz usługach. Stają się też coraz częściej odpowiedzialne za procesy o wysokiej wartości dodanej. Strategia ta jest kompatybilna z trwającymi na świecie czwartą i piątą rewolucją przemysłową.

Chiny coraz częściej eksportują usługi wzbogacające produkcję przemysłową (tzw. serwicyzacja). Zjawisko serwicyzacji produkcji przemysłowej polega na włączaniu usług do procesu powstania produktów przemysłowych. Usługi są włączane na różnych etapach wytwarzania dobra – od projektu i badań po sprzedaż usług „w pakiecie” z gotowym produktem².

Serwicyzacja produkcji przemysłowej nie dokonuje się we wszystkich gospodarkach i branżach z jednakową intensywnością. Ciekawym przypadkiem mogą być gospodarki Europy Środkowej i Wschodniej (EŚW)³. Dlatego korzystając z międzynarodowych tablic przepływów międzygałęziowych z lat 1995–2018, wyliczono, jaki jest udział usług pochodzących z Chin wśród zagranicznych dostawców

DOI: 10.4467/23538724GS.23.027.19023

ORCID: 0000-0002-7230-8480

¹ Artykuł stanowi rezultat projektu badawczego pt. „Digital Silk Road jako sieć powiązań technologicznych między Chinami a Europą w ramach łańcuchów wartości: dążenie do win-win czy decoupling?”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, nr umowy UMO-2021/43/B/HS4/01079.

² Definicję serwicyzacji produkcji przemysłowej można znaleźć m.in. w opracowaniu *The Servicification of EU manufacturing. Building Competitiveness in the Internal Market*, „National Board of Trade” 2016, no. 4, https://www.kommerskollegium.se/globalassets/publikationer/rapporter/2016/publ-the-servicification-of-eu-manufacturing_webb.pdf (dostęp: 9.10.2023).

³ Przyjęto klasyfikację OECD.

eksportujących usługi trafiające do produkcji przemysłowej krajów EŚW. Pozwoliło to określić stopień, w jakim gospodarki EŚW uzależniły produkcję przemysłową od chińskich usług. Ze względu na wspomniane wcześniej rewolucje przemysłowe zdecydowano się zbadać usługi teleinformatyczne (ICT).

Celem artykułu jest ocena udziału chińskich usług ICT w produkcji przemysłowej krajów EŚW, w szczególności w zakresie branży komputerów, sprzętu elektronicznego i elektrycznego. Wybór branży został podyktowany jej wysoką partycypacją w GVCs. W badaniu skupiono się na okresie przed i po wprowadzeniu Cyfrowego Jedwabnego Szlaku (Digital Silk Road – DSR).

Istnieje niewiele analiz dotyczących roli Chin w GVCs w kontekście serwicyzacji produkcji przemysłowej. Przykładowo, Yunsu Du i Frank W. Agbola wykazali, że rosnący udział chińskiej produkcji przemysłowej w rynku globalnym zmniejszył połączenia produkcyjne firm działających w samych Chinach, a pozycję chińskiej produkcji przemysłowej w GVCs pogorszyła zagraniczna serwicyzacja⁴. Richard Pomfret przedstawił studium przypadku serwicyzacji jako składnika zwiększonego handlu między Chinami a Europą w XX wieku z wykorzystaniem Nowego Eurazjatyckiego Mostu Lądowego⁵. Guangcan Huang i inni udowodnili, że serwicyzacja produkcji pozytywnie wpływa na konkurencyjność eksportu wartości dodanej oraz na pozycję chińskich przedsiębiorstw w GVCs⁶. Podobne wnioski przedstawili Jing Chen i Jinghan Zeng⁷. Natomiast Kaiming Guo z zespołem przeprowadził eksperymenty, w których udowodnili dużą rolę serwicyzacji inwestycji⁸. Podobnie Yunhan Liu i Dohoon Kim, stosując model przepływów międzygałęziowych, uznali sektor usług za siłę napędową rozwoju przemysłu Chin⁹.

⁴ Y. Du, F.W. Agbola, *Servicification and global value chain upgrading: empirical evidence from China's manufacturing industry*, „Journal of the Asia Pacific Economy” 2022 (first online: 16.03.2022), <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13547860.2022.2049526> (dostęp: 17.05.2022).

⁵ R. Pomfret, *The Eurasian Landbridge and China's Belt and Road Initiative: Demand, supply of services and public policy*, „World Economy” 2019, vol. 42, issue 6, s. 1642–1653.

⁶ G. Huang, L. Ma, X. Ziguang, *Servitization of Manufacturing and China's Power Status Upgrading of Global Value Network*, <https://ssrn.com/abstract=4079780> (dostęp: 10.10.2023).

⁷ J. Cheng, J. Zeng, „Digital Silk Road” as a Slogan Instead of a Grand Strategy, „Journal of Contemporary China” 2023 (first online: 15.07.2023), <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10670564.2023.2222269> (dostęp: 20.10.2023).

⁸ K. Guo, J. Hang, S. Yan, *Servicification of Investment and Structural Transformation: The Case of China*, „China Economic Review” 2021, vol. 67, <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1043951X21000390> (dostęp: 20.10.2023).

⁹ Y. Liu, D. Kim, *Understanding of Servicification Trends in China Through Analysis of Interindustry Network Structure*, „Springer Proceedings in Business and Economics” 2020, s. 55–64, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-30967-1_6 (dostęp: 20.10.2023).

Na podstawie przeglądu literatury w artykule sformulowano pytanie badawcze: Czy wprowadzenie DSR¹⁰ wiązało się ze zwiększeniem udziału Chin wśród zagranicznych dostawców usług ICT do produkcji przemysłowej gospodarek EŚW?

Cyfrowy Jedwabny Szlak: podstawowe informacje

DSR, będący ważnym elementem Inicjatywy Pasa i Drogi (Belt and Road Initiative – BRI)¹¹, obejmuje strategię zwiększania chińskiej obecności w bardziej zaawansowanych obszarach gospodarki globalnej, w tym GVCs¹². Jego głównym celem jest rozwój infrastruktury cyfrowej w krajach członkowskich. Jednak trudno o jednoznaczne zdefiniowanie strategii¹³. W 13. Planie Pięcioletnim uwzględniono działania mające na celu poprawę łączności internetowej i telekomunikacyjnej w krajach objętych inicjatywą¹⁴. Chiny inwestują w rozbudowę infrastruktury cyfrowej, takiej jak kable światłowodowe i centra danych rozmieszczone wzdłuż projektów transportowych i energetycznych¹⁵, a procesy serwicyzacji produkcji przemysłowej usługami ICT można uznać za ważny element inicjatywy¹⁶. DSR opiera się na kilku filarach rozwoju.

Po pierwsze, na uruchomieniu sieci 5G, w czym uczestniczą głównie chińskie korporacje technologiczne¹⁷. Chiński rząd współpracuje z bankami państwowymi,

¹⁰ Istnieje zasadnicza trudność w określaniu, czy dana gospodarka jest objęta BRI i DSR. W artykule założono, że kraje leżące na szlakach BRI, nawet bez oficjalnego przystąpienia do inicjatywy, objęte są wpływami DSR.

¹¹ Chociaż oficjalnie terminu DSR użyto w 2015 r., to wiele jego założeń realizowano od początku BRI. Dlatego w artykule zdecydowano, że datą graniczną w analizach będzie 2013 r.

¹² M. Nouwens, *Identifying the Digital Silk Road*, „Adelphi Series” 2020, no. 60, s. 51–64; H. Shen, *Building a Digital Silk Road? Situating the Internet in China's Belt and Road Initiative*, „International Journal of Communication” 2018, vol. 12, s. 2683–2701.

¹³ J. Cheng, J. Zeng, „Digital Silk Road”...

¹⁴ *President Xi Jinping's keynote speech at the opening ceremony of the international cooperation forum of belt and road initiative*, 14.05.2017, http://www.xinhuanet.com/english/2017-05/14/c_136282982.htm (dostęp: 5.10.2023); *State Council releases five-year plan on informatization*, 27.12.2016, http://english.www.gov.cn/policies/latest_releases/2016/12/27/content_281475526646686.htm (dostęp: 5.10.2023).

¹⁵ G. Sen, L. Bingqin, *The Digital Silk Road and the Sustainable Development Goals*, „IDS Bulletin” 2019, vol. 50, no. 4, s. 23–45; N. Rolland, *A Fiber-Optic Silk Road*, 2.04.2015, <https://thediplotat.com/2015/04/a-fiber-optic-silk-road/> (dostęp: 11.10.2023).

¹⁶ K. Hernandez, *Achieving complex development goals along the Digital Silk Road*, Emerging Issues Report, 2019, https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5c866463e5274a2a51-ac0b67/Hernandez_Chinese_Belt_and_Road_Digital_-_final.pdf (dostęp: 3.10.2023).

¹⁷ D. Gordon, M. Nouwens, *The Digital Silk Road: Introduction*, The International Institute for Strategic Studies, 6.12.2022, <https://www.iiss.org/online-analysis/online-analysis/2022/12/digital-silk-road-introduction/> (dostęp: 4.10.2023).

udzielając pożyczek firmom oraz rządów krajów członkowskich BRI na budowę infrastruktury telekomunikacyjnej. Dodatkowo, wprowadzane są chińskie usługi telekomunikacyjne utrzymujące infrastrukturę. Dzięki wsparciu państwa chińskie podmioty wchodzą na nowe rynki i oferują niższe ceny, eliminując konkurencję. Na wielu rozwijających się rynkach objętych inicjatywą niskie koszty budowy sieci komunikacyjnych są kluczowe¹⁸.

Po drugie, Chiny intensywnie inwestują w centra danych. Wraz z rozwojem infrastruktury transmisyjnej w ramach BRI firmy technologiczne będą miały możliwość wejścia na mniej nasycone rynki. Kraje przybrzeżne stają się atrakcyjnymi miejscami inwestycji, ponieważ umożliwiają centrom danych bezpośredni dostęp do kabli podmorskich¹⁹. Dotąd pomijane kraje bez dostępu do morza na skutek DSR mogą stać się odpowiednimi lokalizacjami dla centrów danych²⁰.

Po trzecie, DSR obejmuje inwestycje w projekty *smart city* realizowane przez chińskie firmy²¹. Krytycy twierdzą, że inicjatywa ta jest wykorzystywana przez Chiny do eksportowania swojego modelu zarządzania cybernetycznego²².

Po czwarte, strategia wiąże się z rozwojem technologii *blockchain* oraz dążeniem do pozycji globalnego lidera w zakresie obliczeń kwantowych, nanotechnologii czy AI²³. Dodatkowo, digitalizacja ma przyczynić się do stworzenia integralnej strefy przepływu dóbr i usług w ramach handlu elektronicznego²⁴.

¹⁸ *China's Digital Silk Road: Economic and Political Significance*, 17.11.2020, https://www.pism.pl/publications/Chinas_Digital_Silk_Road_Economic_and_Political_Significance (dostęp: 3.10.2023).

¹⁹ R. Bosetti, *The Digital Silk Road*, The Global Policy Institute, December 2020, https://gpilondon.com/wp-content/uploads/2020/12/Policy-Report_The-Digital-Silk-Road.pdf (dostęp: 3.10.2023).

²⁰ R. Creemers, *The Digital Silk Road: Perspectives From Affected Countries*, Leiden Asia Centre, Leiden 2021.

²¹ *China's Smart Cities Development*, SOSi, January, 2020, https://www.uscc.gov/sites/default/files/China_Smart_Cities_Development.pdf (dostęp: 3.10.2023).

²² B. Dekker, M. Okano-Heijmans, E.S. Zhang, *Unpacking China's Digital Silk Road*, Netherlands Institute of International Relations, https://www.clingendael.org/sites/default/files/2020-07/Report_Digital_Silk_Road_July_2020.pdf (dostęp: 20.08.2023).

²³ S.C. Fischer, *Artificial Intelligence: China's High-Tech Ambitions*, „Centre for Security Studies” 2018, no. 220, <https://ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-security-studies/pdfs/CSSAnalyse220-EN.pdf> (dostęp: 3.10.2023); *Remarks by H.E. Xi Jinping President of the People's Republic of China At the Opening Ceremony of the 17th China-ASEAN Expo and China-ASEAN Business and Investment Summit*, 27.11.2020, https://web.archive.org/web/20210702052719/https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1836117.shtml (dostęp: 3.10.2023).

²⁴ I. Hall, *China to Test Digital Currency in Four Cities*, Government & Civil Service News, 2020, <https://www.globalgovernmentforum.com/china-to-test-digital-currency-in-four-cities/> (dostęp: 3.10.2023); C. Cheney, *China's Digital Silk Road: Strategic Technological Competition and Exporting Political Illiberalism*, „Working Paper” 2019, vol. 13, WP8,

DSR jest elementem długoterminowej strategii rozwoju Chin. Kraj dąży do szybkiego przekształcenia się w globalną potęgę cyfrową, nie tylko pod względem liczby użytkowników Internetu, ale także pod względem wielkości sprzedaży detalicznej online i rozwoju mobilnego Internetu²⁵. Połączenie tradycyjnej infrastruktury z cyfrową i nowoczesną technologią może być postrzegane jako bardziej opłacalna i zrównoważona inwestycja w perspektywie długoterminowej oraz źródło chińskich wpływów²⁶. Zaawansowana infrastruktura informatyczna ułatwi przepływ informacji i danych w cyberprzestrzeni, co pomoże zminimalizować różnice kulturowe, zmniejszyć asymetrię informacji, budować zaufanie do krajów objętych inicjatywą oraz stymulować współpracę na wielu płaszczyznach, takich jak infrastruktura informacyjna, handel, finanse, przemysł, nauka, edukacja, kultura i zdrowie. Jednocześnie DSR nie jest pozbawiony kontrowersji związanych chociażby z kwestiami suwerenności²⁷, cyberbezpieczeństwa²⁸, cyfrowego autorytaryzmu²⁹ czy eksportu cyfrowych narzędzi represji³⁰.

Metoda i źródła danych

Chcąc określić udział i status gospodarek chińskiej i EŚW w GVCs, a także przepływy wartości dodanej między chińskimi usługami a produkcją przemysłową, zastosowano metodę modeli przepływów międzygaleziowych. Modele te pozwalają na ocenę, ile wartości dodanej wytworzonej w danym kraju absorbuje partner zagraniczny tego kraju, a ile wartości dodanej jest konsumowane (jako dobro finalne) i reeksportowane (jako dobro pośrednie). Oznacza to, że gospodarka eksportuje dobro pośrednie do kraju, w którym wykorzystywane jest ono do produkcji dobra finalnego eksportowanego następnie do gospodarki docelowej³¹ (rys. 1).

https://pacforum.org/wp-content/uploads/2019/08/issuesinsights_Vol19-WP8FINAL.pdf (dostęp: 3.10.2023).

²⁵ G. Negro, *Chinese Internet companies go global: Online traffic, framing, and open issues*, Routledge, New York 2017.

²⁶ R. Ghiasy, *China's Digital Silk Road and the Global Digital Order*, 13.04.2021, <https://thediplomat.com/2021/04/chinas-digital-silk-road-and-the-global-digital-order/> (dostęp: 3.10.2023).

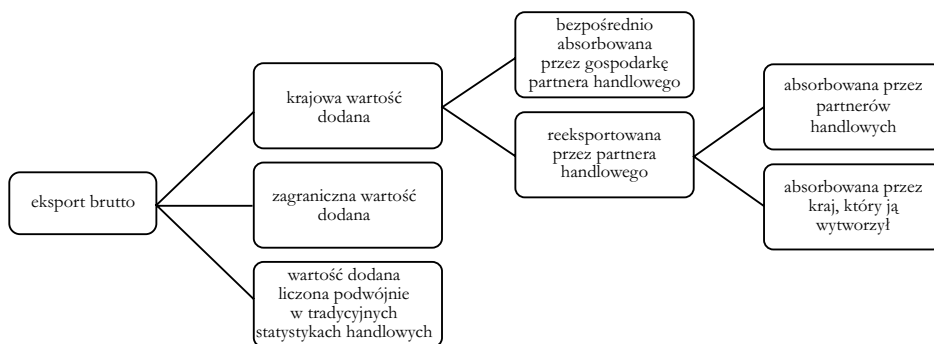
²⁷ L. Wei, *Cyber Sovereignty Must Rule Global Internet*, „Huffington Post”, 15.12.2014 https://www.huffpost.com/entry/china-cyber-sovereignty_b_6324060 (dostęp: 4.10.2023).

²⁸ E. Dou, *China's Xi Jinping Opens Tech Conference with Call for Cyber Sovereignty*, „Wall Street Journal”, 16.11.2016, <https://www.wsj.com/articles/chinas-xi-jinping-opens-tech-conference-with-call-for-cyber-sovereignty-1479273347> (dostęp: 4.10.2023).

²⁹ *China's Smart Cities...*

³⁰ A. Shahbaz, *The Digital Silk Road and normative values*, „Adelphi Series” 2020, no. 60, s. 107–130.

³¹ R.C. Johnson; G. Noguera, *Proximity and Production Fragmentation*, „American Economic Review” 2012, vol. 102, issue 3, s. 407–411.

Rys. 1. Model przepływów międzygałęziowych

Źródło: *Input-Output Analysis*, <https://www.adb.org/what-we-do/data/regional-input-output-tables> (dostęp: 3.10.2023).

W podejściu zastosowanym w pracy modele rozszerzono o analizy sektorowe. Największą barierą w badaniu okazały się dane Inter-Country Input-Output (ICIO) gromadzone przez OECD, gdyż publikowane są ze znacznym opóźnieniem, jednak ze wszystkich podobnych baz są najbardziej aktualne. W artykule dokonano klasyfikacji przemysłów i usług według ISIC Revision 4.

Wyniki badania

Analizując gospodarki EŚW w zakresie serwicyzacji produkcji przemysłowej chińskimi usługami ICT, zaobserwowano, że w latach 1995–2018 wszystkie zwiększyły zależność produkcji od tych usług. Jeszcze w 1995 r. udział tego typu usług był śladowy, jednak stopniowo się zwiększał. Największymi udziałami cechowały się: Estonia (5,8%) i Czechy (5,2%). Najmniejsze udziały obserwowano w Chorwacji (2,3%) i Litwie (2,6%). Zwiększanie wykorzystywania chińskiej wartości dodanej z usług ICT w produkcji przemysłowej zachodziło z różną intensywnością. W okresie badawczym największe wzrosty obserwowano w Estonii (5,3%) i Czechach (4,5%), czyli gospodarkach osiągających w 2018 r. największe udziały chińskich usług w produkcji przemysłowej. Natomiast po wprowadzeniu DSR najwyższe wzrosty serwicyzacji produkcji przemysłowej występowały w Estonii i Polsce. Biorąc pod uwagę średnią dynamikę wzrostu udziałów chińskich usług ICT w produkcji przemysłowej EŚW, widać, że do 2012 r. wynosiła ona 8,9% wobec 14,6% w latach 2013–2018. Znaczy to, że DSR zdynamizował napływy chińskich usług ICT do EŚW. Najwyższą dynamiką w latach 2013–2018 cechowały się Bułgaria (18,5%) i Słowacja (17,3%) (tab. 1).

Tab. 1. Udział i dynamika zmian napływu chińskich usług ICT do produkcji przemysłowej EŚW w latach 1995–2018 (%)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2012/1995	2018/2013
Udział																										
Czechy	0,6	0,6	0,8	0,8	0,8	0,9	1,1	1,4	2,3	2,4	2,7	2,8	3,7	4,5	4,3	4,4	4	3,1	2,9	3,3	3,7	3,7	4,1	5,2	2,5	2,3
Estonia	0,5	0,4	0,7	0,7	0,7	1,1	1,5	1,7	1,5	1,8	2,6	2,5	2,3	2,4	2	2,6	3,1	2,7	2,8	3,3	3,7	4,2	4,7	5,8	2,2	3
Węgry	0,5	0,7	0,7	0,9	1	1,5	1,9	2,6	3,5	2,9	3,8	3,6	3,8	4,3	3,5	3,9	2,9	2,3	2,3	2,6	2,8	3,1	3,4	4,1	1,8	1,8
Łotwa	0,6	0,7	0,6	0,7	0,7	0,8	0,8	1	1	1,3	1,4	1,4	1,6	1,6	1,4	1,3	1,8	1,5	1,8	2,1	2,6	2,7	3	3,6	0,9	1,8
Litwa	0,5	0,5	0,6	0,7	0,6	1,4	1,2	1,2	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	2,3	1,2	1,5	1,2	1,4	2,1	1,8	2,1	2,6	1	1,4
Polska	0,8	0,9	1,1	1,1	1	1,1	1,3	1,5	1,6	1,9	2,1	2,3	2,4	3	2,5	2,6	2,1	1,9	2,1	2,6	3	3,3	3,6	4,1	1,1	2
Słowacja	1,3	0,8	1	0,8	0,9	1,1	1,2	1,3	1,3	1,5	2	2,3	3,3	3,5	2,6	2,9	2,5	2,3	2,5	3,3	3,6	3,7	3,8	4	1	1,5
Słowenia	0,6	0,6	0,7	0,7	0,8	0,9	0,9	1	1,1	1,3	1,5	1,5	1,6	1,7	1,3	1,6	1,4	1,3	1,4	1,9	2,2	2,3	2,5	3,1	0,7	1,7
Bułgaria	0,8	0,6	0,7	0,7	0,8	0,9	0,9	1	1,1	1,3	1,9	1,6	2,2	2,4	1,8	1,3	1,3	1,2	1,3	1,7	2	2,2	2,3	2,9	0,4	1,6
Chorwacja	0,4	0,6	0,5	0,5	0,7	0,7	0,9	0,9	1,1	1,3	1,7	1,9	1,9	2	1,5	1,6	1,5	1,4	1,3	1,5	1,7	1,7	1,9	2,3	1	1
Rumunia	0,6	0,7	0,7	0,8	0,8	0,9	1	1,2	1,3	1,5	1,7	2	1,7	1,8	1,7	1,5	1,4	1,2	1,3	1,6	1,8	2	2,2	2,8	0,6	1,5
Dynamika																								Średnia w latach 1996–2012	Średnia w latach 2013–2018	
Czechy	–	0,0	33,3	0,0	0,0	12,5	22,2	27,3	64,3	4,3	12,5	3,7	32,1	21,6	–4,4	2,3	–9,1	–22,5	–6,5	13,8	12,1	0,0	10,8	26,8	11,8	9,5
Estonia		0,0	0,0	0,0	0,0	22,2	18,2	15,4	–6,7	7,1	13,3	–5,9	–6,3	20,0	–11,1	6,2	29,4	–9,1	10,0	27,3	17,9	3,0	14,7	25,6	5,5	16,4
Węgry		–20,0	75,0	0,0	0,0	57,1	36,4	13,3	–11,8	20,0	44,4	–3,8	–8,0	4,3	–16,7	30,0	19,2	–12,9	3,7	17,9	12,1	13,5	11,9	23,4	13,3	13,8
Łotwa		–44,4	320,0	23,8	–69,2	25,0	0,0	10,0	36,4	20,0	27,8	21,7	–3,6	0,0	–3,7	–11,5	8,7	0,0	0,0	28,0	18,8	13,2	7,0	28,3	21,2	15,9
Litwa		0,0	30,0	–7,7	–8,3	27,3	0,0	0,0	21,4	23,5	19,0	–8,0	0,0	13,0	–7,7	0,0	4,2	–20,0	25,0	12,0	10,7	9,7	11,8	23,7	5,1	15,5
Polska		5,9	0,0	–16,7	–6,7	7,1	0,0	6,7	6,2	17,6	15,0	4,3	12,5	0,0	–14,8	8,7	4,0	0,0	3,8	25,9	11,8	15,8	6,8	25,5	2,9	14,9
Słowacja		10,0	18,2	0,0	–7,7	108,3	–32,0	5,9	–11,1	12,5	27,8	–21,7	16,7	0,0	–23,8	37,5	–18,2	–11,1	12,5	27,8	17,4	11,1	30,0	5,1	6,5	17,3
Słowenia		40,0	0,0	28,6	11,1	50,0	26,7	36,8	34,6	–17,1	31,0	–5,3	5,6	13,2	–18,6	11,4	–25,6	–20,7	0,0	13,0	7,7	10,7	9,7	20,6	11,9	10,3
Bułgaria		0,0	0,0	0,0	16,7	28,6	155,6	–21,7	–5,6	–29,4	25,0	0,0	6,7	31,3	–33,3	21,4	0,0	–17,6	42,9	5,0	9,5	4,3	12,5	37,0	10,4	18,5
Chorwacja		0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	20,0	16,7	42,9	30,0	15,4	33,3	–20,0	12,5	–50,0	–22,2	–28,6	0,0	20,0	16,7	0,0	14,3	12,5	22,2	2,9	14,3
Rumunia		12,5	11,1	–10,0	11,1	30,0	0,0	23,1	–6,3	20,0	11,1	5,0	4,8	18,2	–26,9	15,8	0,0	–18,2	16,7	19,0	16,0	3,4	6,7	25,0	6,0	14,5

Źródło: obliczenia na podstawie OECD, *ICIO Database*, 2022, <https://www.oecd.org/sti/ind/inter-country-input-output-tables.htm> (dostęp: 3.10.2023).

Branża komputerów, elektroniki i wyposażenia elektrycznego silnie absorbuje chińskie usługi ICT. To też jeden z przemysłów najsilniej powiązanych z zagraniczną wartością dodaną. W 2018 r. Estonia, Węgry i Słowacja charakteryzowały się najwyższymi udziałami zagranicznej wartości dodanej w tej branży (odpowiednio 70,7%, 65,8% i 65,2%)³².

W przypadku serwicyzacji omawianej branży chińskimi usługami ICT w latach 1995–2018 obserwowano spore wzrosty po wprowadzeniu DSR, szczególnie w Estonii i Polsce. Generalnie w siedmiu gospodarkach na jedenaście badanych obserwowano większą dynamikę napływu chińskich usług ICT do tego przemysłu.

Jednak serwicyzacja branży chińskimi usługami ICT jest niższa w EŚW niż w UE-15 i luka ta się pogłębia³³. Związane jest to m.in. ze wzmożonymi chińskimi BIZ w technologii Europy Zachodniej. Wartościowo najwięcej chińskich usług ICT w omawianej branży trafia do Niemiec (to czwarty największy na świecie odbiorca chińskich usług ICT w analizowanym przemyśle). Pod względem udziału chińskich usług ICT w analizowanym przemyśle na pierwszych miejscach w EŚW w 2018 r. były: Czechy (9,9%), Estonia (9,3%) i Słowacja (8,9%). Należy zaznaczyć, że w przypadku Czech udział ten spadł (maksymalnie wynosił 11% w 2010 r.). Ponadto gospodarka zanotowała największy spadek dynamiki napływów chińskich usług ICT wśród badanych krajów. Wysoki udział chińskich usług ICT w czeskiej elektronice należy tłumaczyć inwestycjami chińskimi w tym kraju (do momentu pogorszenia się relacji politycznych i atmosfery wokół chińskich technologii) oraz pewną specyfiką czeskiego przemysłu elektroniki, który charakteryzuje się dużym importem produktów, komponentów oraz części do produkcji i montażu. Prawie $\frac{3}{4}$ eksportu stanowią importowane komponenty³⁴.

Jeśli wziąć pod uwagę podgrupy przemysłu komputerów, elektroniki i wyposażenia elektrycznego, to można powiedzieć, że sytuacja dynamiki napływów usług ICT z Chin jest złożona. W komputerach, elektronice i produktach optycznych tylko w przypadku pięciu gospodarek dynamika po wprowadzeniu DSR przewyższała tempo wzrostu przed 2013 r., z czego najwyższą dynamikę zanotowały Estonia i Polska. W Chorwacji wystąpił nawet spadek tej dynamiki. W 2018 r. najwyższe udziały chińskich usług ICT w komputerach, elektronice i produktach optycznych wystąpiły w Polsce, Czechach i Estonii, najniższe natomiast w Chorwacji (tab. 2).

W przypadku podgrupy wyposażenie elektryczne dziewięciu na jedenaście gospodarek zanotowało znacznie wyższą dynamikę napływu chińskich usług ICT po wprowadzeniu DSR niż przed ogłoszeniem strategii. W przypadku tego przemysłu nie występowały znaczące odchylenia gospodarek od średniej dynamiki.

³² OECD, *ICIO Database*, 2022, <https://www.oecd.org/sti/ind/inter-country-input-output-tables.htm> (dostęp: 3.10.2023).

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

W 2018 r. najwyższe udziały występowały w Estonii, Czechach i Polsce, natomiast najniższe w Rumunii (tab. 2).

Tab. 2. Udział chińskich usług ICT w produkcji komputerów, elektroniki i wyposażenia elektrycznego EŚW w wybranych latach i miejsce Chin wśród dostawców zagranicznej wartości dodanej w 2018 r.

	1995	2005	2010	2012	2013	2018	2012/ 1995	2018/ 2013	Miejsce Chin wśród dostaw- ców zagranicz- nej wartości do- danej w 2018 r.
	%								
Komputery, elektronika i wyposażenie elektryczne									
Czechy	0,6	5,5	11,0	7,4	6,4	9,9	6,8	3,5	2
Estonia	0,6	6,0	4,9	4,3	4,3	9,3	3,7	5,0	2
Węgry	0,5	5,7	6,4	4,3	4,5	6,8	3,8	2,3	2
Łotwa	0,7	1,7	2,9	2,6	2,9	5,5	1,9	2,6	4
Litwa	0,5	2,4	3,4	1,7	1,8	3,2	1,2	1,4	11
Polska	1,0	4,3	6,1	4,2	4,8	8,4	3,2	3,6	3
Słowacja	1,3	4,0	5,9	5,1	6,3	8,9	3,8	2,6	2
Słowenia	0,5	2,6	2,9	2,0	2,2	4,6	1,5	2,4	5
Bułgaria	0,9	3,6	1,7	1,7	1,8	3,8	0,8	2,0	8
Chorwacja	0,4	3,3	3,8	3,0	2,1	2,7	2,6	0,6	13
Rumunia	0,6	2,5	2,4	1,5	1,4	3,1	0,9	1,7	11
Komputery, elektronika i produkty optyczne									
Czechy	0,6	6,5	13,5	9,2	8,5	12,4	8,6	3,9	2
Estonia	0,6	6,1	5,4	4,7	4,6	10,4	4,1	5,8	1
Węgry	0,5	5,9	6,9	4,8	5,2	7,7	4,3	2,5	2
Łotwa	0,6	1,9	3,8	3,4	3,9	6,4	2,8	2,5	4
Litwa	0,4	2,2	4,0	1,9	2,4	3,5	1,5	1,1	10
Polska	1,0	5,8	8,1	6,1	7,2	12,5	5,1	5,3	2
Słowacja	1,0	4,7	6,4	5,8	7,5	11,2	4,8	3,7	2
Słowenia	0,5	3,3	4,6	2,9	3,4	8,1	2,4	4,7	4
Bułgaria	0,9	4,6	2,1	2,2	2,2	3,7	1,3	1,5	7
Chorwacja	0,4	5,6	7,4	5,6	3,6	2,3	5,2	-1,3	15
Rumunia	0,5	2,9	3,0	1,7	1,6	3,4	1,2	1,8	9

cd tab. 2

Wyposażenie elektryczne									
Czechy	0,6	2,5	4,6	3,4	2,9	5,5	2,8	2,6	3
Estonia	0,5	5,8	2,7	2,3	2,6	5,7	1,8	3,1	5
Węgry	0,5	4,2	2,8	1,5	1,7	3,7	1,0	2,0	9
Łotwa	0,8	1,7	1,9	1,7	2,0	4,1	0,9	2,1	10
Litwa	0,3	2,6	2,2	1,5	1,5	2,9	1,2	1,4	15
Polska	0,8	2,4	3,2	2,1	2,5	5,1	1,3	2,6	5
Słowacja	1,5	2,9	3,9	2,7	2,9	5,3	1,2	2,4	5
Słowenia	0,5	2,1	2,5	1,7	1,9	4,0	1,2	2,1	6
Bułgaria	0,9	2,5	1,5	1,4	1,5	3,9	0,5	2,4	8
Chorwacja	0,4	2,7	2,8	2,2	1,7	3,3	1,8	1,6	10
Rumunia	0,7	2,3	1,9	1,3	1,3	2,9	0,6	1,6	11

Źródło: Obliczenia na podstawie OECD, *ICIO Database*, OECD, 2022.

Czynniki wpływające na zainteresowanie Chin eksportem usług ICT do EŚW

Intensywność napływu chińskich usług ICT do przemysłu przetwórczego EŚW wynikała z korzystnego dla Chin zbiegu kilku czynników, jak kryzys zadłużeniowy w strefie euro, wahania kursu euro i jego spadki, postępujące procesy offshoringu i deindustrializacji w Europie (szczególnie Europie Zachodniej). Dodatkowo BRI i DSR w swoich założeniach miały spowodować, że chińska wartość dodana będzie coraz częściej stosowana w produkcji partnerów handlowych, czyli firmy zagraniczne coraz silniej będą używać przy swojej produkcji komponentów wytworzonych w Chinach. Miały temu też sprzyjać przejęcia europejskich firm technologicznych.

Niektóre z gospodarek EŚW bardziej wyspecjalizowały się w zaawansowanych usługach, np. Estonia, i zaczęły przyciągać wiele usług z Chin. W większości gospodarek regionu zachodzi transformacja w kierunku bardziej zaawansowanych GVCs, jednak dynamika zmian jest różna³⁵.

Na poziomie sektorowym większość inwestycji trafiających do regionu kierowano do przemysłu przetwórczego, ale coraz większą rolę odgrywają usługi. Również w napływach chińskich inwestycji widać pewne zmiany – nie tylko wzrosły dwukrotnie w okresie przed wprowadzeniem i po wprowadzeniu DSR (z 5,6 mld USD

³⁵ C. Di Bernardino, O. Onesti, *Explaining deindustrialisation from a vertical perspective: Industrial linkages, producer services, and international trade*, „Economics and New Technology” 2021, vol. 30, issue 7, s. 685–706.

do 13 mld USD), ale też zwiększył się udział usług w tych inwestycjach (do 16,5%). Ponadto coraz częściej inwestycje trafiały do branż absorbujących usługi³⁶.

Ważną rolę odgrywają też czynniki związane z jakością siły roboczej. Z danych obrazujących tę jakość widać, że pracownicy analizowanych gospodarek są relatywnie dobrze wykształceni. Najlepiej z analizowanych w tabeli 3 gospodarek prezentuje się Estonia, a następnie Litwa i Polska. Należy tutaj zwrócić uwagę na specyfikę systemów kształcenia w omawianych gospodarkach³⁷. W krajach bałtyckich i Węgrzech większy odsetek siły roboczej kończy edukację na poziomie licencjatu, natomiast w pozostałych gospodarkach udział siły roboczej z tytułem zawodowym magistra był wyższy. Także ranking umiejętności zatrudnionych ocenia analizowane gospodarki dobrze, szczególnie kraje bałtyckie, co potwierdza wysoki poziom kształcenia na obu stopniach studiów (tab. 3).

Tab. 3. Wybrane mierniki obrazujące jakość siły roboczej w EŚW w 2018 r.

	Czas pracy*	Udział osób z wykształceniem licencjackim w sile roboczej (%)	Udział osób z wyższym wykształceniem w sile roboczej (%)	Umiejętności zatrudnionych (0–100)**
Bulgaria	40,7	8,5	21,8	64,7
Czechy	40,1	6,1	17,7	73,7
Estonia	38,2	23,2	21,2	78,0
Chorwacja	39,6	4,9	18,9	63,4
Łotwa	38,9	17,4	14,1	74,5
Litwa	38,6	27,8	15,0	73,3
Węgry	39,6	13,0	11,0	68,5
Polska	40,4	7,9	26,0	72,9
Rumunia	39,6	5,2	14,4	61,8
Słowenia	39,2	7,3	15,5	73,5
Słowacja	40,0	3,0	20,8	68,6

* średnia liczba godzin/ tydzień

** umiejętności zatrudnionych na podstawie Global Competitiveness Index 4.0.

Jako osoby z wykształceniem licencjackim rozumie się te, które skończyły studia licencjackie i nie kontynuowały nauki. Osoby z wyższym wykształceniem nie są jednocześnie wliczane do osób z wykształceniem licencjackim (choć takie wykształcenie często mają). O zakwalifikowaniu do jednej z powyższych grup decydował dyplom ze stopniem magistra lub inżyniera.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: Eurostat, 2022, <https://ec.europa.eu/eurostat/> (dostęp: 3.10.2023); ILO, 2020, <https://ilostat.ilo.org/data/> (dostęp: 3.10.2023); *Global Competitiveness Report 2019*, http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf (dostęp: 3.10.2023).

³⁶ *China Belt and Road Initiative (BRI) Investment Report 2023 H1*, 1.08.2023, <https://greenfdc.org/china-belt-and-road-initiative-bri-investment-report-2023-h1/> (dostęp: 9.10.2023).

³⁷ Przykładowo, w Estonii programy zawodowe w szkołach średnich umożliwiają aplikowanie na studia, co znacznie zwiększa odsetek osób z tytułem zawodowym licencjata.

Tab. 4. EŚW i Chiny w wybranych rankingach obrazujących klimat prowadzenia działalności gospodarczej

	Lata	Bułgaria	Chorwacja	Rumunia	Estonia	Łotwa	Litwa	Czechy	Węgry	Słowacja	Słowenia	Polska	Chiny
Doing business	2010	44	103	55	24	27	26	74	47	42	53	72	89
	2020	61	51	55	18	19	11	41	52	45	37	40	31
Global Competitiveness Index	2010–2011	71	77	67	33	70	47	36	52	60	45	39	27
	2019	49	63	51	31	41	39	32	47	42	35	37	28
Global Innovation Index	2009–2010	61	58	52	29	44	39	27	36	37	26	47	43
	2019	40	44	50	25	34	38	26	33	37	31	39	14
Rule of Law Index	2019	54	42	31	10	bd	bd	19	57	bd	26	27	82
Globalisation Index	2012	38	32	34	26	50	48	13	8	19	28	25	73
	2019	33	34	33	18	37	28	13	14	19	30	29	80
Medium/long-term political risk*	2014	119	95	124	133	122	158	172	134	192	193	162	154
	2019	157	135	149	174	163	183	172	137	193	194	165	158
Economic Freedom Index	2010	76	92	65	14	56	31	28	53	32	61	73	137
	2019	37	84	40	11	36	23	21	62	66	56	46	100
Logistic Performance Index	2010	63	74	59	43	37	45	26	52	57	38	30	27
	2018	52	49	48	36	70	54	22	31	53	35	28	26

* im niższa pozycja, tym lepiej

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: The World Bank, 2020, <https://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2020> (dostęp: 3.10.2023); KOF Swiss Economic Institute, 2020, <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html> (dostęp: 3.10.2023); Global Competitiveness Report 2019...; GII, 2020, <https://www.globalinnovationindex.org/Home> (dostęp: 3.10.2023); World Justice Project, 2020, <https://worldjusticeproject.org/our-work/publications/rule-law-index-reports/wjp-rule-law-index-2019> (dostęp: 3.10.2023); The Global Economy, 2020, https://www.theglobaleconomy.com/rankings/herit_trade_freedom/ (dostęp: 3.10.2023); Heritage Foundation, 2020, <https://www.heritage.org/index/> (dostęp: 3.10.2023).

Klimat inwestycyjny w EŚW jest oceniany dość dobrze i w większości przypadków obserwowana była poprawa pozycji w rankingach. Stabilność polityczna i instytucjonalna są kluczowymi kwestiami analizowanymi przy podejmowaniu decyzji o inwestycji. Natomiast w obszarach związanych z innowacyjnością czy konkurencyjnością analizowane kraje osiągają często wyniki zbliżone do Chin (tab. 4).

Relacje polityczne kładą się cieniem na chiński biznes w EŚW. Częściowo odzwierciedleniem tych relacji jest postrzeganie Chin w analizowanych gospodarkach. Przeprowadzone przed pandemią badanie Pew Research wykazało, że w sześciu ankietowanych krajach EŚW mediana pozytywnego postrzegania Chin była wyższa od globalnej. Jednak opinie gospodarek na temat Chin pozostawały zróżnicowane. Przykładowo, około 57% Czechów postrzegało Chiny niekorzystnie, natomiast taką samą ocenę wystawiło tylko 20% ankietowanych Bułgarów. Najkorzystniej obecność Chin w gospodarce postrzegają Bułgarzy, a za nimi niewiele gorzej ocenili Chiny Polacy i Litwini. W porównaniu z postrzeganiem Chin przez kraje Europy Zachodniej oceny EŚW były wysokie. Mediana dla oceny pozytywnej i negatywnej Chin wśród ankietowanych ośmiu krajów z Europy Zachodniej wyniosła odpowiednio 57% i 37%. Natomiast wartości mediany dla państw EŚW wyniosły 36% i 43%. Obecnie sytuacja zmienia się na niekorzyść firm chińskich³⁸.

Także sfera badawczo-rozwojowa w EŚW jest ważnym czynnikiem uwzględnianym przy decyzjach o eksporcie usług ICT. Chociaż pod względem udziału wydatków na B+R omawiane kraje odbiegają od poziomu chińskiego i unijnego, to w większości z nich widoczna jest poprawa. Liczba naukowców czy personelu badawczo-rozwojowego w porównaniu z ChRL świadczy o potencjale krajów. Wydatki na B+R i ich udziały w przemyśle plasują większość omawianych gospodarek poniżej średniej UE oraz poniżej wartości osiąganych przez Chiny, ale nadal są to dość satysfakcjonujące wyniki dla potencjalnych inwestorów. Omawiane kraje odbiegają od światowych liderów w zakresie zgłaszanych aplikacji patentowych oraz pracowników zatrudnionych w przemyśle wykorzystujących wiedzę³⁹.

³⁸ *People around the globe are divided in their opinions of China*, 5.12.2019, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/12/05/people-around-the-globe-are-divided-in-their-opinions-of-china/> (dostęp: 5.10.2023); *How Global Public Opinion of China Has Shifted in the Xi Era*, 28.09.2022, <https://www.pewresearch.org/global/2022/09/28/how-global-public-opinion-of-china-has-shifted-in-the-xi-era/> (dostęp: 5.10.2023).

³⁹ *ICIO Database...*; Intellectual Property Statistics, WIPO, 2021, <https://www.wipo.int/ip-stats/en/> (dostęp: 5.10.2023); Patent applications to the European Patent Office by applicants' / inventors' country of residence, Eurostat, 2022, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/sdg_09_40/default/table?lang=en (dostęp: 5.10.2023).

Podsumowanie

Wprowadzając koncepcję DSR, Chiny zwiększają napływy wartości dodanej do zaawansowanej produkcji EŚW. Od kilku lat obserwuje się nie tylko wzmożone napływy chińskiej wartości dodanej do elektroniki, ale też chińskie inwestycje w tę branżę⁴⁰. Jednak ostatnio Chiny napotykają na trudności w przejściach europejskich firm, co wynika ze zmiany polityki UE względem korporacji chińskich⁴¹. Dlatego coraz częściej chińscy inwestorzy stawiają własne fabryki (inwestycje typu greenfield), których produkcja opiera się również na komponentach importowanych z kraju macierzystego, co zwiększa udziały Chin wśród dostawców wartości dodanej. Ponadto należy mieć świadomość, że chińską wartość dodaną (w tym usługi) do przemysłu EŚW sprowadzają także inni inwestorzy zagraniczni, np. fabryki zachodnioeuropejskie.

Rosnące napływy chińskich usług ICT do produkcji przemysłowej EŚW odzwierciedlają zarysowaną wyżej strategię Chin względem EŚW. Przeprowadzone w artykule analizy bezpośrednio nawiązywały do pytania badawczego (czy wprowadzenie DSR wiązało się ze zwiększeniem udziału Chin wśród zagranicznych dostawców usług ICT do produkcji przemysłowej gospodarek EŚW?). W przypadku wszystkich badanych gospodarek zaobserwowano zwiększający się udział Chin wśród zagranicznych partnerów dostarczających usługi ICT do produkcji przemysłowej. Z badań wynika też, że wzrosty te różniły się w zależności od gospodarki. Jednak trudno powiedzieć, czy tendencja ta będzie kontynuowana, biorąc pod uwagę ograniczanie dostępu Chin do nowoczesnych technologii.

Do 2018 r. obserwowano pogłębiającą się asymetrię w przepływach wartości dodanej między Chinami i EŚW. EŚW uzależniały coraz silniej swoją produkcję od chińskich komponentów (w tym badanych w artykule usług), natomiast strumienie wartości dodanej płynące z EŚW do Chin były śladowe⁴². Pogłębiająca się nierównowaga w przepływach wartości dodanej może negatywnie wpłynąć na stabilność produkcji przemysłowej EŚW, szczególnie po ewentualnym oddzieleniu się od chińskiej produkcji technologicznej i braku zapewnienia sobie alternatywy w dostawach.

⁴⁰ *EU and China: mapping out a strategic interdependence*, 13.05.2022, <https://www.caixabank-research.com/en/economics-markets/activity-growth/eu-and-china-mapping-out-strategic-interdependence> (dostęp: 5.10.2023); *United States-China Decoupling: Time for European Tech Sovereignty*, „GIGA Focus Asia” 2020, no. 7, <https://www.giga-hamburg.de/en/publications/giga-focus/united-states-china-decoupling-time-for-european-tech-sovereignty> (dostęp: 5.10.2023).

⁴¹ *Mapping and recalibrating Europe's economic interdependence with China*, 17.11.2020, <https://merics.org/en/report/mapping-and-recalibrating-europes-economic-interdependence-china> (dostęp: 5.10.2023).

⁴² E. Cieślak, *The Role, Interdependencies, and Flows of Added Value Between Central and Eastern Europe, Germany, and China*, „Asian Perspective” 2022, vol. 46, issue 4, s. 655–679.

Należy mieć świadomość ograniczeń badania. Okres po wprowadzeniu DSR jest krótki, a w dłuższej perspektywie między gospodarkami EŚW a Chinami można zaobserwować pewne przesunięcia w ich współzależnościach. Pandemia COVID-19 i wojna w Ukrainie zmieniły krajobraz GVCs, co należy dokładnie rozważyć w miarę pojawiania się nowych danych. Ponadto istnieje zasygnalizowane wyżej niebezpieczeństwo, że Europa oddzieli się od chińskiej technologii, co również wpłynie na intensywność serwicyzacji produkcji przemysłowej.

Literatura

- Bosetti R., *The Digital Silk Road*, The Global Policy Institute, December 2020, https://gpilondon.com/wp-content/uploads/2020/12/Policy-Report_The-Digital-Silk-Road.pdf (dostęp: 3.10.2023).
- Cheney C., *China's Digital Silk Road: Strategic Technological Competition and Exporting Political Illiberalism*, „Working Paper” 2019, vol. 13, WP8, https://pacforum.org/wp-content/uploads/2019/08/issuesinsights_Vol19-WP8FINAL.pdf (dostęp: 3.10.2023).
- Cheng J., Zeng J., „*Digital Silk Road*” as a Slogan Instead of a Grand Strategy, „Journal of Contemporary China” 2023 (first online: 15.07.2023), <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10670564.2023.2222269> (dostęp: 20.10.2023).
- China Belt and Road Initiative (BRI) Investment Report 2023 H1*, 1.08.2023, <https://greenfdc.org/china-belt-and-road-initiative-bri-investment-report-2023-h1/> (dostęp: 9.10.2023).
- China's Digital Silk Road: Economic and Political Significance*, 17.11.2020, https://www.pism.pl/publications/Chinas_Digital_Silk_Road_Economic_and_Political_Significance (dostęp: 3.10.2023).
- China's Smart Cities Development*, SOSi, January, 2020, https://www.uscc.gov/sites/default/files/China_Smart_Cities_Development.pdf (dostęp: 3.10.2023).
- Cieślak E., *The Role, Interdependencies, and Flows of Added Value Between Central and Eastern Europe, Germany, and China*, „Asian Perspective” 2022, vol. 46, issue 4.
- Creemers R., *The Digital Silk Road: Perspectives From Affected Countries*, Leiden Asia Centre, Leiden 2021.
- Dekker B., Okano-Heijmans M., Zhang E.S., *Unpacking China's Digital Silk Road*, Netherlands Institute of International Relations, https://www.clingendael.org/sites/default/files/2020-07/Report_Digital_Silk_Road_July_2020.pdf (dostęp: 20.08.2023).
- Di Bernardino C., Onesti O., *Explaining deindustrialisation from a vertical perspective: Industrial linkages, producer services, and international trade*, „Economics and New Technology” 2021, vol. 30, issue 7.
- Dou E., *China's Xi Jinping Opens Tech Conference with Call for „Cyber Sovereignty*, „Wall Street Journal”, 16.11.2016, <https://www.wsj.com/articles/chinas-xi-jinping-opens-tech-conference-with-call-for-cyber-sovereignty-1479273347> (dostęp: 4.10.2023).
- Du Y., Agbola F.W., *Servicefication and global value chain upgrading: empirical evidence from China's manufacturing industry*, „Journal of the Asia Pacific Economy” 2022 (first online: 16.03.2022), <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13547860.2022.2049526> (dostęp: 17.05.2022).
- EU and China: mapping out a strategic interdependence*, 13.05.2022, <https://www.caixabankresearch.com/en/economics-markets/activity-growth/eu-and-china-mapping-out-strategic-interdependence> (dostęp: 5.10.2023).

- Patent applications to the European Patent Office by applicants' / inventors' country of residence, Eurostat, 2022, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/sdg_09_40/default/table?lang=en (dostęp: 3.10.2023).
- Fischer S.C., *Artificial Intelligence: China's High-Tech Ambitions*, „Centre for Security Studies” 2018, no. 220, <https://ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/CSSAnalyse220-EN.pdf> (dostęp: 3.10.2023).
- Ghiassy R., *China's Digital Silk Road and the Global Digital Order*, 13.04.2021, <https://thediplomat.com/2021/04/chinas-digital-silk-road-and-the-global-digital-order/> (dostęp: 3.10.2023).
- GII, 2020, <https://www.globalinnovationindex.org/Home> (dostęp: 3.10.2023).
- Global Competitiveness Report 2019*, http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf (dostęp: 3.10.2023).
- Gordon D., Nouwens M., *The Digital Silk Road: Introduction*, The International Institute for Strategic Studies, 6.12.2022, <https://www.iiss.org/online-analysis/online-analysis/2022/12/digital-silk-road-introduction/> (dostęp: 4.10.2023).
- Guo K., Hang J., Yan S., *Servitization of Investment and Structural Transformation: The Case of China*, „China Economic Review” 2021, vol. 67.
- Hall I., *China to Test Digital Currency in Four Cities*, Government & Civil Service News, 2020, <https://www.globalgovernmentforum.com/china-to-test-digital-currency-in-four-cities/> (dostęp: 3.10.2023).
- Heritage Foundation, 2020, <https://www.heritage.org/index/> (dostęp: 3.10.2023).
- Hernandez K., *Achieving complex development goals along the Digital Silk Road*, Emerging Issues Report, 2019, https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5c866463e5274a2a51ac0b67/Hernandez_Chinese_Belt_and_Road_Digital_-_final.pdf (dostęp: 3.10.2023).
- How Global Public Opinion of China Has Shifted in the Xi Era*, 28.09.2022, <https://www.pewresearch.org/global/2022/09/28/how-global-public-opinion-of-china-has-shifted-in-the-xi-era/> (dostęp 5.10.2023).
- Huang G., Ma L., Ziguang X., *Servitization of Manufacturing and China's Power Status Upgrading of Global Value Network*, 2022, <https://ssrn.com/abstract=4079780> (dostęp: 10.10.2023).
- ILO, 2020, <https://ilostat.ilo.org/data/> (dostęp: 3.10.2023).
- Input-Output Analysis*, <https://www.adb.org/what-we-do/data/regional-input-output-tables> (dostęp: 3.10.2023).
- Johnson R.C., Noguera G., *Proximity and Production Fragmentation*, „American Economic Review” 2012, vol. 102, issue 3.
- KOF Swiss Economic Institute, 2020, <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html> (dostęp: 3.10.2023).
- Liu Y., Kim D., *Understanding of Servitization Trends in China Through Analysis of Interindustry Network Structure*, „Springer Proceedings in Business and Economics” 2020, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-30967-1_6 (dostęp: 20.10.2023).
- Mapping and recalibrating Europe's economic interdependence with China*, 17.11.2020, <https://merics.org/en/report/mapping-and-recalibrating-europes-economic-interdependence-china> (dostęp: 5.10.2023).
- Negro G., *Chinese Internet companies go global: Online traffic, framing, and open issues*, Routledge, New York 2017.
- Nouwens M., *Identifying the Digital Silk Road*, „Adelphi Series” 2020, no. 60.
- OECD, *ICIO Database*, 2022, <https://www.oecd.org/sti/ind/inter-country-input-output-tables.htm> (dostęp: 3.10.2023).

- People around the globe are divided in their opinions of China*, 5.12.2019, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/12/05/people-around-the-globe-are-divided-in-their-opinions-of-china/> (dostęp 5.10.2023).
- Pomfret R., *The Eurasian Landbridge and China's Belt and Road Initiative: Demand, supply of services and public policy*, „World Economy” 2019, vol. 42, issue 6.
- President Xi Jinping's keynote speech at the opening ceremony of the international cooperation forum of belt and road initiative*, 14.05.2017, http://www.xinhuanet.com/english/2017-05/14/c_136282982.htm (dostęp 5.10.2023).
- Remarks by H.E. Xi Jinping President of the People's Republic of China At the Opening Ceremony of the 17th China-ASEAN Expo and China-ASEAN Business and Investment Summit*, 27.11.2020, https://web.archive.org/web/20210702052719/https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1836117.shtml (dostęp 3.10.2023).
- Rolland N., *A Fiber-Optic Silk Road*, 2.04.2015, <https://thediplomat.com/2015/04/a-fiber-optic-silk-road/> (dostęp 11.10.2023).
- Sen G., Bingqin L., *The Digital Silk Road and the Sustainable Development Goals*, „IDS Bulletin” 2019, vol. 50, no. 4.
- Shahbaz A., *The Digital Silk Road and normative values*, „Adelphi Series” 2020, no. 60.
- Shen H., *Building a Digital Silk Road? Situating the Internet in China's Belt and Road Initiative*, „International Journal of Communication” 2018, vol. 12.
- State Council releases five-year plan on informatization*, 27.12.2016, http://english.www.gov.cn/policies/latest_releases/2016/12/27/content_281475526646686.htm (dostęp 5.10.2023).
- The Global Economy, 2020, https://www.theglobaleconomy.com/rankings/herit_trade_freedom/ (dostęp 3.10.2023).
- The Servicification of EU manufacturing. Building Competitiveness in the Internal Market*, „National Board of Trade” 2016, no. 4, https://www.kommerskollegium.se/globalassets/publikationer/rapporter/2016/publ-the-servicification-of-eu-manufacturing_webb.pdf (dostęp 9.10.2023).
- The World Bank, 2020, <https://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2020> (dostęp 3.10.2023).
- United States-China Decoupling: Time for European Tech Sovereignty*, „GIGA Focus Asia” 2020, no. 7, <https://www.giga-hamburg.de/en/publications/giga-focus/united-states-china-decoupling-time-for-european-tech-sovereignty> (dostęp 5.10.2023).
- Wei L., *Cyber Sovereignty Must Rule Global Internet*, „Huffington Post”, 15.12.2014, https://www.huffpost.com/entry/china-cyber-sovereignty_b_6324060 (dostęp 4.10.2023).
- WIPO 2021, *Intellectual Property Statistics*, <https://www.wipo.int/ipstats/en/> (dostęp 5.10.2023).
- World Justice Project, 2020, <https://worldjusticeproject.org/our-work/publications/rule-law-index-reports/wjp-rule-law-index-2019> (dostęp 3.10.2023).

SUMMARY

CROSS-SECTORAL PRODUCTION LINKS OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE WITH CHINA AFTER THE INTRODUCTION OF THE DIGITAL SILK ROAD

China increasingly marks its presence in the global economy through services that enrich traditional manufacturing (servitization of manufacturing). In this article, the Central and Eastern European (CEE) region is analysed in the context of this phenomenon. Because of the ongoing development of the relevant economies, only advanced services were examined, equating these with ICT services. The aim of the article is to assess the share of Chinese ICT services in the industrial production of CEE, in particular in the computer, electronic, and electrical equipment industry after the introduction of the Chinese Digital Silk Road. The study confirms that China is increasingly enriching CEE manufacturing with its services; however, the intensity differs depending on the economy considered.

TOMASZ BIELIŃSKI*

JULIA JANIAK**

MIĘKKA SIŁA CHIN. WPŁYW *SOFT POWER* NA WIZERUNEK CHIŃSKIEJ REPUBLIKI LUDOWEJ W POLSCE

Wprowadzenie

Ostatnie dekady charakteryzują się wyjątkową dynamiką zmian pozycji Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL) na arenie międzynarodowej. Potężny kapitał ludzki, finansowy czy technologiczny, jakim dysponują Chiny, pozwala im na szerzenie swoich wpływów gospodarczych i politycznych. ChRL staje się supermocarstwem, które zmienia znany nam porządek świata. Stosuje wielorakie narzędzia *soft power* i wpływa na kreowanie opinii na swój temat na świecie i w Polsce.

Celem niniejszego artykułu jest zbadanie efektów działania chińskiego *soft power* i ich wpływu na kreowanie opinii o Chińskiej Republice Ludowej w Polsce. W artykule przyjęto cztery główne hipotezy badawcze:

H.1 Pomimo działań ChRL z zakresu miękkiej siły, które mają wpływać na polskiego odbiorcę, ogólna opinia o Chinach jest negatywna.

H.2 Polacy pozytywnie oceniają kulturę Chin.

H.3 Polacy postrzegają politykę ChRL negatywnie.

H.4 Polacy mają pozytywne zdanie o chińskiej gospodarce.

Miękką siłę (ang. *soft power*) definiuje się jako: „zdolność do uzyskania tego, czego chcesz, poprzez zachętę (perswazję) i atrakcyjność własną, a nie przymus i zapłatę”¹. Na *soft power* państwa składa się przede wszystkim kultura, język, tradycje, atrakcyjność wartości politycznych, zaangażowanie w te wartości i skuteczna dyplomacja publiczna, podnosząca znaczenie państwa na arenie międzynarodowej². Idea użycia miękkiej siły do umocnienia swojej dominacji nie jest jednak nowa, została

DOI: 10.4467/23538724GS.23.028.19024

* ORCID: 0000-0001-5290-3787

** ORCID: 0009-0001-3269-8525

¹ J. Nye, *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, Public Affairs, Harvard 2004, s. 6.

² *Ibidem*.

sformułowana już w VII wieku p.n.e. przez Lao Tzu, który w jednym ze swych tekstów metaforycznie opisuje *miękką* wodę jako siłę pokonującą *twardą* skalę³.

Miękka siła współczesnych Chin

Chińska Republika Ludowa stanowi największe wyzwanie gospodarcze i polityczne dla dotychczasowego hegemonu – Stanów Zjednoczonych. Choć oficjalną doktryną polityki zagranicznej Komunistycznej Partii Chin jest „pokojowy rozwój”, który z definicji sprzeciwia się ekspansjonistycznej polityce zagranicznej⁴, a „pokojowy wzrost” ma tylko na celu zapewnienie innym państw o braku zagrożenia i chęci ingerencji ze strony Chin w integralność tychże. Wielu ekspertów uważa, że ChRL aspiruje do statusu mocarstwa ponadregionalnego, stanowiąc uzasadnione zagrożenie dla USA⁵.

Dominacja wartości liberalnych w obecnym układzie społecznym świata nie jest dla Chin łatwa. W myśl idei maoistycznych czy konfucjańskich niemożliwa jest realizacja takich atrybutów miękkiej siły, jak demokracja czy swoboda krytyki rządu, a to te wartości są uznawane za największą siłę amerykańskiego *soft power*. Mimo że wizerunek Stanów Zjednoczonych i zaufanie do nich ucierpiały na początku XXI wieku głównie na skutek interwencji militarnych na Bliskim Wschodzie, skuteczność oddziaływania USA na inne podmioty wciąż pozostaje na wysokim poziomie, na co wpływ mają (poza siłą militarną i wpływami ekonomicznymi) takie elementy *soft power*, jak: szkolnictwo wyższe, przemysł kulturalny i kultura popularna (np. Hollywood, muzyka), organizacje pozarządowe o charakterze charytatywnym i pomocowym, powszechność języka angielskiego, wzorcowa demokracja i przestrzeganie praw człowieka. Przychylność dla Stanów Zjednoczonych jest szczególnie wysoka w kręgach państw zachodnich, Japonii i Korei Południowej. Pozytywny odbiór USA przez respondentów po kryzysie wizerunkowym z 2003 r. i konserwatywnej kadencji prezydenta Donalda Trumpa sukcesywnie wzrasta, lecz dla większości państw nie osiąga on już poziomu z 2000 r., co świadczy o słabnącym autorytecie i ustępującej przewadze USA w świadomości społeczeństw⁶. Nawet w niegdyś tak proamerykańskim państwie jak Polska odczuwalny jest obecnie spadek skuteczności oddziaływania Stanów Zjednoczonych na społeczeństwo. Wynika to przede wszystkim z obawy, że mimo przynależności do NATO ewentualna pomoc ze strony Stanów

³ Lao Tzu, *Tao Te Ching. Księga drogi i cnoty*, tłum. J. Lemański, Miasto Książek, Wrocław 2021, s. 96.

⁴ *Indeks zagadnień kluczowych dla zrozumienia współczesnych Chin*, red. Z. Mingwei, t. 1, tłum. B. Płotka, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2020, s. 94.

⁵ B. Góralczyk, *Geostrategia Xi Jinpinga*, „Rocznik Strategiczny” 2016, nr 22, s. 294.

⁶ Pew Research Center, *U.S. favorability sees one of its steepest recoveries in years from 2020 to 2021*, https://www.pewresearch.org/global/2021/06/10/americas-image-abroad-rebounds-with-transition-from-trump-to-biden/pg_2021-06-10_us-image_00-02/ (dostęp: 3.03.2022).

w rozwiązywaniu problemów polsko-rosyjskich może być ograniczona, póki nie będzie to leżało w interesie narodowym USA⁷.

Pomimo że postrzeganie Stanów Zjednoczonych przez światową opinię publiczną nie jest już tak pozytywne jak dawniej, Chiny nadal pozostają pod tym względem za USA. Ding Gang w 2007 r. wskazał wiele innych przyczyn „opóźnionej” względem Zachodu chińskiej siły miękkiej, mianowicie: kojarzenie Chin z niską jakością produktów, słaba rozpoznawalność marki, brak „eksportowej” religii oraz podrzędność kultury chińskiej względem zachodniej⁸. Ograniczenia chińskiej miękkiej siły w ujęciu globalnym są najbardziej widoczne w autorytarnym charakterze systemu politycznego i niskiej atrakcyjności oficjalnej ideologii komunistycznej. Ponieważ Chiny nie mogą konkurować ideologicznie z absolutami wolności i demokracji, wraz z nastaniem ery Xi Jinpinga cechą chińskiego dyskursu miękkiej siły stał się nacisk kulturocentryczny (文化软实力 *wénhuà ruǎnshí lì*)⁹, a także podniesienie renomy wyrobów *made in China*, chińskiej edukacji i myśli technologicznej.

Samo pojęcie *soft power* jest trudne do przetłumaczenia na język mandaryński – w literaturze chińskiej wymienia się co najmniej cztery translacje, jednak największą popularnością cieszy się obecnie 软实力 (*Ruǎn shí lì*). Chińskie 软 oznacza „delikatny, miękki”, 力 oznacza „siłę, moc”¹⁰. Przywołana wyżej definicja *soft power* autorstwa Josepha Nye’a okazała się za wąska dla chińskich realiów. Sformułowano więc bardziej kompleksową koncepcję miękkiej siły, obejmującą tradycyjnie kulturę i dyplomację, a także zaangażowanie w organizacje międzynarodowe, działalność gospodarczą poza granicami kraju i inwestycje zagraniczne¹¹.

Termin miękkiej siły na chińskiej scenie politycznej pojawił się po raz pierwszy w 2007 r. podczas 17. Kongresu Komunistycznej Partii Chin, gdzie były sekretarz KPCh Hu Jintao przyjął *soft power* jako nadrzędny element strategii dyplomatycznej. Wdrażaniem działań *miękkich* w Chinach zajmują się Biuro Informacyjne Rady Państwa (State Council Information Office – SCIO) i Rządowe Biuro ds. Promocji

⁷ P. Gorgol, *O słabnącym soft power Stanów Zjednoczonych*, <http://www.politykaglobalna.pl/2013/08/o-slabnacym-soft-power-stanow-zjednoczonych/> (dostęp: 3.03.2022).

⁸ G. Cindea, E. Iulia, *Culture -China's Choice in Soft Power. A Case Study on the Political and Intellectual Chinese Discourse on Soft Power Culture*, „Dialogos” 2018, vol. 18, s. 225.

⁹ S.V. Mikhnevich, *Панда на службе дракона: основные направления и механизмы политики «Мягкой силы» Китая* [Panda w służbie smoka: główne kierunki i mechanizmy chińskiej polityki „miękkiej siły”], „Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика” [Biuletyn Organizacji Międzynarodowych: Edukacja, Nauka, Nowa Gospodarka] 2014, vol. 9, s. 95–129.

¹⁰ M. Li, *Soft Power. China's Emerging Strategy in International Politics*, Lexington Books, Lanham 2009, s. 36.

¹¹ D.B. Papadopol, *The „Panda Diplomacy”: China and its public diplomacy*, „Monitor Strategic” 2012, vol. 3, s. 106.

Zewnętrznej (Communist Party's Office of External Publicity)¹², do których zadań należą rozwijanie strategii dyplomatycznych, monitorowanie mediów i realizacja założonych celów. Ingrid d'Hooghe, ekspertka z Holenderskiego Instytutu Stosunków Międzynarodowych, wyróżnia pięć głównych celów chińskiej dyplomacji¹³:

- 1) międzynarodowa legitymizacja Partii Komunistycznej jako centralnego ośrodka władzy;
- 2) dążenie do budowania harmonijnego społeczeństwa z korzyścią dla jego obywateli (*harmonious society*);
- 3) bycie postrzeganym jako rosnąca potęga gospodarcza i wiarygodny partner ekonomiczny, który swą wielkość buduje bez naruszania integralności państw trzecich (*peaceful rise*);
- 4) bycie członkiem międzynarodowej społeczności, zdolnym i chętnym do aktywnego przyczyniania się do budowania pokoju na świecie (członkostwo ONZ, mediacje w rozmowach z Koreą Północną);
- 5) aktywne rozpowszechnianie chińskiego języka i kultury.

Praktyczna realizacja *soft power* w Chinach przebiega na kilku płaszczyznach kontrolowanych przez Partię. Najważniejsze z nich to promocja kultury i, rzecz jasna, tworzenie przychylnego wizerunku kraju, członkostwo w organizacjach międzynarodowych, akceleracja dyplomacji publicznej i współpraca z diasporą. Nacisk jest kładziony na promowanie tradycyjnej kultury kraju (podczas gdy dla USA, Japonii i Korei Południowej głównym produktem eksportu jest popkultura)¹⁴, budowanie brandingu Chin poprzez organizacje wydarzeń międzynarodowych, inwestycje w szkolnictwo wyższe i rozwój dyplomacji publicznej.

Wedłu Raportu Brandfinance's z 2022 r., który analizuje odpowiedzi ponad 100 tysięcy respondentów ze 120 państw, Chiny znajdują się na czwartym miejscu pod względem siły oddziaływania ich *soft power* po Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Niemczech¹⁵.

¹² J. Wang, *Soft Power in China. Public Diplomacy through Communication*, Palgrave Macmillan, New York 2011, s. 21.

¹³ I. d'Hooghe, *The Rise of China's Public Diplomacy*, „Clingendael Diplomacy Papers” 2007, no. 12, s. 17.

¹⁴ D. Kovba, *Мягкая сила в китайской политической науке и практике* [Mięka siła w chińskiej politologii i praktyce], XX Международная конференция памяти профессора Л.Н. Когана «Культура, личность, общество в современном мире: Методология, опыт эмпирического исследования», 16–18 марта 2017 г [XX Międzynarodowa Konferencja Pamięci Profesora L.N. Kogana „Kultura, osobowość, społeczeństwo we współczesnym świecie: metodologia, doświadczenie badań empirycznych”, 16–18 marca 2017], [b.w.], Jekaterinburg 2017, s. 6.

¹⁵ Brand Finance's Global Soft Power Index 2022, <https://brandirectory.com/softpower/> (dostęp: 3.03.2023).

Wybrane elementy chińskiego *soft power*

Dyplomacja publiczna, której zasady koncepcyjne w 1965 r. zaproponował Edmund Gallion, to zespół działań mających na celu zbadanie docelowej społeczności zagranicznej w celu oddziaływania na nią odpowiednim arsenałem narzędzi, w tym nawiązywania kontaktów w dziedzinie kultury, handlu i pomocy humanitarnej¹⁶. W erze cyfryzacji i rozwoju technologicznego XXI wieku czynione są coraz to większe inwestycje w promowanie wartości i budowanie atrakcyjności danego państwa, co ma się przełożyć na skuteczność realizacji interesów narodowych, czyniąc dyplomację publiczną jednym z narzędzi globalnej miękkiej siły.

Celem chińskiej dyplomacji publicznej jest przede wszystkim budowanie pozytywnego wizerunku państwa. Chiny podjęły działania zmierzające do podniesienia poziomu ich sektora kreatywnego. „Plan na rzecz pobudzenia przemysłu kulturalnego” zakładał uznanie sektora kultury kreatywnej za rosnącą siłę napędową gospodarki¹⁷. Równoległe do imponującego wzrostu gospodarczego Chin rozwijał się chiński przemysł filmowy, który w latach 2005–2011 rósł średnio w tempie 43% rocznie¹⁸. W 2020 r. Chiny wyprzedziły USA pod względem *box office*, stając się światowym liderem¹⁹. Rynek komiksów i kreskówek ciągle postępuje, a wysoka jakość chińskich *dōnghuà*, ich subtelność i elegancja wzbudzają rosnące zainteresowanie zagranicznej publiczności²⁰. Chiny inwestują także w globalizację narodowych mediów. Realizacją tego elementu *soft power* zajmuje się m.in. agencja prasowa Xinhua, telewizja międzynarodowa China Global Television Network – CGTV z programami w języku angielskim, arabskim, francuskim, rosyjskim i hiszpańskim, magazyn „People’s Daily”, China Radio International (CRI), a także dwie anglojęzyczne gazety: „China Daily” oraz „Global Times”. Xinhua News Agency ma obecnie 170 międzynarodowych biur. Przewyższając liczebnie takie agencje, jak Associated Press, Reuters i Agence France Press (AFP), Xinhua publikuje w ośmiu językach

¹⁶ Public Diplomacy Alumni Association, *What is public diplomacy*, <https://pdfcoffee.com/public-diplomacy-alumni-association-pdf-free.html> (dostęp: 4.11.2023).

¹⁷ Y. Hong, *Reading the Twelfth Five-Year Plan: China’s Communication-Driven Mode of Economic Restructuring*, „International Journal of Communication” 2011, vol. 5, s. 1045.

¹⁸ UNESCO Institute of Statistics, *Emerging Markets and the Digitalization of the Film Industry. An Analysis of the 2012 UIS International Survey of Feature Film Statistics*, 2013, s. 11.

¹⁹ P. Brzeski, *China Retains Global Box Office Crown With \$7.3B in 2021, Down 26 Percent From 2019*, „The Hollywood Reporter”, 3.01.2022, <https://www.hollywoodreporter.com/movies/movie-news/china-tops-global-box-office-2021-1235069251/> (dostęp: 18.06.2022).

²⁰ A.I. Pogorletskiy, *Культурная дипломатия Китая как инструмент «мягкой силы» влияния на систему мирохозяйственных связей в период пандемии covid-19 [Chińska dyplomacja kulturalna jako instrument wpływu „miękkiej siły” na system światowych stosunków gospodarczych w okresie pandemii covid-19]*, „Экономические Отношения” [Stosunki Gospodarcze] 2021, vol. 11, s. 291.

(chińskim, angielskim, rosyjskim, hiszpańskim, francuskim, arabskim, portugalskim i japońskim), prowadzi całodobowe audycje i zatrudnia około trzech tysięcy korespondentów²¹. Wszystkie podmioty kontrolowane są przez Centralny Departament Propagandy²².

Okazją do realizacji dyplomacji kulturalnej są także wydarzenia międzynarodowe organizowane przez państwo goszczące. Wśród nich wyróżnia się subkategorię dyplomacji publicznej – dyplomację sportową, która zyskuje na znaczeniu w międzynarodowym dyskursie politycznym. Dwukrotnie organizowane przez Chiny igrzyska olimpijskie stanowiły symbiozę rywalizacji sportowej i wydarzeń kulturalnych. Takie wydarzenia, jak igrzyska olimpijskie i wystawy światowe EXPO, to szansa na kształtowanie sposobu postrzegania kraju. Towarzyszące imprezom ceremonie i akcje promocyjne z założenia powinny wpływać pozytywnie na wizerunek kraju. Związek sportu z polityką z roku na rok się zacieśnia, czyniąc ze sportu narzędzie interesów gospodarczych²³. Jak zauważa Ewa Glińska, sport dzięki swej neutralności, dostępności, emocjonalności i prostocie jest oplacalnym środkiem komunikacji krajowej i międzynarodowej²⁴.

Również w odczuciu Polaków Igrzyska Olimpijskie w Pekinie 2008 są zaliczane do udanych. Według badania przeprowadzonego przez Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS) we wrześniu 2008 r. (czyli tuż po zakończeniu sportowych zmagañ) aż 60% respondentów odpowiedziało, że decyzja o przyznaniu Chinom praw do organizacji wydarzenia była słuszna, gdy jeszcze w kwietniu tego roku zdanie takie wyraziło jedynie 30%. Ponad połowa Polaków (51%) przyznała, że igrzyska wpłynęły na poprawę wizerunku Państwa Środka²⁵. Olimpiada w 2008 r. była dla Chin przełomowa w kontekście międzynarodowego wizerunku państwa. Podobne nadzieje wiązano więc z organizacją zimowych igrzysk olimpijskich w 2022 r., jednak nie odniosły one porównywalnego sukcesu. Aby sprawdzić, jaki wpływ mogły mieć one na Polaków, część pytań w ankiecie przeprowadzonej na potrzeby tego artykułu poświęcono właśnie igrzyskom z 2022 r.

²¹ V.A. Vodyannikov, *Глобализация китайских СМИ как метод повышения экономического и политического статуса Китая* [Globalizacja chińskich mediów sposobem na podniesienie statusu gospodarczego i politycznego Chin], „Издательство Молодой ученый” [Wydawnictwo Młodych Naukowców] 2021, vol. 24, s. 171–175.

²² K. Edney, *Soft Power and the Chinese Propaganda System*, „Journal of Contemporary China” 2012, vol. 21, s. 904–905.

²³ J. Jakubowski, *Wielkie imprezy sportowe w służbie budowania wizerunku państw. Przykład grupy BRIC*, „Refleksje” 2012, numer specjalny, s. 27–44.

²⁴ E. Glińska, M. Florek, A. Kowalewska, *Wizerunek miasta. Od koncepcji do wdrożenia*, Wolters Kluwer, Warszawa 2009, s. 11.

²⁵ B. Roguska, *Czy Olimpiada zmieni Chiny?*, CBOS, 2008, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_147_08.PDF (dostęp: 20.07.2022).

Postrzeżenie Chin w kontekście wydarzeń z lat 2019–2023

Na postrzeżenie Chin istotnie wpłynęła pandemia. W wielu krajach opinia publiczna oskarżała Chiny o rozprzestrzenienie śmiertelnego wirusa, co w połączeniu z zamrożeniem gospodarek wpływało negatywnie na wizerunek Państwa Środka. Chińscy oficjele podejmowali działania w zwalczaniu określenia „chiński wirus”. Jak czytamy w „China Daily”: „Ambasada ChRL w Madrycie skonfrontowała się z hiszpańskim parlamentarzystą w mediach społecznościowych, wskazując, że «wolność słowa ma granice» i wzywając go do naprawienia błędu nazwania wirusa «chińskim wirusem»²⁶. Szybka reakcja Pekinu na rosnący światowy wskaźnik zachorowań wiązała się z uruchomieniem dyplomacji pandemicznej, w ramach której realizowana była akcja wizerunkowa i pomoc materialna²⁷. Do kwietnia 2020 r. chiński rząd dostarczył 120 krajom i czterem organizacjom międzynarodowym maski, kombinzony ochronny, zestawy do testów na kwasy nukleinowe i respiratory, udzielił pożyczek oraz organizował konferencje, a także wideokonferencje naukowe. Na szczeblu lokalnym władze miejskie wysyłały artykuły medyczne do swoich miast partnerskich w ponad 50 krajach²⁸. W kontekście *soft power* wyraźna i nagłaśniana międzynarodowa pomoc Chin została lepiej odebrana (szczególnie przez kraje rozwijające się) niż ledwie dostrzegalna pomoc USA dla krajów o niewielkich zasobach, słabych systemach opieki zdrowotnej i ograniczonym dostępie do technologii²⁹.

Cztery dni po zakończeniu Zimowych Igrzysk Olimpijskich w Pekinie, 24 lutego 2022 r. Rosja zaatakowała Ukrainę. Zgromadzenie Ogólne ONZ 2 marca przyjęło rezolucję potępiającą Rosję i wzywającą do wycofania jej wojsk z Ukrainy. Jednym z niewielu krajów, który powstrzymał się od głosu, były Chiny. Oficjele Państwa Środka powstrzymują się od jednoznacznego poparcia czy potępienia Rosji, słowa „wojna” czy „atak” zastępują „problemem”, „sytuacją”, jednocześnie o eskalację konfliktu oskarżając działania NATO. Analitycy chińską narrację nazywają „przychylną Rosji neutralnością”³⁰. Wstrzemięźliwość w rządowych wypowiedziach wynika z wewnętrznego interesu państwa. Chiny zdecydowanie nie chcą otwartej wojny, nawołują do pokojowego rozwiązania sytuacji, proponując siebie w roli mediatora.

²⁶ *After the storm comes sunshine*, <https://global.chinadaily.com.cn/a/202004/08/WS5e8d2208a310aeaeed50a3f.html> (dostęp: 18.07.2022).

²⁷ F. Hossain, *Coronavirus (COVID-19) pandemic: Pros and cons of China's soft power projection*, „Asian Politics & Policy” 2021, vol. 4, s. 597–620.

²⁸ *Covid-19 and China's Soft-Power Ambitions*, <https://asiafoundation.org/2020/04/29/covid-19-and-chinas-soft-power-ambitions/> (dostęp: 18.07.2022).

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Instytut Boyma, *Chiny „dobrą siłą” dla Ukrainy?*, 22.03.2022, <https://www.wnp.pl/rynki-zagraniczne/chiny-dobra-sila-dla-ukrainy,557623.html> (dostęp: 18.07.2022).

Przedłużająca się wojna spowalnia światową gospodarkę, ale według niektórych analityków potencjalne osłabienie Rosji, która byłaby uzależniona od chińskiego handlu, jest korzystne dla interesów Państwa Środka³¹, choć zaprzeczają temu słowa chińskiego ambasadora w USA (a późniejszego ministra spraw zagranicznych ChRL) Qin Ganga, który w artykule dla „Washington Post” oznajmił: „Konflikt między Rosją a Ukrainą nie jest korzystny dla Chin. Gdyby Chiny wiedziały o zbliżającym się kryzysie, staralibyśmy się zrobić wszystko, co w naszej mocy, aby mu zapobiec”³². Uwaga Chin skierowana jest na Ukrainę, tym bardziej że konflikt zaciętnił zachodnią współpracę i umocnił NATO. Przez tereny Ukrainy przebiega jedna z dróg Inicjatywy Pasa i Szlaku. Importując surowce i produkty rolne, od 2019 r. ChRL jest największym partnerem handlowym Ukrainy, handel ten jednak odbywał się po części drogą kolejową Nowego Jedwabnego Szlaku, przechodzącą przez teren Federacji Rosyjskiej – trasa ta jest obecnie wyłączona³³. Chiny zdecydowały się jednak we wrześniu 2023 r. na import około 60 tys. ton kukurydzy, z której eksportem zмага się Ukraina. Od wybuchu wojny w lutym 2022 r. ponad 1/3 całej kukurydzy wyeksportowanej z Ukrainy trafiła do Państwa Środka³⁴.

Jak podaje agencja Xinhua, Chiny za pośrednictwem Czerwonego Krzyża regularnie dostarczają artykuły pierwszej potrzeby na Ukrainę³⁵. Takie działania wpisują się w opisaną wcześniej strategię nieingerencji w konflikty zbrojne przy jednoczesnej szerokiej (i często drogiej) pomocy humanitarnej.

Po ponad roku od wybuchu wojny w Ukrainie Państwo Środka nie zmieniło swego stanowiska. Chiny utrzymują swoją pozycję „przychylniej Rosji neutralności”, starając się unikać jednostronnych osądów, a jednocześnie promując pokojowe rozwiązania konfliktu. Jednak poza zaproponowaniem dwunastopunktowego dokumentu, w którym Pekin wezwał Moskwę i Kijów do podjęcia bezpośredniego dialogu w celu rozwiązania konfliktu, niewiele konkretnych działań zostało podjętych przez ChRL. Sam w sobie dokument balansował na granicy neutralności a przychylności władzom Kremla. Przychylność ta nie umknęła uwadze polskiej opinii publicznej. Chiny w dalszym ciągu traktują Polskę jako istotnego partnera strategicznego, stosując różne środki dyplomatyczne, by owo partnerstwo podtrzymać.

³¹ I. Trusewicz, *Rośnie uzależnienie Rosji od Chin*, „Rzeczpospolita”, 7.07.2022, <https://www.rp.pl/dane-gospodarcze/art36666791-rosnie-uzaleznienie-rosji-od-chin> (dostęp: 18.07.2022).

³² Qin Gang, *Chinese ambassador: Where we stand on Ukraine*, „Washington Post”, 15.03.2022, <https://www.washingtonpost.com/opinions/2022/03/15/china-ambassador-us-where-we-stand-in-ukraine/> (dostęp: 18.07.2022).

³³ Instytut Boyma, *Chiny „dobrą siłą”...*

³⁴ DS, *Chiny ratują Ukrainę z opresji. Zamówienie wypełni 10–12 statków*, „Business Insider”, 28.09.2023, <https://businessinsider.com.pl/gospodarka/zboze-z-ukrainy-chiny-ratuja-naszyczasasiadow-z-opresji/e0mb83k> (dostęp: 5.10.2023).

³⁵ Tian Shenyoujia, *China Red Cross Society provides more humanitarian aid for Ukraine*, Xinhua News Agency, 15.03.2022, <https://eng.yidaiyilu.gov.cn/qwyw/rdxw/227952.htm> (dostęp: 18.07.2022).

Przykładem takich działań była pomoc ukraińskim uchodźcom w Polsce. Mimo to, opinia o Państwie Środka drastycznie pogorszyła się na przestrzeni ostatniego roku. Jak dowodzą najnowsze badania agencji Pew Research Center z 2023 r., tendencja taka jest widoczna w niemal całym świecie zachodnim. W Polsce odsetek respondentów negatywnie postrzegających ChRL zwiększył się o rekordowe 12 punktów procentowych względem roku poprzedniego i wynosi obecnie 67%. Znaczny spadek pozytywnych opinii eksperci Pew Research Center przypisują głównie polityce KPCh wobec konfliktu na Ukrainie³⁶.

W przeprowadzonym na potrzeby pracy badaniu ankietowym neutralność Chin w konflikcie ukraińsko-rosyjskim jest oceniana negatywnie bądź bardzo negatywnie przez 66% respondentów. Spośród 192 ankietowanych 10,4% postrzega stanowisko Państwa Środka pozytywnie bądź bardzo pozytywnie.

W ostatnich latach w stosunkach chińsko-amerykańskich coraz częściej mówi się o narastającej „zimnej wojnie medialnej”, co ma istotne konsekwencje dla całego Zachodu, w tym Polski. Chiny przestały być jedynie interesującym partnerem gospodarczym i handlowym, stając się raczej strategicznym rywalem, zarówno w sferze geopolitycznej, jak i informacyjnej. Aktywnie prowadzona polityka i kontrola nad globalnym przekazem informacyjnym rządu chińskiego to doskonale narzędzie dla popularyzowania kultury i osiągnięć Państwa Środka, przy jednoczesnej obronie interesów narodowych państwa. Chiny inwestują więc w globalizację narodowych mediów. Medium publikującym w języku polskim jest Chińskie Radio Międzynarodowe (China Radio International CRI). Na oficjalnym profilu CRI na platformie Facebook czytamy, że „Redakcja Polska CRI stawia sobie za cel pogłębianie wzajemnego zrozumienia między Polakami a Chińczykami, jak również promocję współpracy polsko-chińskiej”³⁷. Analizując powyższy profil, zauważamy, że działanie radia z założenia wpisuje się w zakres definicji *soft power* – publikowane artykuły często dotyczą kultury, turystyki i osiągnięć Państwa Środka. Należy jednakże zaznaczyć, że w niektórych postach CRI stosuje manipulację lub nadinterpretację pewnych informacji, bezpośrednio atakując inne podmioty (głównie USA)³⁸. Wpisy mogą mieć charakter dezinformacyjny lub propagandowy, posty często są pisane niepoprawną polszczyzną, braki w składni mogą wskazywać na obce pochodzenie autora artykułów. Facebook oznaczył profil Chińskiego Radia Międzynarodowego jako „Medium państwowe, które może znajdować się pod całkowitą lub częściową kontrolą redakcyjną państwa”.

³⁶ Pew Research Center, *China's Approach to Foreign Policy Gets Largely Negative Reviews in 24-Country Survey*, <https://www.pewresearch.org/global/2023/07/27/chinas-approach-to-foreign-policy-gets-largely-negative-reviews-in-24-country-survey/> (dostęp: 5.10.2023).

³⁷ Chińskie Radio Międzynarodowe, https://www.facebook.com/redakcjapolska/about_details (dostęp: 12.07.2022).

³⁸ *Ibidem*.

Amerykańska strona również angażuje się w promowanie swoich wartości i interesów, szczególnie w takich obszarach, jak demokracja, wolność mediów i prawa człowieka. W miarę jak obie strony starają się wpłynąć na opinię publiczną i budować swoje wpływy, obserwujemy rosnące napięcia i wzajemne oskarżenia. W efekcie narasta konkurencja o to, kto będzie kształtował globalną narrację i wpływał na decyzje międzynarodowe.

Metodologia badania i charakterystyka grupy badawczej

Od 6 czerwca do 19 lipca 2022 r. przeprowadzono badanie ankietowe na grupie 192 respondentów w wieku powyżej 15. roku życia. Ze względu na stosunkowo niewielką próbę wyniki badania należy traktować jako wstępne i możliwe do rozszerzenia. Jest to jednak pierwsze badanie tego typu, biorące pod uwagę wpływ pandemii i wojny w Ukrainie na postrzeganie ChRL.

Celem badania było poznanie opinii Polaków na temat Chin: atrakcyjności kraju, chińskich inwestycji, polityki, a także oddziaływania igrzysk olimpijskich na postrzeganie Państwa Środka. Ankietę zrealizowano metodą CAWI (Computer Assisted Web Interview) za pośrednictwem aplikacji Microsoft Forms. Zamieszczono w niej pytania zamknięte, otwarte oraz wielokrotnego wyboru.

Wśród ankietowanych było 57% kobiet (109) i 43% mężczyzn (83). Przeważały osoby w wieku od 19 do 24 lat (36,5%). Drugą największą grupę stanowili respondenci w wieku 31–35 lat (30%), najmniejszy odsetek stanowili respondenci w grupie 15–18 lat (0,5%) i 60+ (1,5%). Wśród 192 ankietowanych Polaków zdecydowana większość – 59% zamieszkuje miasta powyżej 500 tys. mieszkańców, 25,5% z liczbą mieszkańców pomiędzy 150 tys. a 500 tys., 4% w miastach z liczbą mieszkańców pomiędzy 50 tys. a 150 tys., 5% osób zamieszkuje małe miejscowości poniżej 50 tys. mieszkańców, a 9% osób to mieszkańcy wsi. Wśród ankietowanych prawie $\frac{3}{4}$ (71%) ma wykształcenie wyższe, z czego najwięcej respondentów ukończyła studia wyższe pierwszego stopnia. Kobiety z wykształceniem wyższym stanowią 68%, a mężczyźni 75%.

Analiza wyników badania

W pierwszej sekcji formularza badani odpowiedzieli na pytania dotyczące ich opinii i wiedzy na temat Państwa Środka. Pozwolilo to ocenić poziom wiedzy ankietowanych na temat Chin. Było to kluczowe dla analizy dalszej części badania, gdzie respondenci odpowiadali różnie, zależnie od zasobów wiedzy o Chinach. Większość zapytanych Polaków swoją wiedzę o ChRL sklasyfikowało jako „średnią” (48%) lub

„dużą” (23%). Inne wskazane poziomy to: zerowy, mały i najwyższy profesorski. Szczegółowe opisy określające poziom wiedzy przedstawiono na rysunku 1.

profesorska: Chiny są przedmiotem moich badań/studiów, zainteresowanie państwem i wiedza na jego temat czyni ze mnie eksperta

zaawansowana wiedza: znam historię, geografię i w jakich strefach klimatycznych znajdują się Chiny, umiem opisać zmiany polityczne zachodzące w XIX, XX i XXI wieku w Chinach, znam realia życia codziennego

duża wiedza: wiem, kto jest prezydentem Chin, jakie zmiany zachodziły w Chinach w XX wieku, znam status Hongkongu i Tajwanu

średnia wiedza: wiem, jaki ustrój polityczny panuje w Chinach, jestem w stanie wymienić kilka chińskich miast, umiem wymienić charakterystyki przyrodnicze Chin

mała wiedza: umiem wskazać Chiny na mapie

zerowy

Rys. 1. Wiedza o Chinach (udział procentowy respondentów)

Źródło: opracowanie własne.

Kolejne pytanie było kluczowe dla tematu artykułu, a brzmiało: *Jaka jest twoja ogólna opinia o Chinach?* Odpowiedzi udzielono w pięciostopniowej Skali Likerta, gdzie 1 było odpowiedzią skrajnie negatywną, a 5 skrajnie pozytywną. Treść pytania jest z zamiaru prosta, celem było pokazanie, jaka jest pierwsza myśl Polaków o Państwie Środka – negatywna czy pozytywna. Zdecydowaną większość stanowią respondenci o neutralnej ocenie ChRL, co znaczy, że hipoteza H1: „Pomimo działań ChRL z zakresu miękkiej siły, które mają wpływać na polskiego odbiorcę, ogólna opinia o Chińskiej Republice Ludowej jest negatywna”, została odrzucona. Średni wynik to 2,92, gdzie najczęstszym wyborem niezależnie od wykształcenia, poziomu wiedzy czy płci było 3 (neutralnie). Neutralne odpowiedzi stanowiły 62%, negatywne 22% i pozytywne 16%. Niewielką przewagę opinii negatywnych nad

pozytywnymi uzyskano również w badaniu instytutu CEIAS z 2020 r. *Polish public opinion on China in the age of COVID-19*. Według badania instytutu Polacy również skłaniają się ku negatywnej ocenie Chin – 41,5% negatywnych przy 31,7% pozytywnych ocen. W badaniu tym Chiny plasują się wśród najbardziej nieprzychylnie odbieranych przez ankietowanych państw. Gorzej postrzegany jest jedynie Izrael, Rosja i Korea Północna. Najlepiej postrzegana jest Wielka Brytania, następnie USA, Japonia, Francja i Niemcy³⁹.

Neutralne opinie ogólne o Chinach z tendencją do negatywnych nie wpływają jednak na chęć odwiedzenia Państwa Środka w celach turystycznych. Kolejne pytanie polegało na ocenie, również w skali od 1 do 5, swojej chęci zwiedzenia Państwa Środka. Aż 63% respondentów odpowiedziało, że bardzo lub raczej chcieliby odwiedzić Chiny. Jedynie 5% ankietowanych definitywnie nie wyraziło takiej chęci. Atrakcyjność turystyczna Chin i ich orientalny charakter są szansą dla Państwa Środka na poprawienie swojego wizerunku za granicą.

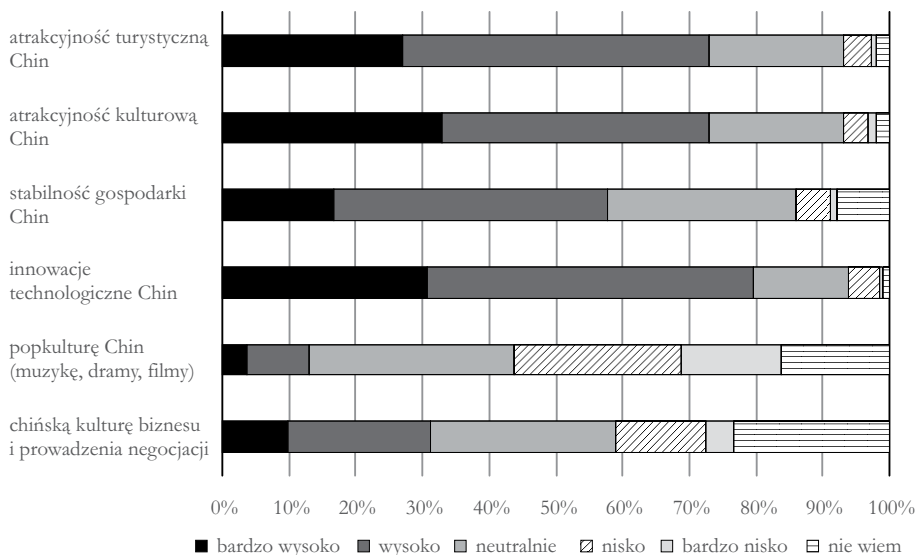
Aby zbadać percepcję Chin wśród Polaków, ankietowani zostali poproszeni o wskazanie maksymalnie pięciu pierwszych skojarzeń z Państwem Środka. Wymienione możliwości zostały zaczerpnięte z podobnego pytania z badania nad opinią publiczną o Chinach przeprowadzonego przez Central European Institute of Asian Studies. W badaniu CEIAS z 2021 r. najczęstszym skojarzeniem Polaków z Chinami były kolejno: COVID-19, duża populacja, Wielki Mur, komunizm i ekonomia⁴⁰. Również w badaniu przeprowadzonym na potrzeby niniejszego artykułu aż 72% badanych kojarzy Państwo Środka przede wszystkim z dużą populacją. Następnie 53% wiąże Chiny z kulturą i 52% z jedzeniem. Kolejne wybierane były komunizm i Wielki Mur (po 38%), jednak ekonomia i COVID-19 stanowiły mniej popularne odpowiedzi w porównaniu do wyników CEIAS (kolejno 28% i 14%). Struktura pytania pozwoliła także na wpisanie własnego skojarzenia niewymienionego w możliwych do wyboru odpowiedziach. Wśród nich wymieniono „fabryki zanieczyszczające środowisko”, „opresję”, „BIZ w Afryce”, czy „podrabianie zachodnich technologii”.

Dalsza analiza odpowiedzi pozwoliła wyciągnąć wniosek, że kobiety częściej kojarzą Chiny z tematami okołokulturowymi, a mężczyźni – z ekonomią i gospodarką.

Kolejne pytanie wymagało od uczestników badania oceny czynników przyciągających w ramach wykorzystywanej przez Chiny *soft power*. Respondenci zostali poproszeni o wyrażenie opinii na wybrane tematy gospodarczo-kulturowe w skali Likerta. Na rysunku 2 przedstawiono zagadnienia, które w większej części cieszą się

³⁹ A. Brona *et al.*, *Polish public opinion on China in the age of COVID-19*, Central European Institute of Asian Studies, 2021, <https://ceias.eu/wp-content/uploads/2021/03/PL-poll-report.pdf> (dostęp: 8.08.2022).

⁴⁰ CEIAS, *Survey: Europeans' views of China in the age of COVID-19*, <https://ceias.eu/survey-europeans-views-of-china-in-the-age-of-covid-19/> (dostęp: 18.07.2022).

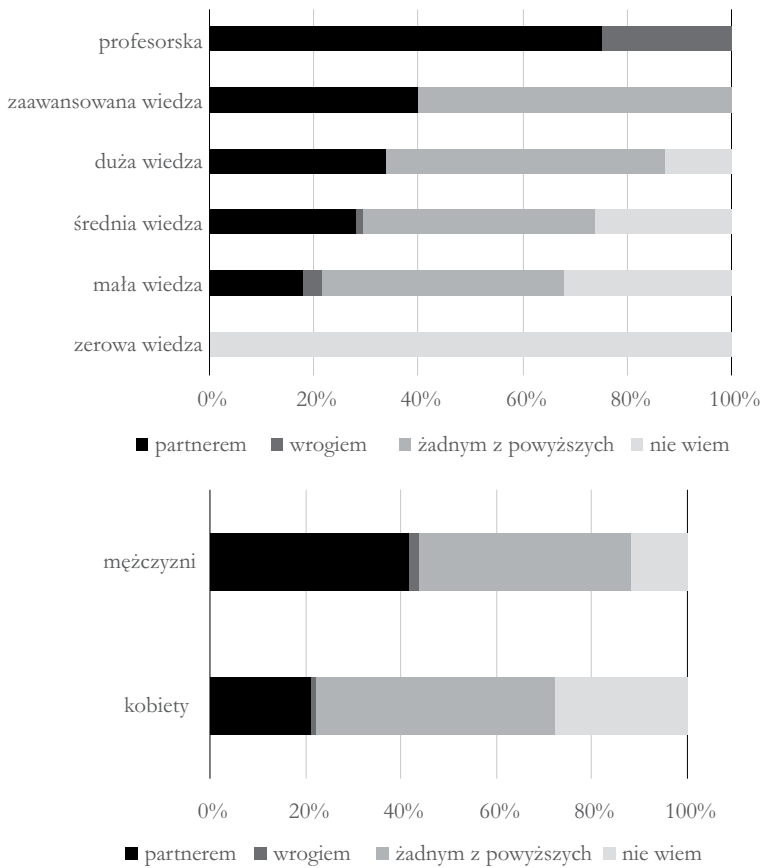

Rys. 2. Jak oceniasz wymienione zagadnienia?

Źródło: opracowanie własne.

uznaniem wśród Polaków. Zgodnie z hipotezą H2 wysoko sklasyfikowana została atrakcyjność turystyczna i kulturowa państwa (w obu przypadkach 73% respondentów oceniło te elementy miękkiej siły wysoko bądź bardzo wysoko). Największe uznanie zdobyły jednak innowacje technologiczne (80%). Z kolei stabilność gospodarki uzyskała pozytywny odbiór 58% respondentów. Najniżej oceniono chińską popkulturę (40% ankietowanych oceniła na „nisko”), a największą „niewiadomą” stanowi chińska kultura biznesu – prawie ¼ respondentów nie wiedziała, jak ocenić to narzędzie chińskiej dyplomacji.

Na pytanie: *Czym dla Polski są Chiny?*, 30% respondentów odpowiedziało, że partnerem, a jedynie 2% widzi w Państwie Środka wroga, jednak zdecydowanie najczęściej (46%) nie postrzega Chin ani jako wroga, ani partnera. Na rysunku 3 przedstawiono podział odpowiedzi ze względu na płeć i poziom wiedzy o Chinach. Mężczyźni znacznie częściej widzieli w ChRL partnera (43%) niż kobiety (21%). Również ankietowani, którzy poziom swojej wiedzy o Chinach ocenili wysoko, widzą w Państwie Środka partnera częściej niż osoby z małą wiedzą. Średnia respondentów z wiedzą dużą i większą, dla których relacje polsko-chińskie są partnerskie, wynosi 52%, podczas gdy dla osób z wiedzą średnią i niżej stanowi niecałe 16%. Zważywszy że obraz ChRL w polskich mediach jest kreowany neutralnie lub negatywnie, a przekazy najczęściej oscylują wokół tematów społecznych bądź militarnych, można przyjąć, że Polakom z niską wiedzą o Chinach ciężiej dostrzegają w nich partnera, gdyż informacje o polsko-chińskiej współpracy rzadko docierają do mas.

Rys. 3. Czym Chiny są dla Polski? (podział ze względu na płeć i zasób wiedzy)

Źródło: opracowanie własne.

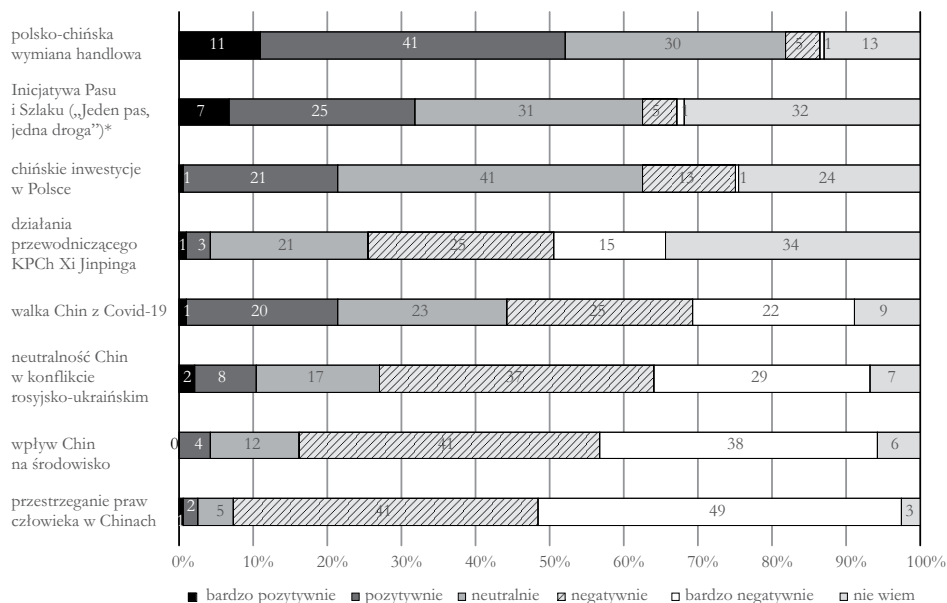
W kolejnym pytaniu ankietarzy zostali poproszeni o wskazanie odpowiedzi na pytanie: *Czy Polska może zyskać na rozwijającej się gospodarce Chin?* Aż 46% ankietowanych widzi szansę we współpracy polsko-chińskiej, a jedynie 17% nie dostrzega potencjalnych korzyści płynących z partnerstwa obu państw. Niecałe 25% nie wiedziało, jaką odpowiedź wskazać, a najmniejszą część (12%) stanowi grupa, która uważa, że Polska nie może ani zyskać, ani stracić na rozwijającej się gospodarce Chin. Podobnie jak w pytaniu poprzednim, osoby z większą wiedzą częściej dostrzegają potencjalne korzyści płynące z rozwoju gospodarczego Chin. Uwzględniając jedynie płeć, prawie 51% mężczyzn odpowiedziało entuzjastycznie, przy 43% jednakowych odpowiedzi kobiet. Warto zauważyć, że kobiety z dużą wiedzą częściej niż mężczyźni z równie wysoką wiedzą o Państwie Środka dostrzegały szansę dla Polski w rosnącej gospodarce ChRL (56% kobiet i 51% mężczyzn).

Kolejne pytanie wymagało od respondentów wyrażenia w skali Likerta opinii na osiem wybranych tematów społeczno-ekonomicznych. W przeciwieństwie do poprzedniego podobnego pytania, badającego ocenę czynników przyciągających chińskiego *soft power*, odpowiedzi były mniej przychylnie. Zgodnie z hipotezą H3 Polacy negatywnie postrzegają politykę ChRL. Najniżej oceniono „przestrzeżenie praw człowieka w Chinach” – 90% respondentów postrzega ten aspekt negatywnie bądź bardzo negatywnie. Kolejne niesławne miejsce przypada „wpływowi Chin na środowisko”, gdzie 78% ankietowanych nieprzychylnie ocenia udział Państwa Środka w światowym zanieczyszczeniu. Można przypuszczać, że wynik ten nie byłby satysfakcjonujący dla chińskiego rządu, który kładzie duży nacisk na promowanie odnawialnych źródeł energii i kampanie środowiskowe. Równie negatywnie została oceniona neutralność Chin w konflikcie rosyjsko-ukraińskim (66%), choć mężczyźni przychylniej odnosili się do stanowiska ChRL. Mężczyźni odpowiadających pozytywnie bądź neutralnie było 35%, kobiet jedynie 21%. Tylko 4% respondentów pozytywnie ocenia działania prezydenta Xi Jinpinga, przy jednoczesnych 40% negatywnych opinii. Przychylniej ocenia się walkę Chin z epidemią COVID-19. Około 44% respondentów wyraziło opinię pozytywną lub neutralną.

Kluczowy dla potencjalnej współpracy polsko-chińskiej jest neutralny odbiór chińskich inwestycji w Polsce (pozytywnie 21%, neutralnie 41%) i pozytywny Inicjatywy Pasa i Szlaku (32% pozytywnie, 31% neutralnie) oraz polsko-chińskiej wymiany handlowej (52% pozytywnie, 30% neutralnie) (rys. 4), co wraz z wysoką oceną stabilności chińskiej gospodarki przez ankietowanych umożliwia potwierdzenie hipotezy H4. Przychylnie opinie Polaków co do polsko-chińskiej współpracy gospodarczej mogą stanowić podstawę do otwierania nowych biznesów dla przedsiębiorców z obu państw. Również wyniki badania instytutu CEIAS sugerują, że Polacy są generalnie pozytywnie nastawieni do handlu z Chinami oraz Inicjatywy Pasa i Szlaku. Jednak mimo postrzegania Państwa Środka jako kraju silnego gospodarczo i atrakcyjnego kulturowo Chiny nie są widziane jako godny zaufania partner. Jedynie 9,4% respondentów badania CEIAS przyznało, że polega na chińskich działaniach, gdy 57,5% nie okazuje podobnego zaufania⁴¹.

Kolejne dwa pytania badały ocenę zagrożenia, jakie stanowią Chiny dla integralności Polski i innych państw. Respondenci zostali poproszeni o określenie w skali od 1 do 5 stopnia zagrożenia płynącego z Państwa Środka, gdzie 1 oznaczało brak zagrożenia, a 5 maksymalne niebezpieczeństwo. Średnia arytmetyczna odpowiedzi wyniosła 2,41, co znaczy, że Polacy raczej nie czują niebezpieczeństwa ze strony ChRL. Wynika to głównie z odległości pomiędzy oboma państwami i członkostwa Polski w takich organizacjach, jak NATO czy UE. Zagrożenie czuli głównie respondenci z niską wiedzą o Chinach. Wyniki różnią się dla pytania: *W jakim stopniu Chiny zagrażają integralności innych państw?*. Średnia arytmetyczna dla wszystkich

⁴¹ A. Brona *et al.*, *Polish public opinion...*

Rys. 4. Jak odbierasz wymienione działania? (udział procentowy)

Źródło: opracowanie własne.

odpowiedzi wyniosła 3,64, co znaczy, że ankietowani obawiają się ingerencji Chin w niezależność innych państw.

Następne cztery pytania dotyczyły chińskiej gospodarki. W pierwszym respondenci zostali poproszeni o wskazanie jednej wiodącej (ich zdaniem) gospodarki świata. Zdecydowana większość (65%), bez względu na płeć czy wykształcenie, uznaje USA za najważniejszą gospodarkę na świecie. Na drugim miejscu znalazły się Chiny, zyskując 29% odpowiedzi. Pozostałe 6% stanowiły razem pozostałe państwa. Ankietowanym, którzy w poprzednim pytaniu nie wskazali Chin jako wiodącej gospodarki świata, zadano kolejne: *Czy uważasz, że Chiny staną się gospodarką wiodącą w najbliższych 10 latach?* Na 137 ankietowanych 58 uznało, że tak (39%), a 32, że tak, ale później niż za 10 lat (23%). Jedynie 14% respondentów nie przewiduje, by chińska gospodarka w najbliższych latach stała się największą na świecie.

Następnie zapytano respondentów, którą światową gospodarkę uznają za najważniejszą dla interesów Polski. W możliwościach odpowiedzi pytania wielokrotnego wyboru znalazły się Stany Zjednoczone, Rosja, Niemcy, Chiny, Japonia, Wielka Brytania i inne. Zdecydowanie najczęstszym wyborem ankietowanych były Niemcy (57%) i USA (48%). Chiny stanowiły trzeci wybór z wynikiem 15%.

Ostatnie pytanie z grupy dotyczyło wpływu Chin na polską gospodarkę. Największą część (38%) stanowią respondenci, którzy uważają, że Państwo Środka ma

neutralny wpływ na sytuację ekonomiczną Polski, a prawie 1/3 (28%) nie znalazła odpowiedzi. Jednak wśród pozostałych 65 ankietowanych zdecydowana większość (70%) uważa, że Chiny wpływają pozytywnie na polską gospodarkę.

Kolejne trzy pytania dotyczyły zasięgu chińskiego przekazu medialnego. Na pytanie wielokrotnego wyboru: *Skąd czerpiesz informacje polityczno-kulturowe o Chinach?* zdecydowana większość odpowiedziała „Internet” (93%) i kolejno media społecznościowe (40%). Duża część Polaków czerpie wiedzę o Chinach z rozmów (28%) i telewizji (25%). Rząd chiński, rozumiejąc siłę masowego przekazu, inwestuje dużą część rocznego budżetu na promowanie Państwa Środka w portalach społecznościowych, Internecie i prasie.

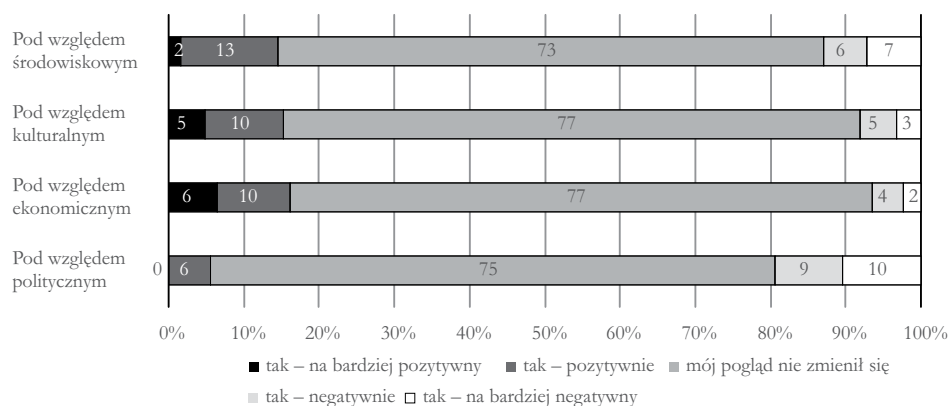
W kolejnym pytaniu wielokrotnego wyboru *Czy obserwujesz konta promujące Chiny (język, kultura, zabytki itp.)? Jeśli tak, to które?* zdecydowana większość (81%) odpowiedziała, że nie obserwuje tego typu portali. Dla pozostałych 19% najchętniej wybierane profile pochodzą z Facebooka (31%) i Instagrama (19%), najmniejszą popularnością cieszy się Chińskie Radio Międzynarodowe – jedynie trzech respondentów śledzi ten portal. W odpowiedzi „Inne” ankietowani wskazali również podcasty Leszka Ślasyka i kanał polskiej studentki w Szanghaju Weroniki Truszczyńskiej.

Ostatnie pytanie z pierwszej części ankiety dotyczyło głównie postów o tematyce okołochińskiej. Blisko połowa respondentów (48%) na pytanie *Czy przez Twoje media społecznościowe (Facebook, TikTok, Instagram itp.) przewijają się materiały promujące Chiny lub związane z Chinami?* odpowiedziała twierdząco, z czego 26% przyznało, że zdarza się to często. Wysoki, bliski połowie, wskaźnik zasięgu materiałów i postów (także sponsorowanych) o tematyce chińskiej może świadczyć o rosnącym zaangażowaniu chińskich i polskich twórców współpracujących z Chinami na rynku polskim. Jednak medialne działania KPCh służące poprawie wizerunku państwa nie zainteresowały jeszcze polskiego odbiorcy na tyle, by zdecydował się śledzić informacje na bieżąco.

Kolejne pytanie badało oglądalność Zimowych Igrzysk Olimpijskich Pekin 2022 wśród respondentów. Spośród 192 ankietowanych 68 (35%) nie oglądało ich ze względu na ogólny brak zainteresowania igrzyskami, dla osób tych badanie zakończyło się. Z kolei 5 osób odmówiło oglądania igrzysk z powodów ideologicznych, dla tych respondentów ankieta była skrócona o dwa kolejne pytania. Najczęstszą odpowiedzią na pytanie: *Czy śledziłeś/aś przebieg Zimowych Igrzysk Olimpijskich Pekin 2022?* było „trochę – śledziłem/am tylko poczynania Polaków lub tylko konkretne dyscypliny”. Łącznie igrzyska śledziło z różnym zaangażowaniem 59% odpowiadających. Według badania IPSOS przeprowadzonego krótko przed olimpiadą w 28 państwach 46% respondentów deklarowało zainteresowanie zbliżającymi się Zimowymi Igrzyskami Olimpijskimi w Pekinie. To niewielki spadek w porównaniu do wyników badania sprzed 4 lat, gdy 51% ankietowanych wskazało chęć śledzenia igrzysk w koreańskim Pjongczangu. Wśród badanych znaleźli się również Polacy,

którzy w 58% wyrazili zainteresowanie igrzyskami z 2022 r.⁴², co odpowiada wynikom przeprowadzonej na potrzeby niniejszego artykułu ankiety.

Następny zespół pytań miał zweryfikować wśród osób zainteresowanych wydarzeniem (N=124) wpływ Igrzysk Olimpijskich 2022 na postrzeganie Chin przez Polaków. Respondenci zostali poproszeni o określenie, czy minione zimowe igrzyska wpłynęły na ich opinię o Państwie Środka pod względem środowiskowym, kulturalnym, ekonomicznym i politycznym. Badanie wykazało, że minione igrzyska w dużej części nie zmieniły obrazu Państwa Środka w świadomości respondentów. Słaby wynik polskich sportowców i późniejsze wydarzenia o zasięgu światowym umniejszyły istotności igrzysk w świadomości respondentów. Pod względem ochrony środowiska z 28% ankietowanych, których pogląd zmienił się w trakcie Igrzysk Olimpijskich 2022, nieznaczna większość zmieniła swoją opinię na pozytywną bądź bardziej pozytywną. W dziedzinie kultury 77% ankietowanych nie zmieniło swojego zdania, ale jedynie 8% miało negatywne odczucia. Zdecydowanie najlepiej respondenci ocenili Chiny pod względem ekonomicznym – 17% zmieniło zdanie o chińskiej gospodarce na pozytywne bądź bardziej pozytywne przy 6% odwrotnych odpowiedzi. Na najgorszą ocenę w odczuciu Polaków zasługuje aspekt polityczny – dla 75% pogląd nie zmienił się, ale z pozostałych 25% zdecydowana większość (76%) ma negatywne odczucia, z czego dla niemal połowy opinia ta zmieniła się z pozytywnej bądź neutralnej na negatywną (rys. 5). Zdecydowana większość odpowiedzi „mój pogląd nie zmienił się” świadczy o znikomym wpływie igrzysk na wizerunek państwa.

Rys. 5. Czy po Igrzyskach Olimpijskich 2022 twój pogląd na Chiny i chińskie ujęcie wybranych aspektów zmienił się?

Źródło: opracowanie własne.

⁴² IPSOS, 46% say that they are interested in the upcoming Beijing Winter Olympics, <https://www.ipsos.com/en/global-public-attitudes-beijing-winter-olympics-2022> (dostęp: 6.08.2022).

Kolejne pytanie miało ocenić, czy Igrzyska Olimpijskie 2022 wpłynęły na postrzeganie chińskich produktów przez Polaków przy jednoczesnej ocenie stanu opinii sprzed igrzysk. Respondenci, których opinia na temat artykułów *made in China* nie zmieniła się pod wpływem igrzysk, stanowią 72%, przy czym pierwsza połowa miała już wcześniej negatywną opinię o chińskich produktach, a druga pozytywną. Opinia zmieniła się tylko u 6% ankietowanych, 4% uznało, że chińska produkcja stała się jakościowo lepsza, a 2% stwierdziło, że gorsza. Wyniki świadczą o znikomym wpływie Igrzysk Olimpijskich 2022 na postrzeganie produktów *made in China* przez Polaków. Warto jednak zaznaczyć, że na wynik ogromny wpływ miały okoliczności i czas trwania olimpiady, a także niska oglądalność zimowej odsłony igrzysk.

Podsumowanie wyników badania

Badanie, którego celem była weryfikacja wpływu wybranych elementów *soft power* na opinie Polaków o Chinach, wykazało, że ogólna percepcja Państwa Środka jest najczęściej neutralna. Należy więc odrzucić hipotezę H1, która zakładała, że opinia ta jest negatywna. Respondenci w większości (62%) postrzegają Chiny neutralnie, z nieznaczną przewagą opinii negatywnych nad pozytywnymi.

Przeprowadzone badanie pozwoliło również określić skuteczność oddziaływania opisanych elementów *soft power*, takich jak kultura, polityka i ekonomia, na odbiorcę, dzięki czemu potwierdzone zostały kolejne trzy hipotezy: H2: Polacy pozytywnie oceniają kulturę Chin, H3: Polacy postrzegają politykę ChRL negatywnie i H4: Polacy mają pozytywne zdanie o chińskiej ekonomii. Blisko $\frac{3}{4}$ respondentów wysoko ocenia chińską kulturę i atrakcyjność turystyczną państwa, a Państwo Środka w pierwszej kolejności jest kojarzone z aspektami okołokulturowymi. Jednakże, zgodnie z hipotezą H3, szczególnie nisko oceniono działania prezydenta Xi Jinpinga, wpływ ChRL na środowisko i nieprzestrzeganie praw człowieka w Chinach. Polacy dostrzegają również zagrożenie płynące z polityki KPCh dla integralności innych państw. Jednak równie wysoko co chińskie dziedzictwo kultury oceniono stabilność gospodarczą ChRL i polsko-chińską wymianę handlową, dostrzegając w rozwijającej się gospodarce Chin szansę dla kraju. Uznaniem cieszy się polsko-chińska wymiana handlowa oraz Inicjatywa Pasu i Szlaku.

Z uwagi na stosunkowo niską próbę badawczą artykuł stanowi podstawę do dalszych badań na temat stosowania miękkiej siły przez Chińską Republikę Ludową. Obecna niewielka ilość badań i opracowań – szczególnie polskojęzycznych – pozostawia przestrzeń twórczą dla dalszej analizy tego zagadnienia.

Literatura

- After the storm comes sunshine*, <https://global.chinadaily.com.cn/a/202004/08/WS5e8d2208a310ae-aeed50a3f.html> (dostęp: 18.07.2022).
- Brand Finance's Global Soft Power Index 2022, <https://brandirectory.com/softpower/> (dostęp: 3.03.2022).
- Brona A., Turcsányi R.Q., Šimalčík M., Kíronská K., Sedláková R., *Polish public opinion on China in the age of COVID-19*, Central European Institute of Asian Studies, 2021, <https://ceias.eu/wp-content/uploads/2021/03/PL-poll-report.pdf> (dostęp: 8.08.2022).
- Brzeski P., *China Retains Global Box Office Crown With \$7.3B in 2021, Down 26 Percent From 2019*, „The Hollywood Reporter”, 3.01.2022, <https://www.hollywoodreporter.com/movies/movie-news/china-tops-global-box-office-2021-1235069251/> (dostęp: 18.06.2022).
- CEIAS, *Survey: Europeans' views of China in the age of COVID-19*, <https://ceias.eu/survey-europeans-views-of-china-in-the-age-of-covid-19/> (dostęp: 18.07.2022).
- Cîndea G., Iulia E., *Culture -China's Choice in Soft Power. A Case Study on the Political and Intellectual Chinese Discourse on Soft Power Culture*, „Dialogos” 2018, vol. 18.
- Covid-19 and China's Soft-Power Ambitions*, <https://asiafoundation.org/2020/04/29/covid-19-and-chinas-soft-power-ambitions/> (dostęp: 18.07.2022).
- d'Hooghe I., *The Rise of China's Public Diplomacy*, „Clingendael Diplomacy Papers” 2007, no. 12.
- DS, *Chiny ratują Ukrainę z opresji. Zamówienie wypełni 10–12 statków*, „Business Insider”, 28.09.2023, <https://businessinsider.com.pl/gospodarka/zboze-z-ukrainy-chiny-ratuja-naszycz-sasiadow-z-opresji/e0mb83k> (dostęp: 5.10.2023).
- Edney K., *Soft Power and the Chinese Propaganda System*, „Journal of Contemporary China” 2012, vol. 21.
- Gang Qin, *Chinese ambassador: Where we stand on Ukraine*, „Washington Post”, 15.03.2022, <https://www.washingtonpost.com/opinions/2022/03/15/china-ambassador-us-where-we-stand-in-ukraine/> (dostęp: 18.07.2022).
- Glińska E., Florek M., Kowalewska A., *Wizerunek miasta. Od koncepcji do wdrożenia*, Wolters Kluwer, Warszawa 2009.
- Gorgol P., *O słabnącym soft power Stanów Zjednoczonych*, <http://www.politykaglobalna.pl/2013/08/o-slabnacy-soft-power-stanow-zjednoczonych/> (dostęp: 3.03.2022).
- Góralczyk B., *Geostrategia Xi Jinpinga*, „Rocznik Strategiczny” 2016, nr 22.
- Hong Y., *Reading the Twelfth Five-Year Plan: China's Communication-Driven Mode of Economic Restructuring*, „International Journal of Communication” 2011, vol. 5.
- Hossain F., *Coronavirus (COVID-19) pandemic: Pros and cons of China's soft power projection*, „Asian Politics & Policy” 2021, vol. 4.
- Instytut Boyma, *Chiny „dobrą siłą” dla Ukrainy?*, 22-03-2022, <https://www.wnp.pl/rynki-zagraniczne/chiny-dobra-sila-dla-ukrainy,557623.html> (dostęp: 18.07.2022).
- IPSOS, *46% say that they are interested in the upcoming Beijing Winter Olympics*, <https://www.ipsos.com/en/global-public-attitudes-beijing-winter-olympics-2022> (dostęp: 6.08.2022).
- Jakubowski J., *Wielkie imprezy sportowe w służbie budowania wizerunku państw. Przykład grupy BRIC*, „Refleksje” 2012, numer specjalny.
- Kovba D., *Мягкая сила в китайской политической науке и практике* [Miękka siła w chińskiej politologii i praktyce], XX Международная конференция памяти профессора Л.Н. Когана «Культура, личность, общество в современном мире: Методология, опыт эмпирического исследования», 16-18 марта 2017 г [XX Międzynarodowa Konferencja Pamięci Profesora

- L.N. Kogana „Kultura, osobowość, społeczeństwo we współczesnym świecie: metodologia, doświadczenie badań empirycznych”, 16–18 marca 2017] [b.w.], Jekaterinburg 2017.
- Li M., *Soft Power. China's Emerging Strategy in International Politics*, Lexington Books, Lanham 2009.
- Mikhnevich S.V., *Панда на службе дракона: основные направления и механизмы политики «Мягкой силы» Китая* [Panda w służbie smoka: główne kierunki i mechanizmy chińskiej polityki „miękkiej siły”], „Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика” [Biuletyn Organizacji Międzynarodowych: Edukacja, Nauka, Nowa Gospodarka] 2014, vol. 9.
- Mingwei Z. (red.), *Индекс загадний ключевых для понимания современных Чин*, t. 1, tłum. B. Plotka, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2020.
- Nye J., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, Public Affairs, Harvard 2004.
- Papadopol D.B., *The „Panda Diplomacy”: China and its public diplomacy*, „Monitor Strategic” 2012, vol. 3.
- Pew Research Center, *China's Approach to Foreign Policy Gets Largely Negative Reviews in 24-Country Survey*, <https://www.pewresearch.org/global/2023/07/27/chinas-approach-to-foreign-policy-gets-largely-negative-reviews-in-24-country-survey/> (dostęp: 5.10.2023).
- Pew Research Center, *U.S. favorability sees one of its steepest recoveries in years from 2020 to 2021*, <https://www.pewresearch.org/global/2023/07/27/chinas-approach-to-foreign-policy-gets-largely-negative-reviews-in-24-country-survey/> (dostęp: 5.10.2023).
- Pogorletski A.I., *Культурная дипломатия Китая как инструмент „мягкой силы” влияния на систему мирохозяйственных связей в период пандемии covid-19* [Chińska dyplomacja kulturalna jako instrument wpływu „miękkiej siły” na system światowych stosunków gospodarczych w okresie pandemii covid-19], „Экономические Отношения” [Stosunki Gospodarcze] 2021, vol. 11.
- Public Diplomacy Alumni Association, *What is public diplomacy?*, <https://pdfcoffee.com/public-diplomacy-alumni-association-pdf-free.html> (dostęp: 4.11.2023).
- Roguska B., *Czy Olimpiada zmieni Chin?* , CBOS, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_147_08.PDF, 2008 (dostęp: 20.07.2022).
- Shenyoujia T., *China Red Cross Society provides more humanitarian aid for Ukraine*, Xinhua News Agency, 15.03.2022, <https://eng.yidaiyilu.gov.cn/qwyw/rdxw/227952.htm> (dostęp: 18.07.2022).
- Trusewicz I., *Rośnie uzależnienie Rosji od Chin*, „Rzeczpospolita”, 7.07.2022, <https://www.rp.pl/dane-gospodarcze/art36666791-rosnie-uzaleznienie-rosji-od-chin> (dostęp: 18.07.2022).
- Tzu Lao, *Tao Te Ching. Księga drogi i cnoty*, tłum. J. Lemański, Miasto Książek, Wrocław 2021.
- UNESCO Institute of Statistics, *Emerging Markets and the Digitalization of the Film Industry. An Analysis of the 2012 UIS International Survey of Feature Film Statistics*, 2013.
- Vodyannikov V.A., *Глобализация китайских СМИ как метод повышения экономического и политического статуса Китая* [Globalizacja chińskich mediów sposobem na podniesienie statusu gospodarczego i politycznego Chin], „Издательство Молодой ученый” (Wydawnictwo Młodych Naukowców) 2021, vol. 24.
- Wang J., *Soft Power in China. Public Diplomacy through Communication*, Palgrave Macmillan, New York 2011.

SUMMARY

THE SOFT POWER OF CHINA AND ITS IMPACT ON THE IMAGE OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA IN POLAND

This article discusses the soft power of China and its impact on public opinion in Poland. It examines various aspects of Chinese culture, politics, and economy, as well as the tools used by China to promote its soft power in Poland. The article presents the results of the survey, which show that the overall opinion of China in Poland is neutral, despite China's efforts to promote its soft power in the country. However, the survey also reveals that Polish respondents have a positive view of Chinese culture and economy, while their perception of Chinese politics is negative. The article concludes that China's soft power in Poland is still limited, but it has the potential to grow in the future, particularly through the promotion of Chinese culture and the Chinese economy.

TOMASZ KONEWKA*

TOMASZ CZUBA**

STRATEGIE INNOWACJI PRODUKTOWYCH CHIŃSKICH PRODUCENTÓW SAMOCHODÓW ELEKTRYCZNYCH

1. Wprowadzenie

Zmiany klimatu i efekty globalnego ocieplenia należą do najważniejszych problemów współczesnego świata. Skutki tych zjawisk wpływają na codzienne życie społeczeństw i funkcjonowanie przedsiębiorstw, branż i całych sektorów gospodarki światowej. W związku z tym odpowiednie regulacje prawno-ekonomiczne zostają wprowadzane na poziomie państw. Kraje Europejskiego Obszaru Gospodarczego i Wielka Brytania jako pierwsze rozpoczęły wprowadzanie odpowiednich regulacji rozpoczynających transformację energetyczną, której podstawowym celem jest osiągnięcie neutralności klimatycznej w 2050 r., to znaczy zerowego poziomu emisji gazów cieplarnianych netto. Emisje gazów cieplarnianych z unijnego sektora transportu rosły w latach 2013–2019¹. W roku 2020 r. spadły o 13% z powodu dramatycznego spadku aktywności transportowej związanej z pandemią COVID-19 i wyniosły 729 mln ton metrycznych ekwiwalentu dwutlenku węgla (MtCo2e)². Rezultatem tej transformacji jest powstanie nowego produktu, samochodu elektrycznego (EV), który umożliwia dekarbonizację transportu³.

DOI: 10.4467/23538724GS.23.029.19025

* ORCID: 0000-0002-5142-1230

** ORCID: 0000-0002-9958-3239

¹ European Environmental Agency, *Greenhouse gas emission intensity of fuels and biofuels for road transport in Europe*, 18.11.2021, <https://www.eea.europa.eu/ims/greenhouse-gas-emission-intensity-of> (dostęp: 30.04.2022).

² Statista.com, *Greenhouse gas emissions from domestic transportation in the European Union from 1990 to 2020*, 18.02.2022, <https://www.statista.com/statistics/789741/emissions-annual-of-gas-at-effect-of-greenhouse-sector-transport-eu/> (dostęp: 27.07.2022).

³ T. Konewka, T. Czuba, *An overview of some challenges of the electric vehicle industry in the light of the European Green Deal*, „Prawo i Klimat” 2022, nr 3, s. 79.

Ograniczanie emisji spalin jest podstawowym celem elektryfikacji branży motoryzacyjnej, gdyż silnik spalinowy jest nieefektywny pod względem energetycznym (spala dużo paliwa i emituje duże ilości szkodliwych spalin). Należy do nich zaliczyć przede wszystkim: pyły (PM10 i PM2,5), tlenki azotu, siarki, węgla oraz metali ciężkich, np. kadmu, ołowiu i rtęci, a także niespalone węglowodory. Zawarte w spalinach prekursorzy chemiczne mogą wchodzić w reakcje w atmosferze, prowadząc do powstawania ozonu i smogu przyziemnego⁴.

W realizacji celu klimatycznego UE kluczową rolę będzie odgrywała szybkość procesu elektryfikacji transportu, który odpowiada za 25% emisji gazów cieplarnianych w Unii Europejskiej, w tym emisje pochodzące z samochodów osobowych i lekkich pojazdów użytkowych wynoszą odpowiednio 12% i 2,5%⁵.

W 2022 r. globalna sprzedaż samochodów EV wyniosła łącznie 10,5 mln sztuk, co stanowi wzrost o 55% w porównaniu z poprzednim rokiem. Największy wzrost sprzedaży samochodów EV na świecie po raz kolejny zanotowały Chiny – o 82% rok do roku. Chiny są zdecydowanie największym rynkiem samochodów EV, którego udział w globalnej sprzedaży samochodów EV wyniósł 59% w 2022 r.

Celem artykułu jest omówienie podstawowych form innowacji produktowych stosowanych przez chińskich producentów samochodów EV. Dodatkowo autorzy artykułu starają się odpowiedzieć na pytanie, czy producenci z Chin są w stanie osiągnąć znaczący udział w innych rynkach świata, stosując innowacje produktowe w swoich samochodach EV w porównaniu do konkurentów.

2. Pojęcie innowacji – wybrane elementy

W literaturze przedmiotu można spotkać wiele określeń i definicji pojęcia innowacji. Na przestrzeni lat zmieniające się otoczenie wymusiło na przedsiębiorstwach sposób postrzegania innowacji jako źródła pozyskania lub utrzymania długotrwałej przewagi konkurencyjnej oraz jedną z podstaw budowy strategii marketingowej przedsiębiorstw. Poniżej przedstawiono kilka z nich, zaproponowanych przez ekonomistów z różnych dziedzin, aby wykazać szeroki charakter definicji⁶.

Pojęcie innowacji pierwszy raz do nauk ekonomicznych wprowadził Joseph Schumpeter, który zdefiniował ją jako wprowadzenie nowego produktu lub nowej

⁴ *E-mobility: wizje i scenariusze rozwoju*, red. J. Gajewski, W. Paprocki, J. Pieriegud, Centrum Myśli Strategicznych, Sopot 2017, s. 152.

⁵ The European Commission, *CO₂ emission performance standards for cars and vans*, https://ec.europa.eu/clima/eu-action/transport-emissions/road-transport-reducing-co2-emissions-vehicles/co2-emission-performancestandards-cars-and-vans_en#target-levels (dostęp: 27.07.2022).

⁶ T. Konewka, *Budowanie przewagi konkurencyjnej europejskiej branży samochodów elektrycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2022, s. 41-45.

metody produkcji, otwarcia nowego rynku, zdobycie nowego źródła surowców lub wprowadzenie nowego typu organizacji przedsiębiorstwa⁷. Wynika z tego, że innowacja to fizyczne wprowadzenie nowego produktu lub procesu, spełniającego określone warunki. Mianowicie, aby został on uznany za innowację, powinien mieć wartość ekonomiczną, czyli musi zostać skomercjalizowany. Sam pomysł czy wynalazek nie jest innowacją, jest tylko częścią procesu innowacji. Z kolei Peter F. Drucker uważa innowację za celowe wyszukiwanie okazji do wprowadzenia nowości i definiuje innowacje jako szczególne narzędzie przedsiębiorców, za pomocą którego czynią oni ze zmiany okazję do podjęcia nowej działalności gospodarczej lub doświadczenia nowych usług⁸.

Traktując innowację jako wynik procesu, w którym przedsiębiorstwo tworzy i definiuje problemy, a następnie rozwija nową wiedzę, aby je rozwiązać, za Anetą Oniszczuk-Jastrzębek można przyjąć następującą definicję: innowacja to rozwiązanie technologiczne lub nietechnologiczne zastosowane po raz pierwszy w danym przedsiębiorstwie lub społeczności, które prowadzi do osiągnięcia określonych korzyści ekonomicznych i społecznych. Jest to celowo zaprojektowane rozwiązanie, które zmienia istniejący stan i dotyczy np. nowego lub ulepszanego produktu lub procesu oraz metod organizacyjnych, sposób zarządzania w obszarze marketingu, finansów lub zasobów ludzkich⁹. Natomiast proces, którego efektem jest innowacja, nazywa się innowacyjnością. Według K. Bachnik innowacyjność przedsiębiorstwa oznacza jego zdolność do stałego poszukiwania, wdrażania i upowszechniania innowacji¹⁰, a więc do tworzenia i wdrażania nowych pomysłów oraz gotowości przedsiębiorstwa do wprowadzania zmian.

W zrozumieniu istoty pojęcia innowacji ważny jest podział innowacji oparty na międzynarodowej metodyce standardowych badań statystycznych innowacji – systemie Oslo (od nazwy podręcznika OECD i Eurostatu – „Oslo Manual”). Autorzy tego podręcznika z 2005 r. zdefiniowali innowację jako wdrożenie nowego lub znacząco udoskonalonego produktu (wyrobu lub usługi), a także procesu, nowej metody marketingowej lub nowej metody organizacyjnej w praktyce gospodarczej, organizacji miejsca pracy lub stosunkach z otoczeniem¹¹. Definicja ta obejmowała szeroki zakres możliwych innowacji. Innowacje można w węższym ujęciu

⁷ J. Schumpeter, *Teoria rozwoju gospodarczego*, tłum. J. Grzywicka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1960, s. 104.

⁸ P.F. Drucker, *Innowacja i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady*, tłum. A. Ehrlich, PWN, Warszawa 1992, s. 29.

⁹ A. Oniszczuk-Jastrzębek, *Przedsiębiorczość w budowaniu zdolności konkurencyjnej przedsiębiorstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2013, s. 79.

¹⁰ K. Bachnik, *Innowacyjność jako jeden z kluczowych elementów polityki Unii Europejskiej* [w:] *Innowacyjność w teorii i praktyce*, red. M. Strużycki, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2006, s. 10.

¹¹ *Podręcznik Oslo. Zasady gromadzenia i interpretacji danych dotyczących innowacji*, wyd. 3, OECD – Eurostat, Warszawa 2008, s. 48.

skategoryzować jako wdrożenie jednego lub kilku typów innowacji, np. innowacji w obrębie produktu i procesu. Przyjęto, że minimalnym wymogiem zaistnienia innowacji jest, aby produkt, proces, metoda marketingowa lub metoda organizacyjna były nowe (lub znacząco udoskonalone) dla przedsiębiorstwa. Zalicza się tu produkty, procesy i metody, które dane przedsiębiorstwo opracowało jako pierwsze, a także te, które zostały przyswojone od innych podmiotów. Bazując na takiej definicji innowacji, autorzy podręcznika Oslo zaproponowali definicję innowacji produktowych jako¹²: wprowadzenie wyrobów lub usług, które są nowe lub znacząco udoskonalone w zakresie swoich cech lub zastosowań. Zalicza się tu znaczące udoskonalenia pod względem specyfikacji technicznych, komponentów i materiałów, wbudowanego oprogramowania, łatwości obsługi lub innych cech funkcjonalnych. Innowacje te mogą wykorzystywać nową wiedzę lub technologię bądź bazować na nowych zastosowaniach lub kombinacjach istniejącej wiedzy i technologii. Do innowacji produktowych zalicza się zarówno wprowadzenie nowych wyrobów i usług, jak i znaczące udoskonalenia istniejących wyrobów i usług w zakresie ich cech funkcjonalnych lub użytkowych.

W kolejnym wydaniu podręcznika Oslo z 2018 r. autorzy – uwzględniając główne światowe trendy, takie jak: wszechobecna rola globalnych łańcuchów wartości, pojawienie się nowych technologii informacyjnych i ich wpływ na nowe modele biznesowe, rosnące znaczenie kapitału opartego na wiedzy, a także postęp w rozumieniu procesów innowacyjnych i ich skutków gospodarczych – przedstawili nową ogólną definicję innowacji, która ma zastosowanie do wszystkich branż gospodarki¹³. Termin „innowacja” może oznaczać zarówno działanie, jak i wynik działania. Omawiany podręcznik zawiera definicje dla obu tych kategorii. Pojęcie innowacji zdefiniowano jako: „nowy lub ulepszony produkt lub proces (lub ich połączenie), który różni się znacząco od poprzednich produktów lub procesów danej jednostki i który został udostępniony potencjalnym użytkownikom (produkt) lub wprowadzony do użytku przez jednostkę (proces)”¹⁴.

Na podstawie tego podziału można stwierdzić, że innowacje podnoszą atrakcyjność oferowanych produktów i usług oraz zwiększają dostęp do szerszego rynku poprzez różnorodność oferty. Dotyczy to szczególnie innowacji produktowych, które stanowią ważny element konkurowania z innymi podmiotami i pozwalają na osiągnięcie przewagi konkurencyjnej.

¹² *Ibidem*, s. 49–55.

¹³ *Podręcznik Oslo. Zasady dotyczące pozyskiwania, prezentowania i wykorzystywania danych z zakresu innowacji*, wyd. 4, OECD, Warszawa 2020, s. 3.

¹⁴ *Ibidem*, s. 22.

3. Istota i podstawy kształtowania strategii innowacji produktowych dla producentów samochodów elektrycznych

Obecnie dynamiczny charakter rynkowego otoczenia przedsiębiorstw z branży samochodów elektrycznych wpływa na rozwój innowacji produktowych. Podstawą kształtowania strategii produktowych jest wyznaczony cel przedsiębiorstwa, wielkość i struktura jego zasobów oraz potencjał innowacyjny. W krótkim czasie niewielkie zmiany przeznaczenia czy modyfikacje istniejących już produktów lub też zmiany w stosowanych elementach marketingu-mix mogą przynieść przedsiębiorstwu pewne korzyści. Jednakże utrzymanie i zwiększenie pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstwa jako element realizacji długookresowej strategii wymaga wprowadzania przez nie nowych produktów opartych na innowacyjnych technologiach. Wielkość i struktura zasobów, jakimi ono dysponuje, oraz jego umiejętności (zwłaszcza w sferze badań i rozwoju, technologii i zasobów finansowych) determinują możliwości podejmowania kreatywnych działań w zakresie produktów. Potencjał ten bezpośrednio wpływa bowiem na oferowany asortyment produktów, ich poziom techniczny, jakość itp. Zaplecze projektowo-badawcze i konstrukcyjne oraz zasoby finansowe przeznaczone na cele rozwojowe decydują o zakresie i skuteczności działań zmierzających do doskonalenia oferowanych produktów i/lub kreowania innowacji produktowych¹⁵.

Działania w ramach długoterminowej strategii przedsiębiorstwa powinny uwzględniać zmiany w preferencjach nabywców, postęp technologiczny, działania konkurentów, a także działania innowacyjne przedsiębiorstw z branż wspomagających.

Samochody osobowe są dobrami konsumpcyjnymi, gdzie rywalizacja pomiędzy producentami opiera się nie tylko na cenie, ale także na zróżnicowaniu, czyli postrzeganiu przez konsumentów specyficznych atrybutów produktu. W związku z tym kryteria pozacenowe samochodów EV odgrywają szczególną rolę w oczach konsumentów, kwestionując tradycyjne cechy, na których producenci samochodów ICE zbudowali swoją przewagę konkurencyjną. Głównymi kryteriami pozacenowymi są: zasięg, *design*, reputacja i wizerunek marki.

Wraz z zasięgiem samochodów EV istotną kwestią jest zasięg ładowania wraz z rozbudowaną infrastrukturą stacji ładowania. Z kolei z kryterium *design* łączy się aspekt technologiczny związany z konstrukcją samochodu EV, gdzie umieszczenie baterii w platformie EV pozwala na optymalny rozkład jej ciężaru w stosunku do masy samochodu EV. W tym zakresie ważną rolę odgrywa ścisła współpraca pomiędzy producentami samych platform EV, a także z producentami baterii elektrycznych. Istotą jest także wykorzystanie jednej platformy do konstrukcji całych serii samochodów EV.

¹⁵ *Strategie marketingowe*, red. W. Wrzosek, PWE, Warszawa 2004, s. 179.

Odnosnie do reputacji i wizerunku marki nie jest do końca zbadane, w jakim stopniu budowana przez lata pozycja i wizerunek poszczególnych marek przez producentów samochodów ICE przełoży się na samochody EV produkowane przez tych samych producentów i firmy typu *start-up*. Przykładem są producenci chińscy, którzy zanotowali wiele niepowodzeń z wejściem na rynek europejski ze swoimi samochodami ICE. Istotnym problemem i wyzwaniem dla nich były obowiązujące wysokie normy bezpieczeństwa oraz „obiegowa” opinia konsumentów o jakości chińskich produktów¹⁶. Wyżej wymienione kryteria pozacenowe to atrybuty produktów przededefiniowane przez nową technologię. Przykłady z rynku chińskiego pokazują, że konsumenci chętnie kupują samochody od firm czy producentów z krótką lub wręcz żadną historią marki, płacąc za nie ceny zbliżone do samochodów zagranicznych producentów o dobrze ugruntowanych markach¹⁷. Dodatkowo większość producentów samochodów EV kreuje marki produktów jako następców ich historycznych modeli ICE, a nawet zupełnie nowe marki samochodów, co oznacza, że elektryfikacja branży samochodów osobowych określa nowe zasady funkcjonowania w zakresie reputacji i wizerunku marki.

Istotę strategii innowacji produktowych stanowią podejmowane przez producenta celowe działania, których efektem jest oferowanie na dotychczas obsługiwany rynek nowych produktów, mających skutecznie pobudzać popyt i zapewniać realizację celów rozwojowych producenta¹⁸. Innowacyjne przedsiębiorstwa mogą pozyskiwać *know-how* na trzy sposoby. Po pierwsze, w drodze zakupu na rynku, po drugie, poprzez zakupy dokonywane w ramach sieci powiązań (bazujących na zaufanych, wzajemnych i stabilnych relacjach rynkowych między organizacjami), po trzecie, poprzez wygenerowanie innowacji w ramach firmy w sytuacji, gdy dwa pierwsze sposoby nie zapewniają ochrony praw własności i wystarczającego zwrotu z inwestycji w nową wiedzę¹⁹.

Jeśli przedsiębiorstwo zdecyduje się stworzyć nowy produkt od podstaw i jego komercjalizację przy wykorzystaniu własnych zasobów i umiejętności, wymaga to koncentracji na wielofazowym procesie, obejmującym szeroką działalność zmierzającą do ukształtowania produktu i wprowadzenia go na rynek²⁰. W procesie tym bardzo ważną rolę odgrywa faza testowania produktu i wprowadzania go do sprzedaży.

¹⁶ T. Czuba, T. Konewka, K. Krasowska, *Konkurencyjność a praktyka działań chińskich producentów samochodów elektrycznych na rynku europejskim*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2019, z. 16, s. 51.

¹⁷ Allianz Research, *The Chinese challenge to the European automotive industry*, 9.05.2023, https://www.allianz.com/content/dam/onemarketing/azcom/Allianz_com/economic-research/publications/specials/en/2023/may/2023-05-09-Automobile.pdf (dostęp: 31.07.2023).

¹⁸ *Strategie marketingowe...*, s. 194.

¹⁹ A. Żolnierski, *Potencjał innowacyjny polskich małych i średniej wielkości przedsiębiorstw*, PARP, Warszawa 2005, s. 65.

²⁰ *Strategie marketingowe...*, s. 194.

Uwzględniając stopień nowości produktów wprowadzanych na rynek dla nabywców oraz producentów, można wyodrębnić trzy ogólne typy strategii innowacji produktowych: 1) strategię technologicznej modyfikacji wytwarzanego produktu (wysoki stopień nowości produktu dla producenta przy niewielkim stopniu nowości dla nabywcy); 2) strategię imitacji produktu konkurentów (zaadaptowanie znanej producentowi techniki do wytwarzania i oferowania na rynek nowego produktu, podobnego do produktów oferowanych przez inne firmy oraz cieszącego się powodzeniem na innych rynkach); 3) strategię bezwzględnie nowego produktu (nowe produkty dostarczają nabywcom zupełnie nowych użyteczności, pozwalających zaspokajać nowe potrzeby albo umożliwiają im zaspokajanie potrzeb w odmienny sposób)²¹.

Ostatni typ strategii cechuje się najwyższą formą nowości zarówno dla konsumenta, jak i producenta. Strategia ta wymaga od producenta zastosowania najnowszych technologii produkcyjnych oraz działań z zakresu marketingu-mix przy wprowadzaniu produktu na rynek.

Uwzględniając kryterium pierwszeństwa wprowadzania na rynek oraz stopień oryginalności nowego produktu, można wyodrębnić dwa podstawowe typy strategii: strategię przewodnictwa innowacyjnego oraz strategię naśladownictwa w zakresie innowacji produktowych²².

4. Pozycja chińskich producentów samochodów elektrycznych w globalnym rynku samochodów elektrycznych

Światowy rynek samochodów EV (BEV – *battery electric vehicle* i PHEV – *plug-in hybrid electric vehicle*), podobnie jak w przypadku rynku samochodów spalinowych, skoncentrowany jest w trzech regionach świata: Chinach, Europie i USA.

W 2022 r. globalna sprzedaż samochodów EV wyniosła łącznie 10,5 mln sztuk, co stanowi wzrost o 55% w porównaniu z poprzednim rokiem (tab. 1). Analizując poszczególne rynki, można zauważyć odmienny poziom wzrostu sprzedaży. Po 2 latach gwałtownego wzrostu sprzedaży w Europie, wzrost sprzedaży samochodów EV wyniósł tylko 15% w stosunku do 2021 r. Z kolei sprzedaż samochodów EV w USA wzrosła o 48% rok do roku. Największy wzrost sprzedaży samochodów EV po raz kolejny zanotowały Chiny – 82% rok do roku. Państwo Środka jest zdecydowanie największym rynkiem samochodów EV, którego udział w globalnej sprzedaży samochodów EV wyniósł 59% w 2022 r. i zauważalny jest stały wzrost.

²¹ *Ibidem*, s. 196.

²² *Ibidem*.

Tab. 1. Sprzedaż samochodów EV na głównych rynkach świata w latach 2018–2022

Kraj	2018	2019	2020	2021	2022
Chiny	1.081.090	1.060.310	1.311.534	3.506.150	6.181.000
UE+WB+EFTA	385.293	558.649	1.365.892	2.263.382	2.588.906
USA	361.310	687.950	307.944	553.019	1.108.000
Inni	99.000	117.000	133.000	291.000	551.000
Ogółem	1.926.693	2.423.909	3.118.370	6.613.551	10.428.906

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: International Energy Agency, *Global EV Outlook 2019*, May 2019, <https://www.iea.org/reports/global-ev-outlook-2019> (dostęp 30.01.2023); International Energy Agency, *Global EV Outlook 2020*, June 2020, <https://www.iea.org/reports/global-ev-outlook-2020> (dostęp: 30.01.2023); PwC and Strategy, *Electric Vehicle Sales Review Full Year 2021*, <https://www.strategyand.pwc.com/de/en/industries/automotive/electric-vehicle-sales-review-full-year-2021.html> (dostęp: 30.01.2023); EV Volumes, *Global EV Sales for 2021*, <https://www.ev-volumes.com/news/ev-sales-for-2021/> (dostęp: 30.01.2023); EV Volumes, *Global EV Sales for 2019*, <https://www.ev-volumes.com/news/global-bev-phev-sales-for-2019/> (dostęp: 30.01.2023).

W 2018 r. w Chinach sprzedano około 1,1 mln sztuk, a w 2022 r. 6,2 mln sztuk. Od 2018 r. sprzedaż sukcesywnie rosła w poszczególnych regionach świata, z 0,8 mln sztuk w 2018 r. do ponad 4,2 mln sztuk w 2022 r. W tym samym okresie udział Chin w światowym rynku samochodów EV wzrósł z 56% do 59%. Jednocześnie następuje wzrost wielkości eksportu, gdyż z 6,7 mln sztuk wyprodukowanych w 2022 r. (64% udziału globalnego wolumenu) wyeksportowano blisko 580 tys. sztuk samochodów EV, z czego większość (407 tys.) pochodziła od marek producentów zagranicznych. Największymi eksporterami były firmy: Tesla, SAIC, Dacia, Polestar, Volvo, Lynk & Co, BMW i BYD. Pozostałe wykazały poziom eksportu poniżej 10 tys. sztuk²³.

Wśród 25 najlepiej sprzedających się marek samochodów EV na świecie w 2022 r. aż 15 należało do producentów chińskich²⁴. To był przełomowy rok dla firmy BYD, która zyskała status największego chińskiego globalnego przedsiębiorstwa pod względem sprzedaży tych samochodów. BYD sprzedał 1,85 mln sztuk BEV i PHEV w 2022 r., co daje wzrost o 211% w porównaniu do poprzedniego roku, wyprzedzając Teslę (tylko 1,31 mln sztuk BEV). BYD nadal sprzedaje aż 97% swoich samochodów w Chinach, jednakże agresywnie rozwija eksport na inne rynki poza Chinami. Tak dobry wynik sprzedaży BYD zawdzięcza skoncentrowaniu się na produkcji i sprzedaży samochodów typu BEV i PHEV. BYD jest obecnie największym producentem samochodów PHEV i przesunął się z trzeciego miejsca w 2021 r. na pierwsze w łącznej sprzedaży samochodów BEV i PHEV.

²³ EV Volumes, *Global EV Sales for 2022*, <https://www.ev-volumes.com> (dostęp: 31.07.2023).

²⁴ *Ibidem*.

BYD Company Ltd. jest obecnie jednym z największych prywatnych przedsiębiorstw w Chinach. Nabycie 10% akcji firmy przez Warren'a Buffetta za 230 mln USD w 2008 r. oraz wsparcie rządowe w postaci dotacji i zachęt na zakup samochodów EV pozwoliło BYD na rozwój technologii i badań R&D oraz rozpoczęcie eksportu poza rynek krajowy.

Rok 2022 był także przełomowy dla firmy Geely, której wielkość sprzedaży samochodów EV wzrosła o aż 277,8% w porównaniu do poprzedniego roku²⁵. Geely została założona w 1986 r. przez przedsiębiorcę Li Shufu i początkowo zajmowała się produkcją lodówek w Hangzhou w prowincji Zhejiang. W latach 90. firma zmieniła nazwę na Geely Auto i zaczęła produkować samochody, w tym minivany²⁶. Do 2010 r. Geely przejęło Volvo, a także udziały w Daimler AG, właściciela Mercedes-Benz.

Innowacje produktowe ukierunkowane na klienta aktywnie wprowadzają także przedsiębiorstwa Li Auto oraz Nio. Li Auto jest pierwszą firmą z Chin, która z powodzeniem wprowadziła na rynek samochody EV o rozszerzonym zasięgu, czyli z możliwością ładowania prądem lub gazem. Z kolei Nio projektuje oraz sprzedaje inteligentne i połączone (*smart and connected*) samochody EV klasy premium. Strategia Nio obejmuje przedsięwzięcie typu „baterie jako usługa”, model zakupów w ramach subskrypcji, w którym kupujący dzierżawią baterie samochodowe. Dzięki takiej usłudze możliwa jest obniżka kosztów użytkowania samochodów EV.

Strategie tego typu firm koncentrują się na rozwoju jednego lub dwóch produktów, nie korzystają ze skali produkcji, ale z zastosowania zaawansowanej technologii w produkcji. Dzięki temu mogą zaspokajać indywidualne potrzeby konsumentów. Ci z kolei, wywierając presję na tradycyjnych producentów samochodów wytwarzających samochody EV, wymuszają zastosowanie nowych rozwiązań w produkcji masowej.

Uwzględniając preferencje klientów i znaczne koszty prowadzenia prac rozwojowych produktów, producenci samochodów EV są coraz bardziej zainteresowani opracowywaniem lekkich samochodów BEV przystosowanych głównie do ruchu miejskiego. Dodatkową korzyścią dla producentów jest to, że samochody te mają mniejsze wymagania dotyczące niektórych drogich urządzeń bezpieczeństwa, takich jak strefy zgniotu, poduszki powietrzne i czujniki radarowe, co wpływa na mniejszy koszt ich produkcji.

²⁵ The China Project, *China's top 15 electric vehicle companies*, 18.05.2023, <https://thechinaproject.com/2023/05/18/chinas-top-15-electric-vehicle-companies/> (dostęp: 6.08.2023).

²⁶ Geely, <https://global.geely.com/en/brand> (dostęp: 1.08.2023).

5. Ocena technologiczna producentów samochodów EV

Globalni producenci samochodów wprowadzają na rynek coraz więcej samochodów z napędem alternatywnym, w tym EV, aby sprostać zarówno oczekiwaniom klientów, jak i wymaganiom określonym przez poszczególne państwa lub grupy państw. Jednakże istotna jest ocena bieżącej działalności poszczególnych firm w zakresie poziomu zaawansowania technologicznego produktów oferowanych na rynku oraz polityki i planów rozwojowych.

Pod tym względem interesujący jest raport przygotowany przez ICCT (The International Council on Clean Transportation)²⁷, w ramach którego poddano analizie dwudziestu największych producentów samochodów osobowych w 2022 r. Autorzy raportu wytypowali dziesięć wskaźników i pogrupowali je według trzech kategorii: dominacji na rynku, poziomu technologicznego i strategicznej wizji (tab. 2).

Z punktu widzenia rozwoju innowacji produktowych poziom technologiczny i zastosowanie nowej technologii są bardzo istotne. Poziom ten ocenia stopień zaawansowania technologicznego producentów samochodów w zaspokajaniu potrzeb konsumentów oraz możliwość ograniczania emisji spalin. W tym obszarze autorzy raportu²⁸ do oceny poszczególnych producentów wzięli pod uwagę pięć wskaźników: 1) stopień zużycia energii, 2) szybkość ładowania, 3) zasięg na jednym ładowaniu, 4) stopień wykorzystania źródeł energii odnawialnej w produkcji samochodu EV oraz 5) poziom recyklingu i zmiany przeznaczenia baterii.

5.1. Stopień zużycia energii

Wskaźnik ten ocenia średnie zużycie energii (testowane laboratoryjnie) samochodów BEV sprzedawanych przez każdego producenta (wielkość zużytej energii/przebyta odległość). Znaczy on, że w przypadku samochodów o takim samym rozmiarze baterii, samochód, który zużywa mniej energii, może pokonywać większe odległości na jednym ładowaniu. Dzięki temu samochody BEV, które zużywają mniej energii, pomagają ograniczyć emisje pochodzące z użytkowania samochodów oraz zużywają mniej energii elektrycznej ze źródeł odnawialnych. Skutkuje to mniejszymi kosztami dla konsumenta i ten aspekt staje się dla niego istotnym atrybutem produktu i kryterium pozacenowym.

²⁷ The International Council on Clean Transportation, *The Global Automaker Rating 2022: Who Is Leading The Transition To Electric Vehicle?*, <https://theicct.org/publication/the-global-automaker-rating-2022-may23/> (dostęp: 3.08.2023).

²⁸ *Ibidem*.

Tab. 2. Ocena producentów samochodów EV, The Global Automaker Rating 2022

	2022 rating		MARKET DOMINANCE			TECHNOLOGY PERFORMANCE						STRATEGIC VISION			
			ZEVs sales share	ZEV class coverage	Pillar score	Energy consumption	Charging speed	Driving range	Renewable energy	Battery recycle/ repurpose	Pillar score	ZEV target	ZEV investment	Executive compensation	Pillar score
Tesla	81	LEADERS	100	38	69	100	100	100	0	100	80	100	100	100	100
BYD	71		69	88	78	74	38	73	0	100	67	70	79	100	41
Audi	56	TRANSITIONERS	12	50	31	72	52	78	100	82	78	72	20	80	57
VW	52		10	68	49	60	51	82	75	49	63	82	23	26	47
Stellantis	50		8	68	46	28	36	28	0	98	88	81	9	100	62
Geely	48		23	88	28	45	32	68	9	100	71	71	48	0	59
Renault	47		11	75	43	49	13	32	0	90	67	100	45	37	61
Mercedes-Benz	46		10	63	36	55	41	73	90	43	59	98	34	12	47
GM	45		2	38	20	53	31	78	0	98	67	96	36	57	63
SATC	44		31	100	69	49	0	0	0	90	38	37	81	0	39
Great Wall	38		10	75	43	55	15	30	0	100	68	92	5	0	32
Ford	38		4	25	14	26	49	96	14	91	60	96	36	0	54
Hyundai-Kia	38		8	63	39	32	73	73	11	100	68	39	20	0	20
Chang'an	36	16	88	63	45	4	19	0	0	13	88	58	0	41	
Toyota	30	LAGGARDS	1	63	32	43	35	70	6	59	45	39	7	0	18
Honda	28		0	38	19	51	26	52	0	32	32	73	24	0	32
Nissan	27		4	63	33	18	12	29	0	31	18	60	24	7	31
Tata	27		6	25	16	87	3	21	6	87	41	52	18	0	23
Mazda	10		1	13	7	0	19	3	0	0	4	30	25	0	18
Suzuki	0		0	0	0	N/A	N/A	N/A	0	0	0	0	0	0	0

Źródło: The International Council on Clean Transportation, *The Global Automaker Rating 2022: Who Is Leading The Transition To Electric Vehicle?*, <https://theicct.org/publication/the-global-automaker-rating-2022-may23/> (dostęp: 3.08.2023).

5.2. Szybkość ładowania

Obawy dotyczące długości czasu ładowania, zwłaszcza podczas podróży na duże odległości, mogą znacząco wpłynąć na akceptację przez konsumentów samochodów BEV i chęć ich zakupu²⁹. Na szybkość ładowania wpływa rodzaj ładowarki. W związku z tym czas ładowania może wpływać na atrakcyjność opcji ładowania modeli BEV.

5.3. Zasięg na jednym ładowaniu

Zasięg i trwałość baterii to kolejne czynniki wpływające na decyzję o zakupie samochodu EV³⁰. Jest to kluczowy czynnik zapewniający konsumentom wygodę korzystania z samochodów BEV. Jednocześnie mogą oni być mniej skłonni do przejścia na samochody EV, jeśli mają krótki zasięg³¹. Producenci samochodów oferujący tylko samochody BEV o krótszym zasięgu mogą spotkać się z mniejszym popytem.

Aby zapewnić większy zasięg, potrzebne są większe rozmiary baterii, co z kolei zwiększa całkowitą masę samochodu. Cięższe samochody zużywają więcej energii elektrycznej, co podnosi zarówno koszty ładowania dla konsumentów, jak i powoduje wzrost emisji gazów cieplarnianych. Również producent samochodów EV ponosi wyższe koszty, gdyż do budowy baterii o większych rozmiarach potrzebne są większe ilości surowców, takich jak lit, kobalt i inne krytyczne minerały. Dodatkowo wytwarzanie baterii i wydobycie kluczowych minerałów są głównymi źródłami ogólnej emisji gazów cieplarnianych w produkcji samochodów typu BEV.

5.4. Stopień wykorzystania źródeł energii odnawialnej w produkcji samochodu EV

Kwestia wykorzystania energii odnawialnej w produkcji samochodów EV i baterii jest istotna, gdyż wraz z całkowitym przejściem na produkcję samochodów EV względne znaczenie emisji gazów cieplarnianych z działalności produkcyjnej wzrośnie i stanie się niezbędnym obszarem zainteresowania w dekarbonizacji przemysłu. Jest to ważny element umożliwiający ocenę, na ile samochód EV pozwala zredukować zanieczyszczenie powietrza.

5.5. Recycling i ponowne wykorzystanie baterii

W badaniu przeprowadzonym przez ICCT oszacowano, że recycling akumulatorów EV może zmniejszyć całkowite zapotrzebowanie na nowy lit, kobalt, wydobycie niklu i manganu o 3% w 2030 r., 11% w 2040 r. i 28% w 2050 r.³² W związku z tym

²⁹ L. Li *et al.*, *Consumer preferences for battery electric vehicles: A choice experimental survey in China*, „Transportation Research Part D: Transport and Environment” 2020, vol. 78.

³⁰ T. Konewka, *Budowanie przewagi...*, s. 167.

³¹ C. Stockkamp *et al.*, *Identifying factors associated with consumers' adoption of e-Mobility – A systematic literature review*, „Sustainability” 2021, no. 13(19).

³² The International Council on Clean Transportation, *The Global Automaker Rating 2022...*

recycling i zmiana przeznaczenia baterii to ważne działania, które producenci powinni podjąć, aby zmaksymalizować redukcję emisji gazów cieplarnianych w celu wsparcia pełnego przejścia na samochody EV.

Podsumowując (rys. 1), w analizie pięciu wskaźników poziomu technologicznego i zastosowania nowej technologii można wskazać tylko dwie chińskie firmy, które należą do grupy producentów mających znaczący wpływ na szybkość elektryfikacji branży samochodowej: BYD i Geely. Biorąc zaś pod uwagę trzy kategorie (dominacja na rynku, poziom technologiczny i strategiczna wizja), jedynie firma BYD jest w stanie konkurować obecnie z liderem rynku – Teslą.

6. Podsumowanie

Zmiany klimatu i efekty globalnego ocieplenia są obecnie kluczowymi kwestiami do rozwiązania dla współczesnych państw i grupy państw, a skutki tych zjawisk prowadzą do dużych zmian w funkcjonowaniu społeczeństw i przedsiębiorstw. Jednym ze sposobów osiągnięcia celów klimatycznych zdefiniowanych w porozumieniu paryskim z 2015 r. jest dekarbonizacja transportu.

Od 2020 r. na poszczególnych rynkach na świecie sprzedaż samochodów BEV wzrasta znacznie bardziej niż sprzedaż wszystkich samochodów osobowych. Producenci samochodów wprowadzają coraz więcej modeli EV, przyczyniając się do elektryfikacji transportu samochodowego. Poszczególne kraje na całym świecie wprowadzają regulacje, aby wzmocnić lokalne rynki EV w celu osiągnięcia celów klimatycznych. Producenci samochodów widzą kierunek rozwoju w nadchodzących latach i wiedzą, że ekspansja rynku BEV jest nieunikniona. Jednak wielu producentów samochodów ma różne strategie przejścia na EV. Tesla od początku produkowała samochody EV i stała się liderem rynku, spełniając oczekiwania konsumentów poprzez wprowadzanie różnych innowacji produktowych w zakresie zużycia energii, szybkości ładowania i zasięgu na jednym ładowaniu.

Obok Tesli także BYD dąży do osiągnięcia 100% udziału w sprzedaży samochodów EV. Z kolei inni producenci, w tym Chang'an, Geely, SAIC, Stellantis i VW, mają obecnie mniejszy udział samochodów EV w sprzedaży ogółem, ale wprowadzają coraz więcej modeli EV, co pozwala im dotrzeć do większej liczby potencjalnych konsumentów. BMW, VW i Mercedes-Benz inwestują w transformację do 100% odnawialnej energii elektrycznej i w produkcję baterii w sposób bardziej zrównoważony. Podsumowując, tylko dwóch globalnych producentów, Tesla i BYD, należy do kategorii liderów rynku i prowadzi strategię przewodnictwa innowacyjnego, a pozostałych dwunastu producentów samochodów to firmy, które realizują strategię naśladownictwa z zakresie innowacji produktowych. Natomiast po wdrożeniu większej liczby zmian technologicznych, nie tylko w samym procesie

wytwarzania, ale też w całym łańcuchu dostaw, będą oni w stanie skuteczniej konkurować z liderami rynku.

Z szacunków analityków ICCT wynika, że do 2030 r. udział samochodów EV w sprzedaży każdego z producentów powinien wynieść 77%, aby osiągnąć cele klimatyczne uzgodnione w porozumieniu paryskim z 2015 r.³³ Obecnie tylko połowa producentów osiągnęła 10% udziału samochodów EV w sprzedaży ogółem. Również Tesla, która ma 100% udziału w sprzedaży EV, musi rozszerzyć swoją ofertę modeli EV, aby nie stracić udziału w rynku. Wielu producentów samochodów, zwłaszcza mających siedzibę w Chinach, będzie musiało ulepszyć funkcje technologiczne ważne dla konsumentów, w tym zużycie energii, zasięg jazdy i szybkość ładowania. Dużym wyzwaniem dla producentów samochodów EV jest też proces recyklingu baterii.

Literatura

- Allianz Research, *The Chinese challenge to the European automotive industry*, 9.05.2023, https://www.allianz.com/content/dam/onemarketing/azcom/Allianz_com/economic-research/publications/specials/en/2023/may/2023-05-09-Automobile.pdf (dostęp: 31.07.2023).
- Bachnik K., *Innowacyjność jako jeden z kluczowych elementów polityki Unii Europejskiej* [w:] *Innowacyjność w teorii i praktyce*, red. M. Strużycki, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2006.
- Czuba T., Konewka T., Krasowska K., *Konkurencyjność a praktyka działań chińskich producentów samochodów elektrycznych na rynku europejskim*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2019, z. 16.
- Drucker P.F., *Innowacja i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady*, tłum. A. Ehrlich, PWN, Warszawa 1992.
- European Environmental Agency, *Greenhouse gas emission intensity of fuels and biofuels for road transport in Europe*, <https://www.eea.europa.eu/ims/greenhouse-gas-emission-intensity-of> (dostęp: 30.04.2022).
- EV Volumes, *Global EV Sales for 2019*, <https://www.ev-volumes.com/news/global-bev-phev-sales-for-2019/> (dostęp: 30.01.2023).
- EV Volumes, *Global EV Sales for 2021*, <https://www.ev-volumes.com/news/ev-sales-for-2021/> (dostęp: 30.01.2023).
- EV Volumes, *Global EV Sales for 2022*, <https://www.ev-volumes.com> (dostęp: 31.07.2023).
- Gajewski J., Paprocki W., Pieriegud J. (red.), *E-mobilność: wizje i scenariusze rozwoju*, Centrum Myśli Strategicznych, Sopot 2017.
- International Energy Agency, *Global EV Outlook 2019*, May 2019, <https://www.iea.org/reports/global-ev-outlook-2019> (dostęp 30.01.2023).
- International Energy Agency, *Global EV Outlook 2020*, June 2020, <https://www.iea.org/reports/global-ev-outlook-2020> (dostęp: 30.01.2023),
- Konewka T., *Budowanie przewagi konkurencyjnej europejskiej branży samochodów elektrycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2022.
- Konewka T., Czuba T., *An overview of some challenges of the electric vehicle industry in the light of the European Green Deal*, „Prawo i Klimat” 2022, nr 3.

³³ *Ibidem*.

- Li L. *et al.*, *Consumer preferences for battery electric vehicles: A choice experimental survey in China*, „Transportation Research Part D: Transport and Environment” 2020, vol. 78.
- Oniszczyk-Jastrząbek A., *Przedsiębiorczość w budowaniu zdolności konkurencyjnej przedsiębiorstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2013.
- Podręcznik Oslo. Zasady dotyczące pozyskiwania, prezentowania i wykorzystywania danych z zakresu innowacji*, wyd. 4, OECD, Warszawa 2020.
- Podręcznik Oslo. Zasady gromadzenia i interpretacji danych dotyczących innowacji*, wyd. 3, OECD – Eurostat, Warszawa 2008.
- PwC and Strategy, *Electric Vehicle Sales Review Full Year 2021*, <https://www.strategyand.pwc.com/de/en/industries/automotive/electric-vehicle-sales-review-full-year-2021.html> (dostęp: 30.01.2023).
- Schumpeter J., *Teoria rozwoju gospodarczego*, tłum. J. Grzywicka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1960.
- Statista.com, *Greenhouse gas emissions from domestic transportation in the European Union from 1990 to 2020*, 18.02.2022, <https://www.statista.com/statistics/789741/emissions-annual-of-gas-at-effect-of-greenhouse-sector-transport-eu/> (dostęp: 27.07.2022).
- Stockkamp C., Schäfer J., Millemann J.A., Heidenreich S., *Identifying factors associated with consumers' adoption of e-Mobility – A systematic literature review*, „Sustainability” 2021, no. 13(19).
- The China Project, *China's top 15 electric vehicle companies*, 18.05.2023, <https://thechinaproject.com/2023/05/18/chinas-top-15-electric-vehicle-companies/> (dostęp: 6.08.2023).
- The European Commission, *CO₂ emission performance standards for cars and vans*, https://ec.europa.eu/clima/eu-action/transport-emissions/road-transport-reducing-co2-emissions-vehicles/co2-emission-performancestandards-cars-and-vans_en#target-levels (dostęp: 27.07.2022).
- The International Council on Clean Transportation, *The Global Automaker Rating 2022: Who Is Leading The Transition To Electric Vehicle?*, <https://theicct.org/publication/the-global-automaker-rating-2022-may23/> (dostęp: 3.08.2023).
- Wrzosek W. (red.), *Strategie marketingowe*, PWE, Warszawa 2004.
- Zołnierski A., *Potencjał innowacyjny polskich małych i średniej wielkości przedsiębiorstw*, PARP, Warszawa 2005.

SUMMARY

PRODUCT INNOVATION STRATEGIES OF CHINESE EV MANUFACTURERS

Climate change and the effects of global warming are one of the most important problems in the modern world. The effects of these phenomena affect the everyday life of societies and the functioning of enterprises, industries, and entire sectors of the world economy. Therefore, appropriate legal and economic regulations have been and are being introduced at state level. Reducing exhaust emissions is the primary goal of electrification of the automotive industry, because the internal combustion engine is inefficient in terms of energy (it burns a lot of fuel and emits large amounts of harmful exhaust gases). The result of this transformation of the automotive industry is the creation of a new product, the electric car (EV), which makes possible the decarbonization of transport

In 2022, global EV sales totaled 10.5 million units, an increase of 55% compared to the previous year. The largest increase in EV sales in the world was once again recorded in China: by 82% year-on-year. China is by far the largest EV market, accounting for 59% of global EV sales in 2022.

Currently, the dynamic nature of the market environment for electric car companies influences the development of product innovations. The basis for shaping product strategies is the company's designated goal, the size and structure of its resources, and its innovative potential. The size and structure of the resources at its disposal and its skills (especially in the field of research and development, technology and financial resources) determine the possibilities of taking creative actions in the field of products. This potential directly affects the range of products offered, their technical level and quality.

Activities located within the company's long-term strategy should take into account changes in buyer preferences, technological progress, activities of competitors, as well as innovative activities of enterprises from supporting industries.

Vehicle manufacturers are introducing more and more EV models, contributing to the electrification of road transport. They see the direction of development in the coming years and know that the expansion of the BEV market is inevitable. However, many automakers have different strategies for transitioning to EVs. Tesla has been producing EVs from the beginning and has become a market leader, meeting consumer expectations by introducing various product innovations in terms of energy consumption, charging speed, and range on a single charge. Chinese manufacturers, like BYD or Geely, have started to play a significant role in this race.

The aim of the article is to discuss the basic forms of product innovation used by Chinese EV manufacturers. Additionally, the authors of the article try to answer the question as to whether Chinese EV manufacturers are able to achieve a significant share in other world markets by using product innovations in their EV vehicles, compared to their competitors' meeting customer needs.

MARCELI HAŻŁA*
MAGDALENA STĘPNIAK**

MOŻLIWOŚCI UTRZYMYWANIA
STOSUNKÓW DYPLMATYCZNYCH Z TAJWANEM
Z UWZGLĘDNIENIEM KONTEKSTU PRAWNEGO,
GOSPODARCZEGO I POLITYCZNEGO

Wstęp

Od 1971 r., kiedy przedstawicielom rządu Republiki Chińskiej na uchodźstwie odebrano wyłączne prawa do reprezentacji Chin w ramach Zgromadzenia Ogólnego ONZ oraz przekazano je Chińskiej Partii Komunistycznej, status Tajwanu pozostaje nierozstrzygnięty. Tajwan nie jest obecnie reprezentowany w Organizacji Narodów Zjednoczonych ani w powiązanych z nią organizacjach, co utrudnia prowadzenie jego polityki zagranicznej oraz realizowanie celów współpracy międzynarodowej. Obecny *status quo* Tajwanu nie wiąże się jednak wyłącznie z kwestiami natury prawnej, ale zależy również w dużym stopniu od uwarunkowań gospodarczych i ustaleń politycznych.

Celem artykułu jest wskazanie możliwości utrzymywania stosunków dyplomatycznych z Tajwanem z uwzględnieniem kontekstu prawnego, ekonomicznego oraz politycznego. Podejście to jest zainspirowane nurtem ekonomii instytucjonalnej, zgodnie z którym ostateczne ustalenia polityczne wynikają z uwarunkowań prawno-gospodarczych¹, co pomaga wyjaśnić niektóre zagadnienia w zakresie stosunków międzynarodowych², w tym przypadku *status quo* Tajwanu. Choć powstało wiele

DOI: 10.4467/23538724GS.23.030.19026

* ORCID: 0000-0003-0681-5668

** ORCID: 0000-0001-6189-3189

¹ Te z kolei powstają na bazie przekonań i idei; zob. D.C. North, *Zrozumieć przemiany gospodarcze*, tłum. J. Stawiński, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2014, s. 163–167.

² R. Kuźniar, *Porządek międzynarodowy. Perspektywa ontologiczna*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2019, s. 138–145.

opracowań na temat statusu prawnomiędzynarodowego Tajwanu³, niniejszy artykuł ma na celu wnieść nieco inne niż dotychczas spojrzenie na tę kwestię.

Prawnomiędzynarodowy status Tajwanu w kontekście historycznym

Republika Chińska⁴ powstała w 1912 r. w niesprzyjającym środowisku międzynarodowym. Przebiegały przez nią głębokie podziały narodowe i ideologiczne, przez co nigdy nie miała okazji pokazać swoich demokratycznych cnót⁵. Już w 1916 r. władza polityczna znalazła się w rękach lokalnych warlordów i przywódców wojskowych, a w 1921 r. w centralnej części kraju powstała Komunistyczna Partia Chin aspirująca do przejęcia władzy przy wsparciu międzynarodowego ruchu komunistycznego⁶, przy czym żadne ze stronnictw nie było dość silne, by skonsolidować władzę w regionie całych Chin. Po kilkunastu latach przypominających Epokę Walczących Królestw, w 1937 r. na osłabioną Republikę Chińską najechały japońskie wojska, które odniosły pasmo nieprzerwanych zwycięstw w całym okresie drugiej wojny światowej.

Po kapitulacji Japonii w 1945 r. wszystkie zdobyte przez nią chińskie terytoria powinny zostać zwrócone Republice Chińskiej. Jednakże z punktu widzenia prawa międzynarodowego kwestia zwrócenia Tajwanu pozostała nieuregulowana. Japoński dokument kapitulacji z 1945 r. nie wspominał bowiem o 'Tajwanie'⁷, a oficjalny traktat pokojowy aliantów z Japonią podpisano dopiero w 1951 r.⁸ Tymczasem w latach

³ Zob. m.in. L. Antonowicz, *Status prawnomiędzynarodowy Republiki Chińskiej na Tajwanie* [w:] *Tajwan w stosunkach międzynarodowych*, red. E. Halizak, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1997; P. Łukasiewicz, *Republika Chińska na Tajwanie – pytanie o status prawnomiędzynarodowy*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2010, z. 10, s. 168–177; P. Ostaszewski, *ChRL i problem Tajwanu* [w:] *Chińska Republika Ludowa we współczesnych stosunkach międzynarodowych*, red. P. Ostaszewski, SGH w Warszawie, Warszawa 2011.

⁴ Oficjalna nazwa Tajwanu to Republika Chińska, odwołująca się do nazwy republiki powstałej w 1912 r. po upadku cesarstwa pod rządami dynastii Qing. Obecnie są przesłanki, by traktować Tajwan jako odrębny, niezależny od Chińskiej Republiki Ludowej podmiot prawa międzynarodowego. Stąd też, z wyjątkiem wybranych sytuacji oraz opisów historycznych wymagających wykorzystania oficjalnego nazewnictwa, w artykule Republika Chińska będzie dalej nazywana Tajwanem, a Chińska Republika Ludowa – Chinami; zob. R. Sławiński, *Historia Chin i Tajwanu*, Askon, Warszawa 2002, s. 72.

⁵ H. Kissinger, *O Chinach*, tłum. M. Komorowska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2017, s. 100–103.

⁶ *Ibidem*.

⁷ W art. 8 deklaracji poczdamskiej podpisanej 26 lipca 1945 r. przez USA, Chiny i Wielką Brytanię mowa jedynie o „usunięciu sił japońskich ze wszystkich podbitych ziem, w tym z Chin, Korei i wysp Pacyfiku”, zgodnie z ustaleniami deklaracji kairskiej z 26 listopada 1943 r.

⁸ K.T. Li, *What Is Taiwan's Legal Status According to International Law, Japan, and the US?*, „The News Lens”, 2.12.2019, <https://international.thenewslens.com/feature/taiwan-for-sale-2020/128242> (dostęp: 14.03.2023).

1945–1949 w Chinach rozgorzała wojna domowa pomiędzy osłabionymi siłami Republiki Chińskiej i rosnącą w siłę Chińską Partią Komunistyczną, w wyniku której rząd Czang Kaj-szeka był zmuszony uciec na Tajwan⁹. Ponieważ 1951 r. nadal nie było zgody co do tego, który rząd jest legalnym reprezentantem Chin, Japonia zadeklarowała jedynie „zrzeczenie się (roszczeń do)” (ang. *renounce claim*) Tajwanu w traktacie z San Francisco z dnia 8 września 1951 r., a nie jego „zwrot” (ang. *return*) jakimkolwiek podmiotowi¹⁰. Także w art. 2 traktatu pokojowego pomiędzy Japonią a Republiką Chińską, zawartego w Tajpej 28 kwietnia 1952 r. powtórzono jedynie powyższe sformułowanie. Choć zarówno Chińska Republika Ludowa, jak i Republika Chińska podkreślały, że traktat z San Francisco oraz traktat z Tajpej oznaczały powrót Tajwanu do Chin, to w świetle prawa międzynarodowego został on zaledwie „zdekolonizowany”, podczas gdy jego status nadal nie był uregulowany¹¹.

W kolejnych latach niejednokrotnie dyskutowano o podwójnej reprezentacji Chin; czy to w formie podzielonego kraju, dwóch Chin czy też nawet dwóch państw (jedne Chiny, jeden Tajwan) – niestety bez powodzenia. Zarówno Pekin, jak i rząd Czang Kaj-szeka byli bowiem równie nieugięci w twierdzeniu, że są jedyną legalną reprezentacją całych Chin¹². W obliczu braku możliwości wypracowania kompromisu, 25 października 1971 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło w końcu Rezolucję nr 2758, która doprowadziła do wydalenia reprezentacji Czang Kaj-szeka z Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz wszystkich innych powiązanych z nią organizacji¹³.

Chcąc lepiej zobrazować kwestię zmiennej uznawalności Republiki Chińskiej, warto odnieść się do liczby państw uznających ją na przestrzeni lat (rys. 1). Znaczący wzrost nastąpił w 1928 r. w wyniku nawiązania stosunków ze Stanami Zjednoczonymi oraz dzięki rosnącej liczbie państw dołączających do ONZ w związku z powojenną dekolonizacją. Rządowi Tajwanu udawało się utrzymywać wysoki poziom międzynarodowego uznania przez dwie dekady po ucieczce z Chin kontynentalnych w 1949 r. W 1968 r. liczba państw uznających Republikę Chińską osiągnęła

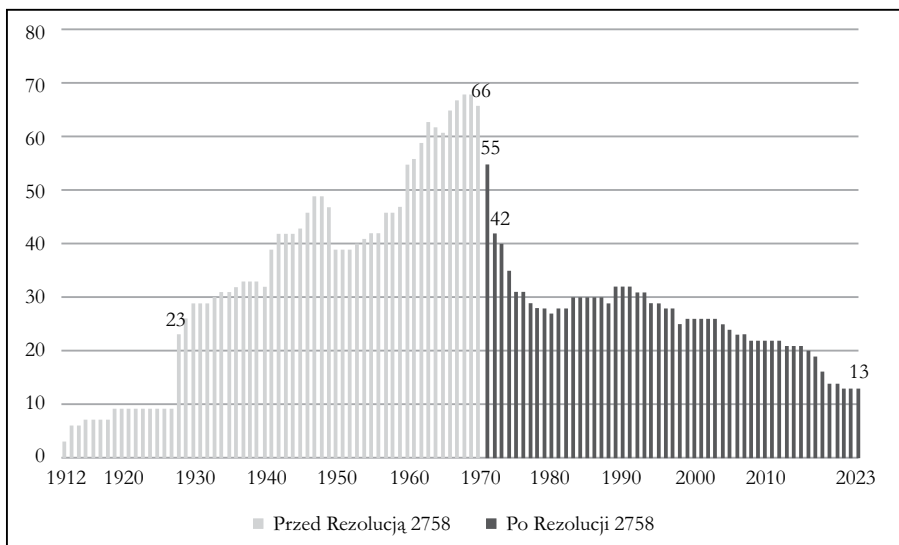
⁹ R. Sławiński, *Historia Chin...*, s. 83–84.

¹⁰ Zgodnie z art. 2b traktatu z San Francisco, „Japan renounces all right, title and claim to Formosa and the Pescadores” (Formosa to historyczna nazwa Tajwanu).

¹¹ K.T. Li, *What Is Taiwan's Legal Status...*

¹² S. Winkler, *Taiwan's UN Dilemma: To Be or Not To Be*, „Brookings Institute Taiwan-US Quarterly Analysis”, 20.06.2012, <https://www.brookings.edu/opinions/taiwans-un-dilemma-to-be-or-not-to-be/> (dostęp: 2.03.2023).

¹³ „Zgromadzenie Ogólne (...) postanawia przywrócić Chińskiej Republice Ludowej wszystkie jej prawa i uznać przedstawicieli jej rządu za jedyne prawowite przedstawicieli Chin przy Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz niezwłocznie wywalić przedstawicieli Czang Kaj-szeka z miejsc, które bezprawnie zajmują w Organizacji Narodów Zjednoczonych i we wszystkich związanych z nią organizacjach”, zob. The United Nations General Assembly Resolution 2758: Restoration of the lawful rights of the People's Republic of China in the United Nations, adopted on 25 October 1971 in New York.

Rys. 1. Liczba państw uznających Republikę Chińską w stosunkach międzynarodowych w latach 1912–2023

Źródło: World Population Review, *Countries that Recognize Taiwan*, <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/countries-that-recognize-taiwan> (dostęp: 2.03.2023).

rekordowy poziom 68 podmiotów, co ówczesznie stanowiło większość państw należących do ONZ.

Bezpośrednim skutkiem przyjęcia Rezolucji 2758 w 1971 r. było jednak rozpoczęcie trendu spadkowego wśród liczby państw uznających Republikę Chińską w stosunkach międzynarodowych – z 66 w 1970 r. do 42 w 1971 r. W kolejnych dekadach rosło także znaczenie Chin na arenie międzynarodowej w wyniku reform Denga Xiaopinga i jego następców, co otworzyło kraj na zagraniczne inwestycje i handel¹⁴. W 2023 r. oficjalne stosunki dyplomatyczne z Republiką Chińską utrzymuje więc zaledwie 13 państw świata¹⁵.

¹⁴ E.C. Economy, *The Third Revolution: Xi Jinping and the New Chinese State*, Oxford University Press, Oxford 2018, s. 102–104.

¹⁵ Są to: Belize, Gwatemala, Haiti, Honduras, Nauru, Palau, Paragwaj, Saint Kitts i Nevis, Saint Lucia, Saint Vincent i Grenadyny, Tuvalu, Watykan i Wyspy Marshalla, zob. World Population Review, *Countries that Recognize Taiwan*, <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/countries-that-recognize-taiwan> (dostęp: 2.03.2023).

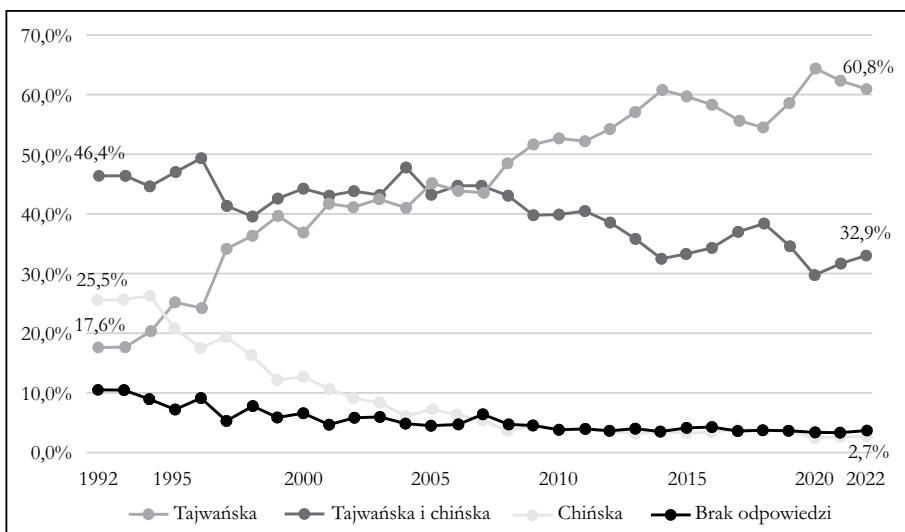
Uwarunkowania prawne dla nawiązywania i utrzymywania stosunków dyplomatycznych z Tajwanem

W kontekście podstawowych wymogów niezbędnych do uznania danego podmiotu za państwo pomocą służy Konwencja o prawach i obowiązkach państw podpisana w Montevideo dnia 26 grudnia 1933 r. Zgodnie z art. 1 konwencji państwo musi mieć stałą populację, określone terytorium, rząd oraz zdolność do prowadzenia stosunków międzynarodowych. Choć możliwość spełnienia ostatniego kryterium w przypadku Tajwanu jest ograniczona w związku z niedopuszczaniem jego reprezentantów do ONZ, to konwencja nie określa dokładnych sposobów prowadzenia stosunków dyplomatycznych. Stąd też utrzymywanie nieoficjalnych stosunków dyplomatycznych z wieloma krajami poprzez liczne biura gospodarki, handlu i kultury oraz pozostałe think-tanki zamiast tradycyjnych ambasad i konsulatów jest dostateczną formą spełnienia tego kryterium¹⁶. Znaczy to, że Tajwan w świetle prawa międzynarodowego powinien zostać uznany za państwo, a tym samym powinno przysługiwać mu prawo legacji¹⁷, co nie jest równoznaczne oczywiście z automatyczną koniecznością jego uznania przez pozostałe państwa. Jednakże biorąc pod uwagę demokratyczny ustrój Tajwanu oraz jego liczną populację, odmowa utrzymywania z nim stosunków stanowi naruszenie moralnego zobowiązania do rozwoju współpracy międzynarodowej.

Warto także odnieść się do kwestii tożsamości narodowej mieszkańców Tajwanu. Zgodnie z art. 1 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych otwartego do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167) „wszystkie narody mają prawo do samostanowienia. Z mocy tego prawa swobodnie określają one swój status polityczny i swobodnie zapewniają swój rozwój gospodarczy, społeczny i kulturalny”. Artykuł 3 uściśla także, że „Państwa Strony niniejszego Paktu (...) będą popierały realizację prawa do samostanowienia i będą szanowały to prawo”. Jest to szczególnie istotne, zważywszy że wśród mieszkańców Tajwanu liczba osób identyfikujących się wyłącznie jako Tajwańczycy wzrosła z 17,6% w 1992 r. do 60,8% w 2022 r., natomiast liczba osób identyfikujących się

¹⁶ W wielu przypadkach są one finansowane przez rząd, rozpowszechniając jego oficjalne poglądy i postulaty, co znaczy, że *de facto* realizują podobne zadania co ambasady. Nie podlegają jednak Konwencji wiedeńskiej o stosunkach dyplomatycznych, sporządzonej w Wiedniu dnia 18 kwietnia 1961 r. (Dz. U. z 1965 r. Nr 37, poz. 232) w związku z brakiem oficjalnej akredytacji, zob. F. Mengin, *The Substitution of Conventional Diplomatic Relations: The Case of Taiwan* [w:] *Innovation in Diplomatic Practice*, ed. J. Melissen, Palgrave Macmillan, London 1999, s. 231–250; A. Pascal, *Taiwan's Think Tanks and the Practice of Unofficial Diplomacy*, „The Asia Dialogue”, 20.08.2019, <https://theasiadialogue.com/2019/08/20/taiwans-think-tanks-and-the-practice-of-unofficial-diplomacy/> (dostęp: 6.03.2023).

¹⁷ C.F. Lin, C.H. Wu, *Is Taiwan a State?*, „Verfassungsblog”, 18.10.2022, <https://verfassungsblog.de/is-taiwan-a-state/> (dostęp: 6.03.2023).

Rys. 2. Deklarowana tożsamość narodowa Tajwańczyków w latach 1992–2022

Źródło: Election Study Center, National Chengchi University. Taiwanese / Chinese Identity (1992/06~2022/12), <https://esc.nccu.edu.tw/PageDoc/Detail?fid=7800&id=6961> (dostęp: 6.03.2023).

jako Chińczycy spadła w tym samym okresie z 25,5% do 2,7% (rys. 2). Pozwala to jednoznacznie stwierdzić, że obywatele Tajwanu coraz wyraźniej podkreślają swoją odrębną tożsamość narodową¹⁸, która różni się od tożsamości obywateli Chin, dlatego przysługuje im prawo do samostanowienia. Chiny są sygnatariuszem MPPOiP od 1998 r., zatem odmawianie przez nie Tajwanowi prawa do samostanowienia stanowi pogwałcenie prawa międzynarodowego, zważywszy na brzmienie art. 3.

Kolejnym tematem wartym poruszenia w tym zakresie są faktyczne zamiary, jakie przyswiecały państwom członkowskich ONZ podczas głosowania za Rezolucją 2758. Zgodnie z jej treścią Zgromadzenie Ogólne miało na celu przyznać wyłącznie Chińskiej Republice Ludowej miejsce zajmowane przez Republikę Chińską w Zgromadzeniu Ogólnym i Radzie Bezpieczeństwa, co znajduje odzwierciedlenie w oficjalnych zapisach historycznych i protokołach z posiedzeń, a także

¹⁸ Pewnym odstępstwem od tej prawidłowości jest wciąż wysoki, oscylujący wokół 30% odsetek respondentów deklarujących podwójną tożsamość – tajwańską i chińską, co może mieć związek z odróżnianiem tożsamości narodowej i etnicznej. Większość mieszkańców Tajwanu wierzy, że jest obywatelami niezależnego od ChRL państwa, jednak nie wyklucza to poczucia przynależności etnicznej do Chin kontynentalnych wielu z nich w związku z falą emigracji w latach 50., przyczyniając się do występowania zjawiska podwójnej tożsamości, zob. J.T. Dryer, *The Evolution of a Taiwanese National Identity*, „Asia Program Special Report” 2004, no. 114, s. 4–10.

w pozostałych rezolucjach zgłoszonych wówczas do rozpatrzenia przez Zgromadzenie Ogólne¹⁹. Rezolucja nie rozstrzygała jednak innych kwestii, takich jak samodzielny udział Tajwanu w organach ONZ, o ile rząd Tajwanu nie będzie domagał się odzyskania prawa do reprezentacji Chin w ONZ. Również ówczesne władze ChRL w oficjalnych komentarzach po uchwaleniu rezolucji ściśle trzymały się jej oryginalnego języka oraz znaczenia, wspominając jedynie o rozwiązaniu problemu podwójnej reprezentacji Chin, w związku z „przywróceniem Chinom praw w ONZ i wydaleniem gangu Czang Kaj-szeka”²⁰. Dlatego też Rezolucji 2758 nie należy traktować jako dokumentu w jakikolwiek sposób potwierdzającego zasadę „jednych Chin”, która jest oficjalnym stanowiskiem ChRL dopiero od 2000 r.²¹, a więc ONZ ma prawo uznać, że Tajwan ma wszystkie cechy państwowości i przyjąć go jako nowego członka²².

Jest to szczególnie istotne, biorąc pod uwagę aktualny brak oficjalnej reprezentacji populacji Tajwanu w ONZ i powiązanych organizacjach. Zgodnie z art. 1 Karty Narodów Zjednoczonych podpisanej 26 czerwca 1945 r. w San Francisco, do głównych celów Organizacji należy utrzymywanie międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa, rozwijanie między narodami przyjaznych stosunków oraz rozwiązywanie problemów w drodze współpracy międzynarodowej. Odmawianie Tajwanowi prawa do reprezentacji jego niemal 24-milionowej populacji w ramach Zgromadzenia Ogólnego, a tym samym znaczące utrudnienie jego możliwości do wykonywania tych celów stanowi wyraźne zaprzeczenie wartości leżących u podłoża całej Organizacji Narodów Zjednoczonych. Dlatego, jak trafnie zauważył Anthony Blinken, „wykluczenie Tajwanu podważa sens pracy ONZ i powiązanych z nią organów”²³.

¹⁹ Zob szerzej: J. Drun, B.S. Glaser, *The Distortion of UN Resolution 2758 to Limit Taiwan's Access to the United Nations. Report*, GMF, Washington, DC – Ankara – Belgrade, 2022, s. 36–44.

²⁰ *A Victory for World's People, Crushing Defeat for U.S. Imperialism*, „Peking Review” 1971, no. 44, s. 6–9.

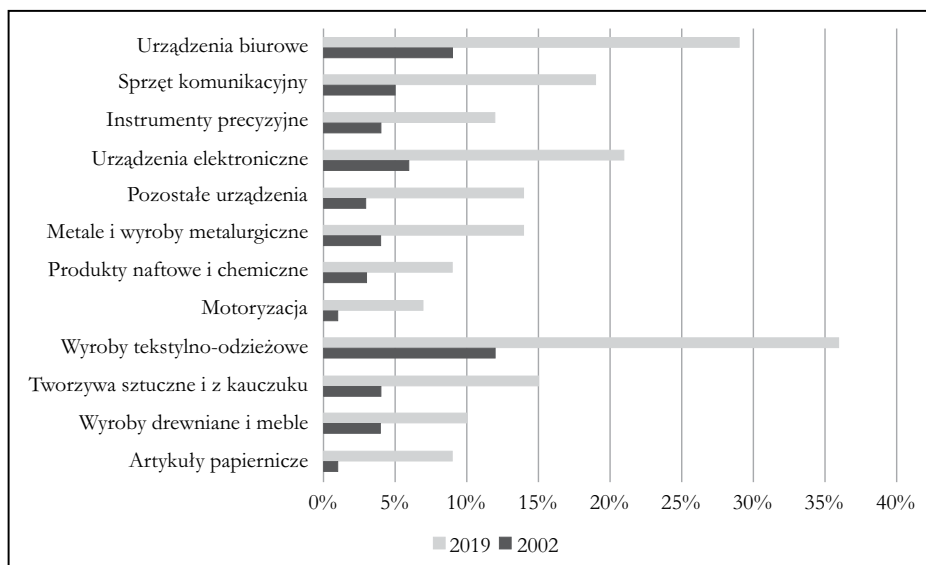
²¹ „Polityka jednych Chin” odnosi się do panującego na arenie międzynarodowej poglądu, że istnieje tylko jedno państwo zwane Chinami, pomimo istnienia dwóch rządów, które twierdzą, że mają prawo do wyłącznej reprezentacji tego kraju (problem podwójnej reprezentacji). Polityka jednych Chin różni się od „zasady jednych Chin” promowanej przez ChRL, która zakłada, że zarówno Tajwan, jak i Chiny kontynentalne są niezbywalnymi częściami jednych Chin; zob. J. Drun, B.S. Glaser, *The Distortion of UN Resolution...*, s. 14; *The United States *One China Policy* is NOT the Same as the PRC *One China Principle**, US Taiwan Business Council, 1.01.2022, <https://www.us-taiwan.org/resources/faq-the-united-states-one-china-policy-is-not-the-same-as-the-prc-one-china-principle/> (dostęp: 19.09.2023).

²² Y.J. Chen, *Must Taiwan Remain Invisible for the Next 50 Years?*, „The Diplomat”, 25.10.2021, <https://thediplomat.com/2021/10/must-taiwan-remain-invisible-for-the-next-50-years/> (dostęp: 6.03.2023).

²³ L. Chung, *Support grows for Taiwan to take part in UN, but status change 'still runs through Beijing'*, „South China Morning Post”, 30.10.2021, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3154280/support-grows-taiwan-take-part-un-status-change-still-runs> (dostęp: 7.03.2023).

Uwarunkowania gospodarcze

Obecnie zdecydowana większość państw nie uznaje Tajwanu w oficjalnych stosunkach dyplomatycznych, gdyż wiązałoby się to z ryzykiem odwetowego zerwania stosunków przez stronę chińską, zgodnie z przyjętą przez Komunistyczną Partię Chin polityką „jednych Chin”. Między 1978 a 2020 r. udział Chin w całkowitym światowym eksporcie dóbr wzrósł z 0,8% do 14,7%, co jest aktualnie najwyższym wynikiem na świecie i stanowi niemal dwukrotność udziału plasujących się na drugim miejscu Stanów Zjednoczonych (8,1% w 2020 r.)²⁴. Jednocześnie znacząco wzrósł udział Chin w światowym eksporcie części, komponentów i półproduktów, które są najczęściej wykorzystywane przez gospodarki industrializujące się i wschodzące – w wielu sektorach wynosi on kilkanaście procent, sięgając nawet rekordowych 36% w przypadku wyrobów tekstylny-odzieżowych (rys. 3). Tym samym rośnie liczba

Rys. 3. Udział Chin w światowym eksporcie części, komponentów i półproduktów według sektorów w latach 2002 i 2019

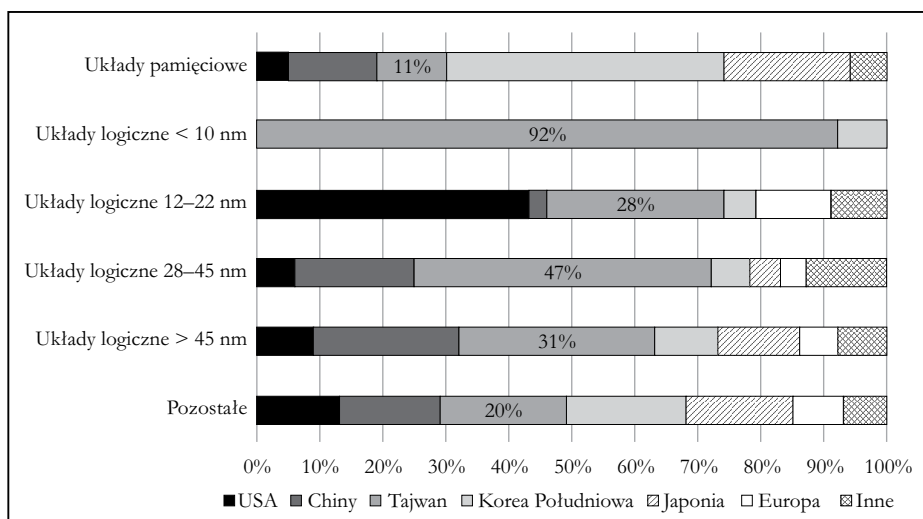
Źródło: C. Razo, *China's participation in global value chains*, „Flourish”, 3.05.2021, <https://public.flourish.studio/visualisation/5871475/> (dostęp: 7.03.2023).

²⁴ A. Nicita, C. Razo, *China: The rise of a trade titan*, „UNCTAD News”, 27.04.2021, <https://unctad.org/news/china-rise-trade-titan> (dostęp: 7.03.2023).

krajów ściśle powiązanych gospodarczo z Chinami, co wymusza utrzymywanie pozytywnych stosunków dyplomatycznych z ChRL²⁵.

W tej sytuacji na arenie międzynarodowej rosnące znaczenie mają więc pewne kluczowe punkty strategiczne, w związku z ich potencjałem surowcowym, gospodarczym, technologicznym czy też geopolitycznym²⁶. Jednym z takich punktów jest właśnie Tajwan, co wiąże się z jego kluczową rolą w globalnych łańcuchach wartości w zakresie nowoczesnych technologii. Założony w 1987 r. państwowy koncern TSMC (Taiwan Semiconductor Manufacturing Company) w ciągu ostatnich dekad stał się najbardziej rozwiniętym technologicznie przedsiębiorstwem na świecie w tej branży, odpowiadającym za produkcję znacznej części najbardziej zaawansowanych mikrochipów, będących obecnie podstawą funkcjonowania współczesnych gospodarek rozwiniętych²⁷.

Jednocześnie poziom koncentracji rynku układów scalonych staje się źródłem rosnących niepokojów i napięć. Ze względu na mnogość zastosowań oraz rosnącą

Rys. 4. Światowa produkcja układów scalonych według regionów w 2019 r.

Źródło: Boston Consulting Group & Semiconductor Industry Association, *Strengthening the Global Semiconductor Supply Chain in an Uncertain Era*, Boston – Massachusetts 2021, s. 35.

²⁵ Także inicjatywa Nowego Jedwabnego Szlaku ogłoszona w 2013 r. przez Xi Jinpinga postrzegana jest w tym kontekście przez wielu analityków jako długoterminowa strategia na gospodarcze związanie swoich sąsiadów z Chinami; zob. Organization of Economic Co-Operation and Development, *The Belt and Road Initiative in the global trade, investment and finance landscape*, Paris 2018, s. 4.

²⁶ J. Bartosik, *Przeszłość jest prologiem*, Zona Zero, Warszawa 2019, s. 21–29.

²⁷ C. Miller, *Chip War. The Fight for the World's Most Critical Technology*, Simon & Schuster Ltd, London 2022, s. 163–167.

liczbę gałęzi przemysłu uzależnionych od ich produkcji mikrochipy stały się branżą strategiczną. Tymczasem 90% wszystkich układów pamięciowych oraz 75% układów logicznych jest produkowanych w krajach Azji Wschodniej, w szczególności na Tajwanie (20%) oraz w Korei Południowej (19%)²⁸. Tajwan jest także niemalże wyłącznym producentem najbardziej zaawansowanych mikrochipów o rozmieszczeniu tranzystorów w odległościach mniejszych niż 10 nanometrów, odpowiadając za 92% ich światowej produkcji (rys. 4).

Poziom tych napięć można było po raz pierwszy w pełni zaobserwować w latach 2018–2019, kiedy Stany Zjednoczone weszły w konflikt handlowy z Chinami po obłożeniu towarów o wartości prawie 0,5 bln USD kilkunastoprocentowymi cłami²⁹. Niezależnie od gospodarczych skutków konfliktu, według wielu autorów stał się on punktem przelomowym w relacjach pomiędzy Chinami i USA. Od tego momentu Chiny zaczęły w bardziej zdecydowany i otwarty sposób kwestionować hegemonię Stanów Zjednoczonych, a także aspirować do uzyskania supremacji technologicznej³⁰. Do tego jednak niezbędne będzie uzyskanie przez nie kontroli nad Tajwanem, zważywszy na jego wspomnianą wcześniej kluczową rolę na rynku układów scalonych.

Uwarunkowania polityczne

Niestety, napięcia geopolityczne znalazły swój upust podczas rosyjskiej inwazji na Ukrainę 24 lutego 2022 r. Z przyczyn strategicznych i ideologicznych Chiny i Rosja zaczęły coraz częściej współpracować przeciwko krajom Zachodu, stąd można przypuszczać, że Pekin był świadomy planów rosyjskiej inwazji. Aktualna sytuacja pozwala Chinom przyrzeć się błędom rosyjskiej armii oraz reakcji krajów Zachodu na agresję poprzez sankcje gospodarcze i dostawy uzbrojenia³¹. Wiedzę tę mogłyby z kolei wykorzystać w przyszłości, biorąc pod uwagę fakt, że według amerykańskiego wywiadu Xi Jinping nakazał chińskiej armii „osiągnięcie gotowości do przeprowadzenia inwazji na Tajwan w 2027 r.”³² Nie znaczy to, że taka inwazja faktycznie

²⁸ *Ibidem*, s. 164–165.

²⁹ *A quick guide to the US-China trade war*, BBC News, 16.01.2020, <https://www.bbc.com/news/business-45899310> (dostęp: 9.03.2023).

³⁰ S. Pangsy-Kania, *Od „Made in China” do „Created in China” – droga Chin do supremacji innowacyjnej*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2021, z. 19, s. 108–110.

³¹ C.Y. Lee, *Ukraine and Taiwan: Comparison, Interaction, and Demonstration*, „Taiwan Insight”, 4.04.2022, <https://taiwaninsight.org/2022/04/04/ukraine-and-taiwan-comparison-interaction-and-demonstration/> (dostęp: 09.03.2023).

³² M. Martina, D. Brunnstrom, *CIA chief warns against underestimating Xi's ambitions toward Taiwan*, „Reuters”, 3.02.2023, <https://www.reuters.com/world/cia-chief-says-chinas-xi-little-sobered-by-ukraine-war-2023-02-02/> (dostęp: 9.03.2023).

będzie miała miejsce – zdecydowana reakcja krajów Zachodu w obliczu wojny niedaleko wschodniej granicy Unii Europejskiej zaskoczyła bowiem wszystkich, włącznie z Władimirem Putinem, który spodziewał się powtórzenia sytuacji po aneksji Krymu w 2014 r., kiedy to retorsje ze strony UE oscylowały głównie w wymiarze dyplomatycznym³³. Może więc to skłonić Pekin do wniosku, że ewentualna inwazja na Tajwan nie byłaby oplacalna.

Staje się to coraz bardziej prawdopodobne w obliczu zdecydowanego stanowiska krajów Zachodu wobec wojny w Ukrainie, a także wobec chińskich planów zbrojnego zajęcia Tajwanu. Rok po rozpoczęciu inwazji na Ukrainę straty rosyjskiej armii sięgnęły 200 tys. żołnierzy oraz znacznej części posiadanego na początku wojny sprzętu wojskowego³⁴, co stanowi wielokrotność strat poniesionych przez stronę ukraińską. Zważywszy że według oficjalnych statystyk chińska armia w wielu aspektach znacznie ustępuje rosyjskiej³⁵, jej szansa na przeprowadzenie z powodzeniem zbrojnej inwazji na Tajwan jest jeszcze mniejsza, co zaczęły dostrzegać kraje Zachodu, ze Stanami Zjednoczonymi na czele. W sierpniu 2022 r. spikerka Izby Reprezentantów Stanów Zjednoczonych Nancy Pelosi spotkała się z ministrem spraw zagranicznych oraz prezydentem Tajwanu, chcąc wykazać „niezachwiane zaangażowanie we wspieranie kwitnącej demokracji na Tajwanie”³⁶. Wywołało to niezwykle zażartą reakcję ze strony chińskiej, która postawiła armię w stan „wysokiej gotowości” i zapowiedziała serię ukierunkowanych operacji wojskowych, w tym testy rakietowe na wodach na wschód od Tajwanu³⁷. W odpowiedzi na te ruchy prezydent Joe Biden zrobił znaczący krok w kierunku odejścia od prowadzonej przez ponad 50 lat doktryny strategicznej niejednoznaczności, jasno deklarując, że Stany Zjednoczone będą bronić Tajwanu, „jeśli rzeczywiście dojdzie do bezprecedensowego ataku”, angażując w to bezpośrednio swoją armię³⁸.

Także Japonia zaczęła w ostatnich latach odchodzić od strategii niejednoznaczności, którą przyjmowała przez powojenne dekady, chcąc uniknąć narastania

³³ N.N. Taleb, *A Clash of Two Systems*, „Incerto”, 19.04.2022, <https://medium.com/incerto/a-clash-of-two-systems-47009e9715e2> (dostęp: 9.03.2023).

³⁴ H. Cooper, E. Schmitt, T. Gibbons-Neff, *Soaring Death Toll Gives Grim Insight Into Russian Tactics*, „The New York Times”, 2.02.2023, <https://www.nytimes.com/2023/02/02/us/politics/ukraine-russia-casualties.html> (dostęp: 13.03.2023).

³⁵ W szczególności w zakresie posiadanego sprzętu wojskowego zob. Global Firepower, *Comparison of China and Russia Military Strengths (2023)*, <https://www.globalfirepower.com/countries-comparison-detail.php?country1=china&country2=russia> (dostęp: 13.03.2023).

³⁶ H. Davidson, *Nancy Pelosi arrives in Taiwan as China puts military on high alert*, „The Guardian”, 2.08.2022, <https://www.theguardian.com/world/2022/aug/02/nancy-pelosi-lands-in-taiwan-amid-soaring-tensions-with-china> (dostęp: 13.03.2023).

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Biden: Jeśli Chiny zaatakują Tajwan, będziemy bronić wyspy*, „Rzeczpospolita”, 19.09.2022, <https://www.rp.pl/dyplomacja/art37078011-biden-jesli-chiny-zaatakujaja-tajwan-bedziemy-bronic-wyspy> (dostęp: 7.03.2023).

antyjapońskich ruchów nacjonalistycznych w społeczeństwie chińskim. W 2021 r. po raz pierwszy od dekad wysoko postawiony urzędnik japoński odniósł się do Tajwanu w oficjalnej wypowiedzi, używając słowa „kraj”, a nie jak dotychczas „region”, co sugerowało znaczącą zmianę dotychczasowego podejścia i stanowiło zapowiedź nadchodzących zmian w polityce zagranicznej Japonii w tym aspekcie³⁹. Istotnym przełomem w tej kwestii mogło być zamordowanie premiera Japonii Shinzo Abego, który od lat opowiadał się za podjęciem bardziej zdecydowanych działań w kierunku zagwarantowania suwerenności Tajwanu, sugerując, że „każde zagrożenie dla Tajwanu jest także zagrożeniem dla Japonii”⁴⁰. Jego poglądy w tym zakresie uznano więc za swoistą ostatnią wolę, do której spełnienia kraj zaczął dążyć w ponadpartyjnym konsensusie, ostatecznie zrywając z przestrzeganiem art. 9 Konstytucji Japonii, zabraniającego finansowania zawodowej armii. Wiąże się to z faktem, że w wyniku powojennej okupacji Japonia oparła swoje bezpieczeństwo na stacjonujących na swoim terytorium amerykańskich wojskach, które do dziś występują tam w znaczącej liczbie baz oraz personelu⁴¹. W obliczu amerykańskiej gwarancji bezpieczeństwa dla Tajwanu zostałyby one zaangażowane w konflikt z Chinami, stanowiąc pretekst do potraktowania Japonii jako jednej ze stron konfliktu. Pod koniec 2022 r. nowy premier Japonii Fumio Kishida ogłosił więc plany podniesienia wydatków na obronność do 2% PKB do 2027 r.⁴². Wybór daty pozwala domniemywać, że ma to bezpośredni związek z nakazem Xi Jinpinga dotyczącym „osiągnięcia gotowości do inwazji na Tajwan do 2027 r.”, spełniając tym samym funkcję odstraszącą wobec chińskich ambicji.

Także kraje członkowskie Unii Europejskiej rozpoczęły wzmocnienie relacji z Tajwanem, w 2021 r. nazywając go „ważnym partnerem i demokratycznym sojusznikiem w rejonie Indo-Pacyfiku” oraz wysyłając pierwszą w historii dyplomatyczną delegację z ramienia Parlamentu Europejskiego⁴³. Ma to jednak miejsce w szerszym dyplomatycznym kontekście – obecnie UE stara się lawirować między wyrażaniem poparcia dla niepodległości Tajwanu a respektowaniem polityki „jednych Chin”, ponieważ utrzymywanie pozytywnych relacji z Pekinem, a tym samym możliwość

³⁹ Y.H. Chen, *Japan's Taiwan Policy in the Xi Jinping Era: Moving Toward Strategic Clarity*, „Przegląd Strategiczny” 2022, nr 15, s. 299–302.

⁴⁰ W oryginale „a Taiwan contingency is a contingency for Japan”; zob. K. Takahashi, *How Would Japan Respond to a Taiwan Contingency?*, „The Diplomat”, 20.08.2022, <https://thediplomat.com/2022/08/how-would-japan-respond-to-a-taiwan-contingency/> (dostęp: 13.03.2023).

⁴¹ A.W. Ziętek, K. Żakowski, O. Pietrzyk, *Polityka zagraniczna Japonii*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2018, s. 139–144.

⁴² T. Kajimoto, T. Yamaguchi, *Japan unveils record budget in boost to military spending*, „Reuters”, 23.12.2022, <https://www.reuters.com/markets/asia/japan-unveils-record-budget-boost-military-capacity-2022-12-23/> (dostęp: 13.03.2023).

⁴³ A. Qin, S. Erlanger, *As Distrust of China Grows, Europe May Inch Closer to Taiwan*, „The New York Times”, 10.11.2021, <https://www.nytimes.com/2021/11/10/world/asia/taiwan-europe-china.html> (dostęp: 13.03.2023).

wywierania politycznych nacisków na Kreml mogą się okazać niezbędne dla zakończenia konfliktu w Ukrainie. Choć kraje europejskie nie wyraziły tak jednoznacznych stanowisk jak Stany Zjednoczone czy Japonia, to można zaobserwować ich rosnące poparcie dla Tajwanu.

Perspektywy utrzymywania stosunków dyplomatycznych z Tajwanem dla państw demokratycznych

W świetle powyższych informacji można stwierdzić, że kwestia utrzymywania stosunków dyplomatycznych z Tajwanem zależy obecnie w dużej mierze od ustaleń natury politycznej. Decyzja w tym zakresie powinna być zatem dopasowana do agendy i celów każdego z krajów, który rozważa nawiązanie nieoficjalnych lub oficjalnych stosunków z Tajwanem. Biorąc pod uwagę przynależność autorów do zachodniego kręgu kulturowego, skupimy się tutaj na sformułowaniu zaleceń natury politycznej dla krajów demokratycznych, z uwzględnieniem dotychczasowych rozważań.

Pierwszym i najistotniejszym zagadnieniem, od którego należy zacząć niniejszy przegląd, jest oczywiście konieczność unikania konfliktu zbrojnego. Jeszcze do niedawna możliwość pojawienia się amerykańsko-chińskiego konfliktu była bardzo odległa i mało prawdopodobna, jednak od 2000 r., kiedy ChRL rozpoczęła szeroko zakrojoną kampanię lobbingową, mającą na celu zwiększenie poparcia dla zasady „jednych Chin” na arenie międzynarodowej, napięcia wokół statusu Tajwanu stale rosną. Obecnie więc problem minimalizacji ryzyka wybuchu wojny pomiędzy dwoma najpotężniejszymi mocarstwami świata należy do kluczowych w amerykańskiej armii⁴⁴. Jak można zaobserwować na przykładzie Stanów Zjednoczonych i Japonii, przyjmują one jednocześnie strategię podwyższenia ich potencjału militarnego do poziomu umożliwiającego skuteczne odstraszenie agresorów, co stanowi jeden z głównych powodów określenia tej sytuacji przez niektórych analityków mianem „drugiej zimnej wojny”⁴⁵. Ponieważ żadna ze stron nie chce doprowadzić do sytuacji, w której Chiny mogłyby poczuć się sprowokowane do inwazji, działania te mają charakter wyłącznie defensywny. Dlatego też zwiększanie swojego potencjału obronnego, z uwzględnieniem wyposażenia, które w razie konfliktu może zostać łatwo przekazane obrońcom Tajwanu, wydaje się w obecnej sytuacji optymalnym rozwiązaniem.

⁴⁴ N.K. Cobbins, *Taiwanese Sovereignty & the United States' Assurance and Dissuasion Alliance to Combat Chinese Use of Force*, July 2021, https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/ISR/student-papers/AY21-22/TaiwaneseSovereigntyDissuasion_Cobbins.pdf (dostęp: 13.03.2023).

⁴⁵ G. Rachman, *Ukraine and the start of a second cold war*, „Financial Times”, 6.06.2022, <https://www.ft.com/content/34481fbd-4ca7-4bb3-bef5-e68fefed7438> (dostęp: 13.03.2023).

Po drugie, warto wspomnieć o strategii zmniejszania stopnia gospodarczego uzależnienia od Chin, a co za tym idzie – ograniczania ich możliwości wywierania politycznych nacisków. Chiny na przestrzeni ostatnich dekad stały się niezwykle ważną gospodarką dla światowych łańcuchów dostaw, w szczególności w zakresie eksportu części, komponentów i półproduktów. Umożliwiło im to zwiększenie strefy wpływów wśród gospodarek rozwijających się i wschodzących, znacznie rozszerzając grono państw wyrażających poparcie dla polityki „jednych Chin”. Realizowany od kilku lat projekt Nowego Jedwabnego Szlaku, pomimo swojego potencjału na wsparcie rozwoju gospodarczego wchodzących w jego skład państw, będzie również skutkować istotnym wzrostem ich stopnia powiązania z Chinami. Dlatego państwa, które chcą zachować decyzyjność w zakresie utrzymywania stosunków dyplomatycznych z Tajwanem, powinny rozważyć stopniowe zmniejszanie stopnia gospodarczego uzależnienia od Chin. Do tożsamyh wniosków doszły państwa członkowskie Unii Europejskiej, które do 2030 r. zamierzają osiągnąć 20% udziału w światowej produkcji półprzewodników⁴⁶, w odpowiedzi na malejącą w ostatnich dekadach odporność Europy na zakłócenia w dostawach, co wynika z koncentracji geograficznej łańcuchów dostaw w wielu branżach. Niemniej, należy pamiętać, że pełna regionalizacja światowej gospodarki może stwarzać znaczne ryzyko wzrostu napięć między powstającymi blokami⁴⁷, więc całkowite zaprzestanie współpracy gospodarczej z Chinami byłoby wielce niepożądanym rozwiązaniem. Należy natomiast rozważyć stopniowe uniezależnianie się w sektorach kluczowych dla danej gospodarki.

Trzecie zagadnienie jest związane ze sferą dyplomatyczną i możliwymi do podjęcia aktywnościami w ramach ONZ. W kontekście wspomnianych wcześniej argumentów zasadne będzie kwestionowanie forsowanej obecnie przez Pekin interpretacji Rezolucji 2758, która miała na celu jedynie rozwiązanie problemu podwójnej reprezentacji Chin w Zgromadzeniu Ogólnym, podczas gdy nie odmawiała w żaden sposób Tajwanowi prawa do samostanowienia. Zaprzeczanie polityki „jednych Chin” nie będzie jednak konieczne – wystarczy bowiem zastrzec, że jest ona w pełni akceptowalna w odniesieniu do niekwestionowanego prawa Komunistycznej Partii Chin do sprawowania władzy nad Chinami, ostatecznie rozwiązując problem podwójnej reprezentacji. Nie jest ona jednak tożsama ze sprawowaniem władzy nad Tajwanem, który w świetle prawa międzynarodowego spełnia przesłanki do uznania go za państwo i ma tym samym prawo do samostanowienia. Kraje demokratyczne powinny zatem naciskać na organizacje powiązane z ONZ, a także inne (jak

⁴⁶ *Europe's urgent need to invest in a leading-edge semiconductor ecosystem*, Kearney, 23.02.2022, s. 24, <https://www.kearney.com/industry/technology/article/-/insights/europes-urgent-need-to-invest-in-a-leading-edge-semiconductor-ecosystem> (dostęp: 13.09.2023).

⁴⁷ M. Ruta, *How the war in Ukraine is reshaping world trade and investment*, „World Bank Blogs”, 3.05.2022, <https://blogs.worldbank.org/developmenttalk/how-war-ukraine-reshaping-world-trade-and-investment> (dostęp: 14.03.2023).

np. Międzynarodową Organizację Normalizacyjną; ISO), by cofnęły swoje decyzje o używaniu sformułowań wskazujących na zwierzchnictwo Chin nad Tajwanem, w szczególności takich jak „Tajwan, prowincja Chin”⁴⁸.

Powyższe zalecenia poruszają trzy główne sfery aktywności – dyplomatyczną, gospodarczą i militarną – które mogą zostać wykorzystane przez państwa demokratyczne, chcące wykazać poparcie dla Tajwanu w jego długiej walce o podmiotowość na arenie międzynarodowej. Nie stanowią one jednak katalogu zamkniętego, a mają na celu jedynie zwrócenie uwagi na najważniejsze kwestie w świetle rozważań poruszanych w niniejszym artykule. Należy pamiętać, że pomimo konieczności realizacji własnych celów politycznych przez każde państwo, w przypadku Tajwanu ostateczna decyzja co do kształtowania się relacji dyplomatycznych z resztą podmiotów powinna należeć do samych Tajwańczyków. Można bowiem argumentować, że obecna sytuacja stanowi w pewnym sensie optymalny *status quo*, do którego zdążyli się już przyzwyczaić i zaadaptować, dzięki czemu nie ryzykują chińskiej inwazji. Zatem w ogólnym rozrachunku brak uznania międzynarodowego nie stanowi już dla nich znaczącej przeszkody w nawiązywaniu nieformalnych stosunków z pozostałymi podmiotami⁴⁹.

Podsumowanie

Obecny status Tajwanu ukształtował się na bazie mnogości uwarunkowań historycznych, prawnych, gospodarczych oraz politycznych. Jak wskazano w artykule, nie jest on jednak tożsamy z promowaną przez Chińską Republikę Ludową zasadą „jednych Chin”, zgodnie z którą powinien być traktowany jako chińska prowincja. W wyniku powojennych niedopatrzeń oraz faktycznych intencji Zgromadzenia Ogólnego ONZ podczas uchwalania Rezolucji 2758 status Tajwanu pozostaje nieuregulowany, toteż kwestia interpretacji możliwości utrzymywania z nim stosunków dyplomatycznych jest wciąż otwarta. Jednocześnie w świetle prawa międzynarodowego można wymienić przesłanki przemawiające za traktowaniem go jako suwerenne państwo, odwołując się m.in. do zasady samostanowienia narodów oraz wymogów sformułowanych w konwencji z Montevideo. Możliwość utrzymywania stosunków dyplomatycznych z Tajwanem jest w dużej mierze uwarunkowana obecnymi ustaleniami politycznymi, a zatem decyzja w tej kwestii powinna być dopasowana do agendy i celów każdego z krajów, który rozważa nawiązanie takich stosunków. Na przestrzeni ostatnich lat można było przykładowo zaobserwować

⁴⁸ J. Drun, B.S. Glaser, *The Distortion of UN Resolution...*, s. 6.

⁴⁹ T.S. Rich, *Does It Matter If Taiwan Loses Formal Recognition?*, „Australian Outlook”, 19.10.2019, <https://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/does-it-matter-if-taiwan-loses-formal-recognition/> (dostęp: 14.03.2023).

powolne zmiany stanowiska w tym zakresie ze strony Stanów Zjednoczonych, Japonii i krajów członkowskich UE, które w obliczu wojny na Ukrainie i rosnących napięć między państwami Zachodu a Chinami z większą śmiałością zaczęły wyrażać poparcie dla demokratycznego społeczeństwa Tajwanu. Należy jednak pamiętać, by w wyrażaniu poparcia dla Tajwanu podejmować działania, które nie będą niosły z sobą ryzyka wystąpienia konfliktu zbrojnego między krajami Zachodu a Chinami, a których przykłady przedyskutowane zostały wcześniej.

Literatura

- Antonowicz L., *Status prawnomiędzynarodowy Republiki Chińskiej na Tajwanie* [w:] *Tajwan w stosunkach międzynarodowych*, red. E. Halizak, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1997.
- A quick guide to the US-China trade war*, BBC News, 16.01.2020, <https://www.bbc.com/news/business-45899310> (dostęp: 9.03.2023).
- A Victory for World's People, Crushing Defeat for U.S. Imperialism*, „Peking Review” 1971, no. 44.
- Bartosik J., *Przeszłość jest prologiem*, Zona Zero, Warszawa 2019.
- Biden: Jeśli Chiny zaatakują Tajwan, będziemy bronić wyspy*, „Rzeczpospolita”, 19.09.2022, <https://www.rp.pl/dyplomacja/art37078011-biden-jesli-chiny-zaatakuj-tajwan-bedziemy-bronic-wyspy> (dostęp: 7.03.2023).
- Boston Consulting Group & Semiconductor Industry Association, *Strengthening the Global Semiconductor Supply Chain in an Uncertain Era*, Boston – Massachusetts 2021.
- Chen Y.H., *Japan's Taiwan Policy in the Xi Jinping Era: Moving Toward Strategic Clarity*, „Przegląd Strategiczny” 2022, nr 15.
- Chen Y.J., *Must Taiwan Remain Invisible for the Next 50 Years?*, „The Diplomat”, 25.10.2021, <https://thediplomat.com/2021/10/must-taiwan-remain-invisible-for-the-next-50-years/> (dostęp: 6.03.2023).
- Chung L., *Support grows for Taiwan to take part in UN, but status change 'still runs through Beijing'*, „South China Morning Post”, 30.10.2021, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3154280/support-grows-taiwan-take-part-un-status-change-still-runs> (dostęp: 7.03.2023).
- Cobbins N.K., *Taiwanese Sovereignty & the United States' Assurance and Dissuasion Alliance to Combat Chinese Use of Force*, July 2021, https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/ISR/student-papers/AY21-22/TaiwaneseSovereigntyDissuasion_Cobbins.pdf (dostęp: 13.03.2023).
- Cooper H., Schmitt E., Gibbons-Neff T., *Soaring Death Toll Gives Grim Insight Into Russian Tactics*, „The New York Times”, 2.02.2023, <https://www.nytimes.com/2023/02/02/us/politics/ukraine-russia-casualties.html> (dostęp: 13.03.2023).
- Davidson H., *Nancy Pelosi arrives in Taiwan as China puts military on high alert*, „The Guardian”, 2.08.2022, <https://www.theguardian.com/world/2022/aug/02/nancy-pelosi-lands-in-taiwan-amid-soaring-tensions-with-china> (dostęp: 13.03.2023).
- Drun J., Glaser B.S., *The Distortion of UN Resolution 2758 to Limit Taiwan's Access to the United Nations. Report*, GMF, Washington, DC – Ankara – Belgrade 2022.
- Dryer J.T., *The Evolution of a Taiwanese National Identity*, „Asia Program Special Report” 2004, no. 114.
- Economy E.C., *The Third Revolution: Xi Jinping and the New Chinese State*, Oxford University Press, Oxford 2018.

- Election Study Center, National Chengchi University, *Taiwanese / Chinese Identity*(1992/06~2022/12), <https://esc.nccu.edu.tw/PageDoc/Detail?fid=7800&id=6961> (dostęp: 6.03.2023).
- Europe's urgent need to invest in a leading-edge semiconductor ecosystem, Kearney, 23.02.2022, <https://www. Kearney.com/industry/technology/article/-/insights/europes-urgent-need-to-invest-in-a-leading-edge-semiconductor-ecosystem> (dostęp: 13.09.2023).
- Global Firepower, *Comparison of China and Russia Military Strengths (2023)*, <https://www.global-firepower.com/countries-comparison-detail.php?country1=china&country2=russia> (dostęp: 13.03.2023).
- Kajimoto T., Yamaguchi T., *Japan unveils record budget in boost to military spending*, „Reuters”, 23.12.2022, <https://www.reuters.com/markets/asia/japan-unveils-record-budget-boost-military-capacity-2022-12-23/> (dostęp: 13.03.2023).
- Kissinger H., *O Chinach*, tłum. M. Komorowska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2017.
- Kuźniar R., *Porządek międzynarodowy. Perspektywa ontologiczna*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2019.
- Lee C.Y., *Ukraine and Taiwan: Comparison, Interaction, and Demonstration*, „Taiwan Insight”, 4.04.2022, <https://taiwaninsight.org/2022/04/04/ukraine-and-taiwan-comparison-interaction-and-demonstration/> (dostęp: 9.03.2023).
- Li K.T., *What Is Taiwan's Legal Status According to International Law, Japan, and the US?*, „The News Lens”, 2.12.2019, <https://international.thenewslens.com/feature/taiwan-for-sale-2020/128242> (dostęp:14.03.2023).
- Lin C.F., Wu C.H., *Is Taiwan a State?*, „Verfassungsblog”, 18.10.2022, <https://verfassungsblog.de/is-taiwan-a-state/> (dostęp: 6.03.2023).
- Łukasiewicz P., *Republika Chińska na Tajwanie – pytanie o status prawnomiędzynarodowy*, „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2010, z. 10.
- Martina M., Brunnstrom D., *CIA chief warns against underestimating Xi's ambitions toward Taiwan*, „Reuters”, 3.02.2023, <https://www.reuters.com/world/cia-chief-says-chinas-xi-little-sobered-by-ukraine-war-2023-02-02/> (dostęp: 9.03.2023).
- Mengin F., *The Substitution of Conventional Diplomatic Relations: The Case of Taiwan* [w:] *Innovation in Diplomatic Practice*, ed. J. Melissen, Polgrave Macmillan, London 1999.
- Miller C., *Chip War. The Fight for the World's Most Critical Technology*, Simon & Schuster Ltd, London 2022.
- Nicita A., Razo C., *China: The rise of a trade titan*, „UNCTAD News”, 27.04.2021, <https://unctad.org/news/china-rise-trade-titan> (dostęp: 7.03.2023).
- North D.C., *Zrozumieć przemiany gospodarcze*, tłum. J. Stawiński, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2014.
- Organization of Economic Co-Operation and Development, *The Belt and Road Initiative in the global trade, investment and finance landscape*, Paris 2018.
- Ostaszewski P., *CbRL i problem Tajwanu* [w:] *Chińska Republika Ludowa we współczesnych stosunkach międzynarodowych*, red. P. Ostaszewski, SGH w Warszawie, Warszawa 2011.
- Pangsy-Kania S., *Od „Made in China” do „Created in China” – droga Chin do supremacji innowacyjnej*. „Gdańskie Studia Azji Wschodniej” 2021, z. 19.
- Pascal A., *Taiwan's Think Tanks and the Practice of Unofficial Diplomacy*, „The Asia Dialogue”, 20.08.2019, <https://theasiadialogue.com/2019/08/20/taiwans-think-tanks-and-the-practice-of-unofficial-diplomacy/> (dostęp: 6.03.2023).

- Qin A., Erlanger S., *As Distrust of China Grows, Europe May Inch Closer to Taiwan*, „The New York Times”, 10.11.2021, <https://www.nytimes.com/2021/11/10/world/asia/taiwan-europe-china.html> (dostęp: 13.03.2023).
- Rachman G., *Ukraine and the start of a second cold war*, „Financial Times”, 6.06.2022, <https://www.ft.com/content/34481fbd-4ca7-4bb3-bef5-e68fefed7438> (dostęp: 13.03.2023).
- Razo C., *China's participation in global value chains*, „Flourish”, 3.05.2021, <https://public.flourish.studio/visualisation/5871475/> (dostęp: 7.03.2023).
- Rich T.S., *Does It Matter If Taiwan Loses Formal Recognition?*, „Australian Outlook”, 19.10.2019, <https://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/does-it-matter-if-taiwan-loses-formal-recognition/> (dostęp: 14.03.2023).
- Ruta M., *How the war in Ukraine is reshaping world trade and investment*, „World Bank Blogs”, 03.05.2022, <https://blogs.worldbank.org/developmenttalk/how-war-ukraine-reshaping-world-trade-and-investment> (dostęp: 14.03.2023).
- Slawiński R., *Historia Chin i Tajwanu*, Askon, Warszawa 2002.
- Takahashi K., *How Would Japan Respond to a Taiwan Contingency?*, „The Diplomat”, 20.08.2022, <https://thediplomat.com/2022/08/how-would-japan-respond-to-a-taiwan-contingency/> (dostęp: 13.03.2023).
- Taleb N.N., *A Clash of Two Systems*, „Incerto”, 19.04.2022, <https://medium.com/incerto/a-clash-of-two-systems-47009e9715e2> (dostęp: 9.03.2023).
- The United States *One China Policy* is NOT the Same as the PRC *One China Principle**, US Taiwan Business Council, 1.01.2022, <https://www.us-taiwan.org/resources/faq-the-united-states-one-china-policy-is-not-the-same-as-the-prc-one-china-principle/> (dostęp: 19.09.2023).
- Winkler S., *Taiwan's UN Dilemma: To Be or Not To Be*, „Brookings Institute Taiwan-US Quarterly Analysis”, 20.06.2012, <https://www.brookings.edu/opinions/taiwans-un-dilemma-to-be-or-not-to-be/> (dostęp: 2.03.2023).
- World Population Review, *Countries that Recognize Taiwan*, <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/countries-that-recognize-taiwan> (dostęp: 2.03.2023).
- Ziętek A.W., Żakowski K., Pietrzyk O., *Polityka zagraniczna Japonii*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2018.

SUMMARY

POSSIBILITIES OF MAINTAINING DIPLOMATIC RELATIONS WITH TAIWAN CONSIDERING THE LEGAL, ECONOMIC AND POLITICAL CONTEXT

Taiwan's current status has been shaped by a multitude of historical, legal, economic, and political circumstances. However, as outlined in this article, its status does not conform to the 'one China' principle promoted by the People's Republic of China, according to which it should be treated as a Chinese province. The possibility of maintaining diplomatic relations with Taiwan is, therefore, largely dependent on current political arrangements, and a decision in this regard should be tailored to the agenda and objectives of each country that is considering establishing such relations. Over the last few years, for example, one can observe a slow change of stance in this regard on the part of the United States, Japan,

and EU member states, which, in the face of the war in Ukraine and growing tensions between Western countries and China, have begun to express support for Taiwan's democratic society with greater boldness. This article makes exemplary recommendations touching on three main spheres of activity – diplomatic, economic, and military – that can be used by democratic states wishing to demonstrate support for Taiwan in its long struggle for international subject status.

ANALIZA LEKSYKI SOCJOLEKTALNEJ JĘZYKA TAJWAŃSKICH INFLUENCERÓW URODOWYCH

1. Wprowadzenie

Podstawę codziennej komunikacji stanowią standardowe lub dialektalne odmiany języków, jednak nie zawsze wystarczą, by efektywnie się porozumiewać i osiągać zamierzone intencje komunikacyjne. Deficyt terminologiczny, potrzeba zachowania ekskluzywnego charakteru wypowiedzi, a także chęć identyfikacji w obrębie grupy doprowadziły do powstania społecznych oraz profesjonalnych odmian języka. Te pierwsze, nazywane socjolektami, współistnieją z innymi odmianami języka i przeplatają się między sobą, jednocześnie przynosząc swoim użytkownikom poczucie przynależności i usprawniając ich komunikację.

Autorzy tajwańskiego słownika (重編國語辭典修訂本) (*Chóngbiān guóyǔ cídiǎn xiūdìng běn*) definiują socjolekt jako zbiór utartych wyrażeń i frazeologizmów, stosowanych przez określoną grupę społeczną lub zawodową, np. żargon zawodowy i słownictwo specjalistyczne z różnych branż¹. W *Słowniku języka polskiego PWN* zdefiniowano go natomiast jako „odmianę języka charakterystyczną dla jakiejś grupy społecznej”². Tomasz Piekot zauważa, że stosowany w polskiej nomenklaturze socjolingwistycznej termin „społeczne (socjalne) odmiany języka” oznacza warianty języka powstałe w obrębie grupy połączonej swoistą więzią społeczną, np. wiekiem, płcią, wykonywanym zawodem czy zainteresowaniami, a nie więzią terytorialną. Dzięki temu możliwe jest odróżnienie socjolektu od gwary ludowej oraz dialektu miejskiego³.

ORCID: 0009-0004-4048-5652

DOI: 10.4467/23538724GS.23.032.19027

¹ Li Xian 李璠, *Shèhuì fāngyán* ‘社會方言’ [w:] *idem, Chóngbiān guóyǔ cídiǎn xiūdìng běn* 重編國語辭典修訂本, 國家教育研究院 Guójiā Jiàoyù Yánjiūyuàn, <https://dict.revised.moe.edu.tw/dictView.jsp?ID=129404> (dostęp: 14.11.2021).

² Hasło: *Socjolekt* [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/socjolekt.html> (dostęp: 15.01.2022).

³ T. Piekot, *Język w grupie społecznej. Wprowadzenie do analizy socjolektu*, Wydawnictwo PWSZ, Wałbrzych 2008, s. 30.

Tomasz Piekot wspomina również o wywodzącym się z języka francuskiego terminie *argot*, który w polskim językoznawstwie upowszechnił Stanisław Kania⁴. Termin ten odnosi się do takiej odmiany języka narodowego, która jest ekspresywna, właściwa dla danego środowiska społecznego lub profesjonalnego, a różnice w stosunku do języka narodowego występują w niej na polu leksyki. Argotyzmami z kolei badacz nazywał takie wyrazy lub połączenia wyrazowe, powstałe w obszarze danej odmiany środowiskowej, których zasięg społeczny jest ograniczony, ale z czasem przenikają do słownictwa ogólnego, głównie potocznego. Mają one swoje paralelne odpowiedniki w leksyce języka ogólnego, a ich główną cechą jest silne zabarwienie emocjonalno-ekspresywne, związane ze skojarzeniami pozajęzykowymi, społecznymi⁵. Chociaż język influencerów cechuje ekspresja, a niejednokrotnie również emocjonalny stosunek do przedstawianych treści, to nie jest on pozbawiony terminologii specjalistycznej. Obejmuje on m.in. takie dziedziny, jak kosmetyologia, farmacja czy botanika. Piotr Michałowski podaje następującą definicję „terminu”: „Termin to konwencjonalny znak językowy (wyraz lub połączenie wyrazowe) będący częścią określonego systemu terminologicznego. Termin w sposób ścisły i jednoznaczny oznacza pojęcie określonej dziedziny wiedzy specjalistycznej. W przeciwieństwie do jednostek leksykalnych języka ogólnego termin powstaje w sposób planowy. Jego znaczenie jest dokładnie określone przez definicję. Termin jest elementem tekstów fachowych oraz narzędziem pracy poznawczej i praktycznej. Cechuje go neutralność emocjonalna i stylistyczna”⁶.

Biorąc pod uwagę powyższą definicję, zasadne wydaje się uznanie, że leksyka specjalistyczna stosowana w środowisku influencerów urodowych wpisuje się w zakres terminologii z innych dziedzin, czego przykłady zostaną przedstawione w dalszej części artykułu. Co więcej, samo słownictwo kosmetyczne jest także wyróżniane jako przedmiot badań w polskim językoznawstwie, czego przykładem jest artykuł Anny Piotrowicz i Małgorzaty Witaszek-Samborskiej pt. *O najnowszym słownictwie kosmetycznym we współczesnej polskiej leksyce*, a także wcześniejsze prace tych autorek⁷.

Według Ewy Kołodziejek badania środowiskowych odmian języka wymagają postawienia dwóch zasadniczych pytań – o to, jak w danej grupie się mówi i dlaczego robi się to w taki sposób. Badaczka zauważa, że socjolekty, choć oparte na języku ogólnym, rozwijają się poza jego normą. Odróżnia je innowacja leksykalna oraz frazeologiczna, szeroki wachlarz synonimów i tautonimów,

⁴ *Ibidem*, s. 31.

⁵ S. Kania, *Studia socjolingwistyczne. Skrypt dla studentów filologii polskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 1995, s. 23–24.

⁶ P. Michałowski, *Podstawy modelowania terminograficznego*, Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017, s. 34–35.

⁷ A. Piotrowicz, M. Witaszek-Samborska, *O najnowszym słownictwie kosmetycznym we współczesnej polskiej leksyce* [w:] *Odkrywanie słowa – historia i współczesność*, red. U. Sokółka, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2015, s. 431–446.

nieoczywiste metafory, a także dowcip językowy. Każdy członek grupy ma możliwość realnego wpływania na kształt jej komunikatów⁸. W ocenie tej autorki utrudnieniem w przyporządkowaniu poszczególnym odmianom języka konkretnego zasięgu leksykalnego są płynne granice między poszczególnymi socjolektami. Wynika to między innymi z faktu, że poszczególne jednostki mogą równocześnie być członkami więcej niż jednej wspólnoty komunikacyjnej, stąd są w stanie użytkować oraz tworzyć kilka środowiskowych odmian języka na raz, a nawet wpływać na ich przenikanie się⁹.

Stanisław Grabias uważa natomiast, że analiza zachowań językowych danej grupy wystarczy, aby chociaż częściowo opisać jej system wartości. W swoich badaniach kładzie on nacisk na wartościowanie, zarówno negatywne, jak i pozytywne. Jego zdaniem kluczowy dla opisu jednostek socjolektalnych jest kontekst, stąd leksyka stanowiąca przedmiot analizy semantycznej powinna być badana przez pryzmat właściwych danemu socjolektowi sytuacji komunikacyjnych¹⁰. Za istotną część budującą społeczne odmiany języka S. Grabias uznaje także neologizmy, które dzieli pod względem funkcji, jaką pełnią w nominacyjnym systemie języka. W ten sposób wyróżnia neologizmy nominatywne, które nazywają nowe lub wcześniej nieoznaczone werbalnie pojęcia oraz neologizmy stylistyczne, które nazywają pojęcia znane, mające synonimiczne odpowiedniki¹¹.

Dynamiczny rozwój Internetu wiąże się z powstaniem nowych grup hobbistycznych oraz zawodowych, dążących do efektywnej wymiany informacji. Wśród twórców internetowych można wyróżnić m.in. grupę influencerów urodowych, zajmujących się szeroko pojętą tematyką wizażu i kosmetologii. Choć ich komunikacja cechuje się wysokim stopniem zrozumienia dla osoby postronnej, obecne w mowie tej grupy innowacje oraz inkorporacje leksyki z różnych dziedzin pozwalają stwierdzić, że język, jakim posługują się tajwańscy influencerzy urodowi, jest socjolektem.

Działający na platformie YouTube twórcy treści wideo, poruszający się w obszarze szeroko pojętej branży urodowej są w literaturze określane jako „influencerzy działający w mediach społecznościowych” (z ang. *social media influencers*)¹². Influencerzy urodowi mogą być zarówno amatorami, jak i profesjonalnymi wizażystami, którzy odnieśli sukces w sieci. Giorgia Riboni wskazuje, że są oni twórcami wysoce opiniotwórczymi na swoim polu, mają dużą grupę odbiorców, dzięki czemu ich

⁸ E. Kołodziejek, *Człowiek i świat w języku subkultur*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2015, s. 226.

⁹ *Ibidem*, s. 35.

¹⁰ S. Grabias, *Język w zachowaniach społecznych. Podstawy socjolingwistyki i logopedii*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2019, s. 152.

¹¹ *Ibidem*, s. 174.

¹² F. García-Rapp, *The digital media phenomenon of YouTube beauty gurus: the case of Bubzbeauty*, „International Journal of Web-Based Communities” 2016, vol. 12, no. 4, s. 361.

ekspertyzy dotyczące produktów kosmetycznych są często opłacane przez marki w ramach promowania wytworów danego przedsiębiorstwa¹³.

Mimo wplatania w prezentowane treści elementów niezwiązanych z branżą kosmetyczną, grupę influencerów urodowych można zdefiniować jako grupę jednofunkcyjną, czyli wyspecjalizowaną, podejmującą jeden typ działalności¹⁴. Wpływy twórców internetowych wykraczają jednak poza pole trendów marketingowych czy sprzedażowych, oddziałując także na tendencje językowe pojawiające się w przestrzeni wirtualnej¹⁵. W przypadku działalności na platformie YouTube główna aktywność twórców polega na tworzeniu filmów instruktażowych, a także recenzji produktów, niejednokrotnie połączonych z elementami wideo-bloga¹⁶. Tak zwane *vlogi*, czyli wideo-blogi są filmami nakierowanymi na postać autora, mającymi na celu przedstawienie jego życia oraz osobowości. Filmy o bardziej komercyjnym charakterze oraz instruktaże skupiają się na przedstawianych produktach i ich zastosowaniu¹⁷.

2. Korpus badawczy

W języku chińskim influencerek określa się mianem 網紅 (*wǎnghóng*). To słowo upowszechniło się początkowo w Chinach, a następnie na Tajwanie i odnosi się do ogółu osób, którym działalność internetowa przyniosła rozpoznawalność. Ich popularność może się wiązać z prezencją, umiejętnościami lub szczególnymi wydarzeniami, przez które zyskały popularność. Jako inne stosowane terminy Yang Yunxiu i Guo Fangyu podają: 部落格名人 (*bùluògé míngrén*; blogger-celebryta), 網路明星 (*wǎnglù míngxīng*; cybergwiazda), 網路名人 (*wǎnglù míngrén*; internetowa sława), 線上名人 (*xiànshàng míngrén*; internetowy celebryta), Youtube 明星 (*YouTube míngxīng*; gwiazda YouTube'a) oraz Youtube 名人 (*YouTube míngrén*; YouTube'owy celebryta)¹⁸. Blogerki urodowe są natomiast określane jako 美妝博主 (*měizhuāng bózhǔ*).

¹³ G. Riboni, *The Youtube Makeup Tutorial Video. A preliminary linguistic analysis of the language of "makeup gurus"*, „Lingua e Linguaggi” 2017, vol. 21, s. 190–192.

¹⁴ P. Sztompka, *Słownik socjologiczny 1000 pojęć*, Wydawnictwo Znak Horyzont, Kraków 2020, s. 100.

¹⁵ G. Zabbialini, „Girl, we are serving looks!": the influence of drag queen's language on the "beauty gurus" channels on YouTube, 2019, s. 3, https://www.academia.edu/39236240/_Girl_we_are_serving_looks_the_influence_of_drag_queen_s_language_on_the_beauty_gurus_channels_on_Youtube (dostęp: 15.05.2021).

¹⁶ *Ibidem*, s. 7.

¹⁷ F. García-Rapp, *The digital media phenomenon...*, s. 366.

¹⁸ Yang Yunxiu 楊運秀, Guo Fangyu 郭芳仔, *Wǎnghóng yèpèiwén de shuǐfú xiàoguǒ: huáiyí réngé, shúxīdù jí zhuānyèxìng de yǐngxiǎng* 網紅業配文的說服效果: 懷疑人格、熟悉度及專業性的影響, „Marketing Review (Xing Xiao Ping Lun)” 2017, vol. 14, no. 2, s. 166–167.

Korpus przedstawionych badań stanowiły materiały wideo stworzone przez pięcioro twórców publikujących na platformie YouTube. Treści zostały wybrane w oparciu o ranking stworzony przez KOL Radar we współpracy z magazynem „ELLE” w kwietniu 2020 r.¹⁹ Zawierał on opis sytuacji tajwańskich twórców internetowych, przede wszystkim influencerów urodowych, oraz analizę ilościową dotyczącą ich zasięgów na portalach Facebook, Instagram oraz YouTube, a także na platformie TikTok. Jego istotnym elementem było zestawienie setki twórców, którzy zdobyli największą popularność w 2019 r. W ramach przedstawionych badań z pierwszej dziesiątki influencerów wybrano sześcioro, dla których kwestie urody stanowią znaczną część treści udostępnianych w sieci. Następnie w celu zawężenia ilości analizowanego materiału przyjęto ramy czasowe, dla których punktem odniesienia stało się najważniejsze w kulturze chińskiej święto – 春節 (*Chunjie*), czyli Chiński Nowy Rok, w 2021 r. przypadający 12 lutego.

Ostatecznie analizie poddano materiały audiowizualne opublikowane na platformie YouTube w okresie od 12 stycznia do 12 marca 2021. W tym czasie omawiani twórcy opublikowali łącznie 54 filmy wideo, z czego 25 było poświęconych tematyce urody i kosmetyologii. Jedna osoba została wykluczona, ponieważ w przyjętym okresie wszystkie treści poświęcone tej tematyce publikowała na swoich pozostałych mediach społecznościowych. Główny element badań stanowiła leksyka socjolektałna, analizowana w kontekście zdaniowym. W obrębie słownictwa wyróżniono dwie zasadnicze kategorie – leksykę kosmetyczno-urodową oraz słownictwo związane z Internetem.

3. Analiza leksyki

3.1. Leksyka kosmetyczno-urodowa

W związku z profilem działalności influencerów urodowych największą grupę słownictwa, jaką można wyodrębnić w ich wypowiedziach, stanowi leksyka kosmetyczno-urodowa. W jej zakres wchodzi m.in.: nazwy produktów kosmetycznych i ich składników, nazwy wykonywanych czynności, narzędzi, określenia opisujące konsystencję, barwę, zapach, a także nazewnictwo części ciała, anatomii twarzy. Wszelka terminologia mieszcząca się w tym obszarze jest niezbędna do rzetelnego, rzeczowego i szczegółowego przekazania informacji dotyczących branży kosmetycznej i urodowej, a jej zrozumienie może być utrudnione w przypadku odbiorców niezwiązanych z tematem.

¹⁹ 2020 *Měizhuāng chānyè wǎngbóng shèqún dòngchá bàogàoshū* 2020 美妝產業網紅社群洞察報告書 https://www.kolradar.com/reports/2020-beauty-industry-whitepaper?utm_source=blog&utm_medium=blog_content&utm_campaign=blog_whitepaper_2020beauty&utm_content=20200522 (dostęp: 20.06.2022).

Nazwy kosmetyków można podzielić na te powszechnie używane oraz specjalistyczne lub rzadziej spotykane. Poza ogólnymi określeniami, takimi jak: 遮瑕膏 (*zhēxiáɡāo*) ‘korektor’, 粉底 (*fěndǐ*) ‘podkład’ czy 眼影 (*yǎnyǐng*) ‘cień do powiek’, influencerzy urodowi decydują się na rozróżnienie typów poszczególnych kosmetyków. Na przykład poza podstawowym określeniem klasycznego produktu koloryzującego usta, czyli 唇膏 (*chúngāo*) ‘szminki’, pojawia się także 唇釉 (*chúnyòu*) oznaczający *tint* lub pomadkę w płynie. Podobne tendencje dotyczą kosmetyków służących do pielęgnacji. Na przykład, gdy jedna z twórczyń wspomina o kremie CC, pomija informacje na temat charakterystyki tej grupy kremów. Co więcej, traktuje go jako formę porównania, co może dodatkowo utrudnić zrozumienie komunikatu.

Przykład 1

然後接下來要用的是這一個。這個是 INTEGRATE 他們家的開架新品。是一個很像 CC 霜或者是妝前的那種。

Pinyin: Ránhòu jiē xiàláai yào yòng de shì zhè yí gè. Zhè gè shì INTEGRATE tamen jiā de kāijià xīnpǐn. Shì yí gè bēn xiàng CC shuāng huòzhě shì zhuāng qián dì nà zhǒng.

Tłumaczenie: Następnie użyję tego. To nowy drogeryjny produkt od marki INTEGRATE. Bardzo przypomina krem CC albo bazę pod makijaż.

Influencerzy urodowi czasem używają także określeń, które można zastąpić istniejącym i powszechnym w języku ogólnym przymiotnikiem. W jednym z analizowanych materiałów autorka posłużyła się konstrukcją 它擦起來是非常的水 (*Tā cā qǐlái shì fēicháng de shuǐ*), która znaczy tyle, co „przy wcieraniu jest bardzo jak woda”. Zamiast niej mogła zastosować typowy przymiotnik 滋潤 (*zīrùn*) oznaczający coś nawilżającego, wilgotnego.

Przykład 2

就是這支香奈兒的唇露呢，它擦起來是非常的水，超級水，可是等它乾了以後呢，就會完全變成霧面，貼在你嘴巴上的感覺。

Pinyin: Jiùshì zhè zhī xiāngnàier de chún lù ne, tā cā qǐlái shì fēicháng de shuǐ, chāoji shuǐ, kěshì děng tā qiánle yǐhòu ne, jiù huì wánquán biànchéng wù miàn, tiē zài nǐ zuǐbā shàng de gǎnjué.

Tłumaczenie: Jeśli chodzi o tę matową szminkę od Chanel, to przy nakładaniu jest bardzo wodnista, strasznie wodnista. Ale po wyschnięciu staje się całkowicie matowa. To uczucie jakby przywierała do twoich ust.

Na efektywność komunikacyjną przytoczonego w tym przykładzie określenia można spojrzeć dwojako – dla jednych będzie to bardziej obrazowe przedstawienie konsystencji, ułatwiające wyobrażenie sobie odczucia towarzyszącego nakładaniu kosmetyku. Dla innych może okazać się barierą w prawidłowym ocenieniu jego właściwości albo niepotrzebnym ozdobnikiem.

Znaczącą grupę stanowią także nazwy narzędzi oraz określenia ich kształtów. Zazwyczaj pomijane są wyjaśnienia na temat ich bazowego użycia. Bardziej

rozbudowane opisy dotyczą wiedzy specjalistycznej, przede wszystkim technik wykonywania makijażu. Nacisk zostaje położony na wpływ kształtu narzędzia na jego użytkowanie i dostosowanie do anatomii twarzy użytkownika. Ważne są więc przymiotniki określające dany pędzel czy aplikator, takie jak: owalny (橢圓形 *tuō yuánxíng*), zaostroszony (尖尖的 *jiānjiān de*), kanciasty z każdej strony (邊邊角角 *biān biān jiǎo jiǎo*), spłaszczony (扁扁的 *piǎnpiǎn de*). Niektóre określenia odnoszą się także do formy narzędzia, np. 滴管狀 (*dīguǎn zhuàng*) – w formie pipety. Przykładem narzędzia powszechnie stosowanego w makijażu, którego chińska nazwa odnosi się do kształtu, jest 美妝蛋 (*měizhuāngdàn*), czyli gąbeczka typu *beauty blender*. Nazwa ta składa się z morfemów 美 (*měi*) ‘piękny’, 妝 (*zhuāng*) ‘makijaż’, 蛋 (*dàn*) ‘jajko’.

Innym istotnym zbiorem słownictwa często występującego w wypowiedziach influencerów urodowych są nazwy składników kosmetycznych, wśród których przeważają nazwy roślin. W niektórych przypadkach, szczególnie przy omawianiu perfum, nazwy tych komponentów stanowią równocześnie opis zapachu. W tej grupie powszechnie spotykane są: 雪松 (*xuěsōng*) ‘cedr’, 麝香 (*shèxiāng*) ‘piżmo’, 檀香 (*tánxiāng*) ‘drzewo sandalowe’, jak również mniej znane składniki – 療創木 (*liáochuāngmù*) ‘drzewo gwajakowe’, 乳香 (*rǔxiāng*) ‘olibanum’, 香根草 (*xiānggēncǎo*) ‘wetyweria pachnąca’ czy 廣藿香 (*guǎnghuòxiāng*) ‘paczula’. Poza składnikami roślinnymi obecne są także inne substancje, np. kwas hialuronowy (chiń. 玻尿酸 *bōniào suān*).

Opis większości składników nie jest w żaden sposób rozwijany przez twórców. Wyjątek stanowią wyjaśnienia dotyczące działania produktów wysokiej klasy, specjalistycznych, które zawierają w sobie rzadziej spotykane związki chemiczne. Można to zaobserwować na poniższym przykładzie, dotyczącym lysienia i utraty włosów.

Przykład 3

它裡面酒精的含量比較低一點點，然後再來就是它不會亂流。當然落建的這裡面的這個成分叫做百分之五 5 percent 的這個 Minoxidil。建議是給男生用。那這個成分他原本是一個心血管的用藥，會增加大量的血管的擴張有活化的作用。減低你落髮的可能性，然後促進頭髮的生長。

Pinyin: *Tā lǐmiàn jiǔjīng de bānliàng bǐjiào dī yídiǎn diǎn, ránhòu zài lái jiùshì tā bù huì luàn liú. Dāngrán luòjiàn de zhè lǐmiàn de zhège chéngfèn jiàozuò bǎi fēn zhī wǔ 5 percent de zhège Minoxidil. Jiànyì shì gěi nánshēng yòng. Nà zhège chéngfèn tā yuánběn shì yí ge xīn xiéguǎn de yòngyào, huì zēngjiā dàliàng de xiéguǎn de kuòzhāng yǒu huóhuà de zuòyòng. Jiǎndī nǐ luòfà de kěnéng xìng, ránhòu cùjìn tóufǎ de shēngzhǎng.*

Tłumaczenie: Zawartość alkoholu w nim jest nieco mniejsza i raczej nie wywoła za wiele zamieszania. Oczywiście rekomendowanym składnikiem, który jest w nim zawarty, jest tzw. pięcioprocentowy Minoxidil. Rekomenduje się go mężczyznom. Ten składnik był pierwotnie stosowany jako lek dla układu krwionośnego, który rozszerzał naczynia krwionośne i miał właściwości aktywizujące. Zmniejszy prawdopodobieństwo wypadania włosów i pobudzi ich wzrost.

Przywołany w powyższym przykładzie związek chemiczny był wcześniej stosowany jako składnik leków i jest substancją specjalistyczną, mniej rozpowszechnioną. Twórca zdecydował się więc, by pokrótce omówić ten komponent, jego właściwości i pochodzenie.

Ponieważ treści prezentowane przez influencerów urodowych dotyczą wyglądu i stanu ciała, naturalna wydaje się obecność terminów anatomicznych. Poza tymi spotykanymi w języku ogólnym w powszechnym użyciu, takimi jak: szyja, oczy, usta, wargi, wspomniane zostają także bardziej szczegółowe elementy, takie jak: luk kupidyna, zewnętrzny kącik oka, skrzydelka nosa czy wewnętrzna strona linii rzęs u góry oka. Ta ostatnia, ze względu na różnice w anatomii oka u osób o urodzie kaukaskiej oraz azjatyckiej, jest szczegółem anatomicznym niemającym w języku polskim upowszechnionej nazwy. Odgrywa ona jednak kluczową rolę w makijażu oka Azjatek. W języku chińskim nazywa się ją 内眼線 (*nèiyǎnxiàn*), czyli dosłownie 'linia wewnątrz oka'.

W przypadku materiałów dotyczących makijażu twarzy można napotkać określenia dotyczące odcienia i stanu skóry. Takie wyrażenia przetłumaczone na język polski nie odpowiadają jednak w pełni zachodniej percepcji jej barw. Określenie 白肌 (*bái jī*) 'biała skóra' nie odnosi się do koloru, a do jasnego odcienia skóry Azjatek. Analogiczne jest rozumienie terminów 黃肌 (*huáng jī*) dosł. 'żółta skóra' oraz 黑肌 (*hēi jī*) dosł. 'czarna skóra'.

Autorka filmu, z którego pochodzi poniższy przykład, zdecydowała się natomiast na zastosowanie nieoficjalnego, stworzonego przez nią samą stopniowania odcieni skóry.

Przykład 4

我的臉並不是很白。可能最白是1的話我可能是2，因為3是一般膚色，然後我是2，就是比一般人再白一點點而已。

Pinyin: *Wǒ de liǎn bìng bùshì hěn bái. Kěnéng zuì bái shì 1 de huà wǒ kěnéng shì 2, yīnwèi 3 shì yìbān fūsè, rán hòu wǒ shì 2, jiùshì bǐ yìbānrén zài bái yìdiǎn diǎn éryǐ.*

Tłumaczenie: Moja twarz wcale nie jest bardzo biała. Jeśli najjaśniejszym numerem jest 1, to ja pewnie jestem 2, bo 3 to powszechny odcień skóry. Ja z kolei jestem 2, czyli jestem po prostu nieco bledsza niż przeciętna osoba.

Ponieważ obok pielęgnacji, jednym z kluczowych tematów interesujących influencerów urodowych jest makijaż, nieodłączną część leksyki tej grupy stanowią określenia kolorów. Cechują się one dużą precyzją, pozwalającą na wychwycenie niuansów, odróżnienie poszczególnych odcieni danego koloru. Jednakże to, co jest precyzyjne i klarowne dla osoby zainteresowanej daną branżą, niekoniecznie jest takie dla kogoś spoza niej. Przykładem takiego zjawiska są powszechne w przypadku kosmetyków oznaczenia numeryczne oraz nazwy producenta, które określają kolor danego produktu. Jedną z influencerów, omawiając szminkę marki Maybelline, zwraca uwagę na mnogość odcieni, które są dostępne w każdej nowej linii oferowanej przez

tego producenta. Innym sposobem oznaczenia konkretnych szminek jest podanie konkretnej serii, z której pochodzą, oraz właśnie wspomnianego wcześniej numeru. W przypadku omawianego filmu była to szminka Maybelline 極綻色絲絨霧光唇膏²⁰ (*jízhànsè sīróng wùguāng chúnghāo*) nr 363.

Przykład 5

簡單來說,這一支絲絨霧光唇膏是他們去年新推出的一個包裝跟質地。那也可以算是之前的霧感唇膏的2.0這樣子。那新的這個包裝,他有出了好像18色吧。我記得反正將近20色。

Pinyin: *Jiǎndān lái shuō, zhè yī zhī sīróng wù guāng chúnghāo shì tāmen qùnián xīn tuīchū de yīgè bāozhuāng gēn zhīdì. Nà yě kěyǐ suànshì zhīqián de wù gǎn chúnghāo de 2.0 zhèyàngzi. Nà xīn de zhègè bāozhuāng, tā yǒu chūle hǎoxiàng 18 sè ba. Wǒ jìde fǎnzhèng jiāngjìn 20 sè.*

Tłumaczenie: Krótko mówiąc, *Color Sensational* to wypuszczona na rynek w zeszłym roku nowa seria, z nowymi opakowaniami i konsystencją. Można uznać, że to wersja 2.0 ich matowych pomadek. Tych nowych jest chyba 18 kolorów. W każdym razie pamiętam, że blisko 20.

Zamiast numerów stosowane są czasami konkretne nazwy, mniej lub bardziej abstrakcyjne, które mają kojarzyć się z danym produktem i wyróżniać go spośród produktów innych marek, cechujących się zblizoną barwą. Przykładem jest znany społecznościom urodowym na całym świecie, również na Tajwanie, kolor *Russian Red*, którym została nazwana czerwona szminka firmy MAC. W jednym z omawianych materiałów określenie tego typu pojawia się w postaci anglojęzycznej nazwy proponowanej przez producenta kosmetyku.

Przykład 6

這個是很多韓妞愛用的。這個顏色叫做 mull it over.

Pinyin: *Zhègè shì hěn duō hánniū àiyòng de. Zhègè yánsè jiàozuò mull it over.*

Tłumaczenie: Wiele Koreanek uwielbia go używać. Ten kolor nazywa się mull it over.

O mnogości i różnorodności stosowanych nazw może świadczyć liczba określeń czerwieni napotkanych w materiałach wideo omawianych w niniejszym artykule. Poza oznaczeniami numerycznymi lub numeryczno-literowymi, np. 色號333 (*sè hào 333*, ‘kolor numer 333’) czy BR-2, pojawiły się także odniesienia kulturowe – 正紅色 (*zhèng hóngsè*), dosłownie ‘prawidłowy czerwony kolor’ oznacza tradycyjną chińską czerwień. Częste są porównania do koloru innych przedmiotów: 蘋果紅 (*píngguǒ hóng*) – ‘jabłeczna czerwień’, 酒紅色 (*jiǔ hóngsè*) – ‘winna czerwień’ oraz 偏橘的紅 (*piānjú de hóng*) – ‘mandarynkowa czerwień’. Popularne są również inne nazwy przywodzące na myśl skojarzenia oraz te odnoszące się do stopnia jaskrawości bądź odcienia, np. 經典的紅色 (*jīngdiǎn de hóngsè*) – ‘klasyczna czerwień’, 霧面的紅 (*wùmiàn de hóng*) – ‘przycmiona czerwień’, 有一種性感的紅色

²⁰ Nazwa międzynarodowa tej linii szminek to Maybelline Color Sensational.

(*yǒu yǐzhǒng xìnggǎn de hóngsè*) – ‘czerwień o konotacjach erotycznych’, 有女人味的紅 (*yǒu nǚrén wèi de hóng*) – ‘kobieca czerwień’, 亮紅色 (*liàng hóngsè*) – ‘jaskrawa czerwień’ oraz 氣勢紅 (*qìshì hóng*) – ‘żywa czerwień’.

Zdarza się również, że opisując dany kolor, influencer posłuży się określeniem bardzo abstrakcyjnym, nastroczającym problemów nie tylko tłumaczom, ale również natywnym użytkownikom języka, którzy mogą interpretować je w różny sposób. Taka sytuacja miała miejsce w poniższym przykładzie.

Przykład 7

這個真的太好看了! 是非常有質感的顏色。

Pinyin: *Zhège zhēn de tài hǎokàn le! Shì fēicháng yǒu zhìgǎn de yánsè.*

Tłumaczenie: Naprawdę wygląda przepięknie! To bardzo X kolor.

W miejsce litery X w powyższym przykładzie można wstawić wiele różnych przymiotników – soczysty, realistyczny, bogaty, prestiżowy, luksusowy. Tak naprawdę trudno stwierdzić, o co dokładnie chodziło nadawcy, stąd interpretacja komunikatu w pełni leży po stronie odbiorcy.

Ostatnim wyróżnionym typem leksyki urodowej jest słownictwo związane z opisem zapachów. Same nazwy nut zapachowych, z punktu widzenia słowotwórczego, wydają się raczej intuicyjne, są to bowiem kolejno 前味 (*qián wèi*, dosł. ‘przedni zapach’), 中味 (*zhōng wèi*, dosł. ‘środkowy zapach’) i 後味 (*hòu wèi*, dosł. ‘tylny zapach’), czyli w nomenklaturze polskiej nuta głowy, nuta serca oraz nuta bazy. Trzeba jednak pamiętać, że dla laika nieznanego procesu tworzenia perfum takie nazewnictwo bywa niezrozumiałe, a sam podział zapachu na różne nuty może również budzić wątpliwości. Warto wspomnieć, że na Tajwanie nuta bazy może być nazywana dwojako – albo jako wcześniej wspomniana 後味, albo jako 基調 (*jīdiào*), czyli główna, kluczowa nuta zapachowa.

W podstawowym zakresie zapachy dzielone są na te intensywne (濃的 *nóng de*) oraz lekkie (淡的 *dàn de*). Pojawiają się również określenia odwołujące się do zmysłów, tak jak w przypadku kolorów kosmetyków, przywołujące na myśl różnego rodzaju skojarzenia:

- 清新/清爽的味道 (*qīngxīn/qīngshuǎng de wèidào*) – orzeźwiający zapach,
- 粉味 (*fěn wèi*) – pudrowy zapach,
- 很甜的少女味 (*hěn tián de shàonǚ wèi*) – słodki, młodzieńczy zapach.

W jednym z materiałów oscylujących wokół tej tematyki twórczyni posługuje się także neologizmem 標誌香 (*biāozhì xiāng*), określającym zapach charakterystyczny dla danej osoby, perfumy, z którymi jest kojarzona. Wyraz ten zbudowany jest ze słowa 標誌 (*biāozhì*) ‘logo, symbol’ oraz 香 (*xiāng*) ‘zapach’.

Przykład 8

有一次斐莉她就說: „欸, 查理, 爲什麼你身上都是這個味道?”。就是有點變成我的標誌香。

Pinyin: *Yóu yīcì Fēilì tā jiù shuō: „Āi, Chārlie, wèishénme nǐ shènshàng dòu shì zhègè wèidào?”*. Jiùshì yóudiǎn biànbéng wǒ de biāozhì xiàng.

Tłumaczenie: Pewnego razu Feili powiedziała: „Ach, Charlie, jak to jest, że cała pachniesz w ten sposób?”. On po prostu stał się moim zapachem rozpoznawczym.

3.2. Słownictwo związane z Internetem

Istotną część socjolektu influencerów urodowych stanowi słownictwo związane z działalnością w sieci, które nie zawsze jest swoistym tworem grupy. W wypowiedziach autorów vlogów pojawia się leksyka powszechnie występująca na forach, blogach czy w mediach społecznościowych. Typowym dla całego serwisu YouTube zjawiskiem jest prośba twórcy o zostawianie komentarzy pod filmami (chiń. 留言 *liúyán*) czy subskrypcję (chiń. 訂閱 *dìngyǔè*) tzw. kanału (chiń. 頻道 *píndào*), czyli osobistej przestrzeni, w której dany influencer publikuje swoją twórczość i kontaktuje się z widzami. Takie działania podejmują wszyscy twórcy, niezależnie od poruszanej tematyki.

Chociaż leksyka influencerów urodowych bywa zapożyczana od twórców oscylujących wokół innych branż, ukute i rozpropagowane przez nich terminy również pojawiają się w Internecie. Przykładem wprowadzonego przez nich słowa są tzw. ‘ulubieńcy’ (chiń. 愛用品 *àiyòngpǐn*), czyli ulubione produkty, z których dana osoba korzystała w określonym czasie. W języku chińskim w nazwie tej dokładnie oddano jej znaczenie, bowiem składa się ona z trzech morfemów oznaczających kolejno: ‘kochać’, ‘używać’ oraz ‘produkty’. Innym charakterystycznym dla przestrzeni urodowej na YouTube typem wideo jest ‘film pogadankowy’, czyli 閑聊影片 (*xiánliáo yǐngpiàn*, dosł. ‘film z pogawędka’). Jest to materiał poświęcony zazwyczaj konkretnemu tematowi, w trakcie którego twórca siedzi w jednym miejscu i dzieli się swoim zdaniem, spostrzeżeniami, przemyśleniami. Kolejnym często spotykanym typem materiałów udostępnianych przez influencerów urodowych jest *tutorial* (chiń. 手把手教學影片 *shǒu bǎ shǒu jiàoxué yǐngpiàn*), czyli film instruktażowy krok po kroku, zazwyczaj pokazujący wykonanie makijażu lub zabiegu kosmetycznego. Przytoczone terminy nie zostały jednak wymyślone przez tajwańskich influencerów. Stanowią one bezpośrednie przełożenie na realia tajwańskie trendów, które pojawiły się najpierw w przestrzeni anglojęzycznego YouTube’a.

W obrębie tajwańskiej leksyki powiązanej z Internetem można znaleźć również słowa, których znaczenie uległo przesunięciu. Na przykład użyte w jednym z wideo słowo 榜單 (*bǎngdān*) w języku ogólnonarodowym oznacza listę kandydatów przyjętych na uniwersytet albo ranking osób stworzony na podstawie jakiegoś kryterium²¹.

²¹ Według autorów *Collins Mandarin Chinese Dictionary* morfem 榜 *bǎng* oznacza ‘list of names’, czyli listę imion, ewentualnie nazw. Internetowy słownik MDBG, słownik Pleco oraz słownik tajwańskiego Ministerstwa Edukacji *Chóngbiān guóyǔ cídiǎn xīndìng běn* wszystkie zgodnie podają znaczenia odnoszące się do osób – przyjętych kandydatów, osób ujętych w liście rankingowej. Zob. hasło:

Influencerka wykorzystała je jednak w odniesieniu do kosmetyków. Posłużyła się nim w zdaniu tłumaczącym, dlaczego jedna z omawianych szminek nie została ujęta w przygotowanym przez nią rankingu. Przytoczone wyżej słowo oznaczające ranking jest jednak używane w kontekście osób, nie rzeczy, co świadczy o przesunięciu znaczenia.

Przykład 9

然後還有另外一支。這個系列還有一個色號333，擦起來超美，可是它是那種楓紅色，所以我就沒有列入今天的榜單裡面了。

Pinyin: Ránhòu háiyou língwài yī zhī. Zhège xìliè háiyǒu yī gè sèhào 333, cāqilai chāo měi, kěshì tā shì nàzhǒng fēnghóngsè, suǒyǐ wǒ jiù méiyǒu lièrù jīntiān de bǎngdān lǐmiàn le.

Tłumaczenie: Jest jeszcze jedna [szminka]. W tej serii jest jeszcze kolor numer 333. Pięknie wygląda po nałożeniu, ale to odcień klonowej czerwieni, więc nie włączyłam jej do dzisiejszego rankingu.

W tym samym wideo przesunięciu uległo znaczenie jeszcze jednego terminu. Słowo 燒到 (*shāodào*) oznacza gorączkowanie do określonej temperatury, influencerka użyła go jednak w znaczeniu „spodobać się”, „porwać”, „zachwycić”. Czasownik związany z negatywnym zjawiskiem zyskał w ten sposób nowe, pozytywne znaczenie.

Przykład 10

歡迎你們留言說你被什麼顏色燒到。或者是你自己有推薦的大紅色唇膏，也歡迎留言。

Pinyin: Huānyíng nǐmen liúyán shuō nǐ bèi shénme yánsè shāodào. Huòzhě shì nǐ zìjǐ yǒu tujiàn de dàhóngsè chúnghāo, yě huānyíng liúyán.

Tłumaczenie: Zapraszam do komentowania, jaki kolor was zachwycił. Albo jeśli sami macie czerwone szminki do polecenia, również zostawcie komentarz.

Podsumowanie

Celem przeprowadzonej analizy było ustalenie, czy leksyka stosowana przez tajwańskich influencerów urodowych stanowi odrębny socjolekt. Jej specjalistyczny charakter, korzystanie ze słownictwa związanego z różnymi dziedzinami oraz przesunięcia znaczeń wyrazów powszechnych w języku ogólnym pozwalają stwierdzić, że język tajwańskich influencerów urodowych przejawia cechy typowe dla socjolektu. Twórcy należący do tej grupy korzystają nie tylko ze słownictwa związanego

榜 *Bang* [w:] *Collins Mandarin Chinese Dictionary Pocket Edition*, eds. S. Beattie, L. Lin, S. Reichert, Collins Publishing, Glasgow 2017; Li Xian 李璠, 李璠, *Bǎngdān* ‘榜單’ [w:] *idem, Chóngbiān Chóngbiān guóyǔ cídiǎn xiūding běn* 重編國語辭典修訂本, <https://dict.revised.moe.edu.tw/dictView.jsp?ID=17249&word=%E6%A6%9C%E5%96%AE#searchL> (dostęp: 5.08.2022).

z Internetem i działalnością w mediach społecznościowych, lecz także z terminologią kosmetyczną, chemiczną, farmaceutyczną, botaniczną itd. Przejawiają tendencję do ograniczania objaśnień w zakresie niektórych zagadnień. Chętnie wykorzystują zabieg perswazji, wykrzyknienia czy pytania, podtrzymując stały kontakt z odbiorcą.

Socjolekt, jakim posługują się tajwańscy twórcy internetowi z branży urodowej, jest bogatą odmianą nie tylko ze względu na mnogość dziedzin, z których pochodzi wchodząca w jego skład leksyka. Zróżnicowanie środków wyrazu świadczy o jego wysokiej ekspresywności. Rozważania w tym zakresie można rozwijać również w obrębie inkorporacji elementów wizualnych, takich jak emotikony i emoji oraz wizualno-leksykalnych w postaci hashtagów. Posługujące się tą odmianą osoby cechuje pasja związana z dziedziną, której poświęcają swoje vlogi, a także duża potrzeba interakcji grupowej.

Publikowanie prezentowanych materiałów audiowizualnych w ogólnodostępnym serwisie, duża zrozumiałość ich treści dla osoby postronnej oraz podejmowanie szerokiej gamy tematów pozwalają stwierdzić, że socjolekt tajwańskich influencerów urodowych jest odmianą intencjonalnie jawną, w wysokim stopniu bazującą na języku potocznym ogólnonarodowym²². Sama grupa twórców oraz odbiorców treści ma charakter inkluzyjny, więc każda osoba zainteresowana przedstawioną tematyką może do niej dołączyć. Nie zmienia to jednak faktu, że nie wszystkie elementy leksykalne będą dostępne dla każdego odbiorcy, ponieważ zrozumienie części treści wymaga wiedzy fachowej bądź znajomości działania sieci i zasad, również językowych, panujących w obszarze mediów społecznościowych.

Zarobkowy charakter działalności influencerów pozwala z kolei podjąć rozważania nad uznaniem socjolektu, którym się posługują, także za profesjolekt. Jeśli uznamy, że terminem tym określana jest profesjonalna odmiana języka, to można przyjąć tezę, że język twórców internetowych się do tej grupy zalicza²³. Otwarta pozostaje natomiast kwestia, czy będzie to odmiana tożsama dla wszystkich twórców internetowych, czy wyjątkowa – wyróżniająca influencerów z branży urodowej.

Literatura

2020 *Měizhuāng chǎnyè wǎnghóng shèqún dòngchá bàogào shù* 2020 美妝產業網紅社群洞察報告書
https://www.kolradar.com/reports/2020-beauty-industry-whitepaper?utm_source=blog&utm_medium=blog_content&utm_campaign=blog_whitepaper_2020beauty&utm_content=20200522 (dostęp: 20.06.2022).

²² Por. S. Grabias, *Język w zachowaniach społecznych...*, s. 134–137; T. Piekot, *Język w grupie społecznej...*, s. 15–16.

²³ Por. T. Piekot, *Język w grupie społecznej...*, s. 20, 32.

- Beattie S., Lin L., Reichert S. (eds.), *Collins Mandarin Chinese Dictionary Pocket Edition*, Collins Publishing, Glasgow 2017.
- García-Rapp F., *The digital media phenomenon of YouTube beauty gurus: the case of Bubzbeauty*, „International Journal of Web-Based Communities” 2016, vol. 12, no. 4.
- Grabias S., *Język w zachowaniach społecznych. Podstawy socjolingwistyki i logopedii*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2019.
- Kania S., *Studia socjolingwistyczne. Skrypt dla studentów filologii polskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 1995.
- Kolodziejek E., *Człowiek i świat w języku subkultur*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2015.
- Li Xian 李璠, *Bāngdān ‘榜單’* [w:] *idem, Chóngbiān guóyǔ cídiǎn xiūding běn 重編國語辭典修訂本*, <https://dict.revised.moe.edu.tw/dictView.jsp?ID=17249&word=%E6%A6%9C%E5%96%AE#searchL> (dostęp: 5.08.2022).
- Li Xian 李璠, *Shèhuì fāngyán ‘社會方言’* [w:] *idem, Chóngbiān guóyǔ cídiǎn xiūding běn 重編國語辭典修訂本*, 國家教育研究院 Guójiā Jiàoyù Yánjiūyuàn, <https://dict.revised.moe.edu.tw/dictView.jsp?ID=129404> (dostęp: 14.11.2021).
- Michalowski P., *Podstawy modelowania terminograficznego*, Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017.
- Piekot T., *Język w grupie społecznej. Wprowadzenie do analizy socjolektu*, Wydawnictwo PWSZ, Walbrzych 2008.
- Piotrowicz A., Witaszek-Samborska M., *O najnowszym słownictwie kosmetycznym we współczesnej polskiej leksyce* [w:] *Odkrywanie słowa – historia i współczesność*, red. U. Sokólska, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2015.
- Riboni G., *The Youtube Makeup Tutorial Video. A preliminary linguistic analysis of the language of “make-up gurus”*, „Lingua e Linguaggi” 2017, no. 21.
- Sztompka P., *Słownik socjologiczny 1000 pojęć*, Wydawnictwo Znak Horyzont, Kraków 2020.
- Yang Yunxiu 楊運秀, Guo Fangyu 郭芳仔, *Wǎngbóng yèpèiwén de shuǐfú xiàoguó: huáiyí réngé, shùcxìdù jí zhuānyèxìng de yǐngxiǎng 網紅業配文的說服效果: 懷疑人格、熟悉度及專業性的影響*, „Marketing Review (Xing Xiao Ping Lun)” 2017, vol. 14, no. 2.
- Zabbialini G., *“Girl, we are serving looks!”: the influence of drag queen’s language on the “beauty gurus” channels on YouTube*, 2019, https://www.academia.edu/39236240/_Girl_we_are_serving_looks_the_influence_of_drag_queen_s_language_on_the_beauty_gurus_channels_on_YouTube (dostęp: 15.05.2021).

Wykaz źródeł

W przedstawionej analizie wykorzystano materiały udostępnione na następujących kanałach: Hello Catie, 黃小米 (*Huáng Xiǎomǐ*), 沛莉 Peri (*Pèilì*), 我是查理 I'm Charlie (*Wǒ shì Chǎnlǐ*) oraz Kevin 老師 (*Kevin lǎoshī*).

Cytowane przykłady pochodzą z poniższych materiałów wideo:

- 2021 擺脫禿頭! 你也能養出豐厚的頭髮 || Kevin 想得美 || Best Hair Loss Treatments
 2021 *bǎituó tóutóu! Nǐ yě néng yǎngchū fēnghòu de tóufǎ* || *Kevin xiǎng dé měi* || *Best Hair Loss Treatments*, 11.02.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=-kLDGPmmF5A>
- 3 款我最愛的香水&其他的那些香水們
 3 *kuǎn wǒ zuì ài de xiāngshuǐ & qí tā de nàxiē xiāngshuǐmén*, 27.02.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=1W3OcwthUYw>
- 過年開運必備! 8支顯白氣質紅唇

Guò nián kāiyòng bǐbèi! 8 zhī xiǎnbái qìzhì hóngchún , 8.02.2021, https://www.youtube.com/watch?v=29_UfChNw0w
年度愛用唇膏 TOP8。每一色都超級美 😊 2020 Favorite Lipsticks 黃小米 Mii
Niándù ài yòng chúnghāo TOP 8。 *Měi yī sè dòu chāojí měi* 😊 2020 Favorite Lipsticks | *Huáng Xiǎomǐ*
Mii, 1.03.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=OS1aLH9dRl8>
我的冬天愛用分享
Wǒ de dōngtiān ài yòng fēnxiǎng, 7.01.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=5U5fkiXxnks>
妝前妝後也差太多 😊 全臉開架妝容分享
Zhuāng qián zhuāng hòu yě chà tài duō 😊 *Quán liǎn kāijià zhuāngróng fēnxiǎng*, 21.02.2021, <https://www.youtube.com/watch?v=YUKutVlkjSk>

SUMMARY

THE ANALYSIS OF TAIWANESE BEAUTY INFLUENCERS' SOCIOLECT IN THE AREA OF LEXIS

The significant influence of the Internet on social and economic life has led to the birth of new social and professional groups and innovative forms of communication. It has also influenced changes in the language – the emergence of new lexis, semantic changes, and the incorporation of vocabulary typical of different fields. Such modifications have led to the differentiation of new sociolects, whose distinctiveness is determined by their lexis. One newly formed Internet group consists of beauty influencers, who focus their activities on the broadly defined fields of make-up and cosmetology. The aim of this article is to prove that the language they use can be considered a sociolect. For this purpose, lexis was analysed from twenty-five videos uploaded by Taiwanese creators on the YouTube platform in the first quarter of 2021.

ALEKSANDRA KAJDAŃSKA

TRANSKULTUROWE I KOSTIUMOLOGICZNE ZNACZENIE
KSIĘGI UBIORU NA PRZYKŁADZIE HISZPAŃSKIEGO
BOXER CODEX W NOWOŻYTNEJ EUROPIE

*Pamięci moich nauczycieli:
Edwarda Kajdańskiego (1926–2020)
Profesor Anny Sieradzkiej (1949–2023)*

Wprowadzenie

Boxer Codex to bogato ilustrowany rękopis z końca XVI wieku (1574–1590), zawierający opisy strojów i obyczajów ludności zamieszkującej nie tylko tereny ówczesnych Filipin, ale także regiony zachodniego Pacyfiku i Azji Południowo-Wschodniej. Napisany w języku hiszpańskim dokument jest najwcześniejszym tego typu świadectwem przybycia na te tereny Hiszpanów, chcących rozwijać swoje zamorskie imperium na tle rywalizacji z Holendrami i Portugalczykami. Sam manuskrypt składa się z 306 arkuszy z papieru ryżowego (ponumerowanych recto i verso, co daje 612 stron). W tym 197 stron jest pustych, co może świadczyć o niedokończonym charakterze pracy. Badacze wskazują też na kilka ubytków stron oraz kilka dodanych być może przez ostatniego właściciela dzieła. Manuskrypt zawiera także 97 stron kolorowych ilustracji przedstawiających postacie w strojach charakterystycznych dla mniejszości zamieszkujących Filipiny i Azję Południowo-Wschodnią oraz bóstwa mitologii chińskiej. Wykonane one zostały na chińskim papierze ryżowym przez chińskiego artystę lub kilku chińskich artystów rezydujących w Manili na Filipinach. Z tego powodu wcześniej kodeks został określony jako *Sino-Spanish Codex* w katalogu biblioteki Lilly Library (Bloomington)¹, w której obecnie jest on przechowywany.

DOI: 10.4467/23538724GS.23.033.19028

ORCID: 0009-0003-6030-7717

¹ Indiana University Digital Library, <https://webapp1.dlib.indiana.edu/metsnav3/general/index.html#mets=h#ps://purl.dlib.indiana.edu/iudl/1general/mets/VAB8326&page=1> (dostęp: 31.05.2023).

Celem artykułu jest zaprezentowanie manuskryptu znanego na świecie jako *Boxer Codex* i propozycja nowego spojrzenia na ten dokument pod względem kostiumologicznym z uwzględnieniem popularnych w ówczesnej Europie ksiąg ubioru, które w zależności od przyczyny powstania miały pełnić różne funkcje w obiegu komunikacji. Jak twierdzi historyk globalizacji Giorgio Riello, księgi ubioru miały za zadanie przedstawiać świat, w którego centrum była Europa, ale jednocześnie ten „europejski świat” był otwarty na poznawanie nowych nieznanych miejsc i ich lokalnych powiązań². Księgi ubioru zatem informowały czytelników o relacjach globalnych (w przypadku BC zapoznanie się z Filipinami) i lokalnych (opisy czy ilustracje przedstawiające nieznaną mniejszości zamieszkujące dane tereny). Podobne prace nie były tylko zjawiskiem znanym wyłącznie w Europie, ale też w Chinach, gdzie miały przede wszystkim znaczenie strategiczne.

Odkrycie manuskryptu i stan badań

Nazwa *Boxer Codex* pochodzi od nazwiska jego ostatniego właściciela profesora Charlesa Ralpha Boxera (1904–2000), wybitnego angielskiego historyka imperiów holenderskiego i portugalskiego oraz specjalisty w dziedzinie sztuki i historii Dalekiego Wschodu³. W 1947 r. Boxer zakupił nieznanego nikomu kodeks na aukcji w Londynie, na której został wystawiony przez poprzedniego właściciela – lorda Illchestera. W 1965 r. sprzedał manuskrypt bibliotece Lilly Library na Uniwersytecie Indiana w Ameryce, która otrzymała go dopiero w 1997 r. i obecnie dostępny jest w bibliotece cyfrowej uczelni. Charles Boxer jako pierwszy badał ten manuskrypt i udostępnił go szerokiemu gronu badaczy, podając o nim informacje w artykule opublikowanym w 1950 r. na łamach czasopisma „Journal of the Royal Asiatic Society”. Jak czytamy w artykule, manuskrypt został napisany przed 1590 r.:

Kodeks został napisany w całości w języku hiszpańskim w końcu XVI wieku przez kogoś, kto znał się na pisaniu takich dokumentów w Archivo de Indias [Główne Archiwum Indii] w Sewilli. Papier [na którym stworzono manuskrypt] nie pochodzi z Europy, ale został wyprodukowany w chińskiej manufakturze jako papier ryżowy. Oprawa w owczą skórę jest znanym z przełomu XVI/XVII wieku typem opraw stosowanym w Hiszpanii, trudno jest dziś wskazać, czy była oprawiona oryginalnie [w czasie, kiedy powstał manuskrypt]. Farby użyte do wykonania ilustracji są chińskie i pochodzą z okresu dynastii Ming. Najpóźniejsza data wymieniona w tekście konkretnie czy w domyśle to 1590⁴.

² G. Riello; *The World in a Book: The Creation of the Global in Sixteenth-century European Costume Books*, „Past and Present” 2019, vol. 242, Supplement 14, s. 281-317.

³ M.D.D. Newitt, *Charles Ralph Boxer (1904–2000)*, „Proceedings of the British Academy” 2002, vol. 115, no. 2, s. 75-99, więcej o życiu Charlesa Boxera zob. D. Alden, *Charles R. Boxer: An uncommon life: soldier, historian, teacher, collector, traveler*, Fundação Oriente, Lisboa 2001.

⁴ C.R. Boxer, *A late sixteenth century Manila MS*, „Journal of the Royal Asiatic Society, of Great Britain and Ireland” 1950, vol. 82, s. 37.

Po opublikowaniu artykułu przez Charlesa Boxera wielu badaczy wyraziło zainteresowanie manuskryptem. Carlos Quirino i Mauro Garcia oraz George Bryan Souza i Jeffrey Scott Tourley w swoich badaniach skupili się na genezie powstawania manuskryptu oraz jego autorstwie⁵. Zawarte w nim teksty były częściowo tłumaczone na język angielski, ale dopiero w 2016 r. ukazało się pełne tłumaczenie *Kodeksu Boxera* na język angielski z wnikliwym opracowaniem naukowym dokonany przez wyżej wymienionych badaczy. Oni podjęli się także analizy ilustracji, ich idei oraz ustalenia ich autorstwa. Wspólnie wskazują, że autorami rysunków byli chińscy artyści rezydujący w Manili. Ciekawą propozycję badawczą przedstawił Luis Abraham Barandica Martínez, zestawiając ilustracje z położeniem geograficznym i tekstem opisującym postacie w ubiorach⁶. Zagadnieniem kostiumologii w kontekście manuskryptu zajmowali się badacze chińscy i tajwańscy, którzy porównali ilustracje z zachowanymi chińskimi źródłami⁷, ale nie podjęli już analizy porównawczej z zachowanymi obiektami ubiorów w muzeach i pochodzących z wykopalisk archeologicznych, co mogłoby dostarczyć ciekawych spostrzeżeń. Tego zadania podjęła się ostatnio Yuxian Song w swojej pracy doktorskiej⁸.

Tekst

Ponad dwadzieścia opisów tekstu dotyczy różnych ludów, królestw i enklaw Azji Wschodniej, ukazuje zatem pierwotną wiedzę etnograficzną, jaką posiadano w Manili, dotyczącą tych terenów w latach 1590–1593. Manila w okresie, kiedy powstawał *Kodeks Boxera*, była siedzibą gubernatora hiszpańskich Indii Wschodnich i ważnym przystankiem na szlaku handlowym *Galeón de Manila*. Przed podbojem hiszpańskim była głównym ośrodkiem produkcyjnym rdzennych Tagalogów. Handlowali oni z Chinami, Siamem (Tajlandią) oraz z Malakką.

Kodeks obejmuje opisem z ilustracjami rdzenną ludność Guam i Filipin (Chamorros, Cagayanes, Negritos, Zambales, Visayan i Tagalogs), Azji Południowo-Wschodniej (Borneo, Siau, Moluki, Java, Aceh, Patani, Siam, Nowej Gwinei),

⁵ G.B. Souza, J.S. Turley, *The „Boxer Codex”: Transcription and Translation of an Illustrated Late Sixteenth-Century Spanish Manuscript concerning the Geography, History and Ethnography of the Pacific, South-East and East Asia*, Brill, Leiden 2016.

⁶ L.A.B. Martínez, *El Códice Boxer. Edición moderna de un manuscrito del siglo XVI*, Palabra de Clío, A.C., Mexico 2019.

⁷ Wang Hanyi, *The China Images in Manila: Research of China Images' Illustrations on the Late Sixteenth Century Boxer Codex*, „Advances in Social Science, Education and Humanities Research” 2021, vol. 594; E. Hsieh, *The Power of Images in the Boxer Codex and Cultural Convergence in Early Spanish Manila* [w:] *Historical Archaeology of Early Modern Colonialism in Asia Pacific*, eds. M. Cruz Berrocal, Cheng-hwa Tsang, University Press of Florida, Florida 2016, s. 143.

⁸ Yuxian Song, *The Power of the Phoenix: Crown, Imperial Women and Material Culture in Late Ming China*, University of Alberta, Alberta 2015.

u wybrzeży Czampa⁹ i Wietnamu, północnego Tajwanu, Japonii i Chin. Pomimo różnych hipotez, analiz i badań nad tekstem autorstwo jest niepewne. Według Boxera manuskrypt miał powstać na zamówienie hiszpańskiego gubernatora Manili Gomeza Péreza Desmariñas oraz jego syna Luisa, który po zabójstwie ojca kontynuował dzieło¹⁰. Inni badacze wskazują, że zamówiony kodeks mógł być prezentem dla hiszpańskiego króla Filipa II (1556–1598) lub Filipa III (1598–1628) i miał trafić do Hiszpanii dzięki kapitanowi Hernando de los Ríos Coronelowi¹¹.

Badacze G.B. Souza i J.S. Turley podzielili tekst na dwa źródła: ikonograficzne i pisane¹². Według nich tekst manuskryptu stanowi kompilację różnych form pisanych. Autor korzystał z instrukcji, jakie podawał mu patron tego dzieła. Drugim źródłem były *Relaciones Geográficas*, które były formą raportów geograficznych i żeglarskich rozsyłanych po koloniach hiszpańskich Filipa II na terenach tzw. Nowej Hiszpanii (dzisiejsze tereny państwa Meksyk, Kostaryki, wszystkie Wyspy Karaibskie, Filipiny oraz mniejsze posiadłości na Pacyfiku). Z kolei autorstwo tekstów *Relaciones Geográficas* przypisuje się biskupowi Malakki (od 1578) João Ribeiro Gaio, Portugalczykowi Miguelowi Roxo de Brito, który opisał podróż do Nowej Gwinei, w tym do Moluków w latach 1581–1582 oraz Martinowi de Rada¹³, który podró-

⁹ Czampa – teren państw ludu Czamów (Champa), na obszarze wybrzeża dzisiejszego środkowego i południowego Wietnamu, między II a XVII wiekiem. Państwa te brały udział w handlu na morskim Jedwabnym Szlaku, miały też rozwinięte kontakty handlowe z południowymi rejonami Chin. W Czampie dominującą religią był hinduizm, chociaż obecnie Czamowie wyznają zarówno buddyzm, jak i islam oraz zamieszkują Wietnam, Kambodżę i Hainan; E. Kajdański, *Michał Boym. Ambasador Państwa Środka*, Książka i Wiedza, Warszawa, s. 122; T. Szafar, *W cieniu świątyni Angkoru*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1971, s. 111.

¹⁰ Gomez Pérez Desmariñas (1519 – 1593), hiszpański dyplomata, żołnierz i polityk. Pełnił funkcję generalnego gubernatora Filipin w Manili. W Manili zbudował nowy mur obronny wokół miasta i kamienną katedrę oraz odbudował Fort Santiago. Słynął jako kolekcjoner sztuki i patron miejscowych chińskich rzemieślników, dzięki czemu rozkwitł handel sztuką z Chinami. Gubernator został zamordowany przez chińską załogę podczas wyprawy na Moluki. Jego syn Louis Pérez Desmariñas (1568–1603) kontynuował jego pracę. Był także gubernatorem i rezydował w Manili, w 1603 r. został zamordowany podczas buntu *sangleys* – Chińczyków osiadłych od pokoleń w Manili. Obaj byli wielbicielami sztuki chińskiej i jej kolekcjonerami, dbali też o dobre stosunki z *sangleys*. J.N. Crossley, *The Early History of the Boxer Codex*, „The Royal Asiatic Society” 2014, vol. 24, issue 1, s. 123.

¹¹ *Ibidem*, s. 117, 119.

¹² G.B. Souza, J.S. Turley, *The „Boxer Codex”...*, s. 6–7.

¹³ Martin de Rada (1533–1578) – augustinianin i misjonarz, który jako pierwszy odwiedził południowe Chiny w 1575 r., prawdopodobnie znał język chiński i był tłumaczem kupców chińskich w Manili (Crossley uważa, że Rada nie znał chińskiego, nie podaje jednak argumentów). Jest autorem raportu podróży do Chin (prowincja Fukien, Amoy (Xiamen)), który został wykorzystany w manuskrypcie Boxera. Był za tym, aby Hiszpania skolonizowała Chiny. Jego teksty nie były nigdzie publikowane, pojawiły się w pracy Mendozy (1585) jako wybór tekstów o Chinach. Wygląda na to, że pełny raport Martina de Rady został skopiowany do manuskryptu Boxera; *El*

żował do Chin (prowincja Fukien) w 1575 r. i pozostawił szczegółowe opisy ze swojej podróży. Większość tych raportów była pisana w języku hiszpańskim, część tłumaczono z portugalskiego.

Ilustracje

Manuskrypt zawiera 97 pięknie wykonanych ilustracji w stylu malarstwa chińskiego. Patroni tego projektu, wspomniana wyżej rodzina Desmariñas, byli urzędnikami, którzy cenili sobie dobre kontakty ze wszystkimi mieszkańcami Manili, w szczególności z rzemieślnikami chińskimi rezydującymi w dzielnicy chińskiej zwanej Parian¹⁴. Badaczka Ellen Hsieh¹⁵ twierdzi, że trzonem manuskryptu były właśnie ilustracje, a tekst został dodany później jako uzupełnienie całości dokumentu. Rzeczywiście, jeśli przyjrzeć się dokładnie tej pracy, na pierwszy plan wysuwają się ilustracje, a nie tekst będący kompilacją kilku znanych już relacji z podróży. Ilustracje zachowały piękne żywe barwy, komponowano je według szablonu – w ozdobnej ramce, udekorowanej motywami ptasimi, zwierzęcymi i roślinnymi umieszczano w centrum postacie męską i kobietą w stroju reprezentującym przynależność do grupy etnicznej i społecznej.

Ilustracje można podzielić na cztery tematyczne części: pierwsza to podróż na Mariany (*Islas de los Ladrones*) (il. 1)¹⁶. Ilustracja dużego formatu, złożona na trzy części przedstawia przybycie Hiszpanów i spotkanie z przyjaźnie witającymi ich mieszkańcami. Charles Boxer przypuszcza, że to gubernator Desmariñas ze swoim synem¹⁷. Przedstawiono ich w typowych na ten czas strojach w stylu hiszpańskim. Noszą kaftany *jubon*, *sayo* (z doczepianymi rękawami, które w okolicy ramion miały

Códice Boxer Etnografía colonial e hibridismo cultural en las islas Filipinas, eds. M. Ollé, J.-P. Rubiés, Universidad de Barcelona, Barcelona 2019, s. 188.

¹⁴ Parian, Parian de Arroceros – dawna dzielnica chińskich kupców, położona wzdłuż rzeki Pasig i przylegająca do wewnętrznych murów miasta (*Intramuros*) w czasie panowania hiszpańskiego na Filipinach w XVI i XVII wieku. Dzielnica ta stała się centrum handlu jedwabiu, sklepów krawców, szewców, malarzy, a nawet piekarzy. Dzielnica ta istniała do 1790 r. Potem te funkcje przejęła dzielnica zwana Binondo. Mieszkali tam chińscy imigranci, którzy nawrócili się na katolicyzm. Obecnie jest to najstarsza dzielnica chińska na świecie; L. Romero, *The Likely Origins of The Boxer Codex: Martín de Rada and the Zbigong Tu*, „Humanista” 2018, vol. 39, s. 118.

¹⁵ E. Hsieh, *The Power of Images...*, s. 116–145.

¹⁶ Mariany (*Islas de los Ladrones*, *Islas de las Velas Latinas*) zostały odkryte przez Magellana w 1521 r. Do 1668 r. były niezamieszkałe przez Europejczyków, stanowiły przystanek dla galeonów hiszpańskich na trasie z Meksyku do Manili, gdzie uzupełniano zapasy pożywienia i czystej wody. Dopiero od 1668 r. zmieniono nazwę w holdzie dla królowej hiszpańskiej Mariany Austriackiej i zaczęto chrystianizację wyspy; G.B. Souza, J.S. Turley, *The „Boxer Codex”...*, s. 303.

¹⁷ *El Códice Boxer Etnografía...*, s. 182.

„skrzydelka”, tzw. *alerillos*) oraz modne krótkie bufiaste spodnie (*greguescos*)¹⁸. Jeden z nich ma kapelusz przystrojony czerwonymi piórami. Na galeonie widać jeszcze całą załogę zainteresowaną handlem z rdzennymi mieszkańcami wysp (Czamorro)¹⁹. W centrum ilustracji widać hiszpański galeon, być może *Almiranta*, jak przypuszcza Boxer, w otoczeniu siedmiu łódek (*bangka, balangay*). Morze wokół wysp zostało namalowane w charakterystycznym chińskim stylu.

Druga część ilustracji to przedstawienie mieszkańców Filipin: *Cagaynaes* (mieszkańcy doliny Cagayan), *Negrillos* (Aetowie), *Zambales*, *Bisaya* (*Visaya*, Bisajowie), *Naturales Tagalos* (Tagalowie).

Trzecia część to ilustracje przedstawiające ludność sąsiadującą z Filipinami (Azja Południowo-Wschodnia): *Malucos* (Molukańczycy), *Javos* (Jawańczycy), *Siaus* (Siau, Indonezja), *Siam* (Tajlandia), *Japon*, *Capuchy* (Cohin, północny Wietnam), *Canglan* (Wietnam centralny), *Chamcia* (Czampa, południowy Wietnam), *Taihue* (Luzon, Zatoka Lingayen), *Campochia* (Kambodża), *Temquigui* (Sumatra), *Tobany* (Patani, Tajlandia, Malezja).

Czwartą część stanowią ilustracje związane z kulturą chińską i tutaj można wyróżnić: *Xaque* (Hakka, grupa rdzennych Chińczyków zamieszkujących południowe Chiny – Yunnan), *Cheylam* (Keelung, północny Tajwan), *Tamchuy* (Tam-sui, północno-zachodni Tajwan), *Tártaro* (Tatarzy, Mandżuria), [*Sin leyenda*], *Sangley* (potomkowie Chińczyków mieszkających w Manili), *Capitán General* (general chiński), *Mandarín tetrado* (urzędnik chiński), *Príncipe* (książe chiński), *Rey* (cesarz chiński) oraz 88 postaci mitologicznych, bóstw i realistycznych przedstawień zwierząt związanych z wierzeniami Chińczyków za panowania dynastii Ming. Ilustracje te mają być komentarzem do opisanej podróży Martina de Rada do Chin.

Przykłady ilustracji ubiorów z *Kodeksu Boxera*

Kodeks ukazuje, jak wiele narodowości zamieszkiwało tereny, które interesowały Hiszpanów w tym czasie. Różnorodne grupy aktywnie biorące udział w zyskowym handlu mieszały się i tworzyły nową kulturę. Najliczniejszą grupę reprezentowali chińscy kupcy, którzy osiedlali się w różnych miejscach, tworząc nowe społeczności, tak jak w przypadku Manili. Najliczniejszą grupę stanowili tam kupcy chińscy zwani *Sangley*²⁰, którzy mieli swoją dzielnicę Parian i później mieszkali w dzielnicy Biondo.

¹⁸ R. de la Puerta Escribano, *Los tratados del Arte del vestido en la España Moderna*, „Archivo Español de Arte” 2001, no. 74 (293), s. 62.

¹⁹ Chamorro (Czamorro) – rdzenni mieszkańcy wysp Guam i archipelagu Marianów; *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Czamorro;3888999.html> (dostęp: 24.05.2023).

²⁰ *Sangley* – hiszpański termin archaiczny, stosowany w okresie kolonialnym na określenie osoby pochodzącej z Chin, ale mieszkającej na Filipinach. Jest wariantem wymowy chińskiego słowa *Chang Lai*, co ma oznaczać częste podróżowanie kupców chińskich między Manilą a Fujianem; Wang Hanyi, *The China Images in Manila...*, s. 614.

Chińska para kupców została ukazana na dwóch ilustracjach (s. 202, 204) w tradycyjnych chińskich strojach znanych jako styl *hanfu*²¹, który powrócił do łask za czasów dynastii Ming²². Na pierwszej ilustracji, która nie ma podpisu (il. 2), mężczyzna nosi nakrycie głowy (*zhouzi jin, fangjin*)²³ – czarną jedwabną czapkę, jest ubrany w długą szatę (*yesa*)²⁴, do której obowiązkowo zakładało się spodnie (*ku*)²⁵. Jego buty są wykonane z czarnego jedwabiu lub z filcowanej wełny lub skóry (*wuxue*)²⁶. W dłoni trzyma złożony chiński wachlarz (*zeshan*)²⁷, na którego płytce zewnętrznej

²¹ *Hanfu* – historyczny ubiór chiński. Obecnie zaczyna być traktowany jako ubiór narodowy, do którego są zaliczane wszystkie ubiory noszone w okresie panujących dynastii. Wyróżnia się kilka odmian *hanfu*: *ruqun* – połączenie wierzchniej górnej części ubioru z długą spódnicą wierzchnią, *aoqun* – wierzchni ubiór krótszy sięgający kolan ze spódnicą spodnią (wystającą spod krótszej szaty), *beizi* – wąska wierzchnia szata do kolan noszona ze spodniami oraz *shenyi* – długa szata z paskiem i bardzo szerokimi rękawami. *Hanfu* stało się obecnie popularne w Chinach jako trend podkreślający chińskie pochodzenie. Trend ten powstał na „bazie” rozwoju na Zachodzie *living history*, czyli historii żywej, w ramach której próbuje się rekonstruować poszczególne dziedziny życia i kultury, aby lepiej poznać życie codzienne przodków; Xinyi Wang, F. Colbert, R. Legoux, *From Niche Interest to Fashion Trend: Hanfu Clothing as a Rising Industry in China*, „International Journal of Arts Management” 2020, vol. 23, s. 79.

²² Cesarz Hongwu (1368–1399) za swoich rządów przywrócił standardy ubiorów z dynastii Zhou i Han oraz Tang; Gao Chunming, *Chinese Dress and Adornment through the Ages. The Art of Classic Fashion*, Cypi Press, London 2010, s. 36.

²³ *Zhouzi jin, fangjin* – wysoka czapka w formie czworoboku. *Fangjin* – nakrycie głowy noszone przez literatów i urzędników, było też męskim nakryciem głowy do stroju domowego; *ibidem*, s. 67.

²⁴ *Yesa* – szata wierzchnia męska, noszona w czasach dynastii Ming. Miała z przodu krzyżowe zapięcie na prawą stronę, dolna część *yesa* była plisowana (jak spódnica *mamianqun*). Szaty rękawów były szerokie i tym różniła się od szaty typu *tieli*, z której wyewoluowała. *Tieli (terlig)* – szata męska wierzchnia, która od pasa w dół była plisowana. Jej geneza sięga ubiorów mongolskich i ubiorów ludów koczowniczych, była ubiorem przeznaczonym do jazdy konnej. Podobny strój noszony był w Turcji, Korei, w Azji Centralnej, a także w cesarstwie Mogolów w Indiach i na Węgrzech. Noszony do tej pory przez Mongołów; Woohyun Cho, Jaeyoon Yi, Jinyoung Kim, *The dress of the Mongol Empire: Genealogy and Diaspora of the Terlig*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 2015, vol. 68, s. 275–276.

²⁵ *Ku* – Spodnie w Chinach miały różne formy w zależności od panującej dynastii. W okresie dynastii Ming istniało kilka ich rodzajów: *jingyi* – spodnie w formie „rurek” upinane były za pomocą tasiemek na biodrach, *xiku*, które wykształciły się z poprzedniej formy, ale miały już formę spodni znanych współcześnie oraz *taoku*, w których nogawki przywiązywano tasiemkami do spodnich spodni – ubiór ten był dwuwarstwowy; *ibidem*, s. 128–129.

²⁶ *Wuxue* – wysokie buty wykonane zazwyczaj ze skóry w kolorze czarnym. W czasach dynastii Ming noszone na dworze oraz przez urzędników, z czasem stały się powszechne w użyciu. Szyto je wówczas z filcu, satyny i ramii; Gao Chunming, *Chinese Dress...*, s. 143.

²⁷ Wachlarz (*shan*) – mimo że jest zawsze kojarzony z Chinami, składany wachlarz wynaleziono w Japonii. Najpierw używany był do obrzędów rytualnych i religijnych, później także jako nieodzowne akcesorium ubioru męskiego i kobiecego. Wachlarze wykorzystywane były (i są) także w sztuce wojennej oraz w teatrze, tańcu i operze chińskiej. Wyróżnia się kilka rodzajów

widnieje napis *Guandong* (Kanton)²⁸. Wachlarze składane były rozpowszechnione za czasów dynastii Ming, chociaż na początku uważano je za wachlarze należące do osób o niższym statusie. Najczęściej były zdobione kaligrafią lub chińskimi pejzażami i uważane za najwyższy rodzaj sztuki malarskiej. Kobieta ma na sobie wierzchnią szatę z krótkimi rękawami (*banbi*)²⁹, pod spodem kolejną szatę, ale z długimi rękawami (*shan*)³⁰, plisowaną spódnicę (*mamianqun*)³¹, niebieskie spodnie (*ken*) oraz czerwone buty (*xinbuaxie, jingxie, fengtou*)³². Jej włosy zostały upięte w spiralny kok, który imituje trzy jego warstwy (*gaoji*)³³.

wachlarzy w zależności od przeznaczenia, kształtu i materiału, z jakiego został wykonany. *Wumingshan* – wachlarze pałacowe, duże wachlarze używane były do ceremonii. *Tuanshan* – wachlarz mający formę zaokrągloną z małą rączką znany już za czasów dynastii Tang, później znany także w Japonii. Wachlarze te robiono z jedwabiu lub papieru i laki, często dekorowano kaligrafią i chińskimi pejzażami. *Pukulschan* – wachlarz wykonany z liści palmy drzewa orlego (*Livistona chinensis*). Używany jako element do strojów ludowych oraz *zeschan* – wachlarz składany; M. Martini, *Wachlarze Wschodu* [w:] *Wachlarze Zachodu i Wschodu*, red. B. Biedrońska-Slotowa, Muzeum Narodowe w Krakowie, Kraków 2001, s. 41–64; E. Kajdański, *Michała Boyma opisanie świata*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 2009, s. 131, 133.

²⁸ Wang Hanyi, *The China Images in Manila...*, s. 605.

²⁹ *Banbi* – wierzchni ubiór nie miał rękawów lub miał je krótkie (formą przypominała kamizelkę). W czasie dynastii Ming ubiór się wydłużył do kolan. Podobnym strojem była *bijia* – długa szata bez rękawów popularna w czasach dynastii Ming. Miała być wylansowana przez cesarżową Chabi – żonę Kubłaj Chana (1260–1281), cesarza z dynastii Yuan; Gao Chunming, *Chinese Dress...*, s. 105.

³⁰ *Shan* – mogła być zarówno szatą wierzchnią, jak i spodnią, była to odzież letnia i nie miała podszewki. Zapięcie było z przodu. Od czasów dynastii Song pojawił się podobny ubiór *beizhi*, ale nie tak szeroki, zwłaszcza w rękawach; *ibidem*, s. 97.

³¹ *Mamianqun* – spódnica wykonana z jednego plisowanego odpowiednio kawałka tkaniny, zawiązywana z tyłu (formą przypominała fartuch). Charakterystyczną cechą było odpowiednie ułożenie plis, zazwyczaj z przodu była jedna szeroka i następnie po bokach układano mniejszej szerokości plisę. Odmian spódnic w chińskim ubiorze było wiele i zależało to zarówno od symboliki, jak i od rejonu i czasu panowania danej dynastii; *ibidem*, s. 126.

³² W okresie Mingów istniało wiele rodzajów obuwia dla kobiet. Najbardziej popularne były płaskie buty na grubszej podeszwie z noskiem wywiniętym do góry. W tym okresie popularne były *jingxie* – „buty pekińskie” noszone zarówno przez urzędników na dworze cesarskim, jak i przez kobiety. Dekorowane głową feniksa *fengtou* były bogato haftowane. *Xinbuaxie* to płaskie haftowane obuwie damskie, na grubej podeszwie, jego forma była najbardziej znana także w Europie, gdzie stały się modne na początku XIX wieku i rozwinęły się w formę dzisiejszych balerin; *ibidem*, s. 134.

³³ *Gaoji* – fryzury w Chinach mają długą historię, były istotnym składnikiem damskiego i męskiego ubioru. Każda dynastia miała zarówno swoje własne style, jak i zapożyczone z dawniejszych fasonów. Fryzury miały też symboliczne znaczenie i zawsze były dekorowane specjalnie w tym celu wykonaną biżuterią. Kok spiralny znano za czasów dynastii Tang. Jego popularność przyczyniła się do stworzenia „klasycznego kanonu chińskiej urody kobiecej”, uznawanego jeszcze za czasów dynastii Ming; He Jianguo, Zhang Yanying, *Hair Fashions of Tang Dynasty Women*, Hair and Beauty Co., Ltd., Hong Kong 1987, s. 7.

Na kolejnej ilustracji z podpisem *Sangley* oraz z chińskimi hieroglifami (il. 3) mężczyzna nosi te same szaty, ale inne nakrycie głowy, znane jako *liubeyitong mao*³⁴, a do tego wachlarz *zeshan* oraz pas z ogniw *gouluo dai*³⁵. Kobieta ma na sobie *shenyi*, spódnicę *mamianqun* i spodnie *ku* oraz buty z noskiem wywiniętym do góry, być może *fengtou*. Fryzurę tworzy kok w stylu lotosu *behua tou*, udekorowaną ozdobami *sheng*³⁶. Całość reprezentuje jeden z podstawowych fasonów *hanfu* znany jako *aoqun*³⁷. Wang Hanyi uważa, że na tych dwóch ilustracjach została przedstawiona symbolicznie klasa niższa, która szybko się bogaciła, przede wszystkim kupcy. Wachlarze były oznaką luksusu, zwłaszcza te kaligrafowane i malowane przez uznanych malarzy – poetów, „a sam składany wachlarz stał się niejako symbolem kultury handlowej dynastii Ming”³⁸.

W *Kodeksie Boxera* przedstawiono chińskiego generała (s. 206), mandaryna i jego żonę *Mandarin letrado* (s. 208) oraz księcia z żoną *Principe* (s. 210) i cesarza z cesarzową *Rey* (s. 212) (il. 4). Niestety brakuje opisów do tych ilustracji. Szczęśliwie jeden z opisów strojów³⁹ pozostawił pierwszy polski sinolog Michał Boym, który sam był urzędnikiem cywilnym (radcą) cesarza Yongli⁴⁰. Przedstawione przez niego opisy strojów odpowiadają ilustracjom zawartym w manuskrypcie. W opisie mandaryna czytamy:

³⁴ *Liubeyitong mao* – czapka męska, szyta z jedwabnego aksamitu lub satyny i z kilku klinów, najbardziej popularna składała się z sześciu klinów. Uważano ją za uniwersalne nakrycie głowy, które przetrwało do XX wieku. Przyjmuje się, że zaprojektował ją cesarz Hongwu, a sześć klinów ma symbolizować zjednoczenie nieba i ziemi, wschodu i zachodu oraz południa i północy; Li Niu, Linlin Shen, *Analysis of Modelling, Techniques and Functions of the Chinese Skullcap*, „Fibres and Textiles in Eastern Europe” 2021, vol. 29, no. 5(149), s. 86.

³⁵ W chińskim ubiorze pasy (*daishi*) uważano za symbol statusu. Pas z ogniw (*gouluo dai*) był noszony przez urzędników i kupców. Były to pasy łączone z dekoracyjnymi ogniwami (*paishi*), wykonane ze skóry lub elementów biżuteryjnych (złota, srebra i kamieni szlachetnych). Z przodu ozdabiano je dekoracyjnym zapięciem. W czasach dynastii Ming popularne były pasy wykonywane z drzewa sandałowego i agaru (drzewo z gatunku *Aquillaria*) znane jako „pasy perfumowane”; Gao Chunming, *Chinese Dress...*, s. 214.

³⁶ Ozdoby do włosów w Chinach nazywano *fashi* i były noszone zarówno przez kobiety, jak i przez mężczyzn. Spełniały dwie funkcje – dekoracyjną i praktyczną, bowiem utrzymywały włosy w należytym porządku. Było wiele odmian *fashi*. Najbardziej znane to *luan bai* – szpilki w formie feniksa, które noszono niezależnie od panującej dynastii. Wyrabiano je ze złota, srebra i jadeitu, często dekorowano też kolorową emalią. Popularnością cieszyły się ozdoby z częścią dopinaną albo taką, która przy ruchach głowy trzęsła się za pomocą odpowiednio umieszczonej sprężynki. Tego typu ozdoby w Europie pojawiły się dopiero w XVII wieku, były popularną ozdobą w polskich kołpakach (trzęsawka); *ibidem*, s. 196–197.

³⁷ *Aoqun* to połączenie szaty wierzchniej długiej do kolan, np. *chang ao* ze spódnicą (*qun*).

³⁸ Wang Hanyi, *The China Images in Manila...*, s. 606.

³⁹ Za czasów dynastii Ming zachowały się regulacje państwowe *Da Ming Huidian* (1368–1644) dotyczące urzędników i opisujące stroje mandarynów; *ibidem*, s. 610.

⁴⁰ E. Kajdański, *Michała Boyma opisanie...*, s. 74.

Najwyżsi urzędnicy ubrani są w purpurowe jedwabne szaty, na piersiach i na plecach mają *pusui* z namalowanymi złotem lub wyhaftowanymi wizerunkami ptaków i zwierząt. (...) Wszyscy ci urzędnicy mają po dwa wiszące kosmyki z boków, z jedwabiu i jeden z tyłu. Używają także różnokolorowych dystynkcji dla ukazania stopnia w hierarchii urzędniczej w postaci tabliczki długości czterech dłoni, ze złota, srebra, są one stożkowate, w kształcie laseczki. (...)

Zwykle nakrycia głowy, które noszą krewni cesarscy, mają podniesione elementy przy uszach i potylicy. Także urzędnicy mają nakrycia podobnego kształtu, ale raczej niższe, jak przykładowo „Colao” mają je podniesione z boków i podobne do uszu. Najwyżsi urzędnicy ubrani są w purpurowe szaty, które są naprawdę bardzo bogato zdobione. Na piersiach i na plecach mają złote smoki lub ptaki królewskie „Fum Hoam”, a ci, co mają stopnie wojskowe, noszą wizerunki tygrysów. Mają z boku przyczępione dwie ozdobne jedwabne wstęgi, a także noszą pasy szerokie na cztery palce, które w zależności od piastowanej godności są złote, srebrne, z rogu nosorożca, z kamienia „yo” lub z wonnego drzewa orlego⁴¹.

Zatem na ilustracji został ukazany cywilny urzędnik (mandaryn) *Mandarin letrado* prezentujący rangę od piątego do siódmego stopnia w czerwonej szacie (*pao*) z niebieskimi brzegami⁴², z przodu szaty znajduje się wyhaftowany złoty ptak (feniks), jak opisuje to Boym. Szata została podkreślona pasem z ogniwami (*gouluo dai*). Nosi również wspomniane charakterystyczne ciemne nakrycie głowy, czapkę z opadającymi „odstającymi uszami” (*futou*)⁴³. Żona urzędnika jest ubrana w żółtą spódnicę (*qun*) i wierzchnią szatę (*shan*), być może też krótki kaftanik (*ru*). Na ramionach ma szal (*pijan*). Nosi fryzurę (*gaoji*) bogato zdobioną biżuterią (*fashi*). Wang Hanyi sugeruje, że nie był to codzienny ubiór chińskich arystokratek tylko literacka wizja ówczesnych pisarzy i filozofów⁴⁴.

Opis ubioru cesarza także jest częściowo zgodny z planszą z *Kodeksu Boxcera* (il. 4). Jak pisze Boym:

Gdy się pojawia, jest ubrany w bardzo kosztowne szaty, w których występuje jako najwyższy kapłan (...) Odziany jest wówczas w szaty z jedwabiu i złota, ozdobione na wszystkich jego częściach elementami i innymi symbolami cnót (...). Na płaszczu, którym cesarz jest okryty, widać dwie wysokie góry i złote smoki z połyskującymi luskami, symbolizujące

⁴¹ *Ibidem*, s. 71–74.

⁴² W czasie panowania dynastii Ming kolor kołnierza i brzegów szaty *pao* oznaczał rangę urzędniczą. Niebieski był przeznaczony dla rangi od stopnia piątego do siódmego; Gao Chunming, *Chinese Dress...*, s. 93.

⁴³ *Futou* – męskie nakrycie głowy (choć przez pewien czas noszone też przez kobiety), które ewoluowało na przestrzeni wieków. Szyto je z czarnego tkanego jedwabiu lub bawełny, na stelażu z bambusa lub drutu. Za czasów dynastii Ming nosili je urzędnicy i cesarz. Charakterystyczną cechą były „skrzydelka” umieszczone po bokach nakrycia głowy, wykonane także z drucianego stelaża, jeśli miały być sztywne. Skrzydelka opadające były wykonane z miękkiej tkaniny. Cesarские *foutou* były krótkie i uniesione do góry; E. Kajdański, *Michała Boyma opisanie...*, s. 74, 70-71.

⁴⁴ Wang Hanyi, *The China Images in Manila...*, s. 610.

cnoty stałości i siły (...). Wszystko, co zostało tu opisane w cesarskim odzieniu oraz „Kiun” [qun] – jest to rodzaj spódnicy z jedwabiu przetykanego złotem – uzupełnione jest wyżej wymienionymi symbolami zawartymi w świętych księgach. Szaty na swych wewnętrznych częściach mają złote dzwoneczki, które podczas poruszania się cesarza do przodu dźwięczą (...). Częścią cesarskiego ubioru, noszoną na głowie, jest diadem zwany „mienleu”, który na górze ma pośrodku szeroką złotą deseczkę, mającą jeden łokieć długości, na której na złotych niciach zawieszono są bardzo drogie kamienie zasłaniające twarz cesarza. (...) Podczas audjencji cesarz trzyma mocno berło zwane „Kuei”, zrobione w całości ze szlachetnego kamienia „yo”, szerokie na cztery palce i długie na dwie dłonie. Podobne tabliczki, ale zrobione z kości słoniowej, mają królowie i inni wielcy panowie, którzy zbliżają się do cesarza (...). W ubiorach cesarskich i królowych są to ozdoby ze złotych błyszczących pasków i szerokich, zwisających u boków wisiorów. Włosy na głowach są ładnie ułożone, zgodnie z wymogami rytuału, związane, ozdobione złotymi różkami, sprzączkami oraz mocującymi je szpilkami ze szlachetnymi kamieniami. Cesarzowa nosi ponadto koronę ozdobioną ze wszystkich stron tysiącami cennych kamieni. Chińscy cesarze w ubiorach, w których występują publicznie, są przedstawieni w złotych koronach z deseczką „mien leu”, ozdobionych perłami i kamieniami szlachetnymi. Ilustracje dokładnie obrazują wygląd cesarzy. W rękach trzymają berło, będące tabliczką z najcenniejszego kamienia „yo”. Ubiór jest częściowo haftowany złotem i odzienie to zawiera wizerunki elementów świata oraz wyobraże[nia] hieroglifów oznaczających cnoty, na brzegach szaty są dzwoneczki wydające podczas chodzenia przyjemne dźwięki⁴⁵.

Cesarz Wanli⁴⁶ został przedstawiony w złoto-żółtej szacie, haftowanej złotem w smoki⁴⁷. Wierzchnia szata sięga łydek, a spod niej wystaje długa spódnica (qun).

⁴⁵ E. Kajdański, *Michała Boyma opisanie...*, s. 74, 70-71.

⁴⁶ Wanli (1563–1620) – cesarz (1572–1620) dynastii Ming, rządził przez 42 lata i był najdłużej panującym władcą tej dynastii. Za jego rządów nastąpił powolny upadek dynastii, m.in. z powodu zaniedbywania swoich obowiązków jako cesarza. Cesarz Wanli zmarł w 1620 r. i został pochowany w mauzoleum Dingling wśród grobowców Mingów na obrzeżach Pekinu. W 1956 r. zaczęto prowadzić tam wykopaliska pod kierunkiem archeologa Guo Moruo. Znalaziono wiele artefaktów związanych z cesarzem i jego rodziną w nienaruszonym stanie, m.in. tkaniny jedwabne, cenne szaty oraz nakrycia głowy cesarza i jego żon. Niestety w krótkim czasie obiekty te uległy destrukcji. Trzeba je było konserwować i odtwarzać na podstawie zachowanej ikonografii. W czasie rewolucji kulturalnej (1966–1976) groby cesarza i jego żony zostały sprofanowane i zniszczone. Obecnie zachowane obiekty są wystawiane w muzeum Dingling; Liu Junwen, *Beijing. China's Ancient and Modern Capital*, Foreign Languages Press, Beijing 1982, s. 111-116, 118–123; Yuxian Song, *The Power of the Phoenix Crown...*, s. 62.

⁴⁷ Wang Hanyi uważa, że ubiór cesarza był niezgodny z ówczesnymi wizerunkami cesarzy, gdyż wtedy cesarzy przedstawiano w szatach czerwonych, co wydaje się niezgodne z zachowanymi opisami i ikonografią. Na portretach cesarzy Taizu, Yingzong, Xianzong, Hongzhi, Zhengde czy Wanli noszą oni żółte szaty *gulongpao*, natomiast oprócz niej cesarze nosili także szatę *mangfu*, która była czerwonego koloru. Kolor żółty szat cesarza stał się symbolem władzy w Chinach i tak też był interpretowany przez obcokrajowców, zwłaszcza przez Europejczyków. W kontekście tworzenia manuskryptu ważne zatem było ukazanie cesarza w jego charakterystycznym stroju i symbolicznych barwach; Wang Hanyi, *The China Images in Manila...*, s. 613.

Na stopach cesarzowej są buty z zadartym noskiem. Szata została podkreślona pasem z ogniw oraz szarfą z symbolami nieba. Cesarz nosi charakterystyczne kolorowe nakrycie głowy (*yuanyou guan*)⁴⁸, a w ręce trzyma wspomniane przez Boyma tabliczki. Cesarzowa nosi koronę ze złota w formie feniksa, znaną jako *fengguan*⁴⁹.

Szaty cesarza i cesarzowej były różnego rodzaju: rytualne oraz do codziennego użytku. Za czasów dynastii Ming noszono *gung fu* (szaty rytualne), które zostały opisane przez Boyma. Tego typu szaty zostały odkryte w grobowcach Mingów – była to szata w kolorze żółto-złocistym ozdobiona symbolami nietoperzy oraz góry, smoków, bażanta, słońca, księżycy, a nawet ryżu, uszyta z jedwabnej tkaniny gobelinowej *kesi*⁵⁰. Codzienny ubiór cesarza (*gulonlongpao*), który przedstawia ilustracja z kodeksu, to tzw. *dragon dress*, czyli „szata smocza” ozdobiona symbolami smoka (w tym okresie – smoka o pięciu pazurach). Za panowania Mingów dodano także symbol fal, które rozbijają się o skały. Jednym z najbardziej reprezentacyjnych ubiorów cesarzowej był chiński styl *diji*. Należały do niego stroje ceremonialne, na których przedstawiano symboliczne wzory nawiązujące do wartości konfucjańskich. Głównym ornamentem szaty cesarzowej była para bażantów na niebieskim tle (*huachong*), a pomiędzy nimi kwiaty w okręgu (*xiaolunhua*) – symbol buddyzmu. Wyróżniano kilka form tego stylu, w którym wykorzystywano znaczące kolory: indygo, czerwony i czarny. Najbardziej popularna wydaje się szata w kolorze indygo (różne odcienie granatu), gdyż tych najwięcej zachowało się na portretach cesarzowych⁵¹. Szaty te były podkreślone pasem ze skóry oraz wiszącymi ozdobami w formie wstęg przy pasie⁵².

⁴⁸ *Yuanyou guan* – cesarskie nakrycia głowy, noszone zazwyczaj w trakcie podróży. Na ilustracji widać jeszcze dodatkową ozdobę w formie „sprężynki z czerwonym pomponem”, który zazwyczaj ozdabiał inne nakrycia głowy, jak *diaochan guan* i *long guan*.

⁴⁹ *Fengguan* – korona feniksa noszona przez cesarzowe, a także księżniczki podczas ceremonii. Istniało kilka rodzajów koron feniksa. Nazwa pochodzi od dekoracyjnych ozdób w formie feniksa. Korona w kolorze niebieskim była wykonywana z ptasich piór (*kingfisher*) należących do rodziny zimorodkowatych (*Alcedinidae*). Potem przyjął się styl w chińskiej dekoracji znany jako *tian-tsui*. Najbardziej cenione były ptaki z Kamboży ze względu na ich morski odcień niebieskiego z zieloną poświatą. Wykonywano szpilki i ozdoby, takie jak tiary z emalii, która naśladowała niebieskie pióra zimorodka, przetykane złotem i srebrem oraz kamieniami szlachetnymi i perłami. Najwspanialsze zachowane feniksowe korony znaleziono w grobowcach Mingów; E. Kajdański, *Chiny. Leksykon*, Książka i Wiedza, Warszawa 2005, s. 76; Yuxian Song, *The Power of the Phoenix Crown...*, s. 62–63.

⁵⁰ Yuxian Song, *The Power of the Phoenix Crown...*, s. 62–63.

⁵¹ Są to portrety cesarzowych z dynastii Ming: Xiaohe, Xiaoke, Xiaoding, Xiaoduan a także portrety cesarzowych reprezentujących dynastię Song: Shenzong, Xiang czy Guangzong.

⁵² Shuhua Zhang, Musdi bin Hj. Shanat, Q.D. Lee Abdullah, *The Expression of Religious Elements and Factors of Religious Thoughts in the Empress's Ceremonial Costume „Hui Yi” of Song Dynasty*, „International Journal of Service Management and Sustainability” 2021, vol. 6, no. 1, s. 90–91.

Kodeks Boxera a europejskie księgi ubioru

Jeśli za Ellen Hsieh⁵³ przyjąć twierdzenie, że głównym elementem manuskryptu są ilustracje ubiorów, a nie tekst, który został dodany później, to nasuwa się pytanie, czy inspiracją do stworzenia takiego dokumentu nie były popularne w Europie, przede wszystkim w Hiszpanii, tzw. księgi ubioru. Były to prace poświęcone ubiorom mieszkańców odkrytych kontynentów, jak również tych, które dopiero stawały się obiektem zainteresowań Europejczyków. Opisywano w nich także stroje lokalne, noszone w miastach i na wsiach. W drugiej połowie XVI wieku, a więc przed powstaniem *Kodeksu Boxera*, wydano w Paryżu, Norymbergii czy Antwerpii kilkanaście różnych tego typu prac, które rozpowszechniały wizerunki postaci w strojach, ornamentykę ubiorów i ich charakterystyczne cechy dla danego regionu czy grupy społecznej⁵⁴. Prace François Despreza, *Recueil de la diversite de habits ...* (1562), Hansa Weigla i Josta Ammnana, *Habitus praecipuorum populorum ...* (1577) czy Antona Moellera, *Frauentrachtenbuch* (1601) pokazują na przykład ilustracje ubiorów jako element wiedzy na temat wyobrażeń o dalekich ludach czy też o narodach bliższych czytelnikowi, informując o tym, jak wyglądają reprezentanci różnych klas społecznych.

Postacie w reprezentacyjnych ubiorach pojawiały się także na mapach i miały zarówno polityczne, jak i strategiczne znaczenie⁵⁵. Miały ukazywać w centrum Europę, a dookoła różnorodność ówczesnego świata, jego bogactwa, które można było zdobywać i kolekcjonować jako *curiosita*. Sebastian Münster na ilustracji *Europa Regina* w publikacji *Cosmographia* (1544) przedstawił Europę jako królową szesnastowiecznego świata, a na jej sukni umieścił kraje (w tym Polskę), które ją tworzyły. Europa ma także królewskie regalia: koronę (Hiszpania), jabłko (Sycylia) i berło, na którym zaznaczono Anglię i Szkocję. Królową otaczają też inne kontynenty – Azja i Afryka; widać także Skandynawię. Rozpowszechnianie wiedzy o kulturze poprzez opis i ikonografię ubioru kształtowało idee dotyczące ubioru, wyglądu, różnic kulturowych oraz tożsamości narodowej⁵⁶. Popularność prac znanych dziś jako księgi ubioru można podzielić na te drukowane, wymienione wyżej oraz te, które nie były nigdy publikowane i stanowiły rodzaj pamiętników czy albumów z podróży i nie tylko.

Natomiast pierwszym znanym obecnie niepublikowanym dokumentem, w którym Europejczycy zetknęli się z obcą kulturą, jest notatnik *Trachtenbuch* augsburskiego

⁵³ E. Hsieh, *The Power of Images...*, s. 120.

⁵⁴ A. Kajdańska, *Ubiory w nowożytnym Gdańsku od połowy XVI do końca XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2020, s. 56.

⁵⁵ M. Moseley-Christian, *Confluence of Costume, Cartography and Early Modern European Chorography*, „Journal of Art Historiography” 2013, no. 9, s. 1-22.

⁵⁶ K. Bond, *Costume Imagery and the Visualisation of Humanity in Early Modern Europe* [w:] *Writing Visual Histories*, eds. L. Jordanova, F. Grant, Bloomsbury Academic, London 2020, s. 47.

medaliera i artysty Christopha Weiditza. Uwiecznił on m.in. ubiór i zajęcia Indian Nahua, którzy przybyli na dwór cesarza Karola V w 1529 r.⁵⁷ Ten typ dokumentu stał się bardzo ważny dla identyfikacji rdzennej ludności kolonizowanej oraz tych, z którymi utrzymywano kontakty handlowe. Nie był przeznaczony do publikacji ani dla szerszego grona, miał być pamiątką z pobytu i notatnikiem być może dla inspiracji młodego artysty. Obecnie ten bezcenny dokument stanowi bardzo ważny przekaz, bo ukazuje pierwsze zetknięcie się mieszkańców Europy z dopiero co odkrytym lądem – Ameryką i jego rdzennymi mieszkańcami. Nie tylko w Hiszpanii zaczęto w ten sposób dokumentować spotkanie z rdzennymi kulturami. Około 1540 r. pojawia się portugalski kodeks znany dziś jako *Codex Casanatese*. Jest to anonimowy album przedstawiający zarówno ubiory ludności rdzennej, jak i napływowej, z którą stykali się Portugalczycy wokół Oceanu Indyjskiego i Pacyfiku (Goa, Diu, Ormuz)⁵⁸.

Wszystkie te dokumenty tworzyły podstawę do badań, uwzględniając wiedzę zdobytą przez podróżników, żeglarzy, wędrownych artystów, kupców czy nawet poszukiwaczy przygód. Wymagało to umiejętności rysowania, szkicowania i malowania. Obrazy bywały ciekawsze, jeśli były kolorowe i ułatwiały zrozumienie nowych wiadomości, które szybko rozchodziły się po Europie (oficjalnie lub nie). Angielski geograf i wydawca Richard Hakluyt radził przyszłym odkrywcom, by na czas swoich podróży zaopatrywali się w dwa rodzaje książek: te opisujące rośliny i zwierzęta żyjące na lądzie i w wodzie oraz oczywiście księgi ubioru⁵⁹.

Boxer Codex i skarby Martina de Rady: chińskie encyklopedie *Riyong Leishu* i *Zhigong Tu*

Kodeks Boxera jest silnie powiązany z anonimowymi chińskimi artystami rezydującymi w Manili (w większości pochodzili oni z chińskiej prowincji Fujian) i możliwe, że artyści inspirowali się podobnymi znanymi chińskimi dziełami. Do grupy ilustracji przedstawiających chińską kulturę włączono opis podróży do Chin (Fujian) Martina

⁵⁷ *Ibidem*, s. 46-75; C. Weiditz, *Trachtenbuch*, 1530-40. Hs. 22474, Germanisches Nationalmuseum, Nuremberg.

⁵⁸ *Codex Casanatese* – manuskrypt zawierający ilustracje postaci w ubiorach oraz przedstawiający zwyczaje zarówno Portugalczyków, jak i mieszkańców wschodniej Afryki, Arabii, Persji, Afganistanu, Indii, Ceylonu, Malezji, Chin i Moluków. Datowany między 1538 a 1546 r., prawdopodobnie wykonany na zamówienie Portugalczyków przez hinduskich artystów lub artystę. Tak samo jak w przypadku *Kodeksu Boxera* praca ta była inspirowana ilustracjami postaci zamieszczanych w znanych już relacjach geograficznych, jakie stosowali Hiszpanie i Portugalczycy; J.P. Losty, *Identifying The Artist of the Codex Casanatese*, 1889, „Anais de Historia de Alem-Mar” 2012, vol. 13, s. 13-40.

⁵⁹ G. Riello, *The World in a Book...*, s. 281.

de Rady, którą odbył w 1575 r. Uważa się, że podróżnik ten znał język chiński i czytał chińską literaturę, aby lepiej poznać tę kulturę. Zbiory mogły zachować się w Manili po śmierci de Rady i z nich mógł korzystać zarówno mecenas gubernator Desmariñas, jak i ilustrator dzieła. Badacz Loreto Romero twierdzi wręcz, że Martin de Rada jest właściwym autorem kompilacji całego manuskryptu, ponieważ był zwolennikiem podboju Chin przez Hiszpanów⁶⁰. John N. Crossley za „łącznika”, który nadzorował pracę chińskiego artysty tworzącego manuskrypt, uważa nie Martina de Radę, ale innego dominikanina Juana Cobo, studiującego m.in. dzieła chińskie dostępne i publikowane w Manili⁶¹. Crossley także podaje informację, że ilustratorów mogło być więcej niż jeden, argumentując, że ozdobne ramki wypełnione roślinno-zwierzęcymi motywami zostały dodane później.

Chińskiemu światopoglądowi towarzyszyły systemy biurokratyczne i ceremonialny system podatkowy, który zmuszał podbite narody do udziału w wielu symbolicznych obrzędach, jak wręczanie prezentów w zamian za przywileje handlowe i ochronę⁶². Rytuały te wzmacniały potęgę chińskiej dominacji, pomagały w kontroli mniejszości i rdzennej ludności. Do systemu biurokracji należały też opisy obyczajów i ubiorów poszczególnych mniejszości, które tworzyli posłowie wysyłani na dwór cesarza. Te chińskie „księgi ubiorów i obyczajów” stanowiły o wiedzy nie tylko etnograficznej, ale także dotyczyły geografii terenu i dostarczały informacji strategicznych. Chińskie albumy znane jako *zhigong tu* (ilustracje ludów zamieszkujących tereny Chin) tworzono w okresie panowania każdej dynastii⁶³. Zazwyczaj były to portrety posłów w odpowiednim stroju, uzupełnione o opis kraju, który poseł reprezentował⁶⁴. Ilustracje te były potem rozprawdane wśród urzędników w postaci albumów.

Najbardziej znane pochodzą z XVIII wieku i zawierają opisy ludności zamieszkującej Europę Zachodnią, w tym Polskę. *Huang Qing Zhigong Tu* jest zbiorem czterech zwojów z ilustracjami, powstałym z inicjatywy cesarza Qianlonga i datowanym na około 1759 r., a autorem ilustracji był malarz Xie Sui. W kulturze zachodniej

⁶⁰ L. Romero, *The Likely Origins...*, s. 122.

⁶¹ J.N. Crossley, *Juan Cobo, El Codice Boxer y los sangleyes de Manila* [w:] *El Códice Boxer Etnografía...*, s. 91–109.

⁶² E. Kajdański, *Michala Boyma opisanie...*, s. 59–63.

⁶³ Romero wymienia jeszcze jedną kategorię *wanghui tu* jako ilustracje ze spotkań z cesarzem czy z królami, ale niestety nie znalazłam potwierdzenia tej teorii, na którą powołuje się autor. L. Romero, *The Likely Origins...*, s. 124.

⁶⁴ Najstarszym zachowanym tego typu dokumentem jest zbiór dwudziestu pięciu ilustracji posłów składających daninę, pochodzący z czasów dynastii Liang (526–539 r. n.e.). Zostały one namalowane przez przyszłego cesarza Yuan Liang (552–555 r.), który w tym czasie był urzędnikiem – gubernatorem prowincji Jingzhou. Oryginał zaginął, lecz zachowały się jedenastowieczne kopie (dynastia Song) dwunastu portretów, obecnie przechowywane w Muzeum Narodowym w Pekinie.

porównywany jest do europejskich ksiąg ubiorów⁶⁵. Należy pamiętać, że opisy obyczajów i ubiorów pojawiały się w innych pracach chińskich podróżników, a także w książkach, w tym bardzo popularnych na rynku wydawniczym na przełomie XVI i XVII wieku encyklopediach (*ryyong leishu*)⁶⁶. Można wskazać m.in. *Daoyi Zhilüe*, (1339), zawierającą relację z podróży po Azji Południowej oraz Afryce, napisaną przez chińskiego podróżnika Wanga Dayuana. *Wuche bajin* (1597) i *Sancai Tubui* (1610) to chińskie encyklopedie wydane w południowych Chinach (Fujian), dotyczące różnych dziedzin życia. Ciekawostką może być fakt, że Europejczycy bardzo interesowali się tego rodzaju książkami, które mimo że pisane po chińsku, wyjaśniały kulturę Państwa Środka – część z nich mogła znaleźć się w księgozbiórze Martina de Rady, wiadomo też, że kilka kart z *Wuche bajin* mogła posiadać niderlandzka orientalistka Anna Maria van Schurman⁶⁷.

Podsumowanie

Kodeks Boxera to niezwykle ciekawy dokument, bowiem zawiera świadectwo wczesnej kolonizacji Filipin i kontaktów z innymi ludami zamieszkującymi sąsiednie kraje. Zawarte w nim pięknie wykonane ilustracje stanowią nieocenione źródło ikonograficzne do badań kostiumologicznych i etnograficznych. Niezwykłość tego dokumentu wynika też z faktu, że nie daje się go łatwo zidentyfikować. Pomimo istotnych badań i analiz nadal pozostaje wiele wątpliwości co do jego powstania i samej idei, jaka była związana z patronatem gubernatora hiszpańskiego. Jednak większość badaczy interesowała się bardziej historycznym i politycznym kontekstem, początkami hiszpańskiej kolonizacji niż artystyczną wizją całości.

Analiza ilustracji związanych z kulturą chińską okresu dynastii Ming dostarcza informacji co do techniki stosowanej przez ówczesnych malarzy (*sanglej*). Uważa się, że artyści chińscy z Manili, którzy pochodzili z Fujianu, próbowali połączyć elementy europejskie w sztuce z chińskimi, co oddaje niecodzienny i rzadki efekt. To

⁶⁵ L. Hostetler, Wu Xuemei, *Qing Imperial Illustrations of Tributary Peoples (Huang Qing zhibing tu)*. *A Cultural Cartography of Empire*, Brill, Leiden 2022, s. 1-2. Pomimo że badacze zaliczają ten dokument do grupy dokumentów opisujących ubiory i obyczaje podbitych mniejszości, to wykazuje on duże różnice względem nich – ma o wiele większy zakres geograficzny oraz przedstawia również ubiory kobiet. W *Huang Qing zhibing tu* widać również wpływy oświeceniowe, jakie w tym czasie propagowane były przez jezuitów w Chinach. Problem ten wymaga dalszych badań, gdyż brak pod tym względem dokładnych analiz kostiumologicznych.

⁶⁶ L. Romero, *The Likely Origins...*, s. 124.

⁶⁷ Wang Cheng-hua, *Lifestyles, Knowledge, and Cultural products: Fujian Daily-Use Encyclopedias of the late-Ming Dynasty and their Painting and Calligraphy Sections*, „Journal of the Institute of Modern History, Academia Sinica” 2003, vol. 41, s. 1-85; <https://serica.blog/2018/11/05/chinese-leaves/> (dostęp: 20.05.2023).

połączenie będzie później widoczne w wyrobach rzemieślniczych wykonywanych na rynek europejski, takich jak wachlarze, tekstylia – zwłaszcza tkaniny malowane czy obrazy malowane w stylu *tongcao*⁶⁸.

Kodeks Boxera jest też ważny dla Filipin, bowiem ukazuje najstarsze elementy ubioru oraz kultury rdzennych mieszkańców tego terenu jeszcze przed przybyciem Hiszpanów. Paradoksalnie reprezentacyjny (narodowy) ubiór Filipińczyków bierze swój początek nie od rdzennych mieszkańców, ale wiele czerpie z kultury hiszpańskiej. Ubiór kobiety – suknia Marii Klary (*Maria Clara gown, baro't saya*) i suknia terno (*terno dress*) określane są jako *Filipiniana clothes*⁶⁹, z kolei ubiór męski nazywany *barong tagalog* częściowo wywodzi się z ubioru Tagalogów, a częściowo z kultury hiszpańskiej⁷⁰.

Pod względem kulturowym dokument pokazuje starcie dwóch silnych imperiów – z jednej strony Europy, przede wszystkim Hiszpanii, o tendencjach kolonizacyjnych, z drugiej strony Chin, które widziały siebie jako centrum świata, a ich kultura miała ogromną moc rozprzestrzeniania się na sąsiednie kraje. Jeśli u genezy manuskryptu leżała chęć pokazania Europejczykom, jak żyją inni ludzie w odległych krajach, to dziś dokument ten wnosi nowe wartości – pokazuje mieszkańców z czasów przed kolonizacją, z ich wizerunkami i historią. Należy pamiętać, że materiał źródłowy zawarty w kodeksie został przefiltrowany przez europejskie i chińskie postrzeganie i rozumienie świata, co może w pewien sposób zaburzać ówczesne realia. W tych dwóch równoległych imperiach kostiumy były ważnym źródłem dokumentacji hiszpańskiej kolonizacji i polityki. Dla cesarstwa chińskiego tego typu ilustracje stanowiły dokument biurokratyczny, podkreślający status i znaczenie państwa, zwłaszcza na jego dalekich rubieżach, oraz dawały okazję do poznania obyczajów sąsiednich krajów.

⁶⁸ Styl *tongcao* – styl malarstwa łączący elementy europejskie i chińskie, popularny na początku XIX wieku, Chan Zhang *et al.*, *Guangzhou Tongcao painting in late China Qing Dynasty (1840–1912 AD); technology revealed by analytical approaches*, „Heritage Science” 2021, no. 9, s. 1-10.

⁶⁹ Ubiór ten składał się ze spódnicy (*saya*) w stylu europejskim, bluzki (*camisa*) z rękawami szerokimi do nadgarstków, znanymi jako „rękawy pagody” (*pagoda sleeve*), szytej z przezroczystej tkaniny *piña*, chusty (*pañuelo*) często haftowanej w chińskim stylu i *tapis*, czyli rodzaju fartuszka zakładanego na spódnicę. Na początku XX wieku pod wpływem rozwoju secesji i art deco suknie te zaczęły przekształcać się w aktualny wówczas styl mody zwany *terno*; P. Justiniani McReynolds, *The Embroidery of Luzon and the Visayas*, „Arts of Asia” 1980, vol. 10, s. 128–133; G. Gonzales, *The Philippine Dress: 500 Years of Straddling Polarities*, „Arts of Asia”, Autumn 2022, s. 32–43.

⁷⁰ Męski ubiór *barong tagalog* składa się z męskiej bluzki oraz spodni. Bluzka prawdopodobnie powstała na bazie jeszcze przedkolonialnej formy bogato haftowanej tuniki; S.M.R. Coe, *Clothing and the colonial culture of appearances in nineteenth century Spanish Philippines (1820–1896)*, Université Nice Sophia Antipolis 2015, rozprawa doktorska dostępna pod adresem: <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01126974> (dostęp: 24.04.2023).

Literatura

- Alden D., Charles R. Boxer: *An uncommon life: soldier, historian, teacher, collector, traveler*, Fundação Oriente, Lisboa 2001.
- Boxer Codex (*Sino- Spanish Codex*), 1590–1593, Lilly Library, Bloomington, USA: <https://webapp1.dlib.indiana.edu/metsnav3/general/index.html#mets=h#ps://purl.dlib.indiana.edu/iudl/1general/mets/VAB8326&page=1>
- Boxer C.R., *A late sixteenth century Manila MS*, „Journal of the Royal Asiatic Society, of Great Britain and Ireland” 1950, vol. 82.
- Bond K., *Costume Imagery and the Visualisation of Humanity in Early Modern Europe* [w:] *Writing Visual Histories*, eds. L. Jordanova, F. Grant, Bloomsbury Academic, London 2020.
- Chan Zhang, Jianbin Huang, Tiequan Zhu, Rongling Zhang, *Guangzhou Tongcao painting in late China Qing Dynasty (1840–1912 AD); technology revealed by analytical approaches*, „Heritage Science” 2021, no. 9.
- Coo S.M.R., *Clothing and the colonial culture of appearances in nineteenth century Spanish Philippines (1820–1896)*, Université Nice Sophia Antipolis 2015 [rozprawa doktorska].
- Crossley J.N., *Juan Cobo, El Codice Boxer y los sangleyes de Manila* [w:] *El Códice Boxer Etnografía colonial e hibridismo cultural en las islas Filipinas*, eds. M. Ollé, J.-P. Rubiés, Universidad de Barcelona, Barcelona 2019.
- Crossley J.N., *The Early History of the Boxer Codex*, „The Royal Asiatic Society” 2014, vol. 24, issue 1.
- Gao Chunming, *Chinese Dress and Adornment through the Ages. The Art of Classic Fashion*, Cypi Press, London 2010.
- Gonzales G., *The Philippine Dress: 500 Years of Straddling Polarities*, „Arts of Asia”, Autumn 2022.
- He Jianguo, Zhang Yanying, *Hair Fashions of Tang Dynasty Women*, Hair and Beauty Co., Ltd, Hong Kong 1987.
- Hostetler L., Wu Xuemei, *Qing Imperial Illustrations of Tributary Peoples (Huang Qing zhibong tu). A Cultural Cartography of Empire*, Brill, Leiden 2022.
- Hsieh E., *The Power of Images in the Boxer Codex and Cultural Convergence in Early Spanish Manila* [w:] *Historical Archaeology of Early Modern Colonialism in Asia Pacific*, eds. M. Cruz Berrocal, Cheng-hwa Tsang, University Press of Florida, Florida 2016.
- Justiniani McReynolds P., *The Embroidery of Luzon and the Visayas*, „Arts of Asia” 1980, vol. 10.
- Kajdańska A., *Ubiory w nowożytnym Gdańsku od połowy XVI do końca XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2020.
- Kajdański E., *Chiny. Leksykon*, Książka i Wiedza, Warszawa 2005.
- Kajdański E., *Michał Boym. Ambasador Państwa Środka*, Książka i Wiedza, Warszawa 1999.
- Kajdański E., *Michała Boyma opisanie świata*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 2009.
- Li Niu, Linlin Shen, *Analysis of Modelling, Techniques and Functions of the Chinese Skullcap*, „Fibres and Textiles in Eastern Europe” 2021, vol. 29, no. 5(149).
- Liu Junwen, *Beijing. China's Ancient and Modern Capital*, Foreign Languages Press, Beijing 1982.
- Losty J.P., *Identifying The Artist of the Codex Casanatese, 1889*, „Anais de Historia de Alem-Mar” 2012, vol. 13.
- Martínez L.A.B., *El Códice Boxer. Edición moderna de un manuscrito del siglo XVI*, Palabra de Clío, A.C., Mexico 2019.
- Martini M., *Wachlarze Wschodu* [w:] *Wachlarze Zachodu i Wschodu*, red. B. Biedrońska-Slotowa, Muzeum Narodowe w Krakowie, Kraków 2001.

- Moseley-Christian M., *Confluence of Costume, Cartography and Early Modern European Chorography*, „Journal of Art Historiography” 2013, no. 9.
- Newitt M.D.D., *Charles Ralph Boxer (1904–2000)*, „Proceedings of the British Academy” 2002, vol. 115.
- Ollé M., Rubiés J.P. (eds.), *El Códice Boxer Etnografía colonial e hibridismo cultural en las islas Filipinas*, Universidad de Barcelona, Barcelona 2019.
- Puerta Escribano de la R., *Los tratados del Arte del vestido en la España Moderna*, „Archivo Español de Arte” 2001, no. 74 (293).
- Riello G., *The World in a Book: The Creation of the Global in Sixteenth-century European Costume Books*, „Past and Present” 2019, vol. 242, Supplement 14.
- Romero L., *The Likely Origins of The Boxer Codex: Martín de Rada and the Zbigong Tu*, „Humanista” 2018, vol. 39.
- Shuhua Zhang, Musdi bin Hj. Shanat, Lee Abdullah Q.D., *The Expression of Religious Elements and Factors of Religious Thoughts in the Empress's Ceremonial Costume „Hui Yi” of Song Dynasty*, „International Journal of Service Management and Sustainability” 2021, vol. 6, no. 1.
- Souza G.B., Turley J.S., *The „Boxer Codex”: Transcription and Translation of an Illustrated Late Sixteenth-Century Spanish Manuscript concerning the Geography, History and Ethnography of the Pacific, South-East and East Asia*, Brill, Leiden 2016.
- Szafar T., *W cieniu świątyni Angkoru*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1971.
- Wang Cheng-hua, *Lifestyles, Knowledge, and Cultural products: Fujian Daily-Use Encyclopedias of the late-Ming Dynasty and their Painting and Calligraphy Sections*, „Journal of the Institute of Modern History, Academia Sinica” 2003, vol. 41.
- Wang Hanyi, *The China Images in Manila: Research of China Images' Illustrations on the Late Sixteenth Century Boxer Codex*, „Advances in Social Science, Education and Humanities Research” 2021, vol. 594.
- Weiditz C., *Trachtenbuch, 1530–40*. Hs. 22474, Germanisches Nationalmuseum, Nuremberg.
- Woohyun Cho, Jaeyoon Yi, Jinyoung Kim, *The dress of the Mongol Empire: Genealogy and Diaspora of the Terlig*, „Acta Orientalia Academie Scientiarum Hungaricae” 2015, vol. 68.
- Xinyi Wang, Colbert F., Legoux R., *From Niche Interest to Fashion Trend: Hanfu Clothing as a Rising Industry in China*, „International Journal of Arts Mangement” 2020, vol. 23.
- Yuxian Song, *The Power of the Phoenix Crown, Imperial Women and Material Culture in Late Ming China*, University of Alberta, Alberta 2015.

SUMMARY

THE TRANSCULTURAL SIGNIFICANCE AND THE SIGNIFICANCE FOR COSTUMING OF A BOOK ON DRESS: *THE BOXER CODEX* IN EARLY-MODERN EUROPE

The Boxer Codex is a Spanish manuscript dated approximately to 1590. It was written in the Philippines in Manila, having been commissioned by the contemporary governor of Manila, Gomez Pérez Desmariñas. The document is called after the name of the last private owner of the codex, Charles R. Boxer, a historian and specialist on the history of colonialism in Asia. It contains illustrations showing figures in costumes representing peoples living

in areas colonized by the Spaniards in Asia (The Philippines) and neighbouring lands, such as China, Japan, the Spice Islands (the Moluccas), Brunei, Java, Siam (Thailand), Northern and Central Vietnam, and others. Alongside the illustrations are texts describing the geography and customs of the minorities who live there; these, research shows, may be copies from the work of Martín de Rada, Miguel Rojo de Brito, and other anonymous authors.

This article examines the manuscript from the perspective of costume studies. Because of the very extensive material in the manuscript, the author has selected several illustrations connected with Chinese dress in order to show its richness and the first European view of Chinese culture on the threshold of modern times. The author juxtaposes these with the already well-known accounts of the Polish sinologist Michał Boym (1612-1659). Boym's accounts of Chinese dress (and not just of that) form a supplement to the illustrations from *The Boxer Codex*. This manuscript is also one of the first documents relating to the so-called volumes of costumes, which were put together both in Europe and in the Far East, and which made it possible to learn about still undiscovered countries and their inhabitants.

Il. 1. Artysta anonimowy, *Pierwsze przybycie Hiszpanów na wyspy Marianańskie (Ladrones)*, *Boxer Codex*, 1590, Indiana University Digital Library

Źródło: <https://fedora.dlib.indiana.edu/fedora/get/iudl:696334/OVERVIEW> (dostęp: 20.11.2023).

Il. 2. i 3. Artysta anonimowy, *Sanglej – para kupców chińskich zamieszkałych w Manili*, *Boxer Codex*, 1590, gwasz, papier ryżowy; Indiana University Digital Library

Źródło: <https://fedora.dlib.indiana.edu/fedora/get/iudl:696334/OVERVIEW> (dostęp: 20.11.2023).

Il. 4. Artysta anonimowy, *Rey* – wizerunki chińskiego cesarza i cesarzowej, *Boxer Codex* 1590, gwasz, papier ryżowy; Indiana University Digital Library

Źródło: <https://fedora.dlib.indiana.edu/fedora/get/iudl:696334/OVERVIEW> (dostęp: 20.11.2023).

KRÓLESTWO GORYEO WOBEC NAJAZDU MONGOLSKIEGO W XIII WIEKU¹

Wprowadzenie

W grudniu roku 1240 Kijów został zdobyty, jego mieszkańcy wymordowani, zaś reszta Europy stanęła wobec groźby inwazji barbarzyńców ze Wschodu, którzy ze względu na swe miano Tatarów szybko zostali utożsamieni z wysłannikami piekiel, czyli Tartaru². Na drodze jednak stanęli im m.in. Polacy, którzy starli się z przeciwnikiem pod Legnicą 9 kwietnia 1241 r. Ostatecznie ponieśli klęskę, a dowodzący nimi książę Henryk Pobożny poległ, co postawiło kraj w trudnej sytuacji i opóźniło zjednoczenie ziem polskich o pół wieku. Ponieważ Węgrzy przegrali też starcie na równinie Mohi, tylko nagłe wycofanie się nieprzyjaciela uratowało Europę przed dalszymi zniszczeniami³.

Równoległe, 8 tys. km od Legnicy, z tą samą co Polacy niepowstrzymaną siłą, czyli znajdującym się u szczytu potęgi Imperium Mongolskim mierzyli się mieszkańcy Półwyspu Koreańskiego. W Polsce nad zagadnieniem tym pochyliła się, jak dotąd, tylko Joanna P. Rurarz we fragmentach swojej *Historii Korei*⁴, gdyż chociażby traktujący pozornie o tym artykuł Mariana Tadeusza Mencela *Ekspansja mongolska w Azji Wschodniej po śmierci Czyngis-chana. Uwarunkowania i konsekwencje* powieła w tym zakresie narrację oraz ustalenia badaczki⁵.

DOI: 10.4467/23538724GS.23.036.19029

ORCID 0000-0001-5900-7918

¹ W odniesieniu do nazw koreańskich niezależnie od konwencji przyjętej w danym źródle autor konsekwentnie stosuje zasady latynizacji poprawionej z roku 2000. W przypadku języków, takich jak chiński czy mongolski, przywoływane są terminy najbardziej rozpowszechnione w polskiej historiografii, chyba że zaznaczono inaczej.

² S. Kowalski, *W obronie chrześcijańskiej Europy. Bitwa pod Legnicą, 9 kwietnia 1241*, „Resovia Sacra” 2019, t. 26, s. 173–178.

³ G. Labuda, *Wojna z Tatarami w roku 1241*, „Przegląd Historyczny” 1959, t. 50, nr 2, s. 213–223.

⁴ Zob. J.P. Rurarz, *Historia Korei*, Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, Warszawa 2009.

⁵ Pojawiają się też przy tej okazji pewne błędy interpretacyjne (uznanie Pyeongyangu za stolicę Goryeo) i językowe (zapis nazwy wyspy Ganghwa); M.T. Mencil, *Ekspansja mongolska w Azji Wschodniej po śmierci Czyngis-chana. Uwarunkowania i konsekwencje*, „Studia Gdańskie. Wizje i Rzeczywistość” 2016, t. 13, s. 304–305.

Co zaskakujące, jeszcze mniej pomocne okazują się klasyczne prace na temat ekspansji mongolskiej, które milczeniem zbywają wieloletnie zmagania Koreańczyków, równocześnie akcentując epizodyczne w gruncie rzeczy najazdy na Wyspy Japońskie. Przykładowo więc Ludwik Bazyłow w żadnym miejscu nie porusza wątku Półwyspu Koreańskiego, na mapie oznaczając go błędnie jako część imperium Czyngis-chana⁶, zaś Stanisław Kałużyński cały wątek streszcza w jednym mało precyzyjnym zdaniu⁷.

Problem stanowi nadto brak tłumaczeń źródeł z epoki na język polski. Dysponujemy, co prawda, przełożoną przez Kałużyńskiego *Tajną historią Mongołów*, ale po pierwsze, sprawy koreańskie są tam poruszone tylko w jednym zdaniu: „[Ugedej] wysłał (...) na wyprawę wojenną łuczniaka Jesüdera jako pomoc dla łuczniaka Dżałairtaja, który już wcześniej wyruszył w pochód przeciw Dżurdzenom i Solangasom [Koreańczykom]”⁸. Po drugie, informacje te są i tak bezużyteczne w przypadku tradycyjnej interpretacji, zgodnie z którą rzeczona kronika powstała w roku 1240, a którą za Kałużyńskim do dziś, jak się zdaje, dzielają polscy historycy⁹. Tymczasem już kilkadziesiąt lat temu, wychodząc zwłaszcza od przywołanego fragmentu, badacze zachodni zaczęli mocno kontestować taki punkt widzenia, dostrzegając, że różne przesłanki wskazywałyby, iż *Tajna historia Mongołów* ostateczny kształt przybrała w innym Roku Szczura niż 1240¹⁰. Obecnie za najbardziej prawdopodobną uchodzi data 1252 z zastrzeżeniem, że wzmiankowana wyprawa na Półwysep Koreański odbyła się jeszcze później, czyli w roku 1258, a więc wiele lat po śmierci Ugedeja¹¹.

W związku z tym nieodzowne staje się odwołanie do zagranicznej literatury przedmiotu, przy czym ze względu na wprowadzający w problematykę charakter artykułu autor postanowił ograniczyć się do literatury anglojęzycznej, koncentrując się na wybranych politycznych i militarnych aspektach najazdu mongolskiego na Półwysep Koreański w XIII wieku oraz sygnalizując jego uwarunkowania, tudzież bardziej dalekosiężne skutki. Poniższe ustalenia mogą być użyteczne w przeprowadzeniu pogłębianych studiów nad omawianą epoką przy użyciu koreańskich źródeł i opracowań,

⁶ L. Bazyłow, *Historia Mongolii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1981, s. 92.

⁷ S. Kałużyński, *Dawni Mongołowie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 32.

⁸ *Tajna historia Mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII w.*, tłum. S. Kałużyński, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1989, § 274.

⁹ Por. K. Bojko, *Polska a imperium mongolskie oraz Złota Orda w latach 1241–1502*, „Perspektywy Kultury” 2020, t. 31, nr 4, s. 171.

¹⁰ G. Ledyard, *The Mongol Campaigns in Korea and the Dating of „The Secret History of the Mongols”*, „Central Asiatic Journal” 1964, vol. 9, no. 1, s. 2, 10. Ledyard w swoim tekście relacjonuje m.in. spór co do genezy specyficznego określenia Koreańczyków, które po polsku brzmi „Solangasi”.

¹¹ C.P. Atwood, *The Date of the „Secret History of the Mongols” Reconsidered*, „Journal of Song-Yuan Studies” 2007, no. 37, s. 40–41.

ponieważ historiografia w Korei Południowej w tym zakresie rozwija się niezwykle bujnie, a tamtejsi specjaliści prezentują zróżnicowane podejście do zagadnienia¹².

Preludium wojny

W roku 918 general Wang Geon, który do historii przeszedł jako król Taejo, władca Taebongu (wcześniej znanego jako Późne Goguryeo i Majin), powołał do życia nowe państwo, czyli Goryeo. Następnie włączył do niego tereny dogorywającego już Późnego Silla (935 r.) oraz Późnego Baekje (936 r.). W ten sposób dokonano się pierwsze w dziejach pełne polityczne zjednoczenie Korei, zwłaszcza że w 926 r. pod naporem Kitanów¹³ upadło lokujące się poza półwyspem Balhae, którego elity utożsamiały się z kulturą koreańską¹⁴. Choć w tym czasie Koreańczykom udało się przezwyciężyć wiele problemów wewnętrznych, to wciąż napięta pozostawała sytuacja międzynarodowa, co było pokłosiem testamentu politycznego Taejo, który zalecał swoim następcom parcie ku północy, czyli ku utraconym niegdyś ziemiom¹⁵.

Rodzilo to nieustanne spory ze wspomnianymi już Kitanami, którzy na rozległych obszarach Mandżurii w roku 907 utworzyli zorganizowane państwo pod rządami dynastii Liao. Walki na granicy z różną intensywnością ciągnęły się przez dekady i dopiero znaczące zwycięstwo Koreańczyków w roku 1019 pozwoliło na wypracowanie pokojowych stosunków między dwiema stronami¹⁶. Ten stan rzeczy uległ znaczącej przemianie dopiero w kolejnym stuleciu, kiedy to podlegli Kitanom Dżurdżeni zbuntowali się, by pod wodzą Akuty w roku 1115 wypowiedzieć wojnę dotychczasowym panom. W ciągu zaledwie dekady odnieśli całkowity sukces, niszcząc dynastię Liao i zakładając własną o nazwie Jin¹⁷, która na dodatek w 1127 r. zajęła Kaifeng będący wówczas chińską stolicą, stając się tym samym jedną z głównych sił w tej części Azji¹⁸.

¹² I.J. Lee, *Trends and Prospects. Historical Studies on Koryŏ-Mongol Relationship in the 13–14th centuries*, „The Review of Korean Studies” 2016, vol. 19, no. 2, s. 16.

¹³ Autor za Stanisławem Kałużyńskim i innymi polskimi naukowcami odrzuca lansowany przez Joannę Rurarz zapis „Khitanowie”, uznając go za nieuzasadnioną kalkę z języka angielskiego; por. S. Kałużyński, *Dawni Mongołowie...*, s. 16; J.P. Rurarz, *Historia Korei...*, s. 147.

¹⁴ O. Pietrewicz, *Krewetka między wielorybami. Półwysep Koreański w polityce mocarstw*, Asian Century, Warszawa 2020, s. 30.

¹⁵ K.B. Lee, *A New History of Korea*, trans. E.J. Shultz, E.W. Wagner, Ilchokak, Seoul 1984, s. 125.

¹⁶ J.P. Rurarz, *Historia Korei...*, s. 163–165.

¹⁷ W historiografii funkcjonuje kilka form zapisu nazwy tej jednej dynastii pokroju „Jin/Kin/Cin/Chin”, co często może być przyczyną dezorientacji. Autor przychyła się do mówienia o dynastii Jin, gdyż jest to termin rozpowszechniony w odniesieniu do historii chińskiej i używany także przez badaczy koreańskich.

¹⁸ L. Bazyłow, *Historia Mongolii...*, s. 55. Na potrzeby niniejszego artykułu autor za chińskie nie uznaje dynastii Liao oraz Jin.

Dwór w Gaeseongu (wtedy znanym jako Gaegyeong) miał w tej epoce ambiwalentny stosunek względem Państwa Środka. Ród Wang niewątpliwie bowiem nawiązywał do osiągnięć Tangów (618–907), wprowadzając chociażby w roku 958 system egzaminów konfucjańskich. Tymczasem w cesarstwie po okresie zamętu w 960 r. ster rządu przeszedł wszakże w ręce dynastii Song, której wasalem w roku 963 stało się Goryeo¹⁹, lecz wzajemne relacje pozostawały raczej luźne i opierały się na handlu czy też wymianie ideowej (warto nadmienić, że to w ówczesnych Chinach w XII wieku za sprawą myśliciela Zhu Xi narodził się neokonfucjanizm). Siłą rzeczy, oba państwa oddaliły się od siebie jeszcze bardziej, kiedy Songowie po utracie Kaifengu musieli przenieść się na południe od rzeki Jangcy do Lin'anu. Wangowie z kolei oportunistycznie zdecydowali się w roku 1125 na złożenie holdu Jinom, przez co pomiędzy krajami omawianego regionu zapanował względny spokój²⁰.

W tym samym czasie coraz bardziej niespokojna stawała się za to sytuacja wewnętrzna w Goryeo. Pierwsze symptomy kryzysu objawiły się już za panowania króla Injonga (1122–1146), a jednym z nich była rewolta mnicha Myocheonga, który po nieudanej próbie przekonania władcy do podjęcia wyprawy przeciwko Dżurdzenom i przeniesienia stolicy do Pyeongyangu zbuntował się, doprowadzając nawet w 1135 r. do secesji państewka Daewi. Zostało ono spacyfikowane dopiero w następnym roku przez karną ekspedycję dowodzoną przez wysokiego rangą urzędnika Gim Busika²¹.

Ówczesny podział elity społecznej przebiegał bowiem przede wszystkim wzdłuż linii rozdzielającej urzędników cywilnych (kor. *munban*) od wojskowych (kor. *muban*), przy czym ci pierwsi szybko zmonopolizowali życie polityczne kraju dzięki swoim rozległym majątkom ziemskim, wpływom w klasztorach buddyjskich oraz regularnym ożenkom z dynastią panującą²². Rodziło to uzasadnione niezadowolenie wojskowych, którymi jawnie pogardzano, czego wyrazem w 1144 r. w sferze symbolicznej stało się podpalenie brody generała Jeong Jungbu przez Gim Donjunga, syna wspomnianego Gim Busika²³.

Brziałoby to może śmiesznie, gdyby nie fakt, że koniec końców młodzieniec miał przyplacić swój czyn życiem, albowiem król Uijong (1146–1170) nie potrafił uspokoić nastrojów. Kiedy więc w roku 1170 niski rangą urzędnik cywilny Han Noe spoliczkował generała Yi Soeunga, wojskowi uznali, że nie będą nadstawiać drugiego policzka, a w zamian wznieśli pucz, wymordowując większość swoich

¹⁹ O. Pietrewicz, *Krewetka między wielorybami...*, s. 33.

²⁰ J.P. Rurarz, *Historia Korei...*, s. 167.

²¹ K.B. Lee, *A New History of Korea...*, s. 137–138.

²² M.J. Seth, *A History of Korea. From Antiquity to the Present*, Rowman & Littlefield, Lanham 2010, s. 103, 106.

²³ C.Y. Mun, *Yi Gynbo pyeongjeon. Gyeonggido yeoksamunhwainmul jaebaŋyeon*, Hangungmunhwawonyeonhapoe Gyeonggidojihoe, Suwon 2011, s. 9. Joanna Rurarz z niezrozumiałych przyczyn datuje ten incydent na rok 1170; J.P. Rurarz, *Historia Korei...*, s. 170.

oponentów, jak również zdetronizowali władcę, którego zastąpił jego młodszy brat Myeongjong (1170–1197). Przywódcy przewrotu prędko pokłócili się jednak między sobą, przez co kolejne ćwierć wieku naznaczył wielki chaos polityczny potęgowany przez liczne bunty ludności²⁴.

Spokój zaprowadził dopiero generał Choe Chungheon (zm. 1219), który w 1196 r. zapoczątkował zmilitaryzowane rządy swego rodu. Przetrwały one ponad pół wieku, gdyż schedę po przywódcy przejął najpierw jego syn Choe U (zm. 1249), a później wnuk Choe Hang (zm. 1257) i prawnuk Choe Ui (zm. 1258)²⁵. Ta koreańska odmiana szogunatu doprowadziła do marginalizacji osoby króla w takim stopniu, że – jak podają w *Goryeosa* dziejopisarze – panujący wówczas król Sinjong (1197–1204) „stał ponad swymi poddanymi, dzierżąc jedynie pozorną władzę, gdyż niestety nie był niczym więcej niż marionetką”²⁶. Podobnie sprawy miały się zresztą z jego następcami: Huijongiem (1204–1211) oraz Gangjongiem (1211–1213). Tymczasem w roku 1206 Temudżyn, który już w poprzednich latach podporządkował sobie liczne ludy mongolskie, został ogłoszony przez kurultaj, czyli zgromadzenie starszyzny plemion, Czyngis-chanem, by wyruszyć następnie na podbój całego świata²⁷.

Starcie cywilizacji

Wbrew obiegowej opinii, choć podboje Mongołów były jak na realia epoki niezwykle szybkie, to żadną miarą nie można ich określić mianem *blitzkriegu*. Uwidocznily to już pierwsze lata aktywności Czyngis-chana. Kiedy bowiem w 1211 r. pod pretekstem pomszczenia śmierci jednego z wodzów mongolskich i wyzwolenia swoich współbraci wypowiedział on Dżurdzenom wojnę, trwała ona ponad cztery lata i nie zakończyła się definitywnym rozwiązaniem²⁸. To wtedy Koreańczycy po raz pierwszy zetknęli się z nowym w regionie graczem, który w roku 1211 zamordował emisariuszy królewskich wysłanych na dwór Jinów²⁹.

Mimo to w latach 1218–1219 Gaeseong zgodził się na współpracę z siłami chańskimi zwalczającymi tych spośród Kitanów, którzy wobec osłabienia Dżurdzenów próbowali odzyskać niezależność, ale ostatecznie pod naciskiem Mongołów w roku 1216 musieli przekroczyć granicę Goryeo³⁰. Ponadto mimowolnie partnerzy

²⁴ E.Y. Park, *Korea. A History*, Stanford University Press, Stanford 2022, s. 122.

²⁵ J.H. Grayson, *Korea. A Religious History*, Routledge, New York 2002, s. 93–95.

²⁶ Tłum. własne za: K.B. Lee, *A New History of Korea...*, s. 142.

²⁷ W. Rodziński, *Historia Chin*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1992, s. 234.

²⁸ L. Bazylow, *Historia Mongolii...*, s. 84–86.

²⁹ S. Wang, *What Tang Taizong Could Not Do. The Korean Surrender of 1259 and the Imperial Tradition*, „T'oung Pao” 2018, vol. 104, no. 3–4, s. 339.

³⁰ J.P. Rurarz, *Historia Korei...*, s. 176. Jakkolwiek J. Rurarz uznaje, że przejście na ziemie koreańskie miało miejsce rok wcześniej.

zgodzili się w tym czasie podpisać traktat o przyjaźni, w którym Koreańczycy zobowiązali się płacić trybut, lecz nie można uznać tego kroku za równoznaczny z podporządkowaniem się powstającemu właśnie imperium³¹. W latach 20. zwróciło ono zresztą swoją uwagę ku ziemiom zachodnim, bijąc po kolei Karakitanów, Chorezm czy Tangutów³².

W międzyczasie trzęsący całym Półwyspem Koreańskim ród Choe nie dostrzegł zagrożenia, ignorując niepokojące doniesienia zza granicy, a w 1225 r. dopuścił nawet do zamordowania na swoim terytorium mongolskiego posła, kiedy ten wracał do ojczyzny³³. Wypadek ten miał wkrótce zostać wykorzystany jako *casus belli* przez Ugedęja (1229–1241), który przejął władzę po swoim ojcu Czyngis-chanie, wznawiając ekspansję w Azji Wschodniej. Na pierwszy ogień poszło państwo Jinów, które zdołało wcześniej odzyskać inicjatywę strategiczną, lecz finalnie nie było w stanie sprostać nowej kampanii, która w 1234 r. unicestwiła podmiotowość Dżurdzeńów³⁴. Goryeo było kolejnym celem na mongolskiej liście.

W tytule niniejszego artykułu użyto słowa „najazd”, choć może bardziej trafne byłoby sformułowanie „seria najazdów”, gdyż w latach 1231–1259 potomkowie Temudżyna regularnie napadali na ziemie koreańskie, a historycy mają problem ze stwierdzeniem, ile razy dokładnie takie zdarzenia miały miejsce. Na ogół mówi się o sześciu lub siedmiu zbrojnych eskapadach. Precyzyjnie należy jednak stwierdzić, że Mongołowie podjęli aż dziewięć takich wypraw przeciw Goryeo (1231–1232, 1232, 1235–1239, 1247–1248, 1253–1254, 1254, 1255–1256, 1257, 1258–1259)³⁵, ale ponieważ pod wieloma względami były one bardzo podobne, to zostaną opisane tylko pokrótce (choć przekrojowo), z uwzględnieniem najważniejszych cech charakterystycznych tego zaskakująco długiego oporu niewielkiego kraju w obliczu przeważających sił wroga.

Pierwszy wielki atak rozpoczął się 26 sierpnia 1231 r. wraz z przekroczeniem rzeki Amnok przez Mongołów prowadzonych przez Sartaka, doświadczonego dowódcę służącego niegdyś pod Czyngis-chanem. Nie napotykając większych przeszkód, wkroczyli oni w głąb Goryeo i spustoszyli królestwo, lecz nie udało im się zdobyć dobrze ufortyfikowanej twierdzy w Guju ani stolicy. Władze koreańskie były jednak świadome, że nie są w stanie pobić przeciwnika w polu, dlatego poszły na ugodę. Nie miały przy tym zamiaru spełniać wszystkich wygórowanych żądań Sartaka³⁶.

³¹ I.J. Lee, *Trends and Prospects...*, s. 17–18.

³² S. Kalużyński, *Dawni Mongołowie...*, s. 32–35.

³³ K.B. Lee, *A New History of Korea...*, s. 148.

³⁴ W. Rodziński, *Historia Chin...*, s. 236–237.

³⁵ W.E. Henthorn, *Korea. The Mongol Invasions*, Brill, Leiden 1963, s. 61–74, 102–105, 111–115, 127–139. Należy przy tym pamiętać, że pierwsze dwa najazdy mogą być postrzegane jako ta sama akcja zbrojna, a charakter ostatniego z nich jest dyskusyjny.

³⁶ *Ibidem*, s. 61–70.

Koreańczycy, obserwując między innymi rozwój sytuacji w państwie Jinów, grali bowiem na zwłokę, co sprowokowało Mongołów do ponownej napaści. W związku z tym w 1232 r. król Gojong (1213–1259) przeniósł swoją siedzibę na wyspę Ganghwa, gdzie dwór znajdujący się poza zasięgiem najeźdźcy, który nigdy nie opanował w pełni sztuki żeglarskiej³⁷, urzędował aż do roku 1270, a powrót władcy do Gaeseongu był przez dekady jednym z żądań wysuwanych przez Mongołów³⁸.

W latach 30. monarcha nie miał wszakże zbyt wiele do powiedzenia w tej sprawie, gdyż wciąż znajdował się pod przemożnym wpływem rodu Choe, któremu to w istocie przypisuje się decyzję o ucieczce na Ganghwa. Z jednej strony był to krok ze wszech miar uzasadniony i zgodny z koreańską racją stanu, lecz z drugiej miał on przede wszystkim umożliwić przetrwanie militarnego reżimu, który w przypadku poddania się wrogowi najprawdopodobniej szybko by upadł. Niezależnie od motywacji stojących za tym posunięciem, w jego wyniku kraj został wydany na pastwę barbarzyńców, a poddani musieli zbiec w góry i na przybrzeżne wyspy. Agresję zatrzymał dopiero zgon Sartaka w roku 1232 w trakcie oblężenia twierdzy Cheoin (dzisiejszy Yongin)³⁹.

Na szerszą skalę walki wznowiono zatem dopiero po kilku latach, lecz elita państwa zdążyła już w tym czasie rozgościć się na Ganghwa, gdzie wiodła zbytkowne życie w prawie całkowitym oderwaniu od problemów prowincji, z której starano się jedynie ściągać jak najwyższe podatki⁴⁰. Ostatecznie więc na kolejnych etapach zmagania główna rola przypadła w udziale prostym chłopom oraz rzemieślnikom, którzy z równą niechęcią podchodzili do swoich rządzących, jak do wizji obcego panowania⁴¹. Organizowali się oni w oddziały partyzanckie (kor. *byeolcho*), które atakowały przeciwnika znienacka, a następnie wycofywały się w trudno dostępne rejony (zarówno sposób prowadzenia działań militarnych, jak i nastawienie społeczne wobec najeźdźcy ludzaco przypomina realia potopu szwedzkiego)⁴².

Dopiero w latach 40. Goryeo (podobnie jak Europa) mogło złapać oddech, gdyż wraz ze śmiercią Ugedejy w roku 1241 Imperium Mongolskie pogrążyło się w kryzysie dynastycznym. Nie zdołał mu zaradzić Gujuk (1246–1248), którego nagła

³⁷ Analogiczny fortel musiał zastosować król Węgier Bela IV, który po roku 1241 zbiegł na jedną z dalmatyńskich wysp; K. Bojko, *Polska a imperium mongolskie...*, s. 175.

³⁸ Y.H. Yoon, *The Focal Issues in the Historical Study of the Koryŏ's Resistance against Mongol*, „International Journal of Korean History” 2006, vol. 10, no. 1, s. 43–44, 48.

³⁹ E.Y. Park, *Korea. A History...*, s. 115.

⁴⁰ K.B. Lee, *A New History of Korea...*, s. 149.

⁴¹ Y.H. Yoon, *The Focal Issues...*, s. 51. Szczególną uwagę temu „ludowemu” aspektowi konfliktu poświęcili badacze z Korei Północnej, przy czym nie można zapominać, że część szlachty także zaangażowała się w działalność powstańcza.

⁴² R.E. Breuker, *And now, Your Highness, we'll discuss the location of your hidden rebel base. Guerrillas, Rebels and Mongols in Medieval Korea*, „Journal of Asian History” 2012, vol. 46, no. 1, s. 72–75.

śmierć przerwała kolejny najazd na Półwysep Koreański⁴³. Król Gojong starał się w międzyczasie ulaskawić stepowych wojowników, zawierając z nimi chociażby jeszcze za życia Ugedeja w 1241 r. pokój poprzez wysłanie na dwór w Karakorum swoich dalszych krewnych podających się za jego syna czy brata. Tam też z jednym z poselstw koreańskich zetknął się Jan di Piano Carpini, który wraz z Benedyktem Polakiem udał się na Wschód na polecenie papieża Innocentego IV⁴⁴.

Wielokierunkową ekspansję wznowił dopiero wielki chan Mongke (1251–1259). W 1252 r. misję podbicia Chin wciąż niezależnej dynastii Song powierzył on swemu bratu Kubilajowi, do którego wobec przedłużających się zmaganił dołączył w roku 1258. Z kolei na czele kolejnych już kampanii przeciwko Goryeo stanął (po zastąpieniu księcia Jeku, jednego z Czyngisydów) wzmiankowany w *Tajnej historii Mongołów* Dżalairtaj, który w ciągu kilku lat całkowicie spustoszył kraj. To wtedy kompletnie zdewastowano między innymi Gyeongju, czyli starożytną stolicę Silla wraz z licznymi wielowiekowymi zabytkami⁴⁵.

Nieuchronnie zbliżało się wszakże polityczne przesilenie, gdyż Koreańczycy byli już zbyt zmęczeni takim stanem rzeczy. W 1258 r. zamordowano ostatniego przedstawiciela znieawidzonego rodu Choe, a w następnym roku król Gojong zgodził się wysłać swego następcę na dwór mongolski. Tak się jednak złożyło, że sędziwy monarcha zmarł po kilku miesiącach podobnie jak Mongke. Koreański książę z kolei w rozpoczynającej się w imperium wojnie domowej poparł Kubilaję, a ten (wyszedłszy z niej ostatecznie jako zwycięzca) zezwolił Wonjongowi (1259–1274) na powrót do ojczyzny i objęcie tronu⁴⁶.

Rok 1259 był dla stosunków mongolsko-koreańskich przełomowy. Ostateczne podporządkowanie się silniejszemu przeciwnikowi było bowiem na dworze Wangów traktowane jako nowe otwarcie, a nawet źródło kapitału politycznego⁴⁷. Krok ten faktycznie szybko zaowocował, gdyż Kubilaj w swoim edyktie z 1260 r. udzielił amnestii dotychczasowym oponentom, obiecał wycofać swoje wojska z półwyspu, a także zobowiązał się do wspierania prawowitego króla⁴⁸. O jego decyzji mówił z uznaniem:

⁴³ L. Bazyłow, *Historia Mongolii...*, s. 109–110.

⁴⁴ S. Kałużyński, *Dawni Mongołowie...*, s. 256. Tym samym było to prawdopodobnie jedyne zetknięcie się Polaków oraz Koreańczyków przed czasami nowożytnymi.

⁴⁵ J.H. Grayson, *Korea. A Religious History...*, s. 94.

⁴⁶ C. Li, *Transition under Ambiguity. Koryŏ-Mongol Relations around 1260*, „International Journal of Korean History” 2020, vol. 25, no. 1, s. 129–130. Na tym tle niezrozumiała wydaje się konstatacja J. Rurarz, zgodnie z którą Wonjong bezpośrednio przed powrotem do ojczyzny spędził wiele lat na dworze chańskim; J.P. Rurarz, *Historia Korei...*, s. 180.

⁴⁷ S. Wang, *What Tang Taizong...*, s. 343–346.

⁴⁸ C. Li, *Transition under Ambiguity...*, s. 141–142.

Goryeo to kraj o niezmiernej długości. Od czasów cesarza Taizonga z Tangów, który osobiście poprowadził ekspedycję przeciwko niemu, pozostawał on niezależny. Teraz zaś, skoro dziedzic jego tronu przybył, aby ukorzyć się przede mną, musi to być wola Niebios!⁴⁹

Wielki chan (który równolegle w 1264 r. przeniósł swą siedzibę do Dadu, czyli późniejszego Pekinu, a siedem lat później proklamował w Chinach powstanie własnej dynastii cesarskiej o nazwie Yuan, by następnie w pełni podporządkować sobie Państwo Środka, rozbijając ostatnie siły Songów na południu w wojnie z lat 1268–1279) wywiązał się ze swoich obietnic. W 1269 r. podjął bowiem zbrojną interwencję na rzecz Wonjonga, którego niektórzy wojskowi chcieli odsunąć, zatęskniwszy za pozycją, jaką cieszyli się po roku 1170⁵⁰. Za ostatni akord trwającej dekady wojny uchodzi bunt Trzech Nadzwyczajnych Straży (kor. Sambyeolcho)⁵¹, czyli doborowych jednostek, które, wsławiwszy się w walce z Mongołami, były niezadowolone z ułożenia się z wrogiem, przez co w 1270 r. wszczęły rewoltę. Rozlala się ona szczególnie na południowe prowincje, lecz została stłumiona po trzech latach dzięki wsparciu Kubilaja⁵². W ten sposób nareszcie zapanował pokój, który jednak (jako narzucony nieco odgórnie) należałoby określić mianem *Pax Mongolica*.

Nie można przy tym zapominać, że poniesione po drodze straty były niewyobrażalne. Od Goryeo odłączyło się wówczas wiele pogranicznych ziem, takich jak wyspa Jeju i okolice Pyeongyangu, które długo podlegały bezpośredniej władzy Mongołów⁵³. Ponadto, jak żalil się w pewnym momencie jeden z koreańskich urzędników w liście do chińskiego uczonego, Gaeseong „został porzucony na prawie trzydzieści lat. Zatem zanim zostaną wzniesione nowe domy i pałace, wpierv usunięte muszą zostać drzewa i chwasty”⁵⁴, którymi zarosło miasto. Najgorsze były wszakże straty ludnościowe, które według szacunków wyniosły około 19% całości populacji⁵⁵.

⁴⁹ Tłum. własne za: S. Wang, *What Tang Taizong...*, s. 381. Dla ścisłości należy dodać, że cesarz Taizong w VII wieku nie zmagał się oczywiście z Goryeo, lecz Goguryeo.

⁵⁰ O. Pirozhenko, *Political Trends of Hong Bog Won Clan in the Period of Mongol Domination*, „International Journal of Korean History” 2005, vol. 9, no. 1, s. 244.

⁵¹ Termin ten nie doczekał się dotychczas polskiego tłumaczenia. Autor w nawiązaniu do ustaleń Remco Breukera przyjmuje słowo „straż” za najodpowiedniejsze w tym kontekście, choć można by rzeczony termin przełożyć też jako „patrol” albo „wartę”; por. R.E. Breuker, *And now, Your Highness...*, s. 64.

⁵² W.E. Henthorn, *Korea. The Mongol Invasions...*, s. 173–183.

⁵³ P. Yun, *Popularization of Mongol Language and Culture in the Late Koryŏ Period*, „International Journal of Korean History” 2006, vol. 10, no. 1, s. 26.

⁵⁴ Tłum. własne za: C. Li, *Transition under Ambiguity...*, s. 128.

⁵⁵ Baabar, *Dzieje Mongolii*, tłum. S. Godziński, Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, Warszawa 2005, s. 60.

Powidoki konfliktu

Tytuł poprzedniego punktu dość przewrotnie sugerował, że wojny Koreańczyków z Mongołami były swego rodzaju starciem cywilizacji. Choć oczywiście obie strony były przedstawicielami zupełnie odmiennych kultur, a w Goryeo przed długi czas postrzegano przybyszy ze stepów jako barbarzyńców, to autor daleki byłby od kategorycznych sądów co do szczegółowych postaw koreańskich elit w tym zakresie. Przykładowo J. Rurarz sugeruje, że podporządkowanie się Wangów nieokrzesanym Dżurdżenom było „gorzką pigułką”, zaś podobnym im Mongołom jakąś wielką przykrością⁵⁶.

Wydaje się jednak, że głównym źródłem dyskomfortu dla Gaeseongu był fakt, że przez całe stulecia mógł on lawirować pomiędzy lokalnymi potęgami pokroju Kitanów, Dżurdżenów, tudzież Songów, podczas gdy podporządkowanie się Mongołom było całkowite, przez co władca Goryeo musiał porzucić retorykę imperialną (działającą poniekąd w myśl zasady: „król jest cesarzem w swym królestwie”) na rzecz lenniczej⁵⁷. Kiedy przewaga nieprzyjaciela stała się oczywista, Koreańczycy byli chętni do współpracy, lecz na znanych sobie zasadach, tymczasem typowe dla Państwa Środka związki trybutarne udało się wypracować dopiero za Kubilaja (wcześniej ze strony mongolskiej padały żądania spełniania tzw. sześciu zobowiązań)⁵⁸. Zdecydowało to ostatecznie o jego sukcesie, a przyczynili się do niego bez wątpienia rosnący w siłę neokonfucjaniści przebywający w jego otoczeniu⁵⁹. Na potwierdzenie tej tezy wystarczy wspomnieć, że Gojong już w 1238 r. był gotów rozpoznać w Ugedaju prawowitego cesarza⁶⁰.

Mimo to trudno jednoznacznie określić charakter stosunków panujących między dwoma krajami za dynastii Yuan, gdyż historycy w odniesieniu do Goryeo mówią zarówno o zależności holdowniczej, jak i państwie sojuszniczym, aliancie czy apanażu cesarskim⁶¹. Zresztą sam Pekin przejawiał w tej epoce ambiwalentne podejście do sprawy⁶². Łatwiej więc prześledzić, w jakim kierunku owe zależności ewoluowały, gdyż na ogół wskazuje się tu na kilka etapów. Po pierwsze, za panowania króla Wonjong'a doszło do „pojednania” z sąsiadem i ustabilizowania sytu-

⁵⁶ Por. J.P. Rurarz, *Historia Korei...*, s. 167, 181.

⁵⁷ K.K. Wong, *All Are the Ruler's Domain, but All Are Different. Mongol-Yuan Rule and Koryŏ Sovereignty in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, „Seoul Journal of Korean Studies” 2021, vol. 34, no. 1, s. 6, 19.

⁵⁸ C. Li, *Transition under Ambiguity...*, s. 124, 143.

⁵⁹ Por. T.M.H. Nguyen, *Tributary Activities of Vietnam and Korea with China. Similarities and Differences*, „International Journal of Korean History” 2021, vol. 26, no. 1, s. 135–137.

⁶⁰ S. Wang, *What Tang Taizong...*, s. 361.

⁶¹ C. Li, *Transition under Ambiguity...*, s. 148.

⁶² K.K. Wong, *All Are the Ruler's Domain...*, s. 3.

acji wewnętrznej⁶³. Wyjątkowo istotny był zwłaszcza wzrost prestiżu monarszego nadszarpniętego w czasach samowoli rodu Choe, który to proces przyspieszył za panowania kolejnych władców⁶⁴.

Poczynając bowiem od Chungnyeola (1274–1308), wszyscy oni poślubiali mongolskie księżniczki, stając się częścią swoistego „systemu zięciów”, w którym ich pozycję umacniało bliskie pokrewieństwo z cesarzem. Na jego dworze nieraz spędzali większość swojego panowania, czego przykładem jest między innymi król Chungseon (1308–1313)⁶⁵. Choć może nie wydawać się to oczywiste, to poślubianie kobiet z zagranicy przez królów koreańskich było zdarzeniem praktycznie bezprecedensowym w dziejach i nigdy więcej podobna praktyka nie miała miejsca. Co więcej, dzieci z tych związków były domyślnie faworyzowane przy sukcesji⁶⁶. Sprzyjało to oczywiście notorycznemu wprost wtrącaniu się Pekinu w sprawy dynastyczne Wangów. Przykładowo, dwór cesarski zmuszał monarchów do abdykacji, po czym ponownie osadzał ich na tronie (taki los spotkał w roku 1298 Chungnyeola), a także dla zapewnienia sobie posłuchu brał zakładników spośród królewskich krewnych⁶⁷, rozgrywając ich pomiędzy sobą i kusząc tytułem króla Shenyangu, którego rządy rozpościerały się nad obszarami w dużej mierze skoreanizowanej Mandżurii⁶⁸.

Zapewnieniu większej kontroli nad Goryeo służyło też funkcjonujące na miejscu Biuro ds. Ukarania Japonii (kor. Jeongdonghaengseong), które nie zaprzestało działalności, mimo że mongolskie ataki na Wyspy Japońskie z lat 1274 oraz 1281 zakończyły się bezprzykładną klęską Mongołów, w czym wszakże Koreańczycy musieli, *nolens volens*, partycypować, dostarczając swojemu suwerenowi ludzi oraz okręty, co wyeksploatowało zasoby kraju⁶⁹. Gaeseong był, co gorsza, zobowiązany do regularnego wysyłania cesarzowi w formie trybutu eunuchów oraz młodych kobiet (kor. *gongnyeo*), które na ogół pędziły w Chinach smutny żywot niewolnic seksualnych, choć jedna z nich poślubiła Togona Temüra, do historii przechodząc jako cesarzowa Gi⁷⁰.

Wbrew pozorom dynastia Yuan wywierała więc też pozytywny wpływ na Goryeo, w którym dzięki niej rozpowszechnił się popularny do dziś wśród Koreańczyków

⁶³ O. Pirozhenko, *Political Trends...*, s. 238.

⁶⁴ P. Yun, *Mongols and Western Asian in the Late Koryŏ Ruling Stratum*, „International Journal of Korean History” 2002, vol. 3, no. 1, s. 58.

⁶⁵ H.K. Min, *Koryŏ Politics under the Mongol Control. Dynastic Continuity during the Period of Royal Absence*, „International Journal of Korean History” 2000, vol. 1, no. 1, s. 17–20.

⁶⁶ P. Yun, *Popularization of Mongol Language...*, s. 27.

⁶⁷ M. Lee, *Changes in the Logic and System behind the Succession of the Koryŏ Throne under Mongol Subjugation*, „The Review of Korean Studies” 2016, vol. 19, no. 2, s. 90, 97, 103, 108.

⁶⁸ M.J. Seth, *A History of Korea...*, s. 112.

⁶⁹ O. Pirozhenko, *Political Trends...*, s. 245.

⁷⁰ J. Kim, J. Lee, J. Lee, „*Goryeoyang*” and „*Mongolpung*” in the 13th–14th Centuries, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 2015, vol. 68, no. 3, s. 282.

alkohol (kor. *soju*) oraz tradycyjny makijaż weselny⁷¹. Podobna wymiana kulturowa działała oczywiście w dwie strony, ponieważ Koreańczycy licznie napłynęli w tym okresie do Chin, korzystając ze swojej wysokiej pozycji społecznej⁷². Najbardziej zapewne przysłużyli się Państwu Środka, mając pośredni udział w odnowieniu tam w 1313 r. egzaminów konfucjańskich, które wcześniej zaniknęły w całej Azji z wyjątkiem Półwyspu Koreańskiego⁷³.

„System zięciów”, w którym Wangowie stanowili jedynie swoistą boczną gałąź dynastii Yuan, zaczął upadać za panowania Gongmina (1351–1374), gdyż ten jako ostatni poślubił krewną cesarza. Już w roku 1356 przeprowadził on wiele reform o charakterze wyraźnie antymongolskim. Nakazał między innymi aresztowanie przesadnie sprzyjających Chinom dostojników koreańskich (w tym brata cesarzowej Gi) oraz zaatakowanie pogranicznych posterunków mongolskich⁷⁴. Nie były to jednak decyzje podyktowane prywatnymi antypatiami władcy, lecz stanowiły element pragmatycznej polityki propaństwowej, ponieważ w tym czasie w Chinach do głosu dochodziła nowa dynastia Ming, która ostatecznie w 1368 r. zmusiła do ucieczki z Pekinu potomków Czyngis-chana. Schronienie znaleźli oni dopiero w swej dawnej stolicy Karakorum⁷⁵.

Gongmin starał się balansować między tymi dwiema siłami (w 1370 r. uznał go cesarz Hongwu z dynastii Ming), lecz został zamordowany przez swoich dworzan, a jego młody syn U (1374–1388) zaprzepącił dokonania ojca. Szybko bowiem okazał się władcą nieudolnym, który swym zachowaniem zraził do siebie Mingów i próbujących przejść w latach 70. do kontrofensywy Mongołów, a większość czasu spędzał na rozrywkach⁷⁶. Na domiar złego, Goryeo od dłuższego czasu trapiły niszczycielskie ataki japońskich piratów oraz chińskich Czerwonych Turbanów. Społeczną niechęć wzbudzało nadto zepsucie moralne mnichów buddyjskich, takich jak niesławny Sindon (szara eminencja za rządów Gongmina, domniemany

⁷¹ *Ibidem*, s. 287–289.

⁷² W dużym uproszczeniu można stwierdzić, że społeczeństwo w imperium dynastii Yuan dzieliło się na cztery zasadnicze klasy. Do pierwszej zaliczano Mongołów, do drugiej sprzymierzone z nimi ludy tureckie i podobne, do trzeciej mieszkańców dawnego państwa dynastii Jin, zaś członkowie czwartej i najniższej rekrutowali się spośród byłych poddanych Songów. Koreańczyków w zależności od sytuacji uznawano za przynależnych do klasy drugiej lub trzeciej; P. Yun, *Popularization of Mongol Language...*, s. 30.

⁷³ S. Wang, *What Tang Taizong...*, s. 370–371. Tym samym jednak koreańscy uczeni zostali włączeni w imperialny system oceny wiedzy, przez co podczas egzaminów musieli rywalizować także z Chińczykami; K.K. Wong, *All Are the Ruler's Domain...*, s. 16.

⁷⁴ D.M. Robinson, *Korea and the Fall of the Mongol Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2022, s. 134.

⁷⁵ D.M. Robinson, *Rethinking the Late Koryŏ in an International Context*, „Korean Studies” 2017, vol. 41, s. 80.

⁷⁶ H.W. Lee, *Political Power Groups of Koryŏ Dynasty after the Period of Yüan China's Intervention*, „International Journal of Korean History” 2002, vol. 3, no. 1, s. 39–42.

biologiczny ojciec króla U). W opozycji do nich występował zyskujący na znaczeniu neokonfucjaniści. Identyfikował się z nimi promingowski generał Yi Seonggye, który pod koniec XIV wieku zbuntował się przeciwko królewskim rozkazom i obalił rodzinę Wang, dając jako król Taejo (1392–1398) początek rządów własnego rodu oraz nowemu państwu o nazwie Joseon⁷⁷.

Podsumowanie

O ile dla Polaków bitwa pod Legnicą oznaczała początek wielowiekowych zmagania z Tatarami, o tyle kontakt Koreańczyków z Mongolami był w historii narodu koreańskiego tylko krótkim, choć intensywnym epizodem. Z powodu zapoczątkowanej w 1231 r. inwazji Goryeo musiało otworzyć się na nowe idee i obce kultury znacznie bardziej niż kiedykolwiek w swych dziejach. Nie pozostało to bez wpływu na kształtowanie się tamtejszego społeczeństwa, które dopiero w połowie epoki Joseon prawie całkowicie zamknęło się na świat, zyskując sobie miano „pustelniczego królestwa”.

Dotychczas ten epizod koreańskiej historii zbywany był milczeniem lub rozpatrywany w kategoriach gry wielkich mocarstw toczącej się przez stulecia na obszarze Półwyspu Koreańskiego⁷⁸. Dlatego intencją autora artykułu było ukazanie pełnej podmiotowości i wyjątkowości Goryeo w dobie mongolskiej ekspansji, a także niezwykłego oraz ponadczasowego ducha oporu Koreańczyków, z którym ze względu na dziejowe doświadczenia mogą się utożsamiać również Polacy.

Literatura

- Atwood C.P., *The Date of the „Secret History of the Mongols” Reconsidered*, „Journal of Song-Yuan Studies” 2007, no. 37.
- Baabar, *Dzieje Mongolii*, tłum. S. Godziński, Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, Warszawa 2005.
- Bazyłow L., *Historia Mongolii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1981.
- Bojko K., *Polska a imperium mongolskie oraz Złota Orda w latach 1241–1502*, „Perspektywy Kultury” 2020, t. 31, nr 4.
- Breuker R.E., *And now, Your Highness, we’ll discuss the location of your hidden rebel base. Guerrillas, Rebels and Mongols in Medieval Korea*, „Journal of Asian History” 2012, vol. 46, no. 1.
- Grayson J.H., *Korea. A Religious History*, Routledge, New York 2002.
- Henthorn W.E., *Korea. The Mongol Invasions*, Brill, Leiden 1963.
- Kalużyński S., *Danni Mongołowie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983.

⁷⁷ D.M. Robinson, *Rethinking the Late Koryŏ...*, s. 94–95.

⁷⁸ Por. W.E. Henthorn, *Korea. The Mongol Invasions...*, s. IX.

- Kim J., Lee J., Lee J., „*Goryeoyang*” and „*Mongolpung*” in the 13th–14th Centuries, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 2015, vol. 68, no. 3.
- Kowalski S., *W obronie chrześcijańskiej Europy. Bitwa pod Legnicą, 9 kwietnia 1241*, „Resovia Sacra” 2019, t. 26.
- Labuda G., *Wojna z Tatarami w roku 1241*, „Przegląd Historyczny” 1959, t. 50, nr 2.
- Ledyard G., *The Mongol Campaigns in Korea and the Dating of „The Secret History of the Mongols”*, „Central Asiatic Journal” 1964, vol. 9, no. 1.
- Lee H.W., *Political Power Groups of Koryŏ Dynasty after the Period of Yüan China’s Intervention*, „International Journal of Korean History” 2002, vol. 3, no. 1.
- Lee I.J., *Trends and Prospects. Historical Studies on Koryŏ-Mongol Relationship in the 13–14th centuries*, „The Review of Korean Studies” 2016, vol. 19, no. 2.
- Lee K.B., *A New History of Korea*, trans. E.J. Shultz, E.W. Wagner, Ilchokak, Seoul 1984.
- Lee M., *Changes in the Logic and System behind the Succession of the Koryŏ Throne under Mongol Subjugation*, „The Review of Korean Studies” 2016, vol. 19, no. 2.
- Li C., *Transition under Ambiguity. Koryŏ-Mongol Relations around 1260*, „International Journal of Korean History” 2020, vol. 25, no. 1.
- Mencel M.T., *Ekspansja mongolska w Azji Wschodniej po śmierci Czyngis-chana. Uwarunkowania i konsekwencje*, „Studia Gdańskie. Wizje i Rzeczywistość” 2016, t. 13.
- Min H.K., *Koryŏ Politics under the Mongol Control. Dynastic Continuity during the Period of Royal Absence*, „International Journal of Korean History” 2000, vol. 1, no. 1.
- Mun C.Y., *Yi Gyubo pyeongjeon. Gyeonggido yeoksamunhwainmul jaebalgyeon*, Hangungmunhwawonyeonghapoe Gyeonggidojihoe, Suwon 2011.
- Nguyen T.M.H., *Tributary Activities of Vietnam and Korea with China. Similarities and Differences*, „International Journal of Korean History” 2021, vol. 26, no. 1.
- Park E.Y., *Korea. A History*, Stanford University Press, Stanford 2022.
- Pietrewicz O., *Krewetka między wielorybami. Półwysep Koreański w polityce mocarstw*, Asian Century, Warszawa 2020.
- Pirozhenko O., *Political Trends of Hong Bog Won Clan in the Period of Mongol Domination*, „International Journal of Korean History” 2005, vol. 9, no. 1.
- Robinson D.M., *Korea and the Fall of the Mongol Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2022.
- Robinson D.M., *Rethinking the Late Koryŏ in an International Context*, „Korean Studies” 2017, vol. 41.
- Rodziński W., *Historia Chin*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1992.
- Ruraz J.P., *Historia Korei*, Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, Warszawa 2009.
- Seth M.J., *A History of Korea. From Antiquity to the Present*, Rowman & Littlefield, Lanham 2010.
- Tajna historia Mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII w.*, tłum. S. Kalużyński, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1989.
- Wang S., *What Tang Taizong Could Not Do. The Korean Surrender of 1259 and the Imperial Tradition*, „T’oung Pao” 2018, vol. 104, no. 3–4.
- Wong K.K., *All Are the Ruler’s Domain, but All Are Different. Mongol-Yuan Rule and Koryŏ Sovereignty in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, „Seoul Journal of Korean Studies” 2021, vol. 34, no. 1.
- Yoon Y.H., *The Focal Issues in the Historical Study of the Koryŏ’s Resistance against Mongol*, „International Journal of Korean History” 2006, vol. 10, no. 1.
- Yun P., *Mongols and Western Asian in the Late Koryŏ Ruling Stratum*, „International Journal of Korean History” 2002, vol. 3, no. 1.

SUMMARY

THE KINGDOM OF GORYEO AND THE MONGOL INVASION IN THE THIRTEENTH CENTURY

In the thirteenth century, vast areas of Eurasia witnessed the Mongols' destructive expansion initiated by Chinggis Khan and continued by his successors. It also extended to the Kingdom of Goryeo, which was founded in 918 by Wang Geon. For almost three centuries, the country in question conducted a skilful foreign policy towards its more powerful neighbours, but from 1170 it was in an incessant internal crisis caused by a military revolt. Subsequently, in 1196, General Choe Chungheon took over the reins of government, marginalising the king. From 1231, Goryeo became the target of a Mongol invasion, which lasted intermittently until 1259. As the court fled to Ganghwa Island, the main burden of fighting rested on the shoulders of the province's inhabitants, who used guerrilla methods to combat the invaders. The situation was only normalised by the removal of the Choe family from power and the agreement between King Wonjong and Kublai Khan, who afterwards also became the Chinese Emperor. Thus, China exerted a significant influence on the events taking place on the Korean Peninsula till the end of the fourteenth century.

MAŁGORZATA JARMUŁOWICZ

MIEJSCA I PRZESTRZENIE INDONEZYJSKIEGO TEATRU ŚMIERCI

„Zmarły wywołuje słynne pytanie o Gdzie. Wraz z utratą ciała traci też swoje miejsce. (...) Poszukiwanie zmarłego jest w większości kultur historycznych poszukiwaniem miejsca”.¹

Wprowadzenie

Tradycje tanatyczne rdzennych ludów indonezyjskich to prawdziwa kopalnia tematów zarówno dla badaczy rytualnych korzeni teatru, jak i dla poszukiwaczy antropologiczno-kulturowych fundamentów samej teatralności. Wierzenia i praktyki obrzędowe stojące za tymi tradycjami są domeną różnorodnych procesów teatralizacyjnych, a w wielu przypadkach można uznać je wręcz za żywy relikwiarz najpierwotniejszych związków łączących kulturowe reakcje na śmierć z teatrem. Wgląd w te relikwiarze tradycje indonezyjskiego Tanatosa uświadamia z jednej strony olbrzymie bogactwo ich lokalnych odmian, z drugiej zaś odsłania uniwersalne mechanizmy ludzkiego oporu wobec anihilacyjnej mocy śmierci, a także swoiście genetyczną teatralność jego objawów. Taka dwuogniskowa perspektywa przyświeca również niniejszej próbie prezentacji fundamentalnego aspektu zagadnienia, dla którego punktem wyjścia jest „pytanie o Gdzie”, nierozzerwalnie związane z tajemnicą ostatecznego odejścia.

Kulturowy opór wobec śmierci, którą za Hansem Beltingiem można rozważać właśnie przez pryzmat tego pytania, objawia się zarówno na poziomie świata empirycznego, jak i w sferze wiary oraz wyobraźni. Jest tak głęboki, jak abstrakcja samego „nigdzie” i jak bezradność ludzkiej myśli, która musi się z tą abstrakcją mierzyć. W praktyce opór ten prowadzi do wytworzenia w przestrzeni realnej i imaginacyjnej

DOI: 10.4467/23538724GS.23.034.19030

ORCID: 0000-0001-7516-2811

¹ H. Belting, *Antropologia obrazu. Szkice do nauki o obrazie*, tłum. M. Bryl, Universitas, Kraków 2007, s. 185.

miejsc, w których zmarły zachowuje mniej lub bardziej spersonalizowany przywilej dalszego istnienia, będącego alternatywą jego wcześniejszej, biologicznej i ziemskiej egzystencji. Kultury indonezyjskie uformowane na bazie kultu przodków dają szczególnie bogaty wyraz potrzebie zachowania zmarłych w przestrzeni realnego świata i w związanej z tą przestrzenią sferze wyobraźniowej. Przodkowie nie są w nich myślą abstrakcją. Są namacalni, realnie zakotwiczeni w dookólnym krajobrazie. Przepisani do ściśle określonych miejsc, naznaczają je swoją widmową obecnością. To właśnie te miejsca sprawiają, że ich spirytualne istnienie ulega szczególnej konkretyzacji. Jak zauważa za Derridą Samuel Weber w książce *Teatralność jako medium*: „widmowość odróżnia się od duchowości, ponieważ zostaje nierozzerwalnie związana z widzialnością, fizycznością oraz lokalizowalnością”². By móc się zjawić, widmo potrzebuje konkretnego miejsca, które zarazem w specyficzny sposób przeobraża. Akt nawiedzania takiego miejsca wiąże się bowiem zarówno z rytmem ciągłych powrotów, jak i z nastawieniem na konkretną publiczność. „Z tych wszystkich powodów miejsca nawiedzane przez widma mają nieuchronnie teatralny charakter” – konstatuje Weber³.

Inny wymiar obecności

Trudno o bardziej teatralną metonimię niematerialnej obecności niż kamienne trony dla bogów wieńczące *padmasany*, kolumny kapliczne stanowiące najważniejszy element hinduistycznych świątyń na Bali (il. 1). Trony są puste, bo bogowie mieszkający na wierzchołkach świętych gór zstępują do poświęconych im sanktuariów tylko podczas dorocznego święta *odalan*. Ten akt zjawienia się bóstwa czyni ze świątyń swoistą scenę boskich nawiedzeń, regulowanych rytmem odwiecznych rytuałów. Balijscy bogowie nie narzucają się ludzkim oczom dosłownością figuratywnych przedstawień. Znamienne, że w kulturze, która osiągnęła najbardziej wyrafinowany w skali całej Indonezji poziom sztuki rzeźbiarskiej, „kultowa rzeźba kamienna prawie wygasła jako gatunek. Utrzymał się tylko obyczaj tworzenia par wolnostojących rzeźb przedstawiających demonicznych strażników wejścia do świątyni”⁴. Nieobecność figuratywnej reprezentacji boga rekompensuje symbolika miejsca, naznaczonego imaginacyjną mocą, jaka znalazła swe potwierdzenie już w czasach prehistorycznych. Nie przypadkiem wertykalne *padmasany* nawiązują kształtem do prehistorycznych balijskich menhirów lub piramidowych konstrukcji z kamienia,

² S. Weber, *Teatralność jako medium*, tłum. J. Burzyński, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009, s. 197.

³ *Ibidem*, s. 198.

⁴ A. Jakimowicz, *Sztuka Indonezji*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1974, s. 179.

których wiercholki „wedle utrwalonych wierzeń (...) miały stanowić miejsce pobytu duchów i bóstw przybywających z zaświatów”⁵.

Kosmologiczna symbolika architektury *padmasanów* wymaga jednak dopełnienia przez generujący widzialność rytualny performans. Bogowie nawiedzają bowiem swe sanktuaria wyłącznie za sprawą szczególnej aktywności wiernych: „W ciągu kilku dni trwającego święta zostają odprawione obrzędy rytualnego oczyszczania świątyni, przygotowania dla bogów siedzisk na kolumnach kaplicznych, uroczystego zaproszenia ich do świątyni. Ulicami wioski kroczyć będą procesje niosące w lektykach bogów [pod postacią umownych jednorazowych symboli – M.J.] do kąpeli w pobliskim źródle wody, procesje niosące ich do sąsiednich świątyni celem zaproszenia spokrewnionych z nimi bogów na uroczystości, procesje barwnego szeregu kobiet przynoszących ofiary do świątyni. Wieczorami do późnej nocy bogowie zabawiani będą muzyką, tańcami, widowiskami opery i teatru”⁶.

Zasięg symbolicznych konotacji świątynnych tronów nie kończy się jednak na świecie bogów. Ich performatywny potencjał znajduje zastosowanie również w kremacyjnym rytuale *ngaben*, w którym słowo *padmasana* oznacza szczególny, mobilny wariant boskiego siedziska, przeznaczony do transportu zwłok najwyższego kapłana na miejsce kremacji⁷. Funkcja kremacyjnej lektyki osadza więc metaforę *padmasany* w poszerzonym kręgu skojarzeń, w którym świętość łączy się ze śmiercią, a symbolika świata metafizycznego z materialnością martwego ciała. Podobnie jak procesje towarzyszące świętu *odalan*, procesja kremacyjna dramatyzuje również widmową obecność jej niewidzialnych bohaterów. Jest inscenizacją podróży do miejsca, gdzie dusza za sprawą ognia ma ostatecznie zerwać więzy łączące ją z ciałem, inscenizacją, która wizualizuje najważniejszy akt transcendentnej przemiany zmarłego.

Performatywnie wytwarzana iluzja obecności tego, co niewidzialne, zarówno w przypadku święta *odalan*, jak i rytuału *ngaben*, odwołuje się jednak do wizualności szczególnego rodzaju. Zapośredniczenie w symbolice miejsca ewokującego nieobecność i związanych z nim rytualnych działań zbliża ją w istocie do fenomenu, który Mirosław Kocur określił mianem emergencji wizualności, odnosząc go do balijskiego teatru cieni *wayang kulit*, zdaniem wielu badaczy wywodzącego swe prapoczątki właśnie z rytualnych form mediacji z zaświatami⁸. Jak wskazuje Kocur, w przedstawieniu lalek cieniowych „wizualność nie istnieje, lecz tylko się wylania, wydarza” i „nie może być zredukowana do widzialności”⁹. W balijskich

⁵ *Ibidem*, s. 166.

⁶ J. Lenartowicz, *Bali. Raj mórz południowych, wyspa czcicieli kosmosu*, Oficyna Wydawnicza ABA, Warszawa 2003, s. 87–88.

⁷ C. Geertz, *Negara. Państwo – teatr na Bali w XIX wieku*, tłum. W. Usakiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 79.

⁸ Zob. M. Steiner, *Geneza teatru w świetle antropologii kulturowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003, s. 184–187.

⁹ M. Kocur, *Źródła teatru*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2013, s. 46.

performansach uaktywniających obecność bogów lub dusz zmarłych wizualizacja niewidzialnego również nie jest tożsama z widzialnością. Podobnie jak w *wayang kulit*, gdzie cień odgrywa rolę mediatora między światem widzialnym (*sekala*) i światem duchów (*niskala*), jest ona raczej migotliwym wytworem wyobraźni stymulowanej przez realne znaki i działania. W obu przypadkach iluzja obecności powstaje na drodze przewrotnego, z gruntu teatralnego zaprzeczenia: ostentacyjnej demaskacji fizycznego wymiaru absencji. Pusty tron jest równie ostentacyjnym znakiem tej absencji, jak cień oderwany od materii, która go wytwarza. Dlatego właśnie staje się równie sugestywnym znakiem obecności innego rodzaju, odmaterializowanej i nie z tego świata.

Imaginacyjny potencjał przestrzeni naturalnej

Jak podpowiada kosmologiczna geneza świątynnych *padmasanów*, miejsca naznaczone widmową obecnością duchów zmarłych wykraczają poza ramy intencjonalnie stwarzanej przestrzeni kulturowej. Wydzielone domeny przodków obejmują również naturalną przestrzeń należącą do danej społeczności, o mniej lub bardziej określonej lokalizacji. Na Bali rozszepia się ona na dwie spolaryzowane sfery, pomiędzy którymi toczy się ludzkie życie: świętą sferę wulkanicznych gór z jeziorami kraterowymi dostarczającymi wyspie życiodajnej wody oraz przeciwstawioną jej niebezpieczną i demoniczną sferę morza. Do tej pierwszej wraz z dymem kremacyjnego stosu trafia dusza zmarłego, do drugiej – spopielone resztki jego ciała, po kremacji zebrane przez rodzinę i w lupinie orzecha kokosowego wrzucone albo bezpośrednio do morza, albo do rzeki, która je tam poniesie.

O lokalizacji miejsca skojarzonego z duszami przodków mogą też przesądzać mity założycielskie lub historyczne doświadczenia danej społeczności. *Puya*, czyli zaświaty Torajów zamieszkujących Północny Celebes, umiejscawiane są na południowy zachód od regionu Tana Toraja u stóp góry Bamba Puang, co może tłumaczyć geograficzne tło legendy o najstarszych przodkach Torajów, którzy mieli przybyć łodziami właśnie z tamtego kierunku, z mitycznej wyspy Pongko poprzez rzekę Sa'dan¹⁰. Dla rdzennej ludności Savu i Rai Jua, peryferyjnych wysp archipelagu Małych Wysp Sundajskich, miejscem wyimaginowanej obecności duchów zmarłych stała się maleńka wysepka Dana, najbardziej wysunięty na południe skrawek Indonezji, naznaczony mroczną przeszłością krwawej wojny plemiennej, która w XVII wieku miała się zakończyć wymordowaniem wszystkich żyjących tam ludzi. Zwyczajowy zakaz odwiedzania tej wysepki (ignorowany przez cudzoziemskich

¹⁰ H. Nooy-Palm, *The Sa'dan-Toraja. A Study of Their Social Life and Religion*, Springer, Dordrecht 2014, s. 112–113.

surferów i przez patrole wojskowe strzegące strefy nadgranicznej kraju) zawieszany jest tylko raz w roku, podczas odprawianej na niej ceremonii ku czci przodków.

Choć naturalna przestrzeń zaspokaja przede wszystkim potrzebę topograficznego zakotwiczenia wiary w pozagrobową egzystencję duszy, to może być również scenografią performansów skupionych na martwym ciele. Szczególnym przypadkiem zdeterminowania obyczajów pogrzebowych przez specyfikę naturalnego otoczenia jest niezwykle cmentarz ludu Bali Aga, reprezentującego autochtoniczną kulturę wyspy Bali, usytuowany opodal wsi Trunyan nad jeziorem Batur (il. 2). Zmarli nie są tu grzebani, lecz pozostawiani na powierzchni ziemi pod osłoną bambusowych klatek, w których następuje stopniowy, dostępny dla ludzkich spojrzeń rozkład ciała. Wyjątkowość tej praktyki jest pochodną unikalnego połączenia charakterystyki topograficzno-przyrodniczej miejsca z autonomicznymi tradycjami funeralnymi Bali Aga, które nie poszły drogą balijskiego hinduizmu i charakterystycznych dla niego praktyk kremacyjnych.

Cmentarz leży na wąskim skrawku lądu, ograniczonym z jednej strony przez wody jeziora, będące zarazem jedyną drogą dostępu do tego miejsca, z drugiej zaś przez strome zbocze wulkanicznego krateru, a w zajmowanej przez niego przestrzeni dominuje sylwetka wielkiego figowca. Wiekowe drzewo, określane w lokalnych przekazach jako *Taru Menyian* („pachnące drzewo”), jest uznawane za święte i niezastąpione w przypisywanej mu roli, bowiem woń, jaką rzekomo rozpacza, ma neutralizować trupi odór, pozbawiając miejsce odrażającej aury. Jednocześnie mieszkańcy Trunyan nie tracą z oczu innego aspektu koegzystencji drzewa i cmentarza: mówi się, że swą potęgę figowiec zawdzięcza składnikom odżywczym pobieranym z leżących pod nim ciał. Na sposób traktowania zwłok wpływa również ograniczona powierzchnia cmentarza. Ponieważ narzuca ona konieczność rotacyjnego wykorzystywania bambusowych klatek, resztki najstarszych szkieletów, ustępując miejsca nowym ciałom, trafiają na stertę popogrzebowych odpadów, a oddzielone od nich czaszki – na kamienny podest pod drzewem. Niezwykły kontekst lokalizacyjny cmentarza czyni więc funeralne praktyki mieszkańców Trunyan skrajnie udosłownioną ilustracją idei nekrowitalizmu, łączącego w nierozzerwalną, zapętloną całość procesy odradzania się życia oraz obumierania i rozkładu¹¹.

W praktykach pogrzebowych Torajów idea ta nałożyła się na przekonanie, że śmierć nabiera sensu wówczas, gdy jednostka zapewniła korzyść społeczności, wydając za życia oczekiwane przez nią owoce. Symbolicznym wyrazem takiego przekonania jest zwyczaj oddzielania płynów ustrojowych zmarłego od twardych części ciała i chowania ich w tymczasowej trumnie w miejscu, w którym sadzone jest jednocześnie młode drzewko figowca. Torajowie uznają, że wyrosłe na takiej

¹¹ Określeniem „nekrowitalizm” posługuję się za Ewą Domańską, która użyła go w odniesieniu do systemu teoretycznego nazwanego przez nią ontologią martwego ciała; E. Domańska, *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2017.

pożywcze dojrzałe drzewo przyciągnie z kolei wodę, która będzie poić ludzi i ich uprawy. Badacze, którzy odwiedzili odizolowaną wioskę Pongbembe, gdzie utrzymuje się zwyczaj bezpośredniego nawożenia ziemi płynnymi produktami rozkładu ludzkiego ciała, opisują niewielki, acz wiekowy las figowców powstały w ten sposób przy wejściu do wsi. Nawadnia go spływająca ze skał woda i porastają bujne zarośla czerwonołistnej kordyliny krzewiastej, uznawanej za roślinę leczniczą i świętą¹². Substancjalna integracja zmarłych z żywą przyrodą nie tylko więc przekształca tę ostatnią, ale poddaje ją swoistej symbolizacji poprzez połączenie przyrodniczego aspektu nekrowitalizmu z ideą organicznej symbiozy, jaka łączy żywych i zmarłych członków lokalnej społeczności. Wizualnym znakiem tej symbiozy staje się sama przyroda, z osadzonymi w jej pejzażu grobami, ze wzrastającymi na ludzkich szczątkach życiodajnymi roślinami i zasilającą je wodą.

Uformowany w wyniku aktywności wulkanicznej górzysty i gęsto zarośnięty krajobraz regionu Tana Toraja obfituje w wiele świadectw symbiotycznego związku praktyk funeralnych z otoczeniem przyrodniczym. Jest wręcz dostarczycielem wzorców imaginacyjnych związanych z przestrzenią pośmiertnego bytowania zmarłych. Występujące w nim potężne glazy, skalne klify i jaskinie zostały zaadaptowane jako naturalne miejsca pochówków, w praktyce więc odstąpione zmarłym jako ta część dookolnej przestrzeni, która szczególnie przekonująco wpisuje się w narrację śmierci. Stworzone przez naturę grotty, skalne gzymsy, nawisy i rozpadliny stanowią najbardziej pierwotny model takiej przestrzeni, a trumny ze zmarłymi są tam często umieszczane bez jakiegokolwiek ingerencji w zastany kształt miejsca (il. 3). Bywają również podwieszane na drewnianych rusztowaniach pod sklepieniami jaskiń lub na skalnych urwiskach. Gdy z upływem czasu zaczynają butwieć i gubić zdekomponowaną zawartość, czaszki i resztki kości przenosi się w wyeksponowane miejsca tych skalnych rezydencji, by odwiedzającym je krewnym ułatwić składanie przy nich drobnych darów. Powszechniejszym miejscem pochówków są jednak krypty (*liang Pa*) wykuwane w pionowych formacjach skalnych sąsiadujących z wsiami lub w ogromnych monolitycznych głazach leżących wśród ryżowisk. Mieszczą się w nich nierzadko całe zgrupowania krypt grobowych, często na karkołomnych wysokościach, dostępnych wyłącznie przy użyciu lin i drabin (il. 4). Nietrudno uwierzyć, że zmarli nie tylko nadal mieszkają opodal swych rodzinnych zagród, ale też śledzą ze swych kamiennych punktów obserwacyjnych toczące się wokół życie, gotowi – gdy trzeba – do ingerencji w sprawę żywych potomków.

Przyrodnicze imaginarium życia i śmierci stworzone przez Torajów obejmuje też wyjątkowy sposób pochówku niemowląt zmarłych przed ząbkowaniem oraz dzieci, które urodziły się martwe. Jako istoty jeszcze niedojrzałe i nie w pełni uformowane nie mogą one zostać poddane normalnym rytuałom pogrzebowym. Ponieważ

¹² T. Hoppenbrouwers, S. Sandarupa, A. Donzellis, *From the womb to the tree. Child rearing practices and beliefs among the Toraja of Sulawesi*, „Wacana” 2017, vol. 18, no. 3, s. 660, 668–669.

uznaje się, że potrzebują czasu i miejsca, w którym mogłyby dorosnąć, funkcję zastępczej macicy przejmują wybrane do tego celu drzewa, wydzielające biały sok kojarzony z mlekiem matki. Ułożone w pozycji embrionalnej oseski umieszczane są w dziuplach drążonych w ich pniach i zaślepianych okiennicami z włókien roślinnych. Stopniowo wchłaniane przez zasklepiającą się tkankę drzewa, rosną wraz z nim, przejmując twardość jego organizmu niezbędną do uzyskania ostatecznej, dojrzałej postaci. Drzewo uczestniczy więc w ramach tego procesu w niezwykle, podwójnym performansie przemiany: niemowlęcia w istotę dorosłą i martwego ciała w ciało ożywione przez surogat matczynego łona. Staje się swoistym wehikułem poruszającego wyobraźnię, międzygatunkowego przeistoczenia.

Duchy udomowione

Lokalizacje przeznaczone dla zmarłych i duchów w dookolnej przestrzeni przyrodniczej przemawiają do wyobraźni wyjątkowo sugestywną, bo wywiedzioną z samej natury symboliką. Są jednak zaledwie peryferiami ich właściwego terytorium. Miejsca najsilniej naznaczone widmową obecnością przodków leżą znacznie bliżej, a w praktyce w samym centrum przestrzeni, w której toczy się codzienne życie ich potomków. Reguły tej bliskości wyjątkowo trafnie określa rozpoznanie poczynione przez holenderskiego antropologa Roelofa Gorisa w odniesieniu do kultury balijskiej. Jak zauważa Goris, na Bali uznaje się, że obszar wioski należy do duchów przodków, które są traktowane jak bóstwa, zaś zadaniem jej mieszkańców jest nawiązanie z nimi dobrych kontaktów w celu zabezpieczenia swojego zdrowia i dobrobytu¹³. Echa takiego przeświadczenia pobrzmiewają również w kulturach innych ludów indonezyjskich, a jego priorytetową wagę uzmysławia często już sama lokalizacja wsi lub sposób rozplanowania domowego obejścia, ściśle skorelowane z topografią świata nadprzyrodzonego, w jaki wierzy dany lud. Na Bali intencję dostrojenia do tego świata przestrzeni codziennego życia wyraża tradycja, zgodnie z którą najważniejszy element architektury rodzinnego domostwa, czyli *pamerajan* – miejsce kultu przodków i bogów oraz wykonywania codziennych czynności rytualnych – jest zwrócony w kierunku świętej góry Gunung Agung. Podobna zasada rządzi budową tradycyjnych domów Torajów zwanych *tongkonanami*, traktowanych jak miniaturowe kopie kosmosu i w związku z tym ustawianych na osi północ – południe, łączącej niebiańską siedzibę najwyższego boga *Puang Matua*, z której rodzący się ludzie schodzą na ziemię, z krainą *Puya*, do której zmierzają po śmierci. Taka orientacja *tongkonanów* osadza je również w równowadze pomiędzy wschodem i zachodem, kierunkami kojarzonymi w tradycji Torajów odpowiednio z życiem i śmiercią.

¹³ R. Goris, *The Religious Character of the Village Community* [w:] *Bali: Studies in Life, Thought and Ritual, Introduction* J.L. Swellengrebel, Foris Publications, Dordrecht 1984, s. 81.

Na Sumbie Zachodniej najstarsze osady, pełniące funkcję ośrodków ceremonialnych poszczególnych klanów, stoją na szczytach wzgórz, co w naturalny sposób przybliżyła ich mieszkańcom do nieba – siedziby duchów i bogów. Wertykalną relację między przestrzenią życia ziemskiego i światem nadprzyrodzonym odzwierciedlają również kształty sumbańskich chat z dachami zwieńczonymi wysokimi i strzelistymi „wieżami”, które pełnią zarazem funkcję sanktuariów klanu. Patronatem przodków objęta jest tym samym najważniejsza część domu, bowiem w sumbańskiej tradycji, która kształt chaty utożsamia z budową ludzkiego ciała, jej dach, kryty tradycyjnie strzechą z trawy, jest uznawany za odpowiednik głowy z włosami. Status tej świętej części domu podkreślają również przechowywane pod wieżbą dachową klanowe relikwie i przedmioty ceremonialne, jak stara broń, rytualne instrumenty czy talizmany, przy czym zwyczaj ten dotyczy nie tylko Sumbańczyków, ale też rdzennych ludów takich wysp, jak Nias, Flores, Alor czy Sabu. Te domowe rekwizytornie duchów ożywają podczas klanowych świąt i rytuałów, uruchamiając społeczny teatr symulowanej obecności nieobecnych i na nowo włączając przodków w obieg toczącego się życia. Bliskość zmarłych odczuwana jest również na co dzień za sprawą darów składanych duchom na ołtarzach umieszczanych we wnętrzach chat lub w wyznaczonych punktach obejścia. W chatach na Sumbie Zachodniej wyrazem troski o codzienne potrzeby ich niewidzialnych lokatorów jest nawet dzban z wodą przeznaczoną tylko dla nich, stojący stale w narożniku izby obok naczynia z wodą dla żywych domowników. Mimetyczny wymiar tych praktyk ugruntowuje poczucie stałej obecności duchów w domowym obejściu.

Wkomponowane w przestrzeń domu emblematy przodków przeznaczone są również dla oczu zewnętrznych obserwatorów. Co więcej, są najbardziej wyeksponowanymi identyfikatorami etnicznej tożsamości jego mieszkańców, stanowiąc zarazem swoistą oprawę scenograficzną statusu rodziny. Do rozpowszechnionych znaków patronatu protoplastów rodu należą ich figuratywne wizerunki umieszczane na szczytach chat, by stamtąd mogły strzec domowników przed złymi mocami. Z taką intencją umieszczano niegdyś na ozdobnych wieżyczkach chat Karo-Bataków z Sumatry figurki przodków, stojące lub dosiadające koni¹⁴. Po dziś dzień mniej lub bardziej symboliczne rzeźby przedstawiające wizerunki męskiego i żeńskiego praprzodka można odnaleźć na zwieńczeniach chat na Sumbie, Flores czy Alorze. Drewniane rzeźby przodków są umieszczane również na fasadach długich domów Dajaków z Kalimantanu i Asmatów z Papui Zachodniej, zaś ich kamienne podobizny stanowią charakterystyczny element obejść w tradycyjnych wsiach na wyspie Nias (il. 5).

Osobną kategorię materialnych znaków pamięci o antenatach rodu stanowią czaszki bawołów ofiarnych i szczęki świń zabitych podczas uroczystości pogrzebowych, zdobiące frontowe ściany chat Torajów, Sumbańczyków czy ludu Ngada

¹⁴ A. Jakimowicz, *Sztuka Indonezji...*, s. 43–44.

z Flores. Ich liczba jest namacalną miarą rangi i prestiżu rodziny. Są dowodem kosztownego przepychu funeralnych rytuałów i zarazem chwały, jaką dzięki staraniom bliskich osiągnął w zaświatach duch zmarłego (il. 6). Niezmienny pozostaje ideowy przekaz każdego z takich symboli: dom to przestrzeń wspólna żywych i duchów, nasycona śladami pośmiertnej obecności przeszłych pokoleń i trwale integrująca przodków z potomkami.

Traktowanie domu jako miejsca współdzielonego przez jego mieszkańców i duchy ich dziadów znajduje odzwierciedlenie w zwyczaju budowania dla zmarłego, na różnych etapach rytuałów pogrzebowych, repliki domu, w którym mieszkał za życia. Na Bali ekshumacja ciała przed kremacją (będąca typową praktyką wśród przedstawicieli niższych kast, którzy zmarłych oczekujących na kosztowną kremację chowają tymczasowo na cmentarzu) wymaga upozorowania, że ponowne odrodzenie duszy, teraz już pod postacią przodka rodziny *leluhu*, dokonuje się w jej rodzinnym domu. W tym celu krewni budują na cmentarzu symboliczną reprezentację rodzinnej zagrody w formie bambusowej platformy z dachem i ścianami z maty kokosowej, w której na kilka dni przed kremacją umieszczane są wydobyte z ziemi szczątki¹⁵. W tradycji Torajów charakterystyczna sylwetka *tongkonana*, domu zwieńczonego dachem o szczytach wygiętych ku niebu niczym dziób łodzi, odwzorowywana jest w kształtach ozdobnych katafalków (*saringan*), w których zmarłych przenosi się na miejsce pochówku. Często imitują ją też obszerne, mieszczące nawet kilka ciał trumny (*erong*) oraz grobowce, zwłaszcza te, którym nadano formę odrębnych obiektów architektonicznych (il. 7).

Wyraźne podobieństwo łączy również groby Bataków z Sumatry i ich tradycyjne domy zwane *rumah bolon*, co sprawia, że batackie cmentarze prowadzą na myśl pomniejszone kopie okolicznych wsi. Wyższy poziom umowności wyróżnia symboliczne siedziby przodków klanu spotykane we wsiach lud Ngada z Flores: „męskie” kapliczki *ngadbu* w formie pala zwieńczonego okrągłą strzechą i miniaturowe „żeńskie” chatki *bhaga*, ale i one nawiązują do kształtu tradycyjnej chaty (il. 8). Pomniejszony dom w lokalnym stylu imitują też, przy całym zróżnicowaniu ich wariantów, ossuaria Dajaków zwane *sandungami*. Ta gra wizualnych skojarzeń oczywiście nie jest przypadkowa: domostwa zmarłych i ich duchów przypominające wyglądem domy mieszkalne mają ugruntowywać pozór symetryczności reguł rządzących istnieniem doczesnym i pośmiertnym losem duszy.

Szczególnie wyrazistym przejawem codziennego przenikania się przestrzennej rzeczywistości świata żywych z nadrealnością świata przodków jest bezpośrednia bliskość chat mieszkalnych i obiektów przeznaczonych dla zmarłych oraz świętych duchów. Praktycznie we wszystkich rejonach archipelagu Małych Wysp Sundajskich grobowce oraz wszelkie konstrukcje poświęcone przodkom znajdują się w samym

¹⁵ M. Janiczek, *Ngaben. Specyfika balijskich obrzędów pogrzebowych* [w:] *W cieniu przodków. Obrzędy społeczności Indonezji i Birmy*, red. A. Mianecki, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2013, s. 295.

sercu tradycyjnych wsi, zazwyczaj na centralnym placu wytyczonym przez szpaler domów. Również w nowszych osadach można bez trudu natrafić na nagrobki – zazwyczaj już z symbolami chrześcijańskimi – usytuowane tuż przy domach, w najbardziej wyeksponowanej części obejścia. Siłą rzeczy są więc one włączone w powszednią krzątanie domowników, zintegrowane z przejawami ich codziennego życia, ze sferą domowego profanum. Wałęsają się wśród nich gospodarskie zwierzęta, częstym widokiem jest suszące się na nich pranie lub plony z pola i ogrodu (il. 9). Zdarza się, że na płytach grobowców odbywa się handel rękodzielniczymi pamiątkami dla turystów odwiedzających wieś. We współdzielonej przestrzeni symbole śmierci zostają w naturalny sposób wchłonięte przez narrację życia, a sama przestrzeń staje się jednocześnie wymierną gwarancją trwałości przymierza żywych i zmarłych. Na mocy prawa zwyczajowego zwanego *adatem*, wspieranego przez sankcje w postaci gniewu świętych duchów, klątw i grózb niepowodzeń, nie można bowiem sprzedać ziemi, w której leżą kości przodków.

Sięgająca czasów neolitu praktyka grzebania zmarłych pod ich własnym domem ma jednak przede wszystkim wymiar imaginacyjny, albowiem z nieodmienną skutecznością poddaje wyobraźnię władzy widm stwarzanych przez tak szczególną lokalizację pochówków. Jednocześnie pozwala te widma oswoić, by nie stały się upiorami powracającymi w celu gnębienia żywych. Jako miejsce użyczające trwania tym, których już nie ma – lub raczej, jak podkreśla Hans Belting, jako „tylko o b r a z s t a l e g o m i e j s c a, ponieważ zmarli nie mogą go tak naprawdę zająć”¹⁶ – grób jest najbardziej sugestywnym narzędziem kontroli lęków, jakie budzą zmarli. Zarazem jest też najważniejszą sceną imaginacyjnego dramatu ich dalszego, pośmiertnego istnienia. Na różnorakie ukierunkowanie takiej wyobraźniowej narracji dramatycznej wpływa już samo miejsce, w jakim się znajduje. Grób oddalony od zabudowań wsi uaktywnia narrację obcości i wykluczenia, naznaczając zmarłego piętnem nierozliczonych rachunków z doczesnym światem. Może to wynikać choćby z niezakończenia rytualnych procedur, jak w przypadku balijskich zmarłych z niższych kast, czasowo grzebanych na cmentarzach w oczekiwaniu na ceremonię kremacji. Ponieważ uznaje się, że dusza, która nie została poddana działaniu ognia kremacyjnego, wciąż błąka się w okolicy swych doczesnych szczątków, mieszkańcy Bali nie zapuszczają się po zmroku na cmentarz, traktując go jak miejsce nawiedzone i niebezpieczne¹⁷.

Na Sumbie Zachodniej osoby zmarłe nagłą i gwałtowną śmiercią, która według lokalnych wierzeń uniemożliwia duszy podjęcie naturalnej wędrówki w zaświaty, chowane są w grobach poza granicami wsi (il. 10), a ich los może odmienić dopiero rytuał *pogo nauta*. Nie tylko w tym przypadku finał dramatu tułającej się duszy jest przypieczętowywany przez zmianę miejsca pochówku. Podobną troskę o sprowadzenie do rodzinnych grobowców zwłok bliskich, którzy zmarli z dala od domu,

¹⁶ H. Belting, *Antropologia obrazu...*, s. 186.

¹⁷ M. Janiczek, *Ngaben...*, s. 293.

wykazują Torajowie, wykorzystujący do takich ekshumacyjnych procedur okres święta *ma'nene*. U Dajaków z Kalimantanu, wyznających animistyczną religię *Kabaringan*, zmiana miejsca pochówku wpisana jest z kolei w tradycję podwójnych obrzędów pogrzebowych. O ile pierwszy z nich następuje na oddalonym od wsi cmentarzu, o tyle wtórny pogrzeb ekshumowanych kości, oczyszczonych podczas rytuału *timah*, polega na umieszczeniu ich w charakterystycznym ossuarium w samym centrum wsi. Rozładowanie obaw związanych z nieuregulowanym losem duszy dokonuje się więc poprzez ponowne osiedlenie zmarłego w przestrzeni chronionej przez wspólnotę, zaś „domowy” grób staje się zarazem znakiem ochrony, jaką nad wspólnotą roztacza odtąd sam zmarły.

Grobowce ulokowane w najbardziej nobilitującym miejscu domowego obejścia lub wsi uzmysławiają również wyraźnie hierarchiczny charakter relacji łączącej przodków ze światem żywych. W wielu rejonach Małych Wysp Sundajskich o wyjątkowej randze tych pierwszych przekonuje już pierwszy rzut oka na układ wsi. Dotyczy to zwłaszcza Sumbi, gdzie tradycyjną osadę można opisać jako zgrupowanie chat otaczających skupisko niewspółmiernie okazałych grobowców. Równie uderzający jest wymiar ekonomiczny takich dysproporcji, bowiem koszt budowy grobowego monumentu przewyższa nierzadko wartość stojącego obok domu. Nietrudno uwierzyć, że zmarli zajmują ekstraordynaryjne miejsce w społecznym uniwersum i bynajmniej nie odchodzą do przeszłości. W istocie, na przodkach opiera się nie tylko wielopiętrowa piramida pokoleń, ale też obowiązujące reguły życia, dobrostan i bezpieczeństwo całej wspólnoty. W teatrze społecznych ról kształtujących oblicze tej wspólnoty to oni są protagonistami, nieustannie trwając obok żywych. Ten nieprzerwany związek z teraźniejszością przesądza w praktyce o ich społecznej nieśmiertelności: choć pokonani przez śmierć, zmarli odnoszą zwycięstwo nad opresją przemijalności, wygrywają z samym czasem, co ostatecznie przypieczętowanie ich mniej lub bardziej spersonalizowana deifikacja.

Żyjące kamienie

Kluczową rolę w demonstracji pośmiertnego wywyższenia zmarłych odgrywa sam grobowiec, swym monumentalnym ukształtowaniem nie tylko kompensujący ułomną realność tego, co urealnia, ale też uaktywniający sakralne i mistyczne skojarzenia. Niezwykłą i wieloraką rolę odgrywa w tym kontekście szczególnie materiał, z jakiego jest on tradycyjnie wykonywany, czyli kamień, od zarania dziejów powołany do reprezentowania świętości, właśnie dlatego, że wydaje się odporny na upływ czasu, wieczny. Ponieważ w animistycznych ontologiach ludów Azji Południowo-Wschodniej jest zarazem identyfikowany z przenikającą cały kosmos siłą życiową

albo wręcz uznawany za istotę żyjącą¹⁸, stanowi idealne spoiwo oksymoronicznych pojęć kojarzonych z duchami przodków. Dobrze oddaje to język Torajów, w którym określenie *tuu batu*, „żyć jak kamień”, znaczy tyle, co żyć wiecznie¹⁹. Trudno też zignorować fakt, że w tropikach, w których wszystko ulega szybkiemu rozkładowi, twardość i niezniszczalność kamienia tylko zyskuje na symbolicznej wyrazistości. Bezpośrednie sąsiedztwo megalitycznych siedzib zmarłych i domów wznoszonych tradycyjnie z materiałów tak nietrwałych, jak drewno, bambus, liście palm czy trawa, czyni ów kontrast uderzającą metaforą dwóch światów. Są swoim przeciwieństwem, ale też wzajemnie się dopełniają: sumbański dom klanowy przodków uchodzi za niekompletny bez partnera w postaci sąsiadującego z nim grobowca, zaś ten ostatni, za sprawą nadanej mu formy dolmenu, naśladuje posadowioną na czterech filarach konstrukcję takiego domu (il. 11)²⁰.

O spirytualnych asocjacjach kamienia świadczy już sam fakt, że powstają one niejako samoistnie, również bez ludzkiej interwencji w kształt dookolnego otoczenia. Za siedlisko duchowej mocy mogą uchodzić kamienie stanowiące po prostu zastany element krajobrazu, a miejscowi, którzy poprzez składanie ofiar nawiązują kontakt z zamieszkującymi je duchami, mają wręcz skłonność do traktowania tych duchów jak własnych przodków²¹. Naturalne głazy rodzą ponadto pokusę nadawania im antropomorficznych kształtów, czego przykłady można znaleźć wśród megalitów rozsianych na płaskowyżu Pasemah na południu Sumatry czy w dolinie Bada w centralnej części Celebesu. Mogą też inspirować wyobraźnię narracyjną i to do tego stopnia, że ożywia ona zjawy. Na peryferiach miasta Tentena na Środkowym Celebesie olbrzymi ostaniec krasowy jest bohaterem lokalnej historii o sklóconych małżonkach, których ostateczne rozstanie miało sprawić, że zrozpaczona żona obróciła się w kamień, roniący łzy. Właścicielka posesji, na której stoi ostaniec, zapewniała mnie, że zamieszkuje go duch kobiety, który kiedyś się jej objawił, ratując przed rozpadem jej własne małżeństwo.

Wiarą w duchowe moce ukryte w kamieniu podszyta jest również powszechna w Indonezji fascynacja drobnymi kamieniami o nietypowym wyglądzie, a także skamielinami. Często pełnią one funkcję amuletów albo stanowią elementy składowe przedmiotów kojarzonych z nadnaturalnymi siłami. Przykładem są magiczne sztylety z Jawy i Bali zwane *kerisami*, o falistych ostrzach wzbogacanych niegdyś domieszką niebiańskiego meteorytu i rękojeściach inkrustowanych kamieniami

¹⁸ Zob. M. Janowski, *Stones Alive! An Exploration of the Relationship between Humans and Stone in Southeast Asia*, „Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde” 2020, no. 176.

¹⁹ R. Waterson, *Paths and rivers: Sa'dan Toraja society in transformation*, KITLV Press, Leiden 2009, s. 131.

²⁰ J.W. Mross, *Cultural and Architectural Transitions of Southwestern Sumba Island, Indonesia*, s. 262, <https://bppiindonesianheritagetrust.org/berkas/doc/saujana/cultural%20&%20architectural%20transition%20sumba.pdf> (dostęp: 16.07.2023).

²¹ M. Janowski, *Stones Alive!...*, s. 113, 123.

pólszlachetnymi, które stanowią niezbędny składnik ich substancjalnej pełni, odwzorowującej cały kosmos. Nawet niewielkie kamienie mogą przy tym stawać się emanacją mocy przodków – albo za sprawą rytuałów polegających na wprowadzaniu do nich ich duchów, albo poprzez bezpośredni związek z zamieszkiwaną przez nich ziemią, jak w przypadku tajemniczych kamieni o fallicznych kształtach czczonych w rejonie Bayan na wyspie Lombok, które mają ponoć zdolność tłumienia konfliktów²².

Bez względu na to, czy kamień skojarzony z przodkami to nieruchomy kolos, czy mobilny drobiazg, podstawową kategorią definiującą jego nadprzyrodzone cechy jest miejsce. W niefizycznej czasoprzestrzeni duchów nawet oderwany od ziemi okrucz staje się reprezentacją konkretnego miejsca. Jednym z licznych tego świadectw jest opisany przez Williama Jamesa Perry'ego kult, jakim potomkowie migrantów z Timoru zamieszkujący pobliską wyspę Wetar otaczali niewielki kamień zwany *sirui*, ponoć przywieziony z ich ojczystej wyspy i zamieszkiwany przez duchy timorskich przodków²³. Wprowadzanie duchów do kamieni jest nie tylko – jak wskazuje Monica Janowski – sposobem zarządzania i manipulowania przez ludzi siłą życiową kamienia²⁴. Jest także ustanawianiem czasoprzestrzennych podstaw wyimaginowanej obecności przodków. To czasoprzestrzeń zjaw, w istocie bardzo bliska czasoprzestrzeni sceny teatralnej, „wywichniętej” w sposób, który zdaniem Samuela Webera obnaża właśnie widmową naturę teatru: „*Hic et ubique*» jest możliwie najzwyczajszą charakterystyką podzielonej przestrzeni widmowej teatralności (...): przestrzeń sceny rozszczepia się między *hic et ubique*, tu i wszędzie [w przypisie Weber dodaje: Być może, dokładniej mówiąc: „tu i g d z i e k o l w i e k” – M. J.]. Widmo musi być g d z i e ś, ale nie musi być w jednym miejscu i czasie. Sam fakt, że widmo p o w r ó c i ł o z e ś w i a t a u m a r l y c h, b y n a w i e d z a ć ż y w y c h, wskazuje, że nie ma ono żadnego trwałego miejsca. Właśnie to łączy je z postaciami na scenie, żywymi lub martwymi, ożywionymi lub nieożywionymi, które nigdy nie są wyłącznie na scenie, ale zawsze również gdzieś indziej”²⁵.

Dla indonezyjskich przodków będących „wszędzie i gdziekolwiek” sceną obecności zakotwiczonej w skonkretyzowanym „tu” staje się wiecznotrwała i zarazem obdarzona siłą życiową materia kamienia. To najpierwotniejszy fundament pośmiertnego istnienia i zarazem pierwszy zwiastun teatralnej natury widm, stwarzający pozór ich realności, zanim jeszcze ludzkie działania i symboliczne sobowtóry zaczną nadawać im status faktycznych postaci.

²² *Ibidem*, s. 113–120.

²³ W.J. Perry, *The megalithic culture of Indonesia*, Manchester University Press, Manchester 1918, s. 57, 62.

²⁴ M. Janowski, *Stones Alive!...*, s. 120.

²⁵ S. Weber, *Teatralność jako medium...*, s. 203.

Performatywna moc megalitów

Kamienne sceny widmowej obecności przodków należą do szczególnie ważnego i bogatego dziedzictwa kultury materialnej rdzennych ludów indonezyjskich. Wiele z tych ludów podjęło trop podsunięty przez samą naturę – przez mroczne czeluści krasowych jaskiń, intrygujące kształty głazów czy tajemniczą samotność skalnych ostańców – i już półtora tysiąca lat temu zaczęło tworzyć różnorakie formy megalitycznych budowli, w znacznej mierze bezpośrednio związanych z praktykami pogrzebowymi i kultem przodków. Do najstarszych, powstających w okresie od VII do XV wieku, można zaliczyć cylindryczne sarkofagi i dolmeny z Doliny Bondowoso na Jawie Wschodniej, walcowate urny *kalamba* do pochówków ważnych osób w dolinie Bada, naziemne grobowce zwane *warugami* ludu Minahasa na Północnym Celebesie, czy też dolmeny i posągi tworzące krąg przodków ludu Rejang z płaskowyżu Pasemah na Sumatrze. Poza archeologicznymi śladami kamiennych monumentów z epoki królestw buddyjsko-hinduistycznych liczną reprezentację mają w Indonezji również kultury megalityczne o młodszym rodowodzie. Poczynając od XVI wieku, rozwijały się one na terytorium Bataków z Sumatry, Torajów z Północnego Celebesu, na Nias, Flores czy na Sumbie, a w niektórych miejscach funkcjonują do dzisiaj, stanowiąc żywy relikwitu przeszłości i pozwalając archeologom zamienić się w etnologów²⁶ (il. 12). Jak nigdzie indziej właśnie w tych miejscach megality można określić mianem „żywych kamieni”, mając na uwadze nie tylko przypisaną im witalną moc, ale przede wszystkim ścisłą zależność, jaka łączy je z żyjącymi obok ludźmi.

W tradycyjnych wsiach na Sumbie albo Flores już sama wszechobecność i uprzywilejowana lokalizacja kamiennych monumentów o różnych formach i funkcjach przesądza o tym, że właśnie one organizują przestrzeń życia mieszkańców wsi. Nie ma wątpliwości, że górują nad „doczesnymi” i organicznymi elementami tej przestrzeni, zarówno poprzez skumulowaną w nich siłę duchową, jak i materialną wiecznotrwałość. W przeciwieństwie do reszty zabudowań nie da się ich wykreślić z krajobrazu; pozostają jego dominantą nawet wówczas, gdy – choćby na skutek pożaru – znika z niego na zawsze sama wieś. Jednocześnie mimo pozorów pełnej swobody, z jaką toczy się wśród nich codzienne życie, narzucają określone reguły zachowań i projektują ich scenariusze. Obiekty tak charakterystyczne, jak grobowce, menhiry, kamienne kręgi, platformy czy stoły ołtarzowe, czytelnie definiują niewralgiczne punkty przestrzeni wsi. Określają jej centrum i przebieg ciągów komunikacyjnych, rezerwują określone miejsca na użytek rytualnych performansów i kształtują porządek działań zbiorowych. Za sprawą tych obiektów wieś jawi się w istocie jako miejsce powołane do inscenizacji aktów sakralnych, swoisty portal czasoprzestrzenny dla świętych duchów. W okresie świątecznym jest jednocześnie sceną ich epifanii i występów mających te epifanie wywoływać i uwiarygodnić.

²⁶ T. Steimer-Herbet, *Indonesian Megaliths. A forgotten cultural heritage*, Oxuniprint, Oxford 2018, s. 44.

Moc megalitów może jednak działać również poza czasem święta, nakładając rygory na codzienną aktywność poruszających się między nimi ludzi. W tradycyjnych wsiach na Sumbie nie brak kamieni – zazwyczaj niepozornych, na oko jednych z wielu – które uchodzą za siedzibę duchów i są obłożone sankcją niedotykalności. O imaginacyjnej sile tego tabu przekonuje historia opowiedziana przez szwedzką dziennikarkę Milenę Larsson w filmie o tradycjach sumbańskich²⁷. Podczas wizyty we wsi, w której przeprowadzała wywiad z miejscowym *rato*, kapłanem animistycznej religii *Marapu*, nieświadomie nadepnęła na taki kamień, wywołując gwałtowne wzburzenie swego rozmówcy. Święty mąż ostrzegł, że może to poskutkować zesłaniem na nią choroby, a sugestia była tak silna, że gdy podczas kolejnych dni spędzonych na Sumbie dziennikarkę zaczęła prześladować seria przykrych wypadków – skręcenie kostki, upadki na ziemię, obtarcie kolana – uznała je za skutek spełnienia się przepowiedni. Oczywiście można przypuszczać, że taka interpretacja zdarzeń wynikała nie tyle z respektu przed sumbańskimi duchami, ile przede wszystkim z dużego wrażenia, jakie na autorce filmu wywarła charyzmatyczna aura kapłana. Nie umniejsza to jednak mocy sprawczej świętych kamieni, potwierdzając jednocześnie, że źródła tej mocy biją w samych ludziach, podsycane przez dobrze pielęgnowany autorytet stróżów dawnych wierzeń. W opisanym przypadku *rato* zagrał swą rolę tak dobrze, że przekonał nawet gościa z dalekiego świata.

Przygoda szwedzkiej dziennikarki to również dowód na to, że silny ładunek imaginacyjny miejsc skojarzonych z duchami przodków ma podłoże performatywne. Duchy „rodzą się” w tych miejscach właśnie za sprawą schematów zachowań wkomponowanych w przestrzenny porządek otoczenia. Do zachowań tych należą zarówno akty rytualne (składanie ofiar, modlitwy, taniec i wszelkie działania symboliczne dedykowane przodkom), jak i czynnościowe zaniechania wynikające z przypisanych do tych miejsc tabu, zilustrowane historią Mileny Larsson. W każdym przypadku wytwarzają one uspokajające poczucie kontroli nad groźną nieprzewidywalnością istot z zaświatów. Utożsamione z konkretnym miejscem duchy dzięki odpowiednim czynnościom albo zyskują status jego patronów, dając zarazem gwarancję powodzenia powierzonym ich pieczy przedsięwzięciom, albo zostają odseparowane od miejsc, do których nie powinny już wracać. Służy temu choćby oczyszczający gest obmycia rąk wodą z jeziora Batur, jaki wykonują mieszkańcy Trunyan powracający do swojej wsi z niezwykłego cmentarza ulokowanego w cieniu wielkiego figowca.

Przykładem rytualnego performansu określonego w wyrazisty sposób przez jego kontekst przestrzenny jest praktykowane w tradycjach wielu indonezyjskich ludów okrążanie wyróżnionego miejsca lub obiektu. Na Sumbie trzykrotny przemarsz wokół otwartego grobowca wykonują tuż przed pochówkiem żalobnicy niosący

²⁷ *Blood Sacrifice in Indonesia* (Part 1/2), Vice Media, Inc., <https://www.youtube.com/watch?v=iIu38uhrBFk> (dostęp: 15.09.2023).

ciało zmarłego lub koń ofiarny prowadzony przez tego, kto za chwilę odbierze mu życie. Podczas rytuału *pogo nauta* wokół kopca świętych kamieni krąży korowód tańczących członków rodziny zmarłego, któremu obrzęd jest poświęcony (il. 13). We wsiach ludu Manggarai na Flores, gdzie celebryje się rytuał *congka lokap* związany z inauguracją domu klanowego, gromada mężczyzn przywołujących duchy przodków okrąży kilkakrotnie okrągły podest z kamiennym ołtarzem, przy którym zostanie złożona ofiara z bawoła. Na wyspie Alor spleceni ramionami tancerze wykonują taniec *lego-lego* wokół kamiennych stołów ołtarzowych usytuowanych w centrach wsi ludów Abui i Kabola (il. 14), co stanowi wyraz międzypokoleniowej jedności plemiennej.

Ten powielany na wiele sposobów schemat wykonawczy zdaje się sięgać kulturowych praźródeł, czerpiąc z pokładów wyobraźni symbolicznej, jakie zdaniem niektórych badaczy objawiły się już w geometrii słynnego kromlechu ze Stonehenge. Jako domniemane sanktuarium również on miał bowiem generować cyrkulacyjny porządek podejmowanych w nim działań: procesyjnych korowodów czy liturgicznych spacerów wzdłuż obu jego kręgów²⁸. Bez względu na różnice magicznych celów i funkcji tego rodzaju działań²⁹ wspólną podstawę ich obrzędowego kontekstu stanowi czynnościowa i symboliczna synergia ruchu i przestrzeni. O tym zaś, że ma ona jednocześnie niewątpliwy potencjał teatrogenny, świadczy najlepiej kontekst przestrzenny obrzędowych prapoczątków teatru greckiego, co trafnie ujmuje Kazimierz Braun, stwierdzając, że: „Pierwotna przestrzeń teatralna to święty krąg wytyczony wokół ołtarza”³⁰.

Podsumowanie

Żywe praktyki indonezyjskich spadkobierców tradycji megalitycznych dowodzą w namacalny sposób istnienia dwukierunkowej zależności między działaniem i przestrzenią, tworzącymi wspólnie platformę symbolicznego dialogu żywych z zaświatami. Tradycyjne indonezyjskie wsie z ich sięgającym zaświatów anturazem to wzorcowe przykłady przestrzeni performatywnej, którą za M. Kocurem postrzegam tu jako zjawisko o podwójnej naturze: jako przestrzeń, która zarówno „produkuje” performanse, jak i sama jest przez nie „produkowana”³¹. Tak rozumiana performatywność jest nieodłączną cechą przestrzeni naznaczonej przez śmierć, z jednej strony za sprawą realizowanych w niej praktyk funeralnych, z drugiej z uwagi na widmową naturę wierzeń w pozagrobowe życie duszy. W mniej lub bardziej dosłownym

²⁸ *Zarys dziejów religii*, red. J. Keller *et al.*, Iskry, Warszawa 1988, s. 45–46.

²⁹ W Stonehenge prawdopodobnie chodziło o pomoc świadczoną Słońcu rodzącemu się w czasie letniego przesilenia.

³⁰ K. Braun, *Przestrzeń teatralna*, PIW, Warszawa 1982, s. 29.

³¹ M. Kocur, *Źródła teatru...*, s. 221.

sensie wytwarza ona teatr – teatr martwego ciała i teatr duchów. Koniecznym dopełnieniem tego fenomenu kulturowego jest też jego trzeci komponent – teatr życia społecznego, w istocie najważniejszy, choć na pozór wtórny i służebny wobec dwóch pierwszych. Również w swych indonezyjskich odsłonach nie pozostawia on jednak wątpliwości co do tego, że rytualne celebracje związane ze śmiercią służą w każdym ze swych przejawów czemuś zgoła odwrotnemu – afirmacji życia i jego najważniejszych społecznie usankcjonowanych wartości.

Literatura

- Belting H., *Antropologia obrazu. Szkice do nauki o obrazie*, tłum. M. Bryl, Universitas, Kraków 2007.
- Braun K., *Przestrzeń teatralna*, PIW, Warszawa 1982.
- Domańska E., *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2017.
- Geertz C., *Negara. Państwo – teatr na Bali w XIX wieku*, tłum. W. Usakiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006.
- Goris R., *The Religious Character of the Village Community* [w:] *Bali: Studies in Life, Thought and Ritual, Introduction* J.L. Swellengrebel, Foris Publications, Dordrecht 1984.
- Hoppenbrouwers T., Sandarupa S., Donzellis A., *From the womb to the tree. Child rearing practices and beliefs among the Toraja of Sulawesi*, „Wacana” 2017, vol. 18, no. 3.
- Jakimowicz A., *Sztuka Indonezji*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1974.
- Janiczek M., *Ngaben. Specyfika balijskich obrzędów pogrzebowych* [w:] *W cieniu przodków. Obrzędy społeczności Indonezji i Birmy*, red. A. Mianeki, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2013.
- Janowski M., *Stones Alive! An Exploration of the Relationship between Humans and Stone in Southeast Asia*, „Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde” 2020, no. 176.
- Keller J., Kotański W., Tyloch W., Kupis B. (red.), *Zarys dziejów religii*, Iskry, Warszawa 1988.
- Kocur M., *Źródła teatru*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2013.
- Lenartowicz J., *Bali. Raj mórz południowych, wyspa czcicieli kosmosu*, Oficyna Wydawnicza ABA, Warszawa 2003.
- Mross J.W., *Cultural and Architectural Transitions of Southwestern Sumba Island, Indonesia*, <https://bppiindonesianheritagetrust.org/berkas/doc/saujana/cultural%20&%20architectural%20transition%20sumba.pdf> (dostęp: 16.07.2023).
- Nooy-Palm H., *The Sa'dan-Toraja. A Study of Their Social Life and Religion*, Springer, Dordrecht 2014.
- Perry W.J., *The megalithic culture of Indonesia*, Manchester University Press, Manchester 1918.
- Steimer-Herbet T., *Indonesian Megaliths. A forgotten cultural heritage*, Oxuniprint, Oxford 2018.
- Steiner M., *Geneza teatru w świetle antropologii kulturowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003.
- Waterson R., *Paths and rivers: Sa'dan Toraja society in transformation*, KITLV Press, Leiden 2009.
- Weber S., *Teatralność jako medium*, tłum. J. Burzyński, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.

SUMMARY

PLACES AND SPACES OF THE INDONESIAN THEATER OF DEATH

The subject of the article are the thanatic practices of indigenous Indonesian peoples viewed from the perspective of places and spaces associated with the dead and the spirits of ancestors. The author points out that human refusal to die, creating the need to create substitute places of presence for those who no longer exist, is marked by „genetic” theatricality and that Indonesia is a particularly interesting area to study this phenomenon. The theoretical basis of the article are the reflections of Samuel Weber on the ghostly nature of theatrical space and of Miroslaw Kocur on the performative space that both produces performances and is produced by performances. From this perspective, the author looks at specific burial places, ideas about the afterlife, and manifestations of the cult of ancestors in various regions of Indonesia. She analyzes ritual strategies of creating the illusion of the immaterial presence of deities and spirits of the dead, as well as ways of inscribing the image of the afterlife and the dead themselves into the existing, natural space and into the space of the immediate surroundings: home and village. Following this line of thought, she finally focuses on the special symbolic qualities of stone as a material used to mark places where the dead and spirits are present. In this respect, Indonesia creates a unique field for research, because in some of its regions the traditions of megalithic cultures are still continued.

Il. 1. Kamienne trony dla nieobecnych bogów w świątyni w Ubud na Bali (w głębi za charakterystyczną rozszczepioną bramą *candi bentar* i z przodu po lewej) (fot. M. Jarmulowicz)

Il. 2. Odkryte groby na cmentarzu ludu Bali Agaza wsią Trunyan (fot. M. Jarmulowicz)

Il. 3. Jaskinia z pochówkami we wsi Londa (region Tana Toraja) (fot. M. Jarmulowicz)

Il. 4. Skalny cmentarz Lokomata we wsi Lembang, z kryptami grobowymi otwartymi na czas święta *ma'nene* (region Tana Toraja) (fot. M. Jarmulowicz)

Il. 5. Kamienne figury przodków we wsi Bawomataluo na wyspie Nias (fot. M. Jarmulowicz)

Il. 6. Sumbańska chata z czaszkami bawołów zabitych podczas uroczystości pogrzebowych (fot. M. Jarmulowicz)

Il. 7. Grobowce i trumny *erong* w kształcie *tongkonanów* we wsi Kete Kesu (region Tana Toraja) (fot. M. Jarmulowicz)

Il. 8. Słomiane kapliczki przodków ludu Ngada (po lewej żeńskich, po prawej męskich) we wsi Bena na wyspie Flores (fot. M. Jarmulowicz)

Il. 9. Codziennosc wsród grobów – wieś na Sumbie Zachodniej (fot. M. Jarmulowicz)

Il. 10. Samotny grób osoby zmarlej nienaturalną śmiercią w rejonie wsi Praigoli (Sumba Zachodnia) (fot. M. Jarmulowicz)

Il. 11. Dolmen we wsi Bodo Ede (Sumba Zachodnia) (fot. M. Jarmulowicz)

Il. 12. Pochówek w tradycyjnym grobowcu we wsi Tambera (Sumba Zachodnia) (fot. M. Jarmulowicz)

Il. 13. Przywoływanie przodków podczas rytuału *pogo nauta* we wsi Wee Lewo (Sumba Zachodnia) (fot. M. Jarmułowicz)

Il. 14. Taniec *lego lego* wykonywany przez mieszkańców wsi Latefui na wyspie Alor (fot. M. Jarmułowicz)

WSPÓŁCZESNA SYTUACJA SANSKRYTU

Sanskryt to język o bogatej kulturze i dużym znaczeniu historycznym. W czasach starożytnych był dominującym językiem Indii, używanym do dyskursu religijnego i filozoficznego, w literaturze i tekstach naukowych. Zwykle posługiwali się nim twórcy związani z dworem królewskim, np. Kalidas, wielki hinduski poeta, zawsze pisał właśnie w sanskrycie. System ten jest też klasycznym językiem indyjskim oraz liturgicznym językiem hinduizmu, buddyzmu i dżinizmu. Uważa się go za jeden z najstarszych języków na świecie¹, a mimo to jest używany do dziś. Topograficznie jest związany z niektórymi rejonami Indii, Nepalu, choć szczątkowo występuje również w innych krajach.

Motyw sanskryckich *śloków* można dostrzec wśród panujących trendów – obecnie pojawia się on w tekstach utworów muzycznych, w filmach, reklamach telewizyjnych i sloganach reklamowych różnych korporacji. *Śloka* to klasyczne metrum poezji sanskryckiej. Ta praktyka stała się bardzo popularna w Indiach. W wielu filmach aktorzy posługują się sanskrytem. Ponadto sanskryt jest jednym z języków wykładowych w szkołach i na uniwersytetach.

Notuje się zauważalny wzrost zainteresowania nauką sanskrytu i wyraźnie zwiększoną częstotliwość jego użycia. Rosnąca popularność jest szczególnie widoczna w Indiach, gdzie coraz więcej ludzi uczy się tego języka, uważając go za istotny składnik rodzimej kultury i tożsamości narodowej. Rząd indyjski uznaje sanskryt za język tożsamości narodowej, co skutkuje tym, że jest to oficjalny język urzędowy w kilku stanach. Wiele organizacji pozarządowych w Indiach zajmuje się popularyzacją i rozwojem nauczania sanskrytu, co przyczynia się do jego odrodzenia.

Naukę sanskrytu oferują różne ośrodki dydaktyczne na świecie, a studiowanie go na poziomie akademickim – wydziały filologiczne wielu znamienitych uniwersytetów i centra badawcze z wieloletnią tradycją. W miarę rosnącego zainteresowania powstają nowe możliwości nauki sanskrytu na różnych poziomach zaawansowania, co wpływa na jego dalsze upowszechnianie, rozwój i trwanie jako języka żywego i stosowanego w komunikacji werbalnej pomimo jego starożytnego pochodzenia.

DOI: 10.4467/23538724GS.23.035.19031

ORCID: 0000-0002-2687-4190

¹ G. Cardona, *Sanskrit language*, Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Sanskrit-language> (dostęp: 6.02.2023).

Niestety, nie jest to język tak powszechny i używany na co dzień, jak można by tego oczekiwać. Szacuje się, że posługuje się nim zaledwie kilka tysięcy rodzimych użytkowników – zarówno w Indiach, jak i na całym świecie. Niemniej nadal ma istotne znaczenie kulturowe i religijne.

Sanskryt jest uznawany za język o boskim pochodzeniu, dlatego często określa się go terminem *apauruṣeya*, czyli „niestworzony przez człowieka”. To starożytny język indoaryjski, klasyczny język Indii i hinduizmu. Tak śmiało twierdzenie wiąże się z tym, że jest to język Wed, czyli zbioru świętych ksiąg starohinduskich – źródłowych pism typowych dla całej tradycji hinduskiej. Pierwsze użycie sanskrytu znajdziemy w Rigwedzie Samhita, która jest najstarszym staroindyjskim zabytkiem literackim, jedną z czterech Wed. Zawiera ona zbiór krótkich poematów religijnych.

Ze względu na żywą obecność w literaturze, zainteresowanie społeczeństwa oraz utrzymanie zdolności słowotwórczej do czasów współczesnych sanskryt jest wciąż żywy². Język sanskrycki *śiṣṭa* trwa nieprzerwanie od pięciu tysięcy lat³. W Indiach utrzymuje się najważniejsza, wszechstronna i bogata forma języka *ariya*. Powszechne jest przekonanie, że sanskryt pozwala najpełniej wyrazić indyjski intelekt, talent, pełną subtelność swoistość hinduskiego myślenia, kontemplację wiedzy, wnikliwość i aluzyjność, dyskrecję, kreatywność, twórczość i ideologiczną mądrość przywódców politycznych czy guru religijnych.

Dzisiaj tym językiem mówi się tylko na bardzo ograniczonym obszarze, jednak w sferze szeroko rozumianej kultury, upowszechnianej w środkach masowego przekazu (prasa, radio TV, media społecznościowe) coraz częściej materiały publicystyczne (wykłady naukowe, dyskusje polemiczne w obszarze ekonomii, polityki lub religii) są prezentowane w sanskrycie, będącym też językiem komunikacji rozmówców. Do dziś sanskryt jest często używany przez Hindusów w rytuałach religijnych i świeckich, z tego powodu jego pozycja wyraźnie różni się od statusu starożytnych martwych języków, takich jak greka i łacina.

Według kalendarza hinduskiego Dzień Sanskrytu jest obchodzony co roku w czasie pełni księżyca w miesiącu *Savan* (*Śhravan Purnima*), czyli w sierpniu. Tego dnia celebrowane jest również święto *Rakhi* (czyli święto brata i siostry związanych świętą nicią pokrewieństwa). Symbolika nici ma wskazywać – przez analogię więzi łączącej rodzeństwo – na uświęcony tradycją i nierozzerwalny związek Hindusów z sanskrytem. Dlatego w 1969 r. decyzją administracyjną rząd Indii ogłosił, że właśnie ten dzień będzie obchodzony jako Dzień Sanskrytu⁴. Kilka lat temu święto to

² L.K. Mehta, *The status and place of Sanskrit language in modern India*, „The Hitavada”, 22.08.2021, <https://www.thehitavada.com/Encyc/2021/8/22/The-status-and-place-of-Sanskrit-language-in-modern-India.html> (dostęp: 7.02.2023)

³ U. Dokras, *Origin and Development of Sanskrit*, „Indo Nordic Author's Collective”, https://www.academia.edu/105114244/Origin_and_Development_of_Sanskrit (dostęp: 28.10.2023).

⁴ PIB, *World Sanskrit Day*, 24.08.2021, <https://www.drishtiias.com/daily-updates/daily-news-analysis/world-sanskrit-day> (dostęp: 7.02.2023).

przekształcono w Tydzień Sanskrytu, którego celem stało się kultywowanie tradycji językowej i organizowanie wydarzeń propagujących znaczenie języka dla kultury i społeczności Indii. W tym czasie organizowane są całodniowe seminaria poświęcone dyskusjom na temat znaczenia sanskrytu i możliwości upowszechniania go w całym społeczeństwie. Aby podkreślić rangę sanskrytu, na czas obchodów święta używa się go w *puḍḅāch* (modlitwach) w recytacjach mantr.

Premier Indii Narendra Damodardas Modi podkreśla rolę sanskrytu w życiu mniejszości religijnych i językowych w kraju i na świecie: jest nie tylko matką wszystkich języków, ale także nośnikiem wiedzy i nauki. Sanskryt uważa się za „najbogatszy” system na świecie – w takim znaczeniu, że ma w swoim zasobie większą liczbę słów niż jakikolwiek inny język. Obecnie sanskryt liczy 102,78 milionów leksemów⁵. Jego cechą charakterystyczną jest bogactwo synonimów. Na przykład istnieje w nim ponad sto słów określających wodę: *Ambu, Akkam, Amrutam, Ambhaba, Arnaba, Apaba, Bhuvanam, Dakam, Gokolanam, Ghanisaasam, Jalam, Jeevanam, Kambalam, Kambadham, Kapandham, Krupeetam, Komalam, Krupperam, Meghapushpam, Neeram, Paatbaba, Pushkaram, Repaalam, Salilam, Savaram, Syandanam, Sadanam, Sarvatomukham, Sanchalam, Sambaram, Shambaram, Sambalam, Toyam, Udakam, Vaari, Vanam* itp.⁶

W XXI wieku po raz kolejny dostrzeżono potencjał kulturotwórczy sanskrytu oraz jego znaczenie dla budowania tożsamości narodowej i politycznej Indii. Co ciekawe, sanskryt studiuje się o wiele częściej poza granicami Indii niż w samej jego ojczyźnie, np. w Niemczech prowadzi się relatywnie więcej badań naukowych nad sanskrytem niż w innych częściach globu, choć uczy się go na czternastu ważnych światowych uniwersytetach w Ameryce, a w St. James’s School w Londynie stanowi przedmiot obowiązkowy⁷. Można pokusić się o stwierdzenie, że współcześnie niemal wszystkie kraje dostrzegają potencjał tego języka, wydaje się, że przyszłość należy do niego⁸.

Według NASA sanskryt jest najbardziej użytecznym językiem programowania. Superkomputery szóstej i siódmej generacji, które mają być w pełni gotowe i oddane do użytku do 2034 r., będą oparte na systemie tego języka⁹. Powszechny jest pogląd, że jest to najbardziej przejrzysty kod na świecie. Piszemy w nim tak, jak się mówi, jest więc bardzo przydatny i stosowany w terapii logopedycznej, ponieważ mówienie w sanskrycie polega na ćwiczeniu wszystkich mięśni języka, a dodatkowo dzięki

⁵ *The status and place of Sanskrit language in modern India*, 22.08.2021, <https://www.zee5.com/articles/the-status-and-place-of-sanskrit-language-in-modern-india> (dostęp: 8.02.2023)

⁶ S. Bhushan, *Sanskrit Vijayi Bhaw*, Sanskrit Ganga, Prayagraj 2018, s. 86.

⁷ S. Ramaswamy, *Sanskrit for the Nation*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 373.

⁸ *Ibidem*, s. 3.

⁹ *Mission Sanskrit – Sanskrit As Computer Language: NASA*, 28.07.2013, <http://bharatbhartiivaibhavam.blogspot.com/2013/07/mission-sanskrit-sanskrit-as-computer.html> (dostęp: 19.09.2023).

rozmowie w ciele wyzwala się pozytywna energia. Naukowcy twierdzą, że uczniowie uczący się sanskrytu przodują w matematyce i naukach ścisłych¹⁰.

W sanskrycie zostało napisanych wiele starożytnych dzieł z różnych dziedzin nauki, takich jak astronomia, aeronautyka, architektura, chemia, dietetyka, medycyna itp., które potrzebują nieprzerwanych badań. Dzięki nowym analizom opartym na indyjskich skarbach nauki badacze winni pokazać światu, że sanskryt jest językiem wiedzy¹¹.

Warto przytoczyć kilka opinii podkreślających zalety sanskrytu, które zostały zebrane w artykule pt. *On the Importance of Sanskrit*. Zdaniem Maxa Mullera „Sanskryt jest najwspanialszym językiem na świecie”. Veer Savarkar stwierdził, że „Język sanskrycki jest naszym świętym i chwalebny dziedzictwem. Jesteśmy tak zanurzeni w pismach świętych, historii, filozofii i literaturze, że sanskryt jest rzeczywiście pomysłem naszej dynastii”. Z kolei pierwszy prezydent Indii, Rajendra Prasad, przestrzegał: „Cała nasza kultura, literatura i życie pozostaną niekompletne tak długo, jak nasi uczeni, nasi myśliciele i nasi pedagodzy pozostają nieświadomi sanskrytu”. Również Mahatma Gandhi podkreślał, że: „Znajomość sanskrytu jest niezbędna do zrozumienia kultury indyjskiej. Bez studiowania sanskrytu nie można stać się prawdziwym Indusem i prawdziwie uczonym człowiekiem”¹².

Opinie te pokazują znaczenie kulturowe sanskrytu w życiu Indii jako jedyne go języka, który może zintegrować kulturowo cały kraj i całe społeczeństwo hinduskie. Sanskrytowi przypisano symboliczne znaczenie – jest „nicią” zszywającą kawałki materii, łączącą je w całość. Ranga literatury sanskryckiej jest ogromna. Sanskryt jawi się niczym ocean, którego perłami są wybitni poeci, tacy jak Kalidasa, Bhasa, Magha czy Bhavabhuti. Odrębną tożsamość język uzyskał dzięki literaturze Kalidasy, dramaturga i poety starożytnych Indii, prawdopodobnie związanego z dworem króla Wikramaditji z Udźdźajn, największego indyjskiego pisarza swej epoki, który tworzył właśnie w sanskrycie. Do czasów współczesnych zachowało się sześć dzieł uznanych za autentyczne, w tym trzy dramaty: *Śakuntala* [Rozpoznanie Szakuntali], *Wikramorwaśija* [O Urwaśi zdobytej męstwem], *Malawikagnimitra* [Malawika i Agnimitra] oraz trzy wielkie poematy, dwa epickie: *Raghuvamsha* [Dynastia Raghu, czyli kronika rodu Ramy] i *Kumarasambhava* [Narodziny boga wojny], a także jeden liryczny: *Meghaduta* [Obłok posłem]¹³.

Gramatyka *paninija* jest najstarszą i najlepszą gramatyką sanskrytu. Z kolei joga sutra, skomponowana przez Maharishiego Patanjalego, jest znana na całym świecie. Sanskryt to bardzo prosty język. Jest nośnikiem kultury głównie dzięki temu, że

¹⁰ N.C. Panda, *Relevance of Sanskrit in the Modern Age*, Souvenir Press, Punjab 2008, s. 2.

¹¹ G. Cardona, *Sanskrit language...*

¹² Wszystkie przywołane w tym akapicie cytaty podaję za: Sampad, *On the Importance of Sanskrit*, 19.10.2013, <https://nextfuture.aurosociety.org/on-the-importance-of-sanskrit> (dostęp: 8.02.2023).

¹³ A.B. Keith, *A history of Sanskrit literature*, Motilal Banarsidass, Delhi 1993, s. 54.

operuje bogatym słownictwem, a jego gramatyka opiera się na nieskomplikowanych formułach logicznych, co jest rzadkością w innych systemach. Kultura sanskrytu i literatury sanskryckiej jest w rzeczywistości kulturą syntezy i asymilacji. Literatura sanskrycka niesie z sobą przesłanie humanizmu, jedności, pokoju i wzajemnego zrozumienia oraz harmonijnego rozwoju jednostki i społeczeństwa.

Daleka od obskurantyzmu literatura sanskrycka może być siłą napędową postępu i podążania we właściwym kierunku. W Indiach panuje powszechny pogląd, że upowszechnianie wiedzy o sanskrycie przyczynia się z jednej strony do rozwoju intelektualnego społeczeństwa i wzmacniania więzi kulturowych, z drugiej służy szeroko pojętemu rozwojowi ekonomicznemu i politycznemu kraju. Dlatego podejmowane są starania, aby w badaniach nad sanskrytem dorównać tym krajom, które znacznie wyprzedziły Indie w czerpaniu korzyści ze studiowania języka i literatury sanskryckiej. Takie działania mają za zadanie ożywić etos Indii, ponieważ synteza, harmonia i pojednanie stanowią istotę kultury sanskrytu. Dzięki powrotowi do studiowania swego języka Hindusi mogliby odblokować skarbnicę naukowych spostrzeżeń i wyników analiz dotyczących pozytywnych nauk zawartych w starożytnej literaturze hinduskiej¹⁴.

Najlepiej znaczenie sanskrytu podsumował Mahatma Gandhi: „Sanskryt jest jak rzeka Ganges dla wszystkich naszych języków. Zawsze czuję, że gdyby to wyschło, języki regionalne również straciłyby swoją vitalność i moc. Wydaje mi się, że elementarna znajomość sanskrytu jest niezbędna. To nie sentyment z mojej strony sprawia, że tak mówię, ale praktyczne rozważenie użyteczności dla naszego kraju tego wielkiego języka i ogromnej wiedzy w nim zawartej”¹⁵.

Literatura

- Cardona G., *Sanskrit language*, Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Sanskrit-language> (dostęp: 6.02.2023).
- Dokras U., *Origin and Development of Sanskrit*, „Indo Nordic Author's Collective”, https://www.academia.edu/105114244/Origin_and_Development_of_Sanskrit (dostęp: 28.10.2023).
- Keith A.B., *A history of Sanskrit literature*, Motilal Banarsidass, Delhi 1993.
- Bhushan S., *Sanskryt Vijayi Bhav*, Sanskryt Ganga, Prayagraj 2018.
- Mehta L.K., *The status and place of Sanskrit language in modern India*, „The Hitavada”, 22.08.2021.
- Mission Sanskrit – Sanskrit As Computer Language: NASA*, 28.07.2013, <http://bharatbhartiivai-bhavam.blogspot.com/2013/07/mission-sanskrit-sanskrit-as-computer.html> (dostęp: 19.09.2023).
- Panda N.C., *Relevance of Sanskrit in the Modern Age*, Souvenir Press, Punjab 2008.
- PIB (Press Information Bureau), *World Sanskrit Day*, 24.08.2021, <https://www.drishtiiias.com/daily-updates/daily-news-analysis/world-sanskrit-day> (dostęp: 7.02.2023).

¹⁴ *Ibidem*, s. 12.

¹⁵ N.C. Panda, *Relevance of Sanskrit...*, s. 3.

Ramaswamy S., *Sanskrit for the Nation*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

Sampad S.M., 2013, *On the Importance of Sanskrit*, <https://nextfuture.aurosociety.org/on-the-importance-of-sanskrit> (dostep: 8.02.2023).

The status and place of Sanskrit language in modern India, 22.08.2021, <https://www.zee5.com/articles/the-status-and-place-of-sanskrit-language-in-modern-india> (dostep: 8.02.2023).

SUMMARY

THE CONTEMPORARY SITUATION OF SANSKRIT

This article presents the current situation of Sanskrit and the importance of Sanskrit in India. How is Sanskrit used in daily life in India and what is its role in the sub-continent's religions? There are some television channels in Sanskrit and in schools Sanskrit is a mandatory subject. It is one of the twenty-three official languages in India. Sanskrit is not a dead language because there are some villages where people use it in daily life, for example in school, university, worship, and especially on traditional occasions. It has a role like Greek or Latin have in European society. India has a special day celebrating Sanskrit, and a special week for Sanskrit. People have started to learn Sanskrit in German schools and in US schools. NASA also uses Sanskrit. It is possible in the future that computers will work in Sanskrit. Sanskrit is the language in which the Vedas, Upanishads, Puranas, and texts on ethics are written. It has been a language used in India for a very long time. Sanskrit is a classical and historical language of India. The corpus of Sanskrit literature encompasses a rich tradition of poetry and drama as well as scientific, technical, philosophical, and Hindu religious texts. The importance of Sanskrit is quite evident from its all-India scope. It goes without saying that it is the basis of most of the modern Indian languages. I give several opinions of Sanskrit of some of the greatest orientalist that the world has ever produced; I show the consensus of the opinions of men like Professor Max Müller, Veer Savarkar, Rajendra Prasad, and Mahatma Gandhi. These opinions show the cultural importance of Sanskrit in the life of India as the only language that can culturally integrate the entire country and the entire Hindu society.